

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ім. І.Ф.КУРАСА

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№4 (565)

липень–серпень 2022

Головний науковий редактор:

академік НАН України *ВАЛЕРІЙ СМОЛІЙ*

Редколегія:

Геннадій Боряк (заступник головного наукового редактора), *Владислав Верстюк*, *Степан Віднянський*, *Віктор Горобець*, *Олександр Гуржій*, *Андреа Граціозі* (Неаполь, Італія), *Віктор Даниленко*, *Олександр Донік* (заступник головного наукового редактора, відповідальний за випуск), *Роман Дрозд* (Слупськ, Польща), *Станіслав Кульчицький*, *Олександр Лисенко*, *Володимир Литвин*, *Іван Патриляк*, *Руслан Пиріг*, *Сергій Плохій* (Кембридж, МА, США), *Олег Рафальський*, *Олександр Реєнт* (заступник головного наукового редактора), *Володимир Ричка*, *Олександр Рубльов*, *Петро Сас*, *Франк Сисин* (Торонто, Канада), *Валерій Солдатенко*, *Ігор Соляр*, *Тетяна Таїрова-Яковлева*, *Володимир Троцинський*, *Олександр Удод*, *Юрій Шаповал*, *Олексій Ясь*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол №7 від 7.07.2022 р.

«Український історичний журнал» включено до Переліку наукових фахових видань України, категорія «А» (наказ МОН України від 17.03.2020 р. №409)

Відповідальний секретар:

В'ячеслав Григор'єв

Редактори:

В'ячеслав Григор'єв

Ольга Донік

Макет і верстка:

Юлія Зінченко

Електронна версія:

uhj.history.org.ua/uk

history.org.ua/uk

«УІЖ» індексується в міжнародних наукометричних базах даних: EBSCO, ESCI (Web of Science Core Collection), Google Scholar, Index Copernicus, Slavic Humanities Index

Формат 70x100/16. Гарн. EB Garamond
Папір офсет. №1. Друк офсет. Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 230 прим. Зам. №58. Підписано до друку 2.09.2022 р.
Свідчення про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ №24263-14103ПП видане Міністерством юстиції України 27.12.2019 р.

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research. Founded in 1957.
Published 6 times a year. Editor-in-chief Valerii Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevskoho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380(44) 278-52-34, fax +380(44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: сучасні та історичні контексти, компаративні ретроспекції

Панельна дискусія «Війна Росії проти України 2014–2022 рр.: історична ретроспектива і спроби наукової рефлексії» (19–20 травня 2022 р.) (уклали: **О.Лисенко, Київ; О.Маєвський, Київ; В.Нахманович, Київ**) 4

Смолій В. (Київ), Ясь О. (Київ). Українська соціогуманітаристика воєнної доби: виклики, перспективи, можливості	55
Лисенко О. (Київ), Маєвський О. (Київ). Неминуча війна	71
Якубова Л. (Київ). Онтологія рашизму: Україна як alter ego Росії	78
Калакура Я. (Київ). Ідеологічна легітимація загарбницьких воєн і конструювання образу ворога в російській історіографії	93
Бенчук В. (Острог), Трофимович В. (Острог). Урегулювання збройного конфлікту на сході України крізь призму масової свідомості донеччан на підконтрольній території (2014–2021 рр.)	109
Гула Р. (Харків), Передерій І. (Полтава). Трансформація процесів морально-психологічного забезпечення російської армії в контексті підготовки до збройного вторгнення в Україну (2013 – початок 2022 рр.)	116
Филь О. (Київ), Хойнацька Л. (Київ). Мародерство як спосіб ведення війни Російською Федерацією проти України та мотиваційний чинник російських військовослужбовців	129
Харук А. (Львів). Оборона Гостомельського та Васильківського аеродромів: спроба реконструкції подій	139
Сегеда С. (Київ), Машталір В. (Київ). Територіальна оборона України як феномен національної військової історії	148
Рішняк О. (Львів). Культурна спадщина у воєнному конфлікті: міжнародний досвід другої половини ХХ – початку ХХІ ст. та українська дійсність	159

Повсякдення російсько-української війни: усна історія

«Тепер я дитя війни та баба війни...»: Свідчення чернігівчанки N про життя в оточеному місті (24 лютого – 2 квітня 2022 р.) **(запис і публікація О.Воробей, Київ)** 175

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Зуляк І. (Тернопіль), Кліш А. (Тернопіль). Використання російською армією транспортних комунікацій в умовах Першої світової війни (на прикладі Тернопільської губернії) 190

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Кашеварова Н. (Київ). Документи німецьких окупаційних структур періоду Другої світової війни: особливості археографічного опрацювання та публікації 204

MISCELLANEA

Міхеєнко К. (Київ). З історії храмобудування Київської Русі 214

РЕЦЕНЗІЇ й ОГЛЯДИ

Кошель О. Духовенство Правобережної України в національно-культурному і духовно-освітньому відродженні (друга половина XIX – початок XX ст.) **(О.Донік, Київ)** 231

Колосова В. Київський щоденник 1940–1945 **(Ю.Буйських, Київ)** 236

Надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ 239

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: сучасні та історичні контексти, компаративні ретроспекції

Панельна дискусія «Війна Росії проти України 2014–2022 рр.: історична ретроспектива і спроби наукової рефлексії» (19–20 травня 2022 р.)

Уже незабаром війна Росії проти України ввійде до підручників як приклад найбільшого після катастрофічної афери А.Гітлера геостратегічного прорахунку. Передумови цього протистояння, українсько-російські відносини в історичній ретроспективі, логіка розвитку подій, їх наслідки для безпосередніх та опосередкованих учасників формують величезне дослідницьке поле. Власне, першою спробою істориків відрефлексувати початковий етап повномасштабного вторгнення військ РФ в Україну крізь призму віддаленого й недавнього минулого і стала панельна дискусія, організована та проведена впродовж двох днів травня 2022 р. Інститутом історії України НАН України. До участі було запрошено 17 доповідачів. Захід відбувався в онлайн-форматі з трансляцією на фейсбук-сторінці установи. Репости з посиланнями поширили кілька сотень користувачів. Прямий ефір першого дня дискусії зібрав до 500, другого – понад 800 переглядів. Запис трансляції, розміщений на фейсбук-сторінці інституту¹, подивилися більше 2 тис. користувачів. Також він доступний на ютуб-каналі «Історія України періоду Другої світової війни»². Доповіді викликали жваве обговорення.

Предметом наукової полеміки під час панельної дискусії стали міжнародні відносини, в контексті яких реалізувався антиукраїнський курс Кремля. Квінтесенцією відповідного блоку обговорюваних проблем можна вважати позицію провідних держав світу щодо експансіоністського курсу Росії, прагнення віднайти можливості діалогу з її керівництвом і навіть спроби «умиротворення» диктатора.

Окремо розглядалися питання індивідуального і групового досвіду громадян України в умовах російської агресії й окупації. Осмислення розмаїтості, неоднозначної палітри відчуттів та переживань, зміни соціальних ролей, статусів, моделей поведінки, активізація громадянського суспільства у формі волонтерства, інших ініціатив, спрямованих на зміцнення обороноздатності країни, підтримку тих категорій населення, які стали жертвами війни, ставлять дослідників перед необхідністю, по-перше, акумулювати критичної маси джерел, що за воєнних обставин – складна справа; по-друге, вдумливого та уважного вибору дослідницького інструментарію задля виходу на вагомий і обґрунтований інтерпретації, висновки.

¹ 19 травня: [Електронний ресурс]: <https://www.facebook.com/history.org.ua/videos/784201322546033>

20 травня: [Електронний ресурс]: <https://www.facebook.com/history.org.ua/videos/443883324169967>

² Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.youtube.com/channel/UC9ZS2f2vabq6Zhat6bfaY-A/videos?view=0>

Тривале збройне протистояння України з Російською Федерацією з особливою рельєфністю оприявило відмінності у мнемонічній політиці двох держав. Агресивні дії Кремля прискорили деконструкцію в нашій країні радянської за суттю історичної схеми, якою послуговується російський пропагандистський апарат. Не випадково ідеологічна обслуга путінського режиму одним із найбільших «грівів» української влади вважає процес декомунізації, що набув нових імпульсів після 24 лютого цього року. Інструменталізація історичної пам'яті з метою легітимації режиму у самій Росії знайшла своє нове втілення в комеморативних технологіях на окупованій російськими військами українській території – Донбасі, Криму, півдні. Учасники наукового форуму проаналізували алгоритми виникнення спонтанних моделей та конструювання нових режимів пам'яті в контексті російсько-української війни, перспективи цих процесів у майбутньому.

Після завершення дводенного заходу обговорення й рефлексії продовжились у соціальних мережах, на веб-сторінках інституцій та організацій, що працюють у соціогуманітарній царині. Варто відзначити: більшість із численних коментарів зводяться до того, що іноземці переважно не брали Україну за окремий суб'єкт зі своєю специфікою (культурною, історичною, політичною), а розглядали її крізь призму сформованих русистами й радянологами уявлень. Дискурс «загрози українського націоналізму», яким російські пропагандисти лякали аналітиків і політиків Заходу, здобувся на значне поширення в науковому обігу саме завдяки тому, що його тези спираються на праці авторитетних фахівців із Росії й західних країн, котрі, своєю чергою, теж набагато більше позначені російськими впливами, ніж українськими. За Україною спостерігали через окуляри політичного та культурного російського домінування. Декомунізацію, деколонізацію варто проводити не лише в нашій державі, а й у західних наукових і культурних середовищах, що вивчають Україну.

Більшість коментаторів зійшлися на думці, що подібні заходи мають стати систематичними, максимально популяризуючи такий формат обговорення найважливішої проблеми сьогодення, яка змінила перебіг історії та визначає пріоритетні напрями на найближчі десятиліття.

19 травня

10:00

Вступне слово директора Інституту історії України НАНУ академіка НАН України В.Смолія

Панель 1: Ідеологічні основи антиукраїнської політики Росії

(модератор: Г.Боряк; спікери: О.Лисенко, Л.Якубова³, В.Даниленко, О.Удод)

Олександр Лисенко (Інститут історії України НАН України, Київ)

Феноменологія війни Росії проти України як об'єкт гуманітарних досліджень

В одній доповіді неможливо розкрити сутність багатомірних явищ, сублімованих у короткому понятті «війна». У зв'язку з цим сьогодні належить вести мову не стільки про фактологічний бік справи, який до певної міри перебуває на поверхні,

³ Текст виступу розгорнуто до формату статті, яку вміщено у цьому ж числі «Українського історичного журналу» – див. с.78–92 (прим. ред.).

а про деякі визначальні тенденції нових реалій, спричинених переведенням антиукраїнського курсу Кремля у фазу відкритої експансії та збройної агресії, що вже тепер чи незабаром мають стати об'єктом комплексного наукового осмислення.

Імперії здебільшого довго народжуються і швидко вмирають. Вони складаються під звуки бравурних військових маршів та розпадаються під звуки похоронних. Імперії на своїх початках оповиті флером оманливих перспектив, а наприкінці – зловісним мороком загублених сподівань, смородом стагнації і загнивання та гекатомбами невинних жертв. Покладаючись в основному на силу зброї, правителі імперій мілітаризують не лише власне суспільство, а й простір довкола себе, перетворюючи експансіонізм на спосіб власного існування. Імперії вражають сплеском могутності, економічними, науковими, культурними здобутками, а згодом – сповзанням до економічних криз, соціальних збурень і крайніх радикальних ідеологій, що врешті-решт програмують саморуйнування таких систем. Помираючи, вони прагнуть затягнути з собою в потойбічні світи все здорове, сильне, сповнене жаги до життя.

Історія Російської імперії, СРСР і сучасної Російської Федерації доволі рельєфно відображає всю складну гаму вказаних процесів в їх еволюції і тягlostі. Заради імперських інтересів цілі народи позбавлялися права на самовизначення, вільний вибір власних векторів політичного, соціально-економічного та культурного поступу. Формуючи специфічну політичну культуру, очільники імперії вихолощували сутність народоправства, конструювали авторитарні й тоталітарні форми правління, здійснювали небачені економічні трансформації, які розмивали найкращі традиції господарювання, засобами соціальної інженерії та державного терору переформатовували соціум за лекалами своїх химерних уявлень.

Після розпаду СРСР, за визначенням Френсіса Фукуями, в Росію прийшла анархія, в умовах якої олігархи вкрали більшу частину активів старої держави і злилися з державним апаратом. Після дуже короткого періоду появи ембріональних паростків демократії Росія знову почала скочуватися у трясовину авторитаризму. Успадкувавши генетичну імперську схильність покладатися винятково на силу, Путін, на переконання вченого, не спромігся зрозуміти, що в людей існує органічна, внутрішня потреба в демократії. Додамо лише, що це є іманентною властивістю людського ества й у ширшому сенсі виявляється в нездоланному потягу до особистої, групової та колективної свободи. Російське керівництво у внутрішній політиці сподівається на те, що спецслужби є найефективнішим інструментом управління державою, а у зовнішній – на стратегію з позицій сили. Не зрозумівши визначальних тенденцій глобалізації (як позитивних, так і негативних) і пов'язаних із нею ризиків, Кремль, замість того, аби круто розвернутися й адаптуватися до нових умов, продовжував безоглядно експлуатувати прийоми часів «холодної війни» та «нюрнберзьке» мислення, коли переможців не судять. Продавлювання вигідних рішень у міжнародних організаціях, прагнення посісти провідне місце на ринку енергоносіїв, підкуп величезної кількості зарубіжних політиків, громадських, релігійних діячів, відомих діячів науки й культури, формування проросійського лобі у провідних державах доповнювалося перманентними намаганнями нагадувати міжнародній спільноті про право РФ на свої «сфери впливу», зокрема у Східній Європі та на пострадянському просторі.

Чому саме Україна стала пріоритетним об'єктом російської експансії? У праці академіка В.Горбуліна «Як нам перемогти Росію» містяться відповіді на це та багато інших питань. Тож спроби деяких авторів списати все на параноїдальну ненависть Путіна до всього українського та страх перед «наближенням НАТО» видаються великим спрощенням. Насправді існує комплекс причин, які загальновідомі. Тому тут залишається тільки виокремити одну з них, менш помітну: у Москві найбільше

боятися втратити Україну як потужний інтелектуальний резервуар, маркер свобод і демократії, на котрий можуть орієнтуватися росіяни, нарешті, емоційну залежність від так званого «меншого брата», що існує на підсвідомому рівні як комплекс неповноцінності без «києво-руської спадщини». Ще одне доволі влучне пояснення дає письменник Д.Биков: «Це не війна Путіна і його камарильї. Це – протистояння двох сформованих цивілізаційних кодів й аксіологічних систем».

Оминаючи фактологічні сюжети, пов'язані з війною Росії проти України, слід зупинитися на кількох методологічних аспектах її осмислення. Насамперед ідеться про назву та хронологічні рамки цих подій, що мають окреслювати їх онтологічну сутність. Доволі часто війни зі значною ідеологічною складовою називаються з використанням емоційно й політично забарвлених означень: «національна», «вітчизняна», «визвольна», іншими епічними термінами. Та, як правило, у світовому академічному дискурсі, в юридичній практиці усталюються визначення, позбавлені подібних нашарувань. З огляду на це, видається доцільною така назва: «війна Росії проти України 2014–2022 рр.», або у спрощеному вигляді – «російсько-українська війна». Вказані хронологічні межі обумовлюються внутрішньою логікою воєнно-політичних процесів, що мають єдину природу та внутрішній зміст, хоча охоплюють і «гарячі» фази, і гібридні засоби.

Оскільки ця війна триває вже 8 років, існують підстави для її характеристики й типологізації.

По-перше, у ній поєднуються *елементи війн четвертого, п'ятого та шостого поколінь*. Не вдаючись до розлогого розгляду всіх цих елементів, зазначимо, що у цій війні застосовуються високоточна зброя з метою враження державних, військових, економічних, комунікаційних об'єктів, транспортної мережі, систем управління; системи протиповітряної і протиракетної оборони; всебічне й неперервне забезпечення воєнних дій упродовж заданого періоду; система управління всіма видами та способами воєнних дій, а також інформаційного протиборства; сучасні системи акумуляції, обробки й використання інформації, навігації, управління, контролю за всіма сферами сектору оборони та державної безпеки. Вияви війн 5-го покоління пов'язані з тим, що зафіксовані випадки застосування військами РФ на території України зброї масового враження – хімічних зарядів. Крім того, Кремль постійно погрожує застосувати тактичну та інші види ядерної зброї.

По-друге, виразно простежуються *елементи тотальної війни*. Зважаючи на дискусійний характер цього твердження (в науковому середовищі не вироблено однозначної дефініції тотальної війни і продовжуються дискусії з приводу тотальних війн в історії людства), варто принаймні назвати ті її іманентні риси, які спостерігаються нині в Україні. Першим компонентом вважається подвійна участь цивільних осіб – як активних суб'єктів, так і жертв, що виявляється через їх участь у воєнних діях і веденні таких дій проти них. Сприйняття правлячим класом РФ української політичної нації та української державності як екзистенційної загрози відразу надавало цій так званій «спецоперації» статусу війни проти всього українського народу. Наступною складовою спеціалісти позиціонують тотальні методи ведення. Радикалізація методів ведення бойових дій і терору проти цивільного населення спостерігається в Україні практично з самого початку повномасштабного вторгнення російської армії. Грубе порушення положень Гаазької та Женевської конвенцій, застосування хімічної зброї, жорстоке поводження з військовополоненими (катування і вбивства, починаючи з 2014 р.), взяття заручників, тактика «випаленої землі», характер бомбардувань житлових кварталів, а також зниження порогу застосування всіх інших доступних засобів – є безпосереднім чи опосередкованим свідченням тотального характеру війни.

Спротив російській агресії чинить весь народ України, що також кваліфікується як ознака тотальної війни. Ще одним елементом тотальної війни прийнято вважати тенденцію до тотальної мобілізації. На думку фахівців, такою можна вважати загальну військову повинність, що реалізується завдяки масовому призову в регулярні збройні сили. В Україні з 2014 р. до цього додалися добровольчі формування, а у 2022 р. – підрозділи територіальної оборони, що фактично стали резервом ЗСУ. Існують підстави констатувати тотальну мобілізацію держави й суспільства (політичну, економічну, юридичну) у зв'язку з війною. Переконливим доказом цього одночасно з ТРО є волонтерський рух, що охопив сотні тисяч активістів. У середовищі аналітиків до властивостей тотальної війни відносять саме надмірні, критичні витрати ресурсів та енергії на ведення війни. Черговий компонент – це тотальний контроль. Штіг Ферстер наголошує: «Політика тотальної війни означала не що інше, як підпорядкування практично всіх сфер людського існування централізованому контролю керівництва». Одним із його структурних елементів є тотальна цензура і пропаганда. Нинішня ситуація у РФ цілком уможлиблює її накладання на цю матрицю.

Усі наведені параметри тотальної війни представлені у цій війні різною мірою та, можливо, для когось не слугують зразком ідеальної тотальної війни. Однак існуючі тенденції неможливо ігнорувати й вони мають бути враховані у відповідних юридичних дефініціях, покладених в основу звинувачень РФ і Білорусі у воєнних та інших злочинах.

По-третє, керівництво РФ цілеспрямовано і свідомо здійснює в Україні *політику геноциду*. Так, очільник розвідслужби МЗС Великої Британії (MI-6) Річард Мур заявив у Twitter, що до планів президента РФ Путіна входили сумарні страти, які мали чинитися російськими військовими та розвідувальними службами на окупованій території України.

Класичне визначення цього виду злочину міститься в ухваленій Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 9 грудня 1948 р. Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, що визнане міжнародним співтовариством і використовується в Римському статуті Міжнародного кримінального суду. Геноцид визначається як будь-які з перелічених далі дій, в основі котрих лежить намір повністю або частково знищити національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку: вбивство; завдання тяжких тілесних або психічних ушкоджень; навмисне створення життєвих умов, які розраховані на повне або часткове знищення; дії, розраховані на унеможливлення народження дітей; насильницька передача дітей цієї групи іншій.

Принципово важливим при цьому є те, що кількість жертв для визнання таких дій геноцидом не має значення. Натомість необхідною умовою вважається цілеспрямований намір знищення. Навіть за першого наближення до проблеми, заперечення геноцидних політики і практики російської сторони в Україні видається неможливим. Хоча можна припустити: російські юристи зроблять усе, аби нівелювати це звинувачення.

По-четверте, усвідомлюючи всю дискусійність проблеми, можна висунути гіпотезу про *світовий характер* цієї війни вже в нинішній фазі протистояння. Якщо не замикатися у суворо обмежених рамках класичних Першої і Другої світових війн, то слід зважати на такі чинники, що вказують на глобальний вимір цього протистояння:

- а) безпосередньо у воєнних діях беруть участь три держави, сумарна територія яких становить більшу частину Європейського континенту і близько 1/5 земної кулі;
- б) опосередковано до цього протистояння долучилися десятки країн, зокрема членів НАТО, які сприяють боротьбі народу України проти агресорів зброєю,

боеприпасами, логістичними, розвідувальними, іншими засобами, підготовкою військового персоналу, фінансовою допомогою тощо;

в) практично всі міжнародні організації в той чи інший спосіб відреагували на агресію Росії проти України політичними заявами та рішеннями, що мають міжнародно-правовий зміст;

г) десятки країн і тисячі найбільших бізнесових та фінансових структур приєдналися до санкцій проти Росії й Білорусі, що перетворило їх на системний чинник економічного тиску;

г) уже під час війни, до її завершення, стає зрозумілим невідворотне, кардинальне, безпрецедентне за масштабами переформатування світового енергетичного ринку, що є визначальним чинником економічного розвитку на середню й віддалену перспективу;

д) із великим ступенем вірогідності можна припустити, що після завершення війни світова спільнота стане задіяною у відродженні України в масштабах, зіставних із тими, які спостерігалися після Першої та Другої світових війн (при цьому з РФ і Білорусі мають стягуватися репарації в обсягах, достатніх для відшкодування матеріальних збитків Української держави, недержавних інституцій, окремих громадян);

е) принципи справедливості ставлять на порядок денний засудження воєнних та інших злочинів РФ і Білорусі не лише на рівні національної, а й міжнародної юрисдикції, а бажано за допомогою спеціально створеної судової інстанції – міжнародного трибуналу на зразок Нюрнберзького чи Токійського;

є) нарешті, війна має спричинити суттєву зміну конфігурації балансів у світі, центрів глобального впливу та системи міжнародної безпеки (нині для всіх очевидними стали недосконалість «нюрнберзького» способу мислення, згубність європейської «реальної політики», що фактично збилася на практику умиротворення агресивної імперії – Росії, невиправдані поступки й запобігання перед нею через економічні раці та вигоди; світ зможе обійтися без Росії, Росія без світу – ні).

Підсумовуючи викладене, варто констатувати, що частина згаданих явищ та процесів мають завершений, а інша частина – незавершений характер, що ускладнює їх аналіз і вихід на виражені інтерпретації й оцінки, аргументовані висновки, узагальнення, асоціативні ряди. В останньому випадку нині вченим слід у максимально можливий спосіб акумулювати емпіричні матеріали, статистичні дані, в яких фіксуються сучасні події. Це дасть змогу після завершення війни завдяки новітнім аналітичним процедурам генерувати фундаментальне знання, що матиме не тільки суто теоретичне, а й практичне значення для вироблення оптимальних рішень у всіх сферах внутрішньої і зовнішньої політики нашої держави, врахувати складні та навіть трагічні уроки минулого.

Віктор Даниленко (Інститут історії України НАН України, Київ)

Війна як спроба реваншу за програне минуле

У ХХ ст. в Росії було дві спроби стати на демократичний шлях розвитку – після 1917 р. й після 1991 р. Після повалення царизму на території Російської імперії в різний час виникло природним шляхом близько 20 народних республік, у тому числі Українська Народна Республіка, Далекосхідна Українська Народна Республіка, Кубанська Народна Республіка, що прагнули соборної єдності з материковою Україною. Водночас у Росії почали повсюдно виникати інститути громадянського суспільства. Російські більшовики різко зупинили цей процес. Хоча з метою

завоювання прихильності національних груп населення декларували відмову від великодержавно-шовіністичної політики царизму. Ще в 1897 р. Ленін написав працю «Від якої спадщини ми відмовляємося?», де спробував відмежуватися від великодержавного шовінізму. Більшовики змушені були допустити існування радянських псевдореспублік та інших національних об'єднань. Головною небезпекою для країни правляча партія визнала великодержавний шовінізм. Однак у кінці 1920-х рр. більшовицька Росія/СРСР перейшла від «поміркованої авторитарної влади» до жорсткого авторитаризму, одноосібної диктатури Сталіна. В 1933 р., як відомо, головним ворогом був визнаний уже не «великодержавний шовінізм», а «місцевий буржуазний націоналізм», в Україні – «український буржуазний націоналізм».

У 1990-х рр. постало в новому форматі питання: яким шляхом іти Росії – фундаментального консерватизму, що ідеалізував Росію до 1917 р., продовжувати радянську ідеологію і практику чи перейти на позиції західного лібералізму? Були спроби відмовитися від політики великодержавного шовінізму. Всім пам'ятна фраза Б.Єльцина: «Берите стільки суверенитета, скільки зможете проглотити», що прозвучала в Казані 1990 р. Ці спроби також виявилися нереальними. 1990-ті рр. схожі внутрішньою логікою з 1920-ми: як Сталін прибирав із дороги суперників і рухав СРСР до одновладдя, так і єльцинська Росія в 1990-х рухалася від декларованої демократії до одновладдя: в 1993 р. була прийнята нова конституція Росії, яка обґрунтовувала зверхпрезидентство; в 1996 р. здійснено відверті маніпуляції з виборами Єльцина й відновлено модель «керованих виборів» і, нарешті, 1999-й рік – призначення Путіна спадкоємцем і гарантом статус-кво.

Так у нових умовах у Росії відродилося одновладдя. Як і в 1920-х, так і в 1990-х рр. спроби модернізації Росії виявилися нереальними: не було ні сил, ні ресурсів, ні ідей, ні лідерів. Російське суспільство не визріло до демократичних змін. У 1990-ті рр. Росія йшла шляхом еkleктичного поєднання у химерних формах усіх трьох названих варіацій існування.

Слідуючи віковій російській традиції, Путін взявся за укріплення особистої влади. Передусім була підпорядкована його власній волі, контролю квазіколоніальна частина еліти, яка до того безперешкодно крала і виводила за межі країни капітали. Далі було поставлено під контроль ринок, оскільки глобалізований ринок, на думку Путіна, шкодив державному суверенітету. Третім кроком стала нейтралізація так званих «несвідомих елементів» усередині російського суспільства: демократів, тих, хто мав нестандартне мислення, відмінне від офіційної точки зору, лібералів, учасників національно-визвольних рухів (татарського, кавказького, сибірського та ін.). Четвертим кроком стало відновлення, за Путіним, «цілісності історичного простору», уніфікація історії під бачення її «вождем». «Вся наша історія без винятків повинна стати частиною російської ідентичності», – заявив Путін на засіданні клубу «Валдай» у 2013 р. Йому вторив глашатай «руського мира» В.Сурков: «Завдяки своїй історії, хай би якою жакливою подекуди вона не була, Росія має можливість усвідомити себе і свою цивілізаційну роль у глобальному світі. Відмовившись від власної історії, наприклад, засудивши злочини Радянського Союзу або історію царського періоду, Росія втрачає ключові, фундаментальні події для усвідомлення себе як наддержави і носія особливого шляху розвитку». Тобто агресивні війни, і голодомори, і репресії, і чорносотенні погроми кримських татар та українців у Криму, і нинішня тактика «випаленої землі» в Україні – складові російської ідентичності. Сьогодні все це виявляється на фоні того, що правляча верхівка Росії наочно довела свою неспроможність у конкурентній боротьбі на ниві сучасних технологій, не досягла будь-яких успіхів у модернізації російської глибинки та виявилася нездатною навіть освоїти природні багатства Сибіру, Далекого Сходу.

Загострилися й міжнаціональні стосунки. Багатонаціональність, національна багатоманітність в умовах глобалізації стала не джерелом саморозвитку держави, а внаслідок великодержавно-шовіністичної політики – гальмом її. Вже на кінець ХХ ст. половина народів Росії втратила свої мови через асиміляцію. Рідна мова як мова навчання збереглася в Російській Федерації лише у вісімнадцяти етносах, у тому числі в ланках вище початкової школи – тільки у чотирьох (Башкортостан, Татарстан, Тува, Якутія). Асиміляція досягла такого рівня, який дає підстави новітнім ідеологам «руського мира» стверджувати, що Росія нині за міжнародними стандартами є моноетнічною країною.

Ідеологія і практика домінуючої російської нації просякнуті пригнобленням та поневоленням інших, зумовлюють посилення відцентрових сил, нестійкості державних структур. Запровадження семи федеральних округів у Росії нівелювало національно-територіальний устрій країни, девальвувало національне життя й загострило його внутрішні суперечності.

Трансформація в російському суспільстві шовіністичних ідей, укладених у новітнє наповнення формули «самодержавіє – православіє – народність», зумовило претензії Росії на світове лідерство на ниві утвердження «моральності» й «духовних цінностей». І це прагнення стократно підсилювалося фактичним програвом Росією «холодної війни», а за великим рахунком – і Другої світової. Німеччина була переможена у війні, але що одержано в підсумку? Німці об'єднали країну, відбудували й розвинули модерну економіку, забезпечили високий рівень і довготривалість (понад 80 років) життя свого населення, здобули світовий морально-психологічний і політико-дипломатичний авторитет... Росіяни ж розвалили так званий «соціалістичний табір», розвалили ними ж штучно створений Радянський Союз, розвалюють сьогодні своєю агресією багатонаціональну Росію, культивуючи й далі великодержавний шовінізм. Економіка, за наявності колосальних природних ресурсів, – примітивно-архаїчна, рівень, якість і тривалість життя – на показниках відсталих країн, світовий авторитет – лише на силі зброї (хоча й та виявилася далекою від сучасної).

Росія програла і «гарячу», і «холодну» війну, а разом із тим (і це головне) цивілізаційну «гонку демократії» – на всіх фронтах: політичному, економічному, науково-технічному, культурному, морально-психологічному і т. д. «Росія – переможена держава, – зазначав З.Бжезинський, – вона програла титанічну боротьбу. І казати, що це була не Росія, а СРСР – значить бігти від реальності. Це була Росія, названа Радянським Союзом. Вона кинула виклик США. Вона була переможена».

Великодержавно-шовіністичний дурман внутріросійського життя, втрата уявного «світового лідерства» як частити біполярної єдності, прагнення не допустити зміщення від Росії центру біполярності й відсунення на периферію світового протистояння породило в російській правлячій верхівці прагнення взяти реванш за втрачені позиції, втрачені території.

Ці тенденції явно чи неявно з'явилися й в інших країнах. Чому Угорщина підтримує Росію? Не лише через потрібну їй нафту та газ. В Угорщині є сили, які також вважають, що розпад у свій час Австро-Угорщини – це «велика геополітична катастрофа ХХ ст.» і прагнуть до відновлення «великої Угорщини», повернення всіх так званих «земель Корони святого Стефана». Тож і поглядають із корисливим інтересом на українське Закарпаття, морські порти Хорватії, Трансильванію, Воєводину. Росія розбудила реваншизм в Європі та світі, і якщо не присікти його, то не тільки названі, а й османські чи італійські «ельзаси» й «лотарингії» сплинуть на історичну поверхню. А там дійде до Росії та неминуче постане питання про Калінінград, Карелію, Курилі, Примор'я, Забайкалля, інші території.

Найбільший інтерес для Росії становить нині Україна – «історичне серце Росії» за твердженням її ідеологів. Заради її повернення до свого складу Росія пішла відкритою

загарбницькою війною проти «братнього народу». Серед причин російсько-української війни аналітики називають політичні, психологічні, технічні, – але в основі їх лежать передусім причини історичні. Надання Українській церкві томоса, а Україні – безвізу та європейської перспективи по суті обнулило Росію, позбавило її історичного минулого й перспективи майбутнього, продемонструвало світу, що саме Україна стояла біля витоків утворення Росії, була основним рушієм трансформування Московського царства в імперію, впродовж віків була для неї джерелом розвитку. І її втрата для Росії – катастрофа. «Україна, виходячи з Росії, – зауважує авторитетна російська політологиня Лілія Шевцова, – перетворює її, Росію, у Московію». Росія без України та її культури – це «Північна Русь», монголо-татарська за своєю сутністю, – підкреслював колись В.Вернадський, і тому найбільше боявся «відриву» України від Росії. Укорінені в російській ментальності антиукраїнські ідеологеми та реваншистські прагнення «денацифікувати» Україну, тобто знищити її ідентичність, деєвропеїзувати й повернути до складу Росії, визначають зміст української зовнішньої політики Російської Федерації.

Таким чином, великодержавний шовінізм, що позбавив Росію внутрішніх потенцій для саморозвитку, та втрата нею історичної перспективи, надуманого «світового лідерства», програш у «холодній війні» стали однією з важливих причин російського реваншизму на пострадянському просторі та у глобалізованому світі, що перебуває у транзитному стані. Парадигма міжнародних відносин нині безповоротно змінюється. Реально існують кілька контраверсійних альтернатив, формальних або неформальних коаліцій, об'єднань, центрів. Однополярний світ неможливий, нереальний і неприродний. Біполярій Росія – США явно завершується. Росія у прискореному темпі втрачає позиції – економічні, військово-політичні, культурно-духовні, відходить на другий план, за межі біполярного протистояння. Звідси – прагнення зберегти за собою минулу першість. Однак Росія нічим себе світу не пропонує, вона не пропонує привабливу і прийнятну для інших модель майбутнього, не демонструє прогрес та вищі цивілізаційні цінності, а тому здійснює агресію, прагне досягти мети через «примус до врахування своєї ваги». «Світ, який не визнає величі Росії, не може існувати», – заявляють деякі російські ідеологи і пропагандисти. В нинішній час це нереально й безперспективно, адже зрозуміло, що «величі» в Росії, в її культурі, духовній сфері, економіці немає ніякої. Прагнення реваншу Росії в Україні може поставити крапку на її існуванні загалом як держави, принаймні в тій її формі, в якій вона існує сьогодні. «Зараз не треба будувати ілюзії про потужності Росії, – писав згадуваний З.Бжезинський. – Треба відбити охоту до такого мислення... Росія буде роздробленою й під опікою». Закономірний результат агресивного реваншизму.

Олександр Удод (Інститут історії України НАН України, Київ)

Історична політика в РФ як чинник мілітаризації та мобілізації російського суспільства

Тема «Війна Росії проти України 2014–2022 рр.: історична ретроспектива і спроби наукової рефлексії» постала як нагальна проблема для осмислення всією гуманітаристикою в Україні, а також актуальним дискурсом для історичної науки, не дивлячись на традиційні методологічні застереження щодо неможливості наукового дослідження засобами історіографії ще не завершених подій. У суспільстві, публіцистиці та науковому середовищі ще немає більш-менш усталених поглядів на назву

цієї війни, її хронологічні рамки. Очевидно, що це російська війна в Україні, яка розпочалася не 24 лютого 2022 р., а набагато раніше – у 2014 р. Будуть виокремлені її періоди та етапи. Для класичної історичної науки ця робота ще попереду. Але вже сьогодні історики активно працюють над фіксацією подій, документуванням джерел, організацією усноісторичних досліджень. Виправданою є увага історіографії до наукового аналізу причин і передумов агресії Росії проти України. Логічним видається дослідження проблем, пов'язаних з ідеологічними основами антиукраїнської політики Росії. Серед багатьох її аспектів (реваншизм, рашизм та ін.) важливим є науковий аналіз сучасної історичної політики в РФ.

Історична політика в Росії завжди була та є зараз визначальною в ідеологічній і пропагандистській діяльності державних інституцій, хоч сам термін «історична політика» вживається рідко: російський політикум прагне підвищити її статус до сакрального рівня («духовные скрепы», «святая Русь» та ін.), надати певного символізму й т. д. Кожна людина має свої знання історії і власне ставлення до минулого. Так само історична політика повинна мати індивідуалізуючий характер: пріоритет людини у стосунках із державою, право на свободу самовираження, власне ставлення до комеморації, індивідуальний вибір «героїв» чи «антигероїв». Але особистість змушена, як правило, сприймати історію такою, як її бачить держава. Для тоталітарної РФ – це аксіома, адже все, що стосується історичної політики, максимально одержавлене, а єдиним актором історичної політики виступає саме держава, всі інші – на маргінесі.

Історична політика у РФ не є чимось утаємниченим, а навпаки – видається досить дослідженою завдяки роботам Г.Касьянова, О.Міллера, М.Копосова, А.Киридон, В.Расевича, І.Курілли, Є.Брайляна, Ю.Темірова, Л.Зашкільняка та ін. Яких висновків дійшли історики, досліджуючи історичну політику в РФ? На їх думку, історична політика в РФ характеризується наступними ознаками:

1. В Росії історія остаточно замінила собою політику. Російський публіцист М.Трудолюбов відверто заявив: «Наша політика – історія».

2. Історія та пам'ять оголошуються ареною політичної боротьби із зовнішнім та внутрішнім противником. Наукова діяльність істориків перетворюється на елемент національної безпеки й підпадає під контроль політичних і владних акторів. Історикам у РФ не вдається бути понад політикою, тільки поодинокі з них виступили проти агресії Росії 24 лютого 2022 р. – І.Данилевський, Т.Таїрова, Т.Ейдельман та ін.

3. Утилітарне використання історії оголошується загальною нормою, чим пояснюється порушення принципів діяльності суспільних наук, прийнятих у демократичних суспільствах. Історики РФ колись хизувалися своїми ліберальними підходами, афішували співпрацю з РЕ, «Євроклію». Але події 24 лютого 2022 р. чітко продемонстрували їхні імперські стереотипи: за вказівкою влади війну не називають «війною», шукають великорозумні «аргументи» для виправдання нападу на Україну.

4. Інші, не російські версії минулого оголошуються «ворожими», «агресивними», а історики-інакодумці – «пособниками ворога» (відомі випадки проти українського «Лікбезу», заборона «Меморіалу», обмеження діяльності Центру Карнегі та ін.).

5. «Недостатній патріотизм» суспільства та неприйнятний із точки зору державного історичного нарративу формат викладання історії у закладах освіти видаються за підставу історичної політики влади. Заради політичних цілей влада змушує істориків іти проти фактів, наукових аргументів. Красномовне свідчення – історія довкола міфологізованого історичного образу неіснуючих «28 панфіловців». У РФ є запит на підтримку героїчного образу самих себе – неагресивних, жертв нападу, котрі завжди обороняються, але готові мобілізуватися навколо влади: «бийтеся, як двадцять вісім», «відступати нікуди – позаду Москва».

Ключові засади історичної політики в РФ набули законодавчого оформлення. До конституції РФ 1993 р. в березні 2020 р. були внесені «путінські правки». У ст. 67 зафіксовані такі норми: «РФ шанує пам'ять захисників Вітчизни, забезпечує захист історичної правди. Зменшення значення подвигу народу при захисті Вітчизни не допускається. РФ, об'єднана тисячорічною історією, зберігаючи пам'ять предків, а також спадкоємність у розвитку Російської держави, визнає державну єдність, що склалася історично». Таким чином зафіксовано монополію держави на «історичну правду», під якою розуміється право на «єдино вірне» трактування історії як на території РФ, так і за її межами, а також охорону цього права всіма можливими засобами. З цією метою в 2009–2012 рр. діяла Комісія при президентові РФ з протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії, а 31 липня 2021 р. була створена Комісія з історичної освіти на чолі з В.Мединським, яка складається в основному з керівників силових структур.

Історична політика в РФ має чітко виражений антиукраїнський і репресивний характер. В.Мединський оголосив історію України «псевдоісторичним абсурдом, зараженим ідеологічним вірусом». Уся історична пропаганда десятки років формувала образ українця як цивілізаційного ворога. Спеціальний підрозділ СК РФ із розслідування «злочинів, пов'язаних із реабілітацією нацистів та фальсифікації історії», роками фабрикував матеріали для обґрунтування мети агресії РФ проти України – «денацифікація» українського суспільства.

Історична політика в РФ виступає як засіб мілітаризації й мобілізації російського суспільства. Велику роль відведено історичній освіті. В новітніх підручниках з історії, особливо в тих, що завезені в ОРДЛО у 2014 р., стверджується, що «в Києві при владі нацисти», що там здійснено «державний переворот», а НАТО і США «готують з України напад на РФ». Російська держава ввела жорсткий контроль за змістом підручників з історії. Введений у дію так званий «єдиний історико-культурний стандарт», що унеможливує будь-яку вільну думку. Нещодавно влада РФ оголосила про наміри ввести викладання історії уже з 1-го класу середньої школи.

Таким чином, історична політика в РФ є міфологізованим варіантом історико-культурного фактора, що не має нічого спільного з науковою історією, історичною пам'яттю. Вона є архаїчною, тобто зверненою до минулого, а не ідеалів, як це має бути у сучасних суспільствах (цінності демократії, свобод і прав людини, європейський цивілізаційний вибір). Історична політика в РФ виявилася ефективною для використання в російському суспільстві: понад 90% росіян підтримали агресію Путіна проти України саме на підставі «історичних аргументів». На зовнішній арені така історична політика призвела до ізоляції Росії, особливо в гуманітарній сфері. Для зміцнення національної безпеки України надзвичайно важливо створити ефективні механізми протидії російській історичній пропаганді, вивчати сучасну російську історіографію, вести вмілу контрпропаганду на «історіографічному фронті».

12:30

Панель 2: Міжнародні контексти російсько-української війни

(модератор: О.Лисенко; спікери: С.Віднянський, О.Реєнт і В.Любченко, А.Кудряченко, В.Головко)

Степан Віднянський (Інститут історії України НАН України, Київ)**Еволюція взаємовідносин України та Європейського Союзу під час російсько-української війни**

Насамперед слід наголосити, що нинішня російсько-українська війна безумовно матиме, і вже має, глобальні наслідки для світу. Одним із принципово важливих наслідків цієї війни, особливо для нас, українців, є суттєве поглиблення взаємовідносин України та Європейського Союзу, яке врешті-решт повинно привести нашу країну до повноправного членства в ЄС, незважаючи на те, що РФ і це міжнародне об'єднання через підтримку й допомогу Україні в її протистоянні російському агресору оголосила «ворожим» і виступає проти його розширення на схід.

Європейський напрям зовнішньої політики, зокрема європейська інтеграція, як відомо, є незмінним стратегічним пріоритетом державної політики незалежної України з перших днів її існування, але водночас – одним із найскладніших і суперечливих аспектів українського державотворення. Підтвердженням цього є й широкомасштабна воєнна агресія Росії проти України, головний «злочин» якої в очах Кремля полягає саме в тому, що її громадяни та керівництво обрали проєвропейську, прозахідну орієнтацію.

Нагадаю, що після зміни влади в Україні внаслідок «Революції гідності» в лютому 2014 р. й наступної тимчасової окупації Росією АРК і розгортання нею «гібридної війни» на сході України, Європейський Союз нарешті виявив готовність надати Україні морально-політичну підтримку. 20 березня 2014 р. новий прем'єр-міністр України А.Яценюк підписав політичну частину угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом. А обрання 25 травня 2014 р. в першому ж турі нового, проєвропейськи налаштованого президента України П.Порошенка свідчило про певну консолідацію волі українського суспільства чинити спротив російській агресії й активізувати зусилля в реалізації європейського вибору України. Тому цілком очікувано та закономірно вже 27 червня 2014 р. у Брюсселі президент України П.Порошенко разом із лідерами Грузії й Молдови підписав економічну частину угоди про асоціацію. Це створило нову політичну реальність та стимулювало 2 липня 2014 р., у розпал боїв на Донбасі, зустріч у Берліні міністрів закордонних справ України, РФ, ФРН і Франції, яка започаткувала так званий нормандський формат переговорів щодо ситуації в Україні, а згодом привела до так званого мінського переговорного процесу, котрий, як відомо, завершився повним провалом і розгортанням повномасштабної воєнної агресії Росії проти України 24 лютого 2022 р.

Загалом у 2014–2019 рр. завдяки зусиллям нової української влади в євроінтеграційному напрямі було досягнуто позитивних зрушень у взаємовідносинах України та Європейського Союзу. Зокрема був завершений тривалий і досить складний процес ратифікації угоди про асоціацію між Україною та ЄС всіма 28 державами-членами, яка 1 вересня 2017 р. остаточно набула чинності в повному обсязі. У 2016 р. Європейський Союз став найбільшим торговельним партнером України: частка ЄС в експорті українських товарів становила 37,1%, а частка ЄС в українському імпорті зросла до 43,7%. Наступного року Рада ЄС затвердила нові тимчасові торговельні

преференції для України. 17 травня 2017 р. в Європарламенті підписано законодавчий акт, згідно з яким запроваджувався безвізовий режим для громадян України, що почав діяти з 11 червня 2017 р. Йшлося про надання безвізового режиму для українців при в'їзді до 34 європейських держав, яке президент України П.Порошенко оцінив як подолання серйозної межі – наслідків Переяславської ради, що варте того, аби в майбутньому про це згадували в підручниках з історії. А 7 лютого 2019 р. президент України підписав попередньо схвалений Верховною Радою 22 листопада 2018 р. конституційною більшістю (335 голосів депутатів) закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)», який привітали очільники країн-членів ЄС.

Тріумфально прийшовши до влади у 2019 р. за результатами президентських і позачергових парламентських виборів, так звана «зелена команда» нового президента України В.Зеленського не лише продовжила реалізовувати євроінтеграційний курс нашої держави, але, по суті, розробила нову тактику зближення України з Європейським Союзом. Ідеться, наприклад, про організацію кампанії з отримання зобов'язань від держав-членів ЄС про підтримку ними членства України у цьому об'єднанні демократичних держав Європи. Вже в березні 2021 р. президенти Литви та України Гітанас Науседа та Володимир Зеленський підписали в Києві першу таку спільну декларацію, в якій зазначається, що в той день, коли Україна надасть у Брюссель свою заявку на вступ до ЄС, Литва буде готова проголосувати за таке рішення. Незабаром подібні зобов'язання взяли на себе ряд інших країн-членів ЄС – Латвія, Естонія, Польща, Словаччина, Хорватія, Словенія. Розпочалися переговори щодо цього з іншими державами Європи, зокрема з Румунією, Чехією тощо. При цьому нове українське керівництво спиралося на громадську думку, яка свідчила про масову підтримку українцями євроінтеграційного курсу та про незворотність європейського вибору України: наприкінці 2021 р., зокрема, вступ до ЄС підтримували 67% українців, а до НАТО – 59%.

На початку 2022 р., на фоні попереджень про неминучість масованої російської агресії, Україна пропонувала Європейському Союзу запровадити превентивні санкції проти РФ. 17 лютого 2022 р. у Брюсселі відбувся неформальний саміт ЄС щодо загострення безпекової ситуації на всьому периметрі кордонів РФ та України. Верховний представник ЄС із питань спільної зовнішньої політики Ж.Боррель заявив, що з 2014 р. Європейський Союз надав Україні 17 млрд євро, утім ЄС відмовився вводити превентивні санкції проти Росії, що розглядалось як нібито мотивування Путіна до чергової стадії російсько-української війни. На зустрічі міністрів закордонних справ країн ЄС у Брюсселі міністр закордонних справ України Д.Кулеба закликав надати Україні чітку перспективу членства в ЄС. Замість цього 21 лютого 2022 р. Євросоюз тільки дипломатично засудив звернення Путіна до Ради федерації щодо визнання незалежності так званих «ДНР» і «ЛНР». Це «визнання» відбулося в адміністративних кордонах українських Донецької й Луганської областей. Унаслідок цього 23 лютого 2022 р. Європейський Союз запровадив санкції проти 351 депутата Державної думи РФ та обмежив доступ РФ до ринку фінансових послуг. Одночасно з агресією проти України 24 лютого 2022 р. відбувся надзвичайний саміт Євросоюзу. Було погоджено перші пакети санкцій проти РФ. 27 лютого 2022 р. Євросоюз заклав небо для російських авіакомпаній.

28 лютого 2022 р., через 4 дні після початку повномасштабної російської агресії проти України, яку з обуренням сприйняв весь демократичний світ, Україна офіційно подала до Брюсселя заявку про вступ до Європейського Союзу і висловила

сподівання, що ЄС, урахувавши обставини, зможе швидко почати цю процедуру. 1 квітня 2022 р. Київ, який залишався під тиском російських окупантів, відвідала голова Європейського парламенту Роберта Меццола. Вона запевнила, що Європарламент швидко розгляне заявку України на початок переговорів про вступ до ЄС.

І дійсно, вже 8 квітня президентка Європейської комісії Урсула фон дер Ляен під час візиту до Києва офіційно передала В.Зеленському опитувальник, заповнення якого є необхідним кроком для надання Україні статусу кандидата в ЄС. Через десять днів, 18 квітня, Україна передала заповнену першу частину опитувальника, що складався з 370 запитань на близько 40 сторінках і стосувався політичної та економічної проблематики. До речі, саме у цей день розпочалася друга фаза наступу Росії на Донбасі з метою повного контролю над територіями Донецької та Луганської областей й утримання сухопутного коридору з Кримом. У відповідь Рада ЄС виділила Україні 1,5 млрд євро військової допомоги.

На другу частину опитувальника ЄС, переданого Україні 13 квітня, потрібно було більше часу. Адже він був набагато більший: майже 240 сторінок із приблизно 2 тис. запитань, і стосувалася питань упровадження в Україні європейського права. Менш ніж за місяць, 9 травня 2022 р., Україна передала Єврокомісії заповнену й цю частину. Такої оперативності в ЄС ще не було ніколи.

Між тим, 20 квітня 2022 р. Київ відвідав голова Європейської ради Шарль Мішель. Він побував у зруйнованій російськими окупантами Бородянці, де запевнив, що «миру без справедливості не може бути». А 9 травня відвідав Одесу, де висловив стурбованість блокадою українських портів. 4 травня Європейська комісія оголосила шостий пакет санкцій проти РФ. Угорщині було запропоновано перехідний період до 2024 р., аби відмовитися від російської нафти. 18 травня Європейська комісія рекомендувала виділити Україні кредит 9 млрд євро. 19 травня Європейський парламент проголосував за скасування імпорتنних мит на товари з України. 21 травня президент України В.Зеленський за підсумками переговорів із прем'єр-міністром Португалії А.Коштою зазначив, що Україну не влаштує жодна альтернатива статусу кандидата на вступ в Євросоюз. А МЗС України заявило, що несправедливо пов'язувати питання надання Україні статусу кандидата на вступ до ЄС із прогресом в інтеграції країн Західних Балкан до Європейського Союзу. 30–31 травня відбувся саміт Євросоюзу, на якому Італія, Кіпр, Угорщина виступили проти розширення антиросійських санкцій. 11 червня в Києві відбулися переговори з головою Європейської комісії Урсулою фон дер Ляен, на яких зазначалося, що Австрія, Данія, Нідерланди виступають проти надання Україні статусу країни-кандидата на вступ до ЄС.

Отже не все так просто було у взаємовідносинах України та ЄС із цим питанням, адже для позитивного його вирішення потрібна була однотайна підтримка всіх 27 країн-членів ЄС, а серед них залишалися розбіжності з питання надання Україні статусу кандидата на вступ до Європейського Союзу. Зокрема особливу позицію щодо російсько-української війни й підтримки України займало угорське керівництво, а французький президент розмірковував щодо можливого приєднання України та деяких інших країн до європейського співтовариства в іншому, позаєвросоюзницькому форматі. Були певні вагання серед керівництва Німеччини, Австрії, Нідерландів, Данії та Швеції щодо надання Україні офіційного статусу кандидата на вступ до ЄС. Наприклад, Болгарія й Кіпр – єдині дві країни ЄС, де більшість громадян були незгодні з тим, що російська влада відповідальна за війну в Україні (46 і 52% відповідно).

Такої думки дотримуються також окремі представники так званої політичної еліти й в інших європейських державах. Зокрема в газеті «Ле Фігаро» від 12 травня 2022 р. була надрукована стаття Анрі Гюено, радника колишнього президента Франції

Н.Саркозі, «Ми крокуємо до війни, ніби сомнамбули», в якій, по суті, використано кремлівські наративи щодо причин війни: «Розширюючи НАТО на всі колишні країни Сходу до країн Балтії, трансформуючи Атлантичний альянс в альянс антиросійський, просуваючи кордони Європейського Союзу до кордонів Росії, Сполучені Штати та Європейський Союз пробудили в росіян відчуття оточення, що було на початку всіх європейських війн. Західна підтримка революції Майдану, у 2014 р., проти проросійського уряду стала для росіян доказом, що їхні побоювання були обґрунтованими. Анексія Криму Росією та її підтримка сепаратистів на Донбасі своєю чергою дали Заходу відчуття, що російська загроза була реальною й що потрібно озброювати Україну, а це переконало Росію трохи більше, що Захід їй загрожував. Угода про стратегічне партнерство, укладена між Сполученими Штатами та Україною 10 листопада 2021 р., скріплюючи союз двох країн, що виразно спрямований проти Росії й обіцяє вступ України до НАТО, остаточно переконала Росію, що вона має атакувати до того, як уявний супротивник буде здатний це здійснити. Це збіг складних обставин 1914 р. у чистому вигляді, що жахає». А 30 травня у цій самій газеті з'явилася стаття Рено Жирара «Війна в Україні: який шлях виходу?», в якій автор пропонує зняти санкції з Росії, від котрих зазнає збитків насамперед Європа (а, наприклад, не англо-саксонські союзники) і примусити за допомогою ООН росіян та українців сісти за стіл переговорів з «технічних питань» (експорт зернових, газопроводи тощо). В обох випадках тут ішлося, по суті, про так зване «збереження обличчя» диктатора країни-терориста й убивці Путіна. І подібні приклади не поодинокі. У травні цього року Центр протидії дезінформації при РНБО України оприлюднив низку конкретних прикладів просування російських наративів про війну РФ проти України в окремих країнах Заходу – Франції, Німеччині, Італії, Угорщині, США та навіть у ЗМІ нашого найбільш надійного й активного союзника – Великої Британії.

Разом із тим, Єврокомісія й керівники держав-членів ЄС при прийнятті остаточного рішення щодо надання Україні офіційного статусу кандидата на вступ до Європейського Союзу не могли не враховувати такі незаперечні факти:

- 71% європейців вважають Україну частиною європейської родини;
- практично в усіх країнах-членах ЄС більшість підтримує вступ України до ЄС: згідно з опитуванням, 66% мешканців ЄС згодні з тим, що Україна повинна вступити до ЄС, коли буде готова – цю ідею в більшості підтримують у всіх країнах, крім Угорщини (де згодні лише 48%); найбільша ж підтримка в Португалії (87%), Естонії (83%), Литві (82%) і Польщі (81%); навіть і в таких «проблемних» щодо цього питання країнах, як у Німеччині (68%), Франції (65%), Нідерландах (62%); а більше всього незгодних у Люксембурзі (38%), Греції (37%), Угорщині (36%);

- більшість громадян країн-членів ЄС схвалюють постачання в Україну військової техніки: згідно з опитуванням, закупки й постачання військового обладнання схвалюють 67% європейців; найбільші показники зафіксовано у Фінляндії (90%), Естонії (87%), Польщі (86%), Литві (84%) та Португалії (83%); а найнижчі – на Кіпрі (31%) та в Болгарії (30%).

- також 93% громадян країн ЄС підтримують надання гуманітарної допомоги Україні, а 75% – прийом українських біженців (сьогодні в Європі понад 6 млн українських біженців, і країни ЄС зі свого бюджету вже виділили 3,7 млрд євро для допомоги їм та планують збільшити її);

- 80% європейців схвалюють фінансову підтримку України: з 2014 р. Європейський Союз надав Україні 17 млрд євро, а з початку широкомасштабної агресії Росії – 2 млрд євро на закупівлю зброї та розпочинає так званий «план Маршалла для України», який допоможе державі відновити інфраструктуру й підтримати

економіку нашої країни після війни; Єврокомісія запропонувала Україні додаткову макрофінансову допомогу у 2022 р. в 9 млрд євро; США, своєю чергою, в рамках 11 пакетів військової допомоги Україні виділили вже понад 5 млрд дол., а Конгрес США схвалив закон про ленд-ліз для України на 5 років (передача зброї без затримок і процесуальної тяганини, а розрахунки після війни кредитами);

– Європейський Союз скасував усі квоти та мита на українську продукцію;

– США і понад 40 держав світу надають фінансову й військову підтримку Україні в її справедливій війні проти російських окупантів, а ЄС створив спеціальний Європейський фонд миру для посилення спроможності України в її війні проти держави-терориста;

– під час російсько-української війни створена й активно діє контактна група з надання військової допомоги Україні (Рамштайн), до складу якої входять представники близько 50 країн;

– Європарламент 9 червня цього року підтримав резолюцію зі зверненням до лідерів країн-членів ЄС надати Україні статус кандидата на вступ до ЄС «як чіткий політичний сигнал солідарності з народом України», а також рекомендував як можна скоріше надавати Україні необхідну зброю («Стратегічна мета вільного світу – допомогти Україні в кінцевому підсумку завдати поразки російському агресорові та відновити контроль над її територією в міжнародно визнаних кордонах», – наголошується у цій резолюції Європарламенту, за котру проголосували 438 депутатів, 65 – проти, 94 – утрималися);

– в Україні була сформована делегація на чолі з віце-прем'єркою з питань європейської та євроатлантичної інтеграції О.Стефанішиною для переконання державних діячів тих країн, де є сумніви щодо надання Україні статусу кандидата на вступ до ЄС, а також президент Польщі А.Дуда здійснив турне окремими країнами ЄС (Португалія, Італія, Румунія), щоб переконати їх лідерів підтримати надання Україні статусу кандидата на членство в ЄС; з подібними закликами звернулися до ЄС держави Балтії, а балканські країни Північна Македонія, Албанія та Чорногорія прийняли спільну заяву про підтримку України та заклик до ЄС надати їй офіційний статус кандидата на вступ;

– в Європі вже більше 30 країн блокують російську пропаганду, зокрема мовлення телеканалів РФ.

Наведені факти переконливо свідчать про те, що й у громадян Європи, і у чиновників Європейського Союзу та лідерів країн-членів під час російсько-української війни суттєво змінилося ставлення до України й щодо її перспектив членства в ЄС. І це було обнадійливим фактом і додатковим стимулом для нашої перемоги над російським агресором.

Слід також відзначити, що цьому у значній мірі сприяли, окрім героїчного спротиву ЗСУ, активні, наступальні дії української дипломатії, зокрема сотні зустрічей і телефонних перемовин із лідерами країн Заходу, пристрасні виступи із закликами підтримки України у війні та її євроінтеграційних прагнень президента В.Зеленського у форматі відеоконференцій перед депутатами понад 20 парламентів країн-членів ЄС, Великої Британії та Конгресу США. Мабуть не випадково 19 травня президент Європейської ради Шарль Мішель запропонував активізувати процес розширення ЄС, нагадавши, що, наприклад, переговори про його розширення на Західні Балкани затягуються і тривають уже майже 20 років, а сьогодні є запити членства ще від України, Молдови і Грузії, тому слід терміново зробити крок уперед та створити новий імпульс для заохочення реформ і просування європейської інтеграції майбутніх членів ЄС.

Вагомим підтвердженням цього стало прибуття в Україну канцлера ФРН Олафа Шольца, президента Франції Емманюеля Макрона і прем'єр-міністра Італії Маріо Драгі, до яких приєднався президент Румунії Клаус Йоганніс 16 червня 2022 р., за день до того, як Єврокомісія повинна була надати висновок щодо заявки України на отримання статусу кандидата на членство в ЄС, що стане підставою для прийняття політичного рішення на саміті лідерів ЄС 23–24 червня, для того, щоб забезпечити В.Зеленському підтримку найбільших європейських держав. Не менш важливим є те, що лідери цих держав висловилися за негайне надання Україні статусу кандидата на вступ до ЄС без жодних попередніх застережень. Усе це дало підстави В.Зеленському після перемовин заявити, що «зараз Україна наблизилася до Євросоюзу ближче всього за цілий час незалежності».

16 червня дорадчий орган Європейської комісії дав позитивну відповідь щодо надання статусу кандидата у члени ЄС Україні, а наступного дня, 17 червня, очільниця Єврокомісії офіційно оголосила її рішення про рекомендацію ЄР надати Україні статус кандидата на вступ до ЄС без усяких попередніх умов, хоч у висновку ЄК містилися 7 вимог до України, зокрема у сфері верховенства права й антикорупції, які необхідно виконати ближчим часом. Заявка Молдови теж була підтримана, але з умовами, а Грузії – поки що відмовлено. Варто відзначити, що після позитивного рішення Єврокомісії головні скептики щодо європейської інтеграції України – спочатку Данія, а потім Нідерланди і Швеція, заявили, що вони підтримають на саміті ЄР 23–24 червня надання Україні статусу кандидата у члени ЄС. Нарешті 23 червня 2022 р. Європейська рада одногосно визнала Україну офіційним кандидатом на вступ до Європейського Союзу, що стало історичною подією у взаємовідносинах України та ЄС, важливим політичним сигналом і свідченням про реальну підтримку Євросоюзом європейської перспективи України.

Олександр Реєнт, Володимир Любченко (Інститут історії України НАН України, Київ)

1914–1918, 2014–2022: дві спроби остаточного вирішення українського питання Росією (порівняльний аналіз)

За жорстокістю та обсягом скоєних воєнних злочинів, а також за подібністю риторики і дій керівників держав, що їх розв'язали, російсько-українську війну 2014–2022 рр. на її актуальному етапі повномасштабного вторгнення військ РФ до України часто й небезпідставно порівнюють із Другою світовою. Проте є один фундаментально важливий аспект, а саме: спроба остаточного вирішення українського питання Росією, який робить війну початку XXI ст. набагато ближчою до війни не середини століття минулого, а його початку – до Першої світової. І до болю спільне між ними проглядається не лише в ідеологічному обґрунтуванні, що спиралось тоді на офіційну в Російській імперії доктрину «о триедином русском народе», яка в історіографії отримала назву концепції «большой русской нации», а тепер спирається на прийняту в РФ доктрину «русского мира», котра є лише осучасненою й більш розширеною версією своєї попередниці.

Народжена у XXI ст. як церковна в надрах Російської православної церкви з метою «захисту канонічних територій» доктрина «русского мира» дуже швидко була засвоєна світською владою РФ, яка перетворила її на модерний російський державний геополітичний проект – агресивний та експансіоністський за своєю суттю.

Причому в основі як церковного, так і світського варіантів доктрини «русского мира» лежить припала пилом доктрина «о триедином русском народе», що була офіційною в Російській імперії. Відповідно до неї, великороси (нинішні росіяни), малороси (нинішні українці) й білоруси становлять, виступаючи його гілками, «триединый русский народ», а не окремі самостійні народи-нації.

РФ, узявши на озброєння цю доктрину, поширила її прикладання з етнічних «русских» (у сенсі концепції «большой русской нации») також і до усіх російськомовних та людей російської культури незалежно від етнічного походження й місця проживання. Причому поширила таким чином, що право втручання (до збройного включно) у справи сусідніх держав під приводом захисту прав росіян, православних, російськомовних і людей російської культури – зробила стрижнем своєї зовнішньополітичної доктрини.

Подальший логічний крок у розвитку доктрини «русского мира» відбувається просто на наших очах – фактично повне заперечення з боку правлячого в РФ режиму вибору української ідентичності десятками мільйонів людей і визнання їхнього вибору історичною помилкою. Про це свідчать неодноразово повторювані, починаючи з 2014 р., президентом РФ В.В.Путіним на різних заходах та у його статтях твердження, що росіяни, українці й білоруси – це один народ, найбільш повно викладені ним 12 липня 2021 р. у статті «Про історичну єдність росіян та українців». Якщо народ один, і це саме «русский» народ, то, йдучи за цією викривленою логікою, кому ж як не владі РФ визначати долю названого народу, настановляючи на «істинний шлях» «заблукали» його частини, котрі, з погляду Кремля, мають розвиватися виключно у фарватері інтересів РФ?! І от, скриньку Пандори відкрито: у ХХІ ст., у центрі Європи, на очах усього світу, грубо, за допомогою воєнної сили намагаються змінити вибір національної та державної ідентичності понад 40-мільйонного народу, знищуючи при цьому всіх незгодних...

Вступаючи до Першої світової війни, Російська імперія мала грандіозні плани оволодіння Константинополем, протоками – Босфором і Дарданеллами, суттєвого приростання польськими землями ворожих країн, захоплення та швидкої інкорпорації українських теренів Австро-Угорщини. Останнє, хоча і не виглядало настільки ефектно, як попередні опції, проте, за задумом, дозволяло Російській імперії остаточно вирішити одне з її ключових внутрішніх питань, яке несло у собі загрозу самому її існуванню – українське. Як уявлялося, для цього було б достатньо знищити осередок українського руху на українських теренах монархії Габсбургів шляхом їх окупації та інкорпорації до тіла імперії з опорою на місцеві радикальні русофільські (москвофільські) сили.

Не можна сказати, що такі погляди, особливо у частині розуміння причинно-наслідкових зв'язків, тоді належали до мейнстріму, проте серед багатьох співробітників міністерства закордонних справ Російської імперії, а також серед політикуму відповідного спектру (головно серед російських націоналістів) вони знаходили жвавий відгук. Таке розуміння, зокрема, ще в 1908 р. демонстрував секретар російського імператорського консульства у Львові В.Олфер'єв, коли писав, що в результаті політики австро-угорської влади «украинцы сольются в самостоятельный единый народ и тогда борьба с сепаратизмом станет невозможной. Пока в Галиции живёт ещё русский дух, для России украинство не так ещё опасно, но коль скоро австро-польскому правительству удастся осуществить свою мечту, уничтожив всё русское в Галиции [...], тогда будет поздно и России с врагом не справиться».

Випробувавши весь наявний інструментарій «м'якої сили», а від 2014 р. також і «гібридної війни», та переконавшись, що все марно, що український корабель із

кожним днем усе далі й далі відпливає від негостинних російських берегів у напрямку історично природного для нього європейського дому, російська влада у 2022-му вдруге спробувала остаточно вирішити українське питання в найрадикальніший спосіб – шляхом повномасштабної воєнної агресії та нищення усього українського. Що саме це, а не уявний страх через можливе розширення блоку НАТО на схід, є справжньою альфою та омегою РФ у розв'язаній нею війні проти України, свідчать як характер перебігу вторгнення й дій російської окупаційної влади на зайнятих тимчасово теренах, так і текст оприлюдненої 3 квітня 2022 р. російським державним інформаційним агентством «РИА-Новости» програмної статті Т.Сергейцева «Что Россия должна сделать с Украиной», згідно з якою всі ті незгодні на «денацифікацію» (деукраїнізацію) українці, котрі не піддаються «перевихованню», підлягають знищенню. Дискурс необхідності нищення всього українського, як і самих назв «Україна» та «українці», – став провідним на пропагандистських майданчиках РФ.

Як і напередодні Першої світової війни, щонайменше з 1908–1909 рр., коли влада Російської імперії розпочала системну роботу зі все зростаючого фінансового підживлення потенційної «п'ятої колони» в особі радикального русофільського руху на українських теренах монархії Габсбургів (перш за все Русской народной организации в Галичине та її політичної репрезентанти – Русского народного совета), щорічно виділяючи на підтримку організаційної структури москвофілів на запит міністра внутрішніх справ 60 тис. руб. і ще 25 тис. через міністра фінансів (із 1913 р. розмір субсидій зріс до 200 тис. руб., які надавалися з секретних коштів міністерства закордонних справ), влада РФ у XXI ст., за оцінками, влила прямо чи опосередковано у проросійські сили в Україні суму, еквівалентну 5 млрд дол.

Своєрідним функціональним аналогом реформованого в 1908 р. Галицько-руського благотворительного общества в Санкт-Петербурзі, за посередництва якого російська влада переправляла реципієнтам лівову частку державних коштів, що виділялися на підтримку радикального русофільства на українських теренах Австро-Угорщини, у наш час є створений 2008 р. у системі органів виконавчої влади РФ інститут «Россотрудничества» – головний провідник «м'якої сили» в поширенні проросійських впливів. Подібності між реципієнтами російської фінансової допомоги на інституційному рівні тоді й тепер так багато, що дану 1913 р. керуючим російського імператорського консульства у Львові М.Верховцевим характеристику сучасного йому галицького радикального русофільства як «отвратительных комиссионеров по инсценированию русского движения» і названих ним «субсидируемой кликой», у 2022 р., з огляду на невтішні для замовників результати, цілком могли б дати ОПЗЖ, «Українському вибору» та іншим проросійським проектам їхні сьогоднішні куратори з РФ.

А скільки спільного можна побачити в повсякденній практиці окупаційних влад щодо українського населення в ту, далеку, і цю, теперішню, війну. Починаючи з тотальної ліквідації українських інституцій, закриття або повної деукраїнізації освітніх закладів і закінчуючи взяттям і вивезенням заручників та масовими примусовими депортаціями цивільного населення (навіть у ті ж самі віддалені райони розселення!). Понад 500 тис. галичан і буковинців було примусово вивезено вглиб території Російської імперії в роки Першої світової війни, і не менше (а за деякими даними, вже понад 1 млн) – лише за кілька перших місяців активної фази російсько-української війни сьогодні.

І все ж треба визнати, що хоча у своєму замірі остаточно вирішити українське питання влада Російської імперії, бодай позірно, намагалася дотримуватися частини міжнародних норм і правил ведення війни та ставлення до цивільного населення

окупованих територій, вона все одно цілком справедливо заслужила оцінку своєї окупаційної політики у Східній Галичині та на Буковині як «всесвітнього скандалу», за висловом керівника фракції кадетів у Державній думі П.Мілюкова. То після Бучі, Маріуполя, Бородянки, Харкова, Ірпеня, Северодонецька вже ні для кого у світі не є таємницею, що дії влади РФ щодо України геть позбавлені хоч якогось намагання слідувати елементарним гуманітарним правилам і нормам, продиктовані сліпою, тваринною люттю й мають усі ознаки злочинів проти людяності – геноциду.

Попри руйнування, згрища, горе, смерть, каліцтва, біль і страждання, що супроводжують будь-які війни, останні часто вивільняють прихований у них потенціал докорінних змін, шалено прискорюючи розвиток історичних процесів, перебіг яких у мирний час, зазвичай, потребує десятиріч. Можливостями, які випадають, ще треба вміти належно розпорядитися, не згаяти їх, але коли та якщо це вдається, то відбуваються справжні «квантові стрибки» у процесах, природному розвитку яких намагаються покласти край ті, хто заради цього розпочинає війни.

Так, у горнилі Великої війни 1914–1918 рр., яка, серед іншого, за задумом російської сторони, мала покласти край розвитку українського руху в імперії шляхом знищення його недосяжного в мирний час осередку в монархії Габсбургів, українство не тільки не зникло, але й здійснило стрибок до практичної спроби реалізації ідеї соборної Української держави, яка хоч тоді не встояла у силу несприятливої міжнародної кон'юнктури та численних внутрішніх помилок державного будівництва, яких припустилися її творці, проте залишила по собі настільки потужний спадок, що з ним не могли не рахуватися навіть нові більшовицькі володарі країни.

Так само й сучасний очільник Кремля, все поставивши на карту знищення держави Україна та денаціоналізації української нації, випробувавши для цього всі можливі засоби – від «м'якої сили» й «гібридної війни» до повномасштабного та нечувано жорстокого як для ХХІ ст. воєнного вторгнення, матиме можливість на власні очі побачити (ба, вже не може не бачити, але ще не здатен прийняти!) нищівну поразку своїх замірів разом із повним крахом просякнутих історичним нафтаїном концепції «одного народу» та експансіоністської доктрини «русского мира». Українська ж політична нація замість того, щоб капітулювати перед нав'язуваною їй силоміць «російщиною», як це від неї очікували у Кремлі, здійснила, відкинувши внутрішні суперечності перед лицем смертельної зовнішньої загрози, рішучий поступ до національної єдності в непохитному, до переможного кінця відстоюванні свого цивілізаційного вибору, так щедро вже оплаченого тисячами життів героїв-військових і тисячами жертв серед цивільних.

Якщо в російського та українського народів і було колись вимушене спільне історичне минуле, то чи багато після 2022 р. залишиться у світі тих, хто не бачитиме, що в росіян й українців уже точно не буде спільного майбутнього?!

Андрій Кудряченко (Інститут всесвітньої історії НАН України, Київ)

Російсько-українська війна: міжнародні виміри

Неспровоковане вторгнення Росії на територію України 24 лютого 2022 р. стало початком першої великої війни в умовах багатополлярної міжнародної системи. Безвідносно до того, які цілі війни проти України формулюються й подаються російським керівництвом, головною метою Кремля залишається руйнація України як

незалежної держави та довільне розчленування її території шляхом анексії окремих районів чи створення квазідержавних маріонеткових утворень.

Тож для України головна мета у війні полягає не лише в нейтралізації зовнішніх загроз існуванню держави та нації, але й у відновленні повного державного суверенітету, територіальної цілісності в міжнародно визнаних кордонах 1991 р. Прагнення загарбників захопити Київ і встановити російський військово-політичний контроль над усією територією України, а також масштабні жорстокості нападаючої сторони по всіх напрямках воєнних операцій об'єктивно змінили сприйняття російської загрози не лише з боку України, оголивши екзистенціальний характер багатоаспектного російсько-українського конфлікту, але й спричинили відповідну реакцію з боку демократій Європи та світу.

Російські наступальні дії у Харківській обл., на Донбасі та на півдні можуть тривати доти, поки загарбницькі війська спроможні будуть зберігати наступальний потенціал. Ураховуючи обмежені військові й технологічні можливості України, рівень бойового потенціалу вітчизняних збройних сил залежить значною мірою від якості, темпів надання озброєння з боку зовнішніх партнерів і союзників Києва.

Зухвале повномасштабне вторгнення Росії в Україну викликало набагато виразніше засудження з боку світової спільноти, аніж анексія Криму та воєнна інтервенція на Донбасі в 2014–2015 рр. Перш за все, Генеральна асамблея ООН на екстремній сесії засудила дії Росії щодо України та у своїй резолюції від 2 березня 2022 р. назвала їх агресією Російської Федерації проти України. В ухваленому документі Генасамблея вимагає вивести російські війська з країни. На цій сесії резолюцію підтримала 141 держава, проголосували проти – 5 (Сирія, Білорусь, Росія, КНДР, Еритрея), утримались 35 (серед них Китай, Казахстан, Пакистан, Іран, Куба, ПАР та ін.). У 2014 р. резолюцію Генасамблеї ООН, в якій засуджувалася російська анексія українського Криму, підтримали 100 країн, проти висловились 11 і 58 утримались.

Також Міжнародний суд ООН у Гаазі 16 березня 2022 р. зобов'язав Росію припинити розпочаті 24 лютого воєнні дії в Україні, заявленою метою яких було «запобігання й покарання» нібито геноциду в Луганській і Донецькій обл. України. Головна суддя Міжнародного суду ООН заявила, що Російська Федерація повинна, в очікуванні остаточного рішення у справі, призупинити воєнні дії та має також припинити будь-яку військову допомогу так званим «ЛДНР».

Міжнародна підтримка України в її боротьбі з російським агресором усе сильніше проявляється в багатьох вимірах, зростають її масштаби. Це стосується запровадження державами демократичного Заходу проти країни-агресора фінансових та економічних санкцій, надання військово-технічної допомоги вітчизняним збройним силам, прийому біженців із нашої країни й гарантування їм соціальної допомоги, а також проявляється у створенні проукраїнської коаліції та пропозицій щодо переговорного процесу.

Російське вторгнення в Україну отримало широкий міжнародний осуд із боку урядів і міждержавних організацій, що зумовило запровадження нових санкцій проти Росії, які спроможні призвести до фінансово-економічної кризи РФ. Реакція урядів у всьому світі загалом була негативною, з критикою та засудженням із боку багатьох провідних країн, зокрема Великої Британії, США, Франції, Німеччини, Японії. Показово, що Європейський Союз відразу ж запровадив заборону російським літкам використовувати повітряний простір ЄС, відключення Росії від міжнародної міжбанківської мережі SWIFT, заборонив деякі російські ЗМІ. Євросоюз та країни «Великої сімки» 15 березня 2022 р. позбавили Росію преференцій від членства у Світовій організації торгівлі. Міжнародні організації, зокрема ООН та НАТО,

також висловили засудження воєнної агресії РФ, вони запровадили бойкот Росії та її союзниці Білорусі в багатьох сферах.

Стосовно позиції щодо міжнародних майданчиків для переговорного процесу, як говорив у своєму зверненні президент України В.Зеленський, саме президент Азербайджанської Республіки І.Алієв та президент Туреччини Р.Ердоган ще ввечері 26 лютого 2022 р. запропонували організувати переговори з Росією. Складним був подальший перебіг та зміни позицій сторін щодо них, проте відома конструктивна роль Туреччини.

Однак слід наголосити, що у силу низки причин початковий обсяг допомоги Україні з боку США, Великої Британії, країн НАТО та ЄС був явно недостатнім. Україна на початковому етапі протистояння агресору отримала в рамках військової допомоги з боку США й Великої Британії переважно ПТРК «Javelin», ПЗРК «Stinger» та інші озброєння. Військові експерти на Заході припускали, що в разі захоплення більшої частини або навіть усїєї території України російські війська будуть втягнуті у зтяжний внутрішній конфлікт, який за своїм характером нагадував би тривалі війни СРСР і США в Афганістані. З іншого боку, адміністрація США та керівництво НАТО категорично відкидали будь-яку можливість прямого залучення до російсько-українського конфлікту, що також впливало на характер й обсяги військової допомоги.

Ситуація почала рішуче змінюватися лише внаслідок демонстрації боєздатності ЗСУ, які зуміли зупинити та відкинути російські війська від Києва. Перші ознаки того, що адміністрація США визнає «можливість перемоги» Києва у війні з Росією, прозвучали в коментарі прес-секретаря Пентагону Дж.Кірбі на брифінгу 6 квітня 2022 р. Тоді посадовець заявив, що навіть якщо війна буде довгою, це не означає, що Україна не зможе перемогти, особливо з огляду на те, що вона змогла вже зробити. Адже «Путін не досяг нічого зі своїх стратегічних цілей в Україні. Він не взяв Київ, не скинув уряд і не зруйнував Україну як національну державу. [...] Українці мужньо виборюють свою країну. І вони відмовили Путіну в багатьох його стратегічних цілях. Тож, безперечно, вони можуть перемогти».

Під час двосторонніх консультацій 12 квітня Дж.Байдена та Б.Джонсона було погоджено плани прискорення допомоги Україні, включаючи посилення військової й економічної підтримки. Лідери США та Великої Британії вирішили посилити економічний тиск на Росію з прицілом на необхідність припинення залежності Заходу від російських нафти й газу. Більш зацікавлений підхід із боку Вашингтона та Лондона сприяв суттєвому розширенню підтримки Києва, включаючи організацію постачання більш потужних озброєнь – засобів ППО, ракетних установок, далекобійної артилерії та бронемашин різних типів. Із середини квітня в Україну почали прибувати зброя й боєприпаси в рамках пакету американської допомоги, який включав важке озброєння та підготовку українського персоналу для його використання.

Важливою віхою в міжнародній координації допомоги Україні стала відеоконференція за участі керівників ЄС, НАТО й низки країн Європи, скликана 19 квітня 2022 р. за ініціативи президентів США та Франції. Причому залучення до участі в нараді президентів Польщі й Румунії – прикордонних з Україною держав, українських важливих з огляду на потреби забезпечення логістики військових поставок – стало вагомим кроком, що сприяв скороченню термінів поставок і підвищенню рівня їх безпеки.

24 квітня в Київ прибули міністр оборони США Л.Остін і держсекретар Е.Блінкен – найвищі посадові особи американської адміністрації, які відвідали Україну з початку російського вторгнення. За підсумками візиту на прес-конференції,

яка проходила в Польщі, Л.Остін констатував, що Україна ще може виграти війну, якщо отримає необхідну підтримку. За його словами, «ми хочемо, аби Росія була ослаблена настільки, щоб вона не могла більше робити те, що вона зробила під час вторгнення в Україну. Російська сторона вже втратила багато військового потенціалу, і ми хочемо, щоб ця країна не мала можливості дуже швидко відтворити цей потенціал».

26 квітня на військовій базі США Рамштайн у Німеччині відбулася конференція міністрів оборони 43 країн – союзників і партнерів США, включаючи Україну. Головне завдання переговорів полягало у синхронізації й координації військової допомоги Україні. У зустрічі взяли участь не лише члени НАТО та європейські позаблокові держави (Фінляндія, Швеція), а й низка країн-партнерів з Азії, Африки, включаючи Японію, Південну Корею, Австралію, Нову Зеландію, Кенію, Ліберію, Марокко, Туніс, Катар, Йорданію, Ізраїль. Тож започаткований новий формат можна розцінювати як створення широкої коаліції на підтримку України, яка покликана мобілізувати військову допомогу безвідносно до тривалості воєнного конфлікту. Головна мета коаліції – дати Україні реальний шанс перемогти у війні з РФ за наявності відповідних озброєнь і необхідної підтримки.

У сенсі організації міжнародної взаємодії важливе значення має створення в рамках коаліції постійного координаційного механізму. Такі функції виконуватиме центр управління та координації постачання військової допомоги Україні (ECCU) у Штутгарті. Саме він тісно співпрацюватиме з міжнародним координаційним центром країн-донорів (IDCC), створеним за ініціативи Великобританії.

Україна отримала постійний формат узгодження та координації військової допомоги. Натомість Путін отримав те, чого він упродовж усіх останніх років прагнув уникнути – синхронізацію позицій більшості країн Заходу, консолідацію НАТО й посилення ролі США в питаннях європейської та глобальної безпеки.

Вашингтон і Брюссель ухвалили принципово важливі рішення щодо військової підтримки. Зокрема колективне рішення ЄС закуповувати важкі озброєння для безоплатної передачі Україні. За два місяці Євросоюз виділив для безповоротної закупівлі озброєнь на потреби ЗСУ 1,5 млрд євро. Кошти надаються через інструмент European Peace Facility на додаток до підтримки багатьох країн-членів ЄС, яка надходить на двосторонньому рівні.

Україн важливим стало прийняття США та підписання Дж.Байденом у травні так званого закону про ленд-ліз – «Ukraine Democracy Defense Lend-Lease Act of 2022». Саме цей закон дозволяє Вашингтону запустити широку програму з метою надання масштабної військової та економічної допомоги Україні. Фінансування ленд-лізу забезпечуватиметься за рахунок федерального бюджету Сполучених Штатів та заарештованих активів російських олігархів. Новий закон надає президенту США розширені повноваження щодо безоплатної передачі або надання в оренду Україні оборонних засобів для захисту від російського військового вторгнення та інших цілей. У 2022-му і 2023-му фінансових роках президент зможе дозволити уряду США надати Україні чи урядам країн Східної Європи в тимчасове користування або в оренду оборонні засоби, «щоб допомогти зміцнити обороноздатність цих країн та захистити їх цивільне населення від потенційного вторгнення або триваючої агресії збройних сил РФ».

На додаток до вже наданої Україні військової допомоги на 3,7 млрд дол., уряд Дж.Байдена зможе реалізувати надзвичайне додаткове фінансування на 2022-й фінансовий рік у розмірі близько 35 млрд дол. «для критичної безпеки та економічної допомоги Україні». Адміністрація США пообіцяла, що підтримуватиме нашу країну

у відсічі російської агресії, оскільки президенту РФ В.Путіну не можна дозволити здобути перемогу у цій війні.

Загалом є підстави констатувати, що після 24 лютого у сприйнятті війни РФ проти України та масштабів російської загрози для європейської безпеки відбувся рішучий поворот. Насамперед, суттєво зміцнилося й поширилося усвідомлення того, що українці воюють не лише за себе, а й за збереження миру та стабільності Європи й усього цивілізованого світу. До 20 країн євроатлантичного співтовариства погодилися надавати Україні сучасні високотехнологічні озброєння. Упродовж перших двох місяців війни Україна отримала від країн НАТО та інших партнерів озброєння, боєприпасів, амуніції, розвідувальних систем на понад 8 млрд дол. Ще більші можливості, як очікується, відкриє запровадження програми ленд-лізу, яка може включати поставку оперативного-тактичних ракет із радіусом дії 300–500 км.

Таким чином, широка підтримка України, а потім і відчутна консолідація зусиль із боку багатьох країн Заходу стала наслідком гострого усвідомлення того, що російський правлячий режим перейшов до масштабної воєнної агресії. Метою війни Кремль визначив окупацію та анексію території сусідніх держав і встановлення зони панування в дотичному геополітичному просторі. Все це в баченні демократій становить загрозу безпеці для всіх країн пострадянського простору та Східної Європи.

Постачання західних озброєнь може суттєво посилити військові можливості України. Залежно від обсягу та якості цих поставок ЗСУ матимуть змогу перейти до ведення наступальних операцій уже в передбачуваній перспективі. За твердженням федерального канцлера Німеччини, лише передача Україні найсучасніших систем протиповітряного захисту, які є в бундесвері, додасть спроможності захистити цілі міста від повітряних атак ворога. А це співмірно із закриттям повітряного простору країни, чого так бракує.

Зрештою, більшість західних політиків почали реально визнавати жорстку антагоністичність і несумісність цілей, намірів та характеру політичних систем України й Росії. Більше того, політичні лідери Заходу усвідомлюють те, що саме протилежність політичних систем і устремлінь Києва та Москви стали істинними причинами російської агресії й перешкодою для досягнення взаємоприйнятних компромісів.

Важливу роль у забезпеченні перемоги України покликана відіграти вітчизняна дипломатія, діяльність зовнішньополітичного відомства. І це стосується як поточних завдань розширення проукраїнської коаліції у світі, відновлення поваги до рівності прав незалежних держав, так і перспективних завдань досягнення прийняттого миру для України шляхом облаштування повоєнного устрою в Європі та світі. Адже певна пасивність чи навіть неохочість керівництва КНР, Індії й окремих лідерів європейських держав прийняти чітку проукраїнську позицію говорять про резерви та багато про що. Українській дипломатії слід працювати в контексті того, аби подолати різні стереотипи не лише минулого, але й нинішнього ставлення до російського ареалу. У цьому зв'язку актуалізуються задачі щодо реформування більшості міжнародних інституцій, а то і створення нових міжнародних союзів, спроможних захиститися від агресора, яким би підступним він не був. Головними аргументами вітчизняної дипломатії є нинішні та майбутні воєнні успіхи. Водночас Україна платить неймовірно високу ціну, забезпечуючи і країни демократичного світу від російської агресії. Тож голос Києва має звучати, і слід забезпечити його адекватне сприйняття навіть нинішніми світовими грандами. Історичний досвід та перебіг поточних подій засвідчують, що це нелегке завдання було в минулому й залишається нині. Є тверда впевненість, що Україна досягне переконливих успіхів на воєнному та дипломатичному напрямках.

Володимир Головка (Інститут історії України НАН України, Київ)

Китай та повномасштабна російсько-українська війна: еволюція позиції

На початку 2022 р. українсько-китайські відносини розвивалися *as usual*. На офіційному рівні комунікацію поживила «кругла дата» – 4 січня виповнилося 30 років від установаження дипломатичних відносин між державами. З цієї нагоди керівники обмінялися вітальними телеграмами, в яких констатувалося стратегічне партнерство. У цілому на початку 2022 р. офіційні контакти між українською та китайською сторонами не були інтенсивними. Формально це можна пояснити новорічними й різдвяними святами в Україні та наближенням новорічних свят у Китаї, а також зміною наприкінці 2021 р. голови української частини Міжурядової комісії зі співробітництва України та Китаю.

Проте в російсько-китайському офіційному діалозі, навпаки, спостерігалася висока інтенсивність, причому на найвищому рівні. Відзначимо відеосаміт Сі Цзіньпіна та В.Путіна 15 грудня 2021 р. Тоді президент РФ оцінив російсько-китайські відносини як «всеохоплююче партнерство та стратегічну взаємодію». А 4 лютого 2022 р. відбувся очний саміт В.Путіна й Сі Цзіньпіна. За його підсумками було оприлюднено «Спільну заяву РФ і КНР про міжнародні відносини, які вступають в нову епоху, і про глобальний сталий розвиток». У ній відзначалося, що «дружба між державами не має кордонів», а «у співробітництві немає заборонених зон».

Чи знав Пекін про плани Кремля здійснити вторгнення в Україну? Публікації в низці ЗМІ дають позитивну відповідь на це питання. Так, вашингтонський журналіст гонконгської газети «South China Morning Post» із посиланням на джерела в адміністрації президента Дж.Байдена повідомив, що США у грудні 2021 р. передали Китаю інформацію про плани російської агресії проти України з метою мотивувати його вплинути на Росію. Однак Пекін начебто не тільки не став впливати на Москву, але й передав цю інформацію Кремлю, кваліфікувавши дії Вашингтона як спробу спровокувати розкол у відносинах із Росією. А 22 січня інформаційне агентство «Bloomberg» повідомило, що Сі Цзіньпін звернувся до В.Путіна з проханням не розпочинати вторгнення в Україну, поки йдуть Зимові Олімпійські ігри в Китаї, тобто до 20 лютого. Російська та китайська сторони заперечували дану інформацію.

Масштаб російського вторгнення в Україну для Китаю, ймовірно, все ж таки був досить неочікуваним. Безпосередньо у дні напередодні вторгнення посольство КНР у Києві працювало у штатному режимі та не закликала своїх громадян до евакуації. Коли вторгнення розпочалося, 24 лютого міністр іноземних справ КНР Ван Ї намагався терміново прояснити російські плани в телефонній розмові з головою МЗС РФ С.Лавровим. Ван Ї за її підсумками заявив, що Китай «визнає складну та особливу історію українського питання». Наступного дня В.Путін подзвонив Сі Цзіньпіну, щоб особисто пояснити ситуацію.

24 лютого Китай в ООН виступив за мирне вирішення російсько-українського конфлікту, а не за негайне припинення російської агресії. Офіційний представник МЗС КНР Хуа Чуньїн у спілкуванні з мас-медіа відмовилася визначати російські дії проти України як вторгнення. У подальші дні Китай зберігав проросійський нейтралітет у своїх підходах, одночасно говорячи про підтримку територіальної цілісності України і про врахування занепокоєння Росії своєю безпекою, а також виступаючи проти міжнародних антиросійських санкцій.

Провал російського бліцкригу в Україні привів до певних змін у китайській позиції. На початку березня спостерігалася висока інтенсивність російсько-китайської комунікації на дипломатичному треку й невелике поживлення українсько-китайського діалогу. 1 березня посол КНР у РФ Чжан Ханьхуей був прийнятий заступником міністра іноземних справ І.Моргуловим. У протокольній новині повідомлялося: «Сторони обговорили поточні питання російсько-китайської стратегічної взаємодії та хід реалізації домовленостей щодо її подальшого зміцнення, досягнутих лідерами двох країн під час зустрічі в Пекіні 4 лютого ц. р. [...] У світлі напруженої зовнішньополітичної обстановки І.Моргулов і Чжан Ханьхуей відзначили важливість подальшої координації зусиль наших країн на світовій арені». У той же день відбулася телефонна розмова Ван Ї та Д.Кулеби. Останній звернувся з проханням використати рівень відносин між Пекіном і Москвою, щоб примусити Росію припинити збройну агресію проти українського народу. Ван Ї у відповідь запевнив, що Китай готовий докладати всіх зусиль для припинення війни дипломатичним шляхом і підтвердив «тверду підтримку суверенітету та територіальної цілісності» України з боку КНР, відзначив стратегічний характер двосторонніх відносин. Утім у розмові Ван Ї найбільше хвилювали питання евакуації китайських громадян з України.

3 березня Китай знову утримався при голосуванні за резолюцію Генеральної Асамблеї ООН, яка засуджувала російське вторгнення в Україну. Глава делегації КНР Чжан Цзюнь відзначив, що резолюція «не бере до уваги історію та складність нинішньої кризи». А Ван Ї виступив з ініціативою щодо запобігання великомасштабній гуманітарній кризі в Україні. Ця ініціатива стосувалася наслідків російської агресії проти України та не була спрямована на її припинення по суті.

8 березня відбувся відеосаміт Сі Цзіньпіна, президента Франції Е.Макрона та канцлера ФРН О.Шольца. На ньому проявилися зміни в китайській позиції. Зокрема Сі Цзіньпін зазначив, що нинішня ситуація в Україні викликає занепокоєння, і китайська сторона глибоко шкодує, що на Європейському континенті знову вибухнула «війна» (а не «військова операція», як це намагалася просувати РФ, а за нею й офіційні китайські речники). 11 березня прем'єр КНР Лі Кецянь також заявив про «глибоку занепокоєність ситуацією в Україні».

Проте 13 березня у західних ЗМІ, а згодом й у заявах американських високопосадовців була оприлюднена інформація, що Росія звернулася до Китаю з проханням надати військово-технічну та економічну допомогу російським силам, що задіяні у збройній агресії проти України. І начебто Пекін позитивно відреагував на ці запити. Прогнозовано Росія, а згодом і Китай виступили зі спростуваннями цієї інформації. Пекіну все ж довелося докладати зусиль на офіційному рівні, щоб переконати Захід у своїй відвертості. 14 березня в Італії відбулася зустріч радника президента США з національної безпеки Дж.Саллівана та глави канцелярії ЦК КПК з іноземних справ Яна Цзечі. У центрі обговорення була агресія Росії проти України. Також 14 березня посол КНР в Україні Фань Сяньжун зустрівся з главою Львівської обласної військової адміністрації М.Козицьким (китайське посольство через російське вторгнення було евакуйоване до Львова) і заявив: «Китай та Україна – це стратегічні партнери [...] Китай – дружня держава для українського народу». Він також зазначив: «Китай ніколи не буде нападати на Україну, ми будемо допомагати, зокрема в економічному напрямі [...] У цій ситуації, яка є нині у вас, будемо чинити відповідально. Ми побачили, наскільки великою є єдність українського народу, а це означає і його силу». За кілька днів, 17 березня, китайський МЗС заявив, що підтримує слова свого посла в Україні.

18 березня в розвиток зустрічі Дж.Саллівана та Ян Цзечи відбулися переговори Сі Цзіньпіна і Дж.Байдена, на яких китайський лідер заявив: «Конфлікт в Україні не відповідає нічийим інтересам, а мир і безпека – найдорожча коштовність міжнародного співтовариства». 22 березня Дж.Салліван повідомив, що США не бачать ознак того, що Китай надає Росії військово-технічну допомогу.

На цьому фоні на китайському напрямі активізувалася українська сторона. Зокрема Д.Кулеба закликав Китай зіграти важливу роль у припиненні війни в Україні. А 22 березня глава офісу президента А.Єрмак, виступаючи у Chatham House, зазначив: «Досі ми бачили нейтральну позицію Китаю. І [...] ми вважаємо, що Китай [...] повинен грати більш помітну роль у припиненні цієї війни і в розбудові нової глобальної системи безпеки». А.Єрмак також зазначив: «Ми з нетерпінням чекаємо розмови Сі Цзіньпіна з Володимиром Зеленським». Однак комунікація між В.Зеленським і Сі Цзіньпіном станом на майже кінець травня 2022 р. так і не відбулася.

Відзначимо позитивну реакцію Китаю на стамбульський раунд російсько-українських переговорів 29 березня. У свою чергу, за підсумками стамбульського раунду переговорів глава української делегації Д.Арахамя зазначив, що Україна сподівається побачити серед держав-гарантів усіх постійних членів Ради Безпеки ООН, включно з Китаєм. Пізніше він повідомив, що з КНР проходять відповідні переговори дипломатичними каналами.

Питання російсько-української війни посіло одне з центральних місць на онлайнсаміті КНР – ЄС 1 квітня. Європейська сторона не приховувала своє розчаруванням небажанням Китаю вплинути на Росію. Верховний представник ЄС з іноземних справ і політики безпеки Ж.Боррель назвав переговори «діалогом глухих». За його емоційними словами, Пекін окреслює Москві лише одну «червону лінію» – не застосовувати ядерну зброю.

Еволюція в китайській позиції щодо російсько-української війни проявилася після виступу Сі Цзіньпіна 21 квітня на Беоаському азійському форумі (так званий «Східний Давос»). Зокрема лідер КНР висунув нову «ініціативу глобальної безпеки» для забезпечення сталого миру. У своєму виступі він не згадав ні Росію, ні Україну, ні російсько-українську війну. Однак, говорячи про сучасні виклики глобального управління, зазначив, що сьогоднішній світ є добре сконструйованою машиною і спроба зняти з неї будь-яку деталь небезпечна критичним збоєм і найважчими наслідками. Ймовірно, що під «деталлю» малася на увазі Росія.

У розвиток «ініціативи глобальної безпеки» Китай став демонструвати більшу нейтральність. Показовими були його символічні кроки. 30 квітня китайське державне інформаційне агентство «Сінхуа» оприлюднило два інтерв'ю – міністра закордонних справ України Д.Кулеби та міністра закордонних справ РФ С.Лаврова. На брифінгу 5 травня представник МЗС КНР Чжао Ліцзянь звернув увагу журналістів до одночасної публікації цих інтерв'ю, при цьому зазначивши: «І Росія, і Україна цінують справедливу та об'єктивну позицію Китаю з українського питання».

У рамках реалізації «ініціативи глобальної безпеки» Китай активізувався на західному напрямі. І якщо на саміті КНР – ЄС 1 квітня китайське керівництво не демонструвало бажання навіть обговорювати тему російсько-української війни, то у травні, навпаки, активно висловлювало занепокоєння розвитком ситуації – зокрема під час переговорів Сі Цзіньпіна 9 травня з канцлером Німеччини О.Шольцом та 10 травня з президентом Франції Е.Макроном. А 18 травня відбулися чергові переговори Дж.Саллівана та Ян Цзечи.

Про те, як Пекін оцінює російське вторгнення в Україну, почасти дає розуміння доповідь на внутрішньому відеосемінарі співробітника Китайської академії

суспільних наук, екс-посла КНР в Україні (2005–2007 рр.) Гао Юйшеня. Тези доповіді були оприлюднені 10 травня на порталі ifeng, але невдовзі текст був видалений. Звернімо увагу на три оцінки, висловлені Гао Юйшенем:

- остаточна поразка Росії – лише питання часу;
- Росія не може контролювати, коли та як закінчиться ця війна;
- Росія буде значно ослаблена, ізольована та покарана в політичному, економічному, військовому й дипломатичному плані.

Водночас доповідач не висвітлив, якою буде китайська стратегія у зв'язку з озвученим прогнозом.

Відзначимо, що наприкінці травня, вперше з часу повномасштабного російського вторгнення, позицію Китаю прокоментував президент України В.Зеленський. Зокрема, на його думку, Китай обрав політику бути у стороні, і Україну на сьогоднішній день влаштовує ця політика.

Отже за три місяці від початку російського вторгнення в Україну китайська позиція еволюціонувала від проросійського нейтралітету до реального дистанціювання від російсько-українського протистояння. Протягом цього часу з боку Китаю не зафіксована військово-технічна допомога чи сприяння Росії у спробах обійти міжнародні санкції. Водночас КНР надає стриману підтримку РФ на міжнародних майданчиках та в інформаційній сфері. Така ситуація, очевидно, збережеться, допоки між Москвою й Києвом не буде досягнуто домовленості хоча б про стале перемир'я. Це буде означити зменшення ймовірності нових хвиль міжнародних антиросійських санкцій, що дасть можливість Пекіну визначитися, як адаптуватися до нової міжнародної ситуації та як вибудовувати свою стратегію щодо відносин із Росією й Україною.

20 травня

10:00

Панель 3: Особистнісний та груповий вимір/досвід російсько-української війни (модератор: В.Нахманович; спікери: Д.Титаренко, О.Міхеєва, Г.Грінченко, П.Долганов)⁴

Дмитро Титаренко (Криворізький державний педагогічний університет)

«Моя друга війна...»: Війна на Донбасі у 2014–2021 рр. у сприйнятті свідків Другої світової

Війна, яка до лютого 2022 р. тривала в Україні, і передусім на Донбасі, вже 8 років, викликала чимало інтерпретацій серед представників експертного середовища – істориків, політологів, соціологів, котрі вивчали в тому числі й питання стану, еволюції суспільних настроїв у регіоні. На особливу увагу як української, так і світової наукової громадськості заслуговують ті люди, для кого війна на Донбасі стала вже другою – свідки Другої світової. До певної міри про їхнє ставлення до подій, що почалися у 2014 р., в контексті досвіду минулої й нової війни, про стратегії виживання, неоднозначність історичних інтерпретацій тощо дозволяють судити матеріали усної історії. Це, зокрема, результати понад 40 автобіографічних інтерв'ю, проведених

⁴ Через об'єктивні причини не всі спікери змогли подати тексти своїх виступів для публікації (*прим. уклад.*).

автором у 2014–2021 рр. як на підконтрольній, так і на непідконтрольній українському уряду території Донецької обл. в рамках різних дослідницьких проектів, присвячених пам'яті про Другу світову війну та її еволюції під впливом воєнно-політичних подій останніх років.

Основні завдання полягали в тому, щоб з'ясувати особливості стратегій виживання свідків Другої світової в умовах двох війн, їхнє ставлення до перспективи завершення нової війни; визначити особливості сприйняття подій Другої світової та «гібридної війни» 2014–2021 рр. у порівняльній перспективі, специфіку оцінки респондентами причин і характеру сьогоденної війни; охарактеризувати вплив воєнно-політичного протистояння на державно-політичну ідентичність.

З огляду на те, що інтерв'ю проводилися у відкритій формі, співрозмовникам забезпечувався простір для визначення послідовності та смислових акцентів своєї оповіді. Інтерв'ю проводилися як на підконтрольній, так і на непідконтрольній території Донбасу з людьми з різним ставленням до ворогуючих сторін. За винятком декількох осіб, це були ті, хто вперше ділився своїми спогадами. Сам факт проведення бесіди з очевидцями війни засвідчував їх прагнення бути почутими й, до певної міри, спробувати розв'язати питання минулого, які їх бентежили. Так, одна зі співрозмовниць під час бесіди попросила допомогти їй знайти радянського офіцера, котрий із декількома іншими офіцерами в 1942 р. кілька місяців квартирував у них удома та в 1946 р. навіть писав їй листи з Ростова.

Слід урахувувати високий рівень тривожності частини співрозмовників в умовах наближеності зони бойових дій, наявність страхів за надто відверті думки та судження в умовах невідповідності їх офіційному дискурсу, існування певних табуованих із перспективи респондента тем, що проявлялося, зокрема, у проханні вимкнути диктофон та продовжити оповідь без технічних засобів фіксації. Частково ця проблема додалася апелюванням до знайомих, колег, через яких було встановлено контакт, згадками про спільний зі співрозмовником досвід життя у зоні воєнного конфлікту, пережиті автором і його близькими екзистенційні ризики.

Ключовою проблемою для людей літнього віку стала реалізація власних стратегій виживання. Ставлення до сторін конфлікту значною мірою залежало від здатності й готовності носіїв влади (української чи в так званих «народних республіках») узяти на себе відповідальність за соціальне забезпечення численної групи пенсіонерів, у тому числі учасників війни або «дітей війни». З літа 2014 р. виплати пенсіонерам, які проживали на непідконтрольній території, було припинено. Згідно з приписами, відновити їх могли лише тим, хто виїхав на підконтрольні території, перереєструвався на новому місці проживання й фактично перебував там. Указана ситуація призвела до появи так званого «пенсійного туризму» – виїзду пенсіонерів на підконтрольну уряду територію, фіктивної реєстрації там як переселенців, одержання пенсій і повернення додому. До такої практики була змушена вдаватися й певна частина представників зазначеної вікової категорії (зокрема діти війни), що було пов'язано зі значними фізичними та психоемоційними випробуваннями: багатогодинні штучні черги на контрольних пунктах в'їзду-виїзду, погодні катаклізми, принизливі обшуки, подекуди грубе ставлення під час перетину лінії розмежування, обстріли, заміновані узбіччя. Ситуація, в якій опинилися представники воєнного покоління на непідконтрольній території, нерідко викликала алюзії на події періоду окупації, формувала в деякого суб'єктивне відчуття кинутих напризволяще владою: в 1941 р. – радянською, у 2014 р. – українською.

Наголос під час бесід було зроблено на подіях Другої світової, що водночас створювало відповідні передумови для відтворення досвіду співрозмовника вже за

умов нової війни. Особливості сприйняття подій 2014–2021 рр., бажання надати їм того чи іншого емоційного забарвлення, тих чи інших оціночних характеристик, як дозволяють судити результати проведених інтерв'ю з жителями регіону та власні спостереження, перш за все зумовлені їх трагічним воєнним досвідом. Основними чинниками його формування стали артилерійські й мінометні обстріли з обох боків, особисті втрати (поранені або вбиті родичі чи сусіди, зруйноване житло, переїзд на інше місце проживання, який досить часто мав характер утечі в умовах раптової та реальної загрози життю), перебування близьких родичів у лавах збройних формувань сепаратистів або ж в українській армії, припинення виплати українських пенсій тим, хто проживав на непідконтрольній території, транспортна й економічна блокада непідконтрольних територій, обставини перетину лінії розмежування, пов'язані з цим ексцеси і зловживання з боку ворогуючих сторін.

Частина свідків реконструювала свій актуальний воєнний досвід крізь призму пережитих воєнних подій 1941–1945 рр., проводила певні історичні паралелі й асоціації між двома війнами. Доволі докладне відображення в наративах знайшли події, що несли реальну загрозу для життя респондентів, їхніх родичів, сусідів, знайомих. Особливо гостра емоційна реакція виявлялася у ситуаціях існування реальної чи потенційної загрози життю дітей. Водночас складність проведення частиною співрозмовників широких паралелей і глибокого аналізу двох війн пояснюється особливостями дитячого сприйняття Другої світової, незрівнянно більш високим рівнем поінформованості про події останньої війни, її візуалізацією за допомогою телебачення.

Воєнно-політичні події останніх років актуалізували для багатьох жителів регіону питання самоідентифікації, що передбачало рефлексії з приводу свого минулого, переосмислення ставлення до історії, розуміння себе як представника певної спільноти. Досвід соціалізації респондентів за радянських часів дозволяє говорити про збереження у значній частині з них елементів радянської ідентичності з характерними для неї особливостями, зокрема патерналізмом, колективізмом, відносною другорядністю етнічного чинника. Високий рівень ностальгії за радянськими часами, як впливає з наративів респондентів, зумовлювався передусім наявністю у сучасній Україні значної кількості проблем соціально-економічного характеру, високим рівнем корупційності українських політичних еліт, поглибленням соціальної нерівності, хибами у проведенні історичної політики, що особливо боляче сприймалося співрозмовниками. У той же час результати інтерв'ю дозволяють суттєво корегувати поширений стереотип про нібито тотальну антиукраїнську налаштованість мешканців Донбасу, передусім на непідконтрольній території («Я не українка, я вважаюсь україночкой, тому що я родилась здесь. Моє все покоління – все из России. Но я тут родилась, я вважаю это своей родиной. Я украинка, потому что я ношу украинский паспорт»).

Помітною є тенденція розглядати воєнний конфлікт, що розпочався в 2014 р., як громадянську війну (такого роду оцінки були поширеними по обидві сторони лінії розмежування). Це пояснювалося усвідомленням того, що серед жертв з обох сторін переважають громадяни України, поліетнічністю і традиціями побутового мультикультуралізму, типовими для сходу нашої країни, пам'яттю про свою «велику Батьківщину – СРСР».

Таку парадигму сприйняття подій 2014–2021 рр. імпліцитно підкріплювала характеристика респондентами своїх соціальних взаємин з оточуючими. Питання політичних симпатій-антипатій призвело до глибокого розколу серед жителів Донбасу – колег по роботі, сусідів, доволі часто членів однієї родини. Результати бесід із респондентами дозволяють фіксувати значний рівень напруженості у стосунках із родичами з інших регіонів України або навіть повний розрив контактів із ними.

Доволі часто причинами такого роду конфліктів була не стільки артикульована й аргументована політична позиція сторін (по обидва боки лінії розмежування), скільки, очевидно, сформовані засобами масової інформації стереотипи сприйняття, сам факт проживання родичів на «ворожій» території та апіорна їх стигматизація.

Значну роль для респондентів відігравали питання оцінки історичного минулого – і власного, і суспільства, держави у цілому. Очевидно, що впродовж останніх років гуманітарна, зокрема історична, політика, яка реалізовувалася різними сторонами конфлікту на Донбасі, глибоко вплинула на колективну свідомість по обидва боки лінії розмежування (фронту).

Наративи респондентів, рефлексії з приводу сьогоденних подій на підконтрольній території Донбасу демонстрували відчутну різницю між офіційною культурою пам'яті останніх років, запроваджуваною владою, та приватною пам'яттю, яка зберігалася в родинах, причому передусім як пам'ять про «Велику Вітчизняну», а не Другу світову війну. Пам'ять про родинні жертви, особисті, викликані минулою війною страждання, служила ключовим запобіжником сприйняття конотацій Другої світової як поля битви двох «рівнозначно злочинних тоталітаризмів», де українці боролися за «чужі імперські інтереси». На тлі цього неорадянський канон історичної політики, який реалізовувався на території «народних республік», більшою мірою відповідав очікуванням людей даної вікової категорії, що, зрештою, в перспективі відкривало чимало можливостей для їх використання в політичних цілях.

Життя в умовах постійних бойових дій, екзистенційних загроз упродовж декількох років кардинально відбилося на життєвих пріоритетах представників старшого покоління, що, зокрема, демонстрували висловлені очікування: «[...] и чтобы только не стреляли. И больше ничего не надо...». У той же час результати бесід зі свідками війни дозволяють констатувати наявність у них стану глибокої депресії та фрустрації, що відображає стилістична фігура: «Детство пришлось на войну – видать в войну придётся и умереть...».

Загалом спогади жителів Донбасу, які стали свідками двох війн, відображають складну картину сприйняття подій 2014–2021 рр., ролі в них різних сторін конфлікту. Результати бесід з очевидцями Другої світової засвідчують у них стан глибокого морального шоку, викликаного загибеллю тисяч людей, руйнуванням звичного, зрозумілого й відносно безконфліктного етно- та соціокультурного середовища, знищенням економічного потенціалу Донбасу, що створювався їхньою важкою працею. Виважена робота з ресурсами пам'яті цього покоління, врахування часового та подієвого контексту сказаного, високий рівень емпатії й, водночас, уникнення політичної експлуатації свідків і жертв двох війн, є неодмінною умовою для відтворення поліфонічної історії війни, яка розпочалася 2014 р.

Петро Долганов (Рівненський обласний інститут післядипломної освіти)

«Довга тінь» Другої світової війни: способи пригадування та сучасні дискурси про російську агресію

Початок повномасштабного вторгнення Росії в Україну по-новому актуалізував старий зашкарублий радянський міф про «Велику Вітчизняну війну». З одного боку, в публічному просторі країни-агресора зловісно й по-орвелівськи формується образ України як чергового «нацистського ворога». З іншого – наші ЗМІ й політики часто

послугуються все тими ж символами Другої світової війни для означення сучасних воєнних подій. «Міста-герої», «фашистські агресори», «нацисти» – далеко не повний перелік пропагандистських штампів, до яких часто звертаються як політики, так і ширші кола громадськості. Проте, чи йдеться тут про справжні символи Другої світової? Більшість цих понять належать радше до сконструйованого в 1960-х рр. радянського метанаративу про «Велику Вітчизняну війну», а не живої соціальної пам'яті цієї війни.

Довгий час в Україні домінував один метанаратив про Другу світову – радянський. Він затіняв особистісні спогади та не дозволяв належним чином опрацювати травму великої війни. Зі здобуттям Україною незалежності все більшої популярності почав набувати ще один великий наратив – національний/націоналістичний. Радянський та український національні наративи стали конкуруючими, проте в публічному дискурсі досі бракує простору для осмислення особистісних історій і травм.

Одним з інструментів, який дозволяє їх виявити та зафіксувати, є усна історія. Остання демонструє значно складнішу палітру особистісних наративів, які стосуються радше повсякденних практик виживання під час війни, аніж перманентної боротьби з ворогом (нацистським, радянським тощо), до яких ми звикли з історичних книг та підручників. В особисті розповіді часто вплітаються і два згадані вище політизовані наративи про війну, однак вони значно складніші й менш однозначні. Люди далеко не завжди говорять мовою цих наративів (як українського про героїку УПА, так і радянського про боротьбу з фашизмом). Ці локальні наративи й репрезентують справжню мультиперспективну історію Другої світової війни.

У цій доповіді використано окремі результати масштабного проекту із запису свідчень очевидців. Цей проект називається «Голоси». Його ініціаторкою й координаторкою є українська історикиня Гелінада Грінченко. У фокусі цього допису перебуватимуть ті свідчення очевидців, які було записано впродовж 2020–2021 рр. на території Волинської та Рівненської обл. (разом формують історико-культурний регіон Західної Волині). Більшість записаних свідчень належать етнічним українцям, які народилися в 1920-х і 1930-х рр., та під час Другої світової війни були достатньо дорослими, щоб запам'ятати окупаційний режим. Лише кілька спогадів було записано з народженими вже в повоєнний період носіями постпам'яті. Впродовж двох зазначених вище років було записано 164 свідчення українських очевидців Другої світової на Волині з використанням методології наративного інтерв'ю (відео- та аудіозаписи). Майже 70% записаних – це жінки. Останнє зумовлено серйозним розривом між середньою тривалістю життя чоловіків і жінок (українські чоловіки у середньому живуть на 10 років менше за жінок). Тож варто враховувати, що та перспектива на події Другої світової війни й Голокост на Волині, про яку йтиметься нижче – це переважно жіночі бачення та специфіка пригадування.

Більшість волинських оповідачів й оповідачок проекту – це прості селяни, які народилися й дуже часто все своє життя провели в одній і тій самій сільській місцевості (подекуди в одному й тому ж селі), займаючись землеробством. Чимало з них ніколи не ходили до школи, або ж отримали лише початкову освіту на рівні 2–3-х класів. Багато оповідачів та оповідачок украй рідко або й ніколи не слухали радіо, не читали газет (подеколи через незнання грамоти чи низький рівень). У зв'язку з цим вони часто перебували поза прямими впливами радянської, нацистської, націоналістичної пропаганди.

Оскільки ці джерела можуть зацікавити ширше коло дослідників соціальної історії, коротко окреслю основну проблематику спогадів: Волинь у міжвоєнний

період, радянський режим на Волині в 1939–1941 рр., життя в умовах нацистської окупації (доля радянських військовополонених, спалення сіл, стратегії виживання під час війни й окупації, примусові роботи в Райху, діяльність УПА й радянських партизанів, функціональна колаборація, вбивства людей із психічними захворюваннями, образ іншого/чужого/ворога під час війни, особистісне сприйняття часу і простору війни, історія Голокосту), повоєнне життя, сучасне сприйняття війни, травма воєнного насильства. Надалі зосереджуся на кількох ключових проблематиках свідчень, які спонукають до глибшого дослідження й переосмислення окремих питань з історії Голокосту та Другої світової війни.

«Таких добрих людей я ніколи не зустрічала»: особистісні історії про період нацистської окупації. Досить часто для означення поведінки сучасних російських військових люди вдаються до пропагандистського кліше «гірші за німців». Чи насправді всі етнічні українці запам'ятали німців такими поганями, як про це говорила радянська пропаганда? Реалії свідчень очевидців із Західної Волині дещо складніші. «Мама казала: “таких добрих людей я ніколи не зустрічала”. В одного з тих німецьких солдатів теж залишилася дома маленька дитина. То він, каже, “тебе з рук не спускав”. Ділилися абсолютно всім – цукром, ну, що мали. Ніяких претензій до нас не мали», – зазначає Мотря Домбровська (1944 р. н.) з с. Жидичин Волинської обл. про поведінку німецьких окупантів⁵. Подібні згадки про «добрих» німців непоодинокі. Навіть навпаки – вони формують певний тренд.

«А у війну мій батько женився в 1942 році, весілля було у хаті, таке невеличке. Два німці заїхали на конях – всі полякалися, сидять. Німці зайшли у хату, щось сказали по-своєму, подивилися, що сидить молода й молодий, кажуть: «гут, гут». Їм налили, вони випили й розвернулися й пішли. Нічого не сказали... Як Малин палили, то мою тітку німець випустив... Аби наш поліцай був, то, казала, не випустив би», – свідчить Олександр Цимбалюк (1953 р. н.) із с. Перевередів Рівненської обл.

Чимало записаних нами оповідачів та оповідачок виявилися схильними характеризувати німців як «добрих», і таких, що поводитися цілком пристойно. «Німці до нас відносилися добре, дітям давали пряники, цукерки. Проте німців у нас майже не було, були українці», – розповідає Лідія Лещук (1925 р. н.) із с. Перевередів Рівненської обл. Теза про те, що «німців у нас майже не було», дуже часто повторюється людьми, які мешкали в невеликих селах, і під час окупації мали досвід комунікації переважно зі «своїми» колабораціоністами. Ба більше, навіть частина євреїв, пригадуючи власні досвіди переживання війни на Волині, подекуди говорять про «добрих» німців, котрі ділилися шоколадом і поводитися привітно. Водночас досвід насильства в них асоціюється з українськими сусідами, які служили у структурах шутцманшафту чи в органах місцевого самоуправління. Зважаючи на те, що співвідношення кількості німців до чисельності однієї лише допоміжної поліції в різний час складало 1:10, або й навіть 1:20, такі оповіді виглядають закономірними. Як зазначив Т.Снайдер, «обличчям німецької влади у волинському селі був українець» (див.: Дімент М. Самотній вигнанець: Щоденник про Свинюхи та гетто в Локачах. – К., 2016. – С.9).

Українські службовці колабораціоністських структур постають в образі ката не лише в єврейських, а й в українських свідченнях. Пропоновані джерела ніби закликають істориків глибше дослідити та осмислити цей феномен насильства проти «своїх».

⁵ Тут і далі використано інтерв'ю, записані весною – осінню 2021 р. у Волинській та Рівненській обл. Аудіо- й відеозаписи зберігаються в Меморіальному центрі Голокосту «Бабин Яр» (МЦГБЯ).

У розповідях про події після 1943 р. це насильство «своїх» починає дедалі частіше асоціюватися з діяльністю УПА. «Розстрілювали і знущалися над населенням тільки бандери. Німці не розстрілювали тут нікого», – пригадує Галина Тугайбаєва (1937 р. н.) з с. Голишів Волинської обл. Насильницькі практики мобілізації, вбивства навіть за висловлювання особистої позиції, що не збігалася з ідеологією УПА, або за найменшою підозрою в допомозі радянським партизанам – це те, на що дуже часто вказують оповідачі й оповідачки у своїх історіях.

Ще одна проблематика, яка чи не найчастіше простежується у спогадах українських очевидців, – етнічні чистки під час українсько-польського конфлікту на Волині в 1943 р. Більшість оповідей відтворюють цей конфлікт як обопільну етнічну чистку. Оповідачі та оповідачки пригадують не бойові дії і протистояння збройних загонів, а спалення польських й українських сіл, убивства мирних мешканців. «У війну були конфлікти: то поляки на українців нападали на якесь село, то українці – на поляків. Загалом міжнародна боротьба пішла. Убивства були, то те село спалять, то те: то поляків спалили, то поляки спалили, загалом недобре було», – зазначає Максим Вінцюк (1932 р. н.) із с. Кульчин Волинської обл. «Я пам'ятаю, знаєте, тут же ж, видно, українці били поляків, а потім вони, відповідно, прийшли й давали здачі там», – засвідчує Валентина Лобарчук (1933 р. н.), яка під час війни мешкала у сільській місцевості на Грубешівщині. Чимало оповідачів указують на членів УПА як безпосередніх учасників, а подекуди й ініціаторів цих насильницьких акцій. Водночас, зважаючи на те, що йдеться про українську перспективу цих чисток – велика кількість свідків пригадують саме польське насильство проти українців. Загалом же мало хто з них указує на повноцінні бойові дії між українськими й польськими загонами. В особистісних наративах ідеться саме про масові вбивства мирних мешканців, які чинилися з обох боків.

«Не дай Боже вам, діти, пережити війну». Розповідаючи про події Другої світової, чимало оповідачів та оповідачок так чи інакше проводять паралелі з сучасною війною Росії проти України – бойовими діями на Донбасі. «Батьки завжди казали: “діти, не дай Боже вам, щоб була війна”. Тому коли ми почули, що в нас на сході війна, то я ще так і говорила своїй доньці, згадувала ці слова, що “не дай Боже вам, діти, пережити війну”», – розповідає Ганна Костюк (1951 р. н.) із с. Княгининок Волинської обл. «І, здавалось би, було тяжко у воєнні й післявоєнні роки. Не було ні у що взутися, ні вдітися не було. Ті боти – як згадаю... [плаче]. Зараз ноги крутять, і чого – бо ж не було у чому ходити. І думала, що хоч на старість уже буде спокійно – ні, знов війна, знов усе це. Я не раз так думаю: Господи, щоб уже мені вмерти, щоб уже не бачити отут теї війни, але що ти зробиш», – із жалем розповідає Валентина Лобарчук.

Ось ще кілька прикладів висловлювань оповідачок про сприйняття війни крізь призму пережитого в 1939–1945 рр. Павлина Димінська (1931 р. н.) з с. Мочалки Волинської обл. згадує: «Не дай Бог, дітки, таке бачити, що було. Хай того не буде». На запитання інтерв'юера, що найбільше запам'яталося, що віринає в пам'яті при слові «війна», Єлизавета Піснюк (1931 р. н.) із с. Жидичин Волинської обл. каже: «Найбільше те, що йшли діти, забирали на війну. Нічого не страшно, коні забрали, нехай беруть, а от дітей забрали, братів моїх».

24 лютого 2022 р., коли Росія розпочала повномасштабне вторгнення в Україну, ЗМІ активно показували багатотисячні черги до військових комісаріатів, демонструючи велике патріотичне піднесення. Проте були ще одні, значно більші, черги – на українсько-польському кордоні. Їх утворили мешканці західних областей України (в тому числі Волинської та Рівненської), котрі через географічну близькість

змогли вже 24 лютого швидко дістатися до пропускних пунктів. Якщо чисельність резерву добровольців ЗСУ вимірюється сотнями тисяч, то кількість українських біженців – мільйонами. Припускаю, що масова втеча від війни частково зумовлена й неопрацьованою травмою Другої світової. Ця мовчазна поведінка може значно більше розповісти про травму війни, аніж вербальна публічна риторика з використанням пропагандистських штампів про «нових фашистських загарбників». Дискурс «Великої Вітчизняної» є політичним конструктом (результатом інтерналізації політично сконструйованих концептів), тоді як панічний непереборний страх і спонукати – результатом живої травми.

Панівні політизовані радянський, а згодом національний наративи про Другу світову війну не залишали людям простору для осмислення й опрацювання їхньої особистісної травми. «Колись діти крепко матері не питали й мати ніколи нічого не говорила. Я не знаю як у вас, [...] а в нас, знаєте, якісь усі такі як-то залякані», – зазначає Уляна Нетіба (1941 р. н.) з с. Жидичин Волинської обл. Небажання озвучувати те, що суперечить загальноприйнятим нормам, спонукає мовчати, але це мовчання також говорить – воно промовляє через травму. Ані радянський канон героїчного подвигу, ані національний канон героїки націоналістів не хотіли бачити й чути розповіді людей про насильство з боку шутцманшафту, радянських партизанів та УПА. Ці контрпам'яті суперечили й навіть кидали виклик сформованим постфактум метанаративам про війну. Переважна більшість оповідачів пригадують війну не як героїчний подвиг, а як жахіття, смерть, голод, страх, що сковає. Особистісний вимір пам'яті дуже далекий від офіційного мобілізаційного дискурсу. Бажання за будь-яку ціну зачaitися, втекти й уберегти себе та рідних від знущань – саме це є мовчазним лейтмотивом особистісної пам'яті про Другу світову війну.

Альтернативна пропаганда чи мультиперспективне осмислення воєнного насильства? Чимало істориків сьогодні стверджують, що в умовах російської агресії Україна повинна дедалі більше популяризувати свій альтернативний канон героїки Другої світової війни. Проте, чим насправді є ця «контрпропаганда» (як її означають багато істориків)? Ідеться радше про спосіб вибудовування антиросійського наративу історії Другої світової, а не глибоке переосмислення мультиперспективних травматичних досвідів. Будуючи цю «антиросію», ми насправді продовжуємо діяти на дискурсивному полі російської пропаганди.

Офіційний дискурс послуговується риторикою радянського наративу про «фашистських загарбників» та мобілізаційною риторикою, що є сумішшю національного наративу визвольної боротьби ОУН–УПА й радянського (використання понять «міста-герої», «фашистські загарбники» тощо). Подібна риторика далека від спогадів волинських очевидців та очевидиць про Другу світову і сприйняття ними війни як такої. Вони не говорять ані мовою націоналістичного, ані радянського канонічних наративів. Ці люди часто мають свої, дуже відмінні, історії й лексикон, які оприявнюють їхній особистісний досвід.

Деконструкція міфів про Другу світову війну, розчаклування її героїчних канонів, виховання критичного мислення через підходи мультиперспективності, контроверсійності та плюралізму – це була б асиметрична відповідь російській пропаганді. Такий підхід дозволив би позбутися «довгої тіні» цієї війни та її паралізуючого впливу, що виражається в нездатності творити нові смисли. Як тільки ми переосмислимо Другу світову з перспективи іншої парадигми соціальної історії – ми звільнимся від тягаря націоналістичного й радянського метанаративів і розпочнемо творити нові смисли війни поточної.

Імовірно, що значна частина (якщо не більшість) бійців ЗСУ сьогодні воюють не за УПА чи втілення недемократичної ідеології українського інтегрального націоналізму. Також вони протистоять не фашистському чи радянському режиму (в путінській клептократії поза маніпулятивними медійними дискурсами навіть не простежується повноцінної ідеології), а радше різновиду неототалітаризму, або ж, за влучним висловом З.Баумана, «плинному тоталітаризму». Ми всі сьогодні боремося за право жити в умовах демократичної держави зі свободою слова й толерантністю. Цей демократичний світ потребує своєї сили та волі до захисту. Демократія не зводиться до беззубого пацифізму, часто популярного в низці країн ЄС, що є радше проявом кризи та все тих самих шрамів Другої світової, але вже точно не рисою здорового демократичного простору. Цінності останнього дуже влучно окреслив К.Поппер, якому приписують вислів: «Аби підтримувати толерантне суспільство, останнє повинно бути нетерпимим до нетерпимості». Не тільки нетерпимим, але й достатньо сильним, щоб поборювати цей світ російської постправди, повальної корупції, олігархату та неоімперських амбіцій. Ми не хочемо статусу другосортних громадян, позбавлених права на власну ідентичність. Саме це є одним із лейтмотивів поточної війни, яка вже зараз стрімко формує нові практики комеморації й меморіалізації. Ми виграємо цю війну у символічному вимірі лише тоді, коли припинимо чіплятися за старі радянські штампи «антифашизму» та витворимо власне, осібно від Росії, демократичне дискурсивне поле.

12:30

Панель 4: Історична пам'ять після російсько-української війни: спонтанні моделі та конструювання

(модераторка: Г.Грінченко; спікери: О.Кісь, В.Масненко, В.Нахманович, І.Патриляк)⁶

Оксана Кісь (Інститут народознавства НАН України, Львів)

Жіночі досвіди війни: невидима дієздатність у контексті історії повсякдення та соціально-антропологічних студій

В історіях чи не всіх попередніх війн простежується одна незмінна тенденція – випускати з поля зору (чи то радше оминати увагою, нехтувати, замовчувати, і в такий спосіб знецінювати) жіночі воєнні ролі та досвіди. Війна, військо століттями сприймалися як традиційно чоловіча справа й, відповідно, чоловіча історія. Жіночі досвіди війни – це наче її побічний продукт: він аж ніяк не у фокусі уваги тих, хто за нею спостерігає, її описує чи згодом аналізує. Жіночу працю в тилу звично вважають допоміжною, жіночі внески у воєнні зусилля держав сприймають як вимушений тимчасовий захід, щось цілком другорядне в порівнянні з історіями про масштабні битви, успішні спецоперації чи воєнні стратегії. А життя жінок на окупованих територіях узагалі не вписується у великі наративи про військову звитягу. Якщо жінки й з'являються на сторінках воєнної історії, то найчастіше в образі безіменних масових жертв, рідше – як виняткові у своєму роді героїні-мучениці або показові затавровані ганьбою зрадниці.

⁶ Через об'єктивні причини не всі спікери змогли подати тексти своїх виступів для публікації (*прим. уклад.*).

Нинішня війна російської імперії проти України вочевидь дає нам нагоду й обов'язок позбутися цієї сумнівної традиції. Тим паче досвід Майдану та попередніх восьми років збройного протистояння недвозначно засвідчив не просто жіночу присутність і видимість у всіх сферах, але й дієву участь у визначенні долі країни на всіх рівнях.

У сучасному світі, де інформація поширюється зі швидкістю світла та жодна подія, особа чи вчинок не мають шансів залишитися невідомими, не помічати жіночі досвіди й ролі у цій війні просто неможливо. І хоча назагал те, як переживають цю війну жінки та чоловіки, може суттєво відрізнятись, і втиснути весь жіночий досвід у шаблонну трійцю образів жертви – героїні / мучениці – зрадниці вже не вдасться, ігнорувати те, що відбувається з жінками, і те, що роблять жінки, було б злочинною недбалістю чи історичною безвідповідальністю. Якщо ми справді хочемо зрозуміти, як ця війна вплинула на ціле українське суспільство, як вона змінила нашу країну, якими були джерела та складові нашої спільної перемоги – ми зобов'язані взяти до уваги жінок. Проаналізувати і врахувати всі їхні досвіди й ролі, усі без винятку.

Поки війна триває й більшість досліджень неможливо реалізувати (особливо ті, що передбачають глибинні інтерв'ю чи фокус-групові дискусії), маємо пильно придивлятися до нашої воєнної реальності, помічати та усвідомлювати усі її сторони і прояви, ретельно реєструючи й документуючи ті найрізноманітніші ролі та досвіди жінок, які згодом важливо буде проаналізувати доглибно.

Професійні досвіди: бійчині та урядовці. Нинішня війна оприявила здатність жінок успішно виконувати такі функції, які раніше вважалися неподільною цариною чоловічої відповідальності в умовах війни. Насамперед ідеться про збройні сили і сферу прийняття рішень найвищого рівня. Ми не можемо не помічати й не визнавати внески тих жінок, котрі взяли до рук зброю і захищають нашу незалежність безпосередньо на фронті. Напередодні війни жінки становили до 17% військовослужбовців ЗСУ, а це близько 32 тис. осіб. Це один із найвищих показників у світі.

Після кількох етапів проекту «Невидимий батальйон» (2015 р.) та адвокаційної кампанії на захист рівноправності для жінок у війську ігнорувати масову жіночу присутність у лавах ЗСУ та заперечувати здатність жінок дієво опанувати бойові професії стало неможливо. Їх новий воєнний досвід потребує вивчення – як він змінив цих жінок? Як жіноча участь змінила саме військо – і на рівні командування, військових ієрархій та субординації, і на рівні неформальних відносин між військовослужбов(и)цями, і на рівні повсякденного побуту підрозділів, і на рівні зв'язків із цивільними (місцевими, волонтерами, рідними та друзями).

Війна також повною мірою засвідчила професійність і компетентність тих жінок, які посідають відповідальні посади в уряді та органах управління різного рівня. Згодом нам буде важливо проаналізувати гендерні особливості менеджерського стилю посадовців – ті характеристики, які сприяли чи перешкождали їхній ефективності у виконанні завдань та обов'язків, покладених на них. Однак уже зараз міф про неспроможність жінок до керівної роботи через надмірну емоційність, якусь особливо вразливу жіночу психіку чи фізичну крихкість зазнав краху, а жіноче лідерство, в тому числі й на міжнародному дипломатичному фронті, показало готовність жінок до найвищого рівня державної відповідальності.

Жінки, які залишилися: окуповані й zagrożені міста. З іншого боку, вкрай важливо зрозуміти, як у суспільній свідомості трансформується (чи руйнується) поняття нормативної фемінності з усіма її стереотипними уявленнями про жінок «як слабку стать», котра потребує чоловічого захисту, після того, як весь світ бачив безстрашних українок, що голіруч виходили назустріч озброєним агресорам, із гідністю відстоюючи своє право не коритися вимогам окупантів на власній землі.

Історія про насіння соняшника в кишенях ворога, якого чекає погибель на українській землі, чи історія про конотопських відьом, котрі обіцяють ворогам імпотенцію, стали легендарними. Що й казати про майже фольклорно-казковий сюжет про бабусю, яка нагодувала ворогів отруєними пиріжками! Вірогідно, подібних випадків було значно більше. Фольклорний образ жінки, який, власне, віддзеркалює те, як осмислює колективні досвіди колективна свідомість, вочевидь буде вкрай цікавим предметом для студіювань.

У фокусі досліджень має бути й досвід тих жінок, котрі залишилися у загрожених містах, щоб далі дбати про залежних від них людей (дітей, старих і хворих родичів, сусідів), незважаючи на небезпеку для життя, стійко витримуючи всі труднощі, ефективно використовуючи мізерні ресурси. З одного боку, ці жінки продовжували ту саму традиційну опікунчу працю (годувати, доглядати, лікувати тощо). Однак виживання в умовах бомбардувань, бойових дій та в окупації – це місія, виконання якої вимагає неабияких фізичних і психологічних зусиль, особливих практичних, соціальних навичок.

Те саме стосується тих жінок, котрі в умовах війни продовжували робити свою непомітну, непрестижну, низькооплачувану роботу, що від неї раптом залежить життя тисяч людей (продавчині, аптекарки, сімейні лікарки й медсестри, провідниці евакуаційних потягів), які в умовах загальної паніки раз у раз з'являлися на своєму робочому місці, і замість турбуватися про власні родини, продовжували дбати про людей навколо. Це також підводить нас до питання про перегляд засадничих постулатів нормативної фемінності, в якій пріоритет мав би бути на стороні сім'ї, а не професійних обов'язків чи громадянської відповідальності. Прикладів такого повсякденного немілітарного героїзму чимало.

Окремого антропологічного дослідження вимагатиме повсякдення тих, хто тривалий час фактично жили в місцях масових прихистків (метро, підвали, бомбосховища). Це цілком нові досвіди, інший спосіб соціальної взаємодії й організації побуту в обмеженому просторі, в екстремальних непристосованих умовах. При цьому, аналізуючи питоми жіночі досвіди цієї війни, вкрай важливо осмислити практики екстремального материнства: пологи за відсутності медичної допомоги, догляд за дітьми в підвалах або в окупації, переживання втрати, насильства чи каліцтва дітей, практики солідарного материнства та інші пов'язані аспекти. У цій війні, як і в багатьох попередніх, саме на матерів лягла основна відповідальність за добробут та безпеку дітей. І також на тих жінок-опікунок, котрі у силу свого професійного обов'язку дбали про безпеку сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Ми не повинні відвертати погляд від тих жінок, які зазнали нелюдського сексуального насильства на окупованих теренах. На відміну від замовчуваних десятиліттями злочинів сексуальної наруги вояків над цивільними жінками під час Другої світової війни, нині вже почалися кримінальні розслідування цих випадків, проблема набула суспільного розголосу, і є надія на покарання винуватців. Однак антропологам доведеться проаналізувати, як пережите змінило життя не лише самих жінок, але і їхні громади, як громади змогли опрацювати та інтегрувати цю травму, щоб відновити свої соціальні мережі (родинні, сусідські, дружні).

Жінки в русі: внутрішньо переміщені, біженки, депортовані, (е)мігрантки. Явище біженства не нове – воно супроводжувало кожен збройний конфлікт, а його масштаби завжди безпосередньо корелювали з інтенсивністю руйнувань, рівнем загроженості цивільного населення, і значною мірою залежали від доступності транспортних засобів. У контексті сучасної війни в умовах масованих дистанційних невибіркового бомбардувань населених пунктів біженство не лише набуло

безпрецедентних форм та обсягів, але й виразних гендерних характеристик, адже абсолютна більшість тих, хто виїхали – це працездатні жінки з дітьми й людьми похилого віку. Досвіди цих утікачок також підважують гендерні стереотипи, адже жінки не лише мігрують самостійно (не у супроводі чоловіків – такого досвіду українські заробітчани вже набули впродовж останніх 30 років), а й фактично стають єдиними годувальницями та реальними головами своїх родин у країнах перебування. Цей унікальний і дуже різноманітний (залежно від держави та від характеристик самих мігранток) досвід переїзду й адаптації в незнайомому просторі заслуговує на увагу та вивчення. Дотичною тут буде й тема сексуальної експлуатації в умовах майже неконтрольованої масової міграції жінок за кордон та неготовності місцевих державних структур, нерегульованості їхнього статусу в перші тижні війни.

Міграція жінок має ще один вимір – депортацію на територію РФ, примусове (силоміць, під погрозами) чи вимушене (коли люди погоджуються їхати куди завгодно з відчаєм й безвиході) вивезення громадян України. Важливо буде описати і проаналізувати те, що відбувається з цими жінками, подібно як дослідники/дослідниці вивчають історію примусової праці в нацистській Німеччині.

Війна не лише руйнує плани, але часом створює нові можливості. Серед мільйонів українських біженців за кордон виїхало чимало жінок, які мали давніші еміграційні мрії: війна дала їм нагоду зробити це з мінімальними зусиллями й витратами, на безкоштовному евакуаційному транспорті, за спрощених умов перетину кордону, при волонтерській і державній підтримці у країнах, куди вони прямували.

З іншого боку, війна відкрила двері багатьох раніше майже недоступних престижних інституцій на Заході для значної кількості високопрофесійних жінок – мисткинь, програмісток, науковиць та ін. Доброчинні концерти, виступи, вистави чи виставки дозволили представницям креативних професій показати світові свою творчість і здобути нову для себе аудиторію за межами України. Для здібних та амбітних студенток з'явилися унікальні можливості продовжити навчання в університетах Європи й Північної Америки. Якщо попередні війни вдоступнювали для жінок суто «чоловічі» професії та посади, то ця війна для частини фахівчинь також створює певний соціальний ліфт – можливість для кар'єрного поступу завдяки перспективі активнішої інтеграції в міжнародні професійні середовища та полегшеного доступу до освітніх ресурсів.

Українки за кордоном: міжнародний активізм і дипломатія. Так звана четверта хвиля української еміграції з пострадянської України на Захід мала виразне жіноче обличчя – щораз більше жінок самостійно виїздили на заробітки за кордон і залишалися там на довгий час або й назавжди. У деяких країнах Європи, де раніше не було сформованої української діаспори (як-от Італія, Іспанія, Португалія), новопосталі українські громади склалися переважно з жінок, котрі заснували безліч громадських, освітніх, культурних та доброчинних організацій, а від часу «Революції гідності» також голосно заявили про свою політичну і громадянську позицію через публічні акції, медійну присутність, волонтерські ініціативи. Натомість у Північній Америці, де були помітні тертя між старими діаспорами й так званими «новоприбулими» через недостатню активність у справах українських громад і помітну політичну інертність останніх, воєнні події каталізували процес їх взаємного зближення на ґрунті протистояння російській агресії.

Ця війна має не лише тотальний, але й глобальний характер, адже в той чи інший спосіб спонукала до дій громадян та уряди країн світу, щоб привернути увагу до війни і вжити дієвих заходів супроти російських агресорів, підтримати Україну в її

збройній боротьбі за незалежність. Українські мігрантки та представниці української діаспори, культурних середовищ розгорнули масштабні кампанії збору коштів на підтримку українського війська й гуманітарну допомогу біженцям. Усі ці добродійні концерти, виступи, аукціони та подібні заходи дозволили залучити величезні ресурси з-поза меж українських громад. Українські інтелектуалки за кордоном активно включилися в інформаційну війну, щоб поширювати правду про російську агресію, пояснювати її історичні передумови й культурно-політичні витоки. І водночас пояснюючи необхідність деколонізації академічного середовища на Заході, яке аж надто росієцентричне у своєму баченні Центрально-Східної Європи і сліпе щодо України.

Роль у цій війні українок за межами України належить пізнавати окремо, адже їхні досвіди (від вуличного активізму чи флешмобів у соцмережах й аж до дипломатичних місій) – також є частиною історії цієї війни.

(Не)нормативна жіночність в умовах війни: врода, споживання, (а)моральність. В умовах війни нормативна фемінність також постає перед викликами надзвичайних обставин, оприявнюється її сконструйованість, її рамки розширюються й навіть подекуди руйнуються. Дослідникам є сенс пильніше придивитися до цих процесів, як динамічно змінюються уявлення про зовнішній вигляд, красу, публічний образ жінок від початку повномасштабної агресії. Годі було не помітити, як у перші тижні війни для багатьох представниць шоу-бізнесу відмова від макіяжу й зачісок, обрізання волосся, підкреслено простий одяг, відсутність прикрас та інший мінімалізм (навіть аскетичність) у зовнішності ставали способом висловити свою політичну й патріотичну позицію, продемонструвати солідарність із тими, хто воює, тими, хто страждає. Вже за лічені місяці на зміну цьому тренду прийшли заклики чепуритися, щоб підняти моральний дух чоловіків на фронті.

Аналіз цієї динаміки може дати нам краще розуміння інструменталізації образу жінки для потреб пропаганди в умовах війни. Згадаймо гіперсексуалізовані зображення жінок, що були невід'ємною частиною мобілізаційних кампаній під час Другої світової. Тоді були популярними пінап-плакати зі спокусливими кралечками, котрі мали мотивувати вояків ефективніше перемагати ворога і швидше повертатися до своїх «крихіток». Однак у сучасних умовах навіть позірно добродійний фотопроект із залученням привабливих жінок (воячок і невійськових) у камуфляжі викликав неоднозначну реакцію самих бійчинь та бурхливу дискусію у соцмережах не лише про неприйнятність сексуалізації чи навіть гламуризації образу військовослужбовиці, але й про зловживання символічним капіталом однострою, право на носіння якого належить лише тим, хто служить у війську.

Жваві обговорення у соціальних мережах про (не)доречність і навіть (а)моральність споживання послуг індустрії краси, коли витрачені на зовнішній вигляд кошти краще було б переказати на потреби армії, наштотувалися на тезу про переважно жіночу зайнятість у цій сфері й потребу підтримати тих самих перукарко-манікюрниць, котрі мають годувати свої родини. Це відкриває ще одне поле для гендерного аналізу цієї сфери з перспективи гендерної економіки.

Стереотипно жінок сприймають як більш моральних, суспільна уява часто малює жінку як утілення любові, нездатну на насильство чи на дії, які можуть спричинити смерть або фізичні страждання інших. Саме жінок найчастіше асоціюють з миротворчістю. Утім, історія знає чимало прикладів, які спростовують такі уявлення. І хоча частка жінок у бойових підрозділах порівняно невелика, але сам факт залученості їх у ролях бійчинь має спонукати до глибших досліджень про жінок і насильство, про взаємовплив жінок на війну та військо як інституцію, з одного боку, і здобутого воєнного досвіду на жінок зі зброєю – з іншого.

Пам'ятаючи, що війна – це межева ситуація, в якій хтось проявляє свої найвищі чесноти і шляхетність, а дехто шукає вигоду й нагоду, варто відмовитися від сліпої ідеалізації жіноцтва та побачити також тих, хто стали на бік ворога в ролі інформаторок, диверсанток, навідниць, колабораціоністок. Вони так чи інакше співвідповідальні за воєнні злочини, вчинені окупантами щодо цивільного населення, в тому числі й за смерть співвітчизників і співвітчизниць. Історії попередніх воєн мало розказують про призвідників злочинів, і ще менше – про жінок, причетних до цього. Історія цієї війни безумовно має включати такий розділ.

А також і параграф про тих, які не зупинилися перед мародерством у покинутих чи розбитих житлах своїх сусідів. І тих, які не погребували у шахрайський спосіб чи шляхом службових зловживань наживатися на зборі коштів для потреб ЗСУ, військових поставках чи гуманітарній допомозі. Адже жінки – не ідеальні істоти, лише їхній спосіб включеності в різні аспекти війни має свою гендерну специфіку, яку варто дослідити.

Участь жінок у злочинній діяльності (наркотрафіку, контрабанді, торгівлі людьми, сексуальній експлуатації), яка активізувалася у хаосі воєнного часу, вочевидь потребуватиме розслідувань правоохоронними органами. Вивчати жіночі досвіди в таких (напів)кримінальних сюжетах украй складно й часом ризиковано. Однак уже тепер ми маємо бути свідомі, що жіночі воєнні досвіди включають і такі виміри.

Волонтерство: репродуктивна праця як активне громадянство. Розбещене радянським патерналізмом, який спонукав громадян мислити й діяти в парадигмі «держава повинна подбати-надати-виділити-забезпечити», українське суспільство не відразу зрозуміло і сприйняло ідеї та практики волонтерства – добровільної неоплачуваної праці на користь громади чи певної вразливої групи з метою вирішення конкретних нагальних проблем. Різні добродійні фонди й організації, котрі діяли в Україні в 1990-х та на початку 2000-х рр., найчастіше були афілійовані з певними церквами чи політичними структурами, для яких благодійність була способом поширення власних ідей або рекрутування членів. Натомість «Революція гідності» й подальша російська агресія на Донбасі у 2014 р. спричинилися до появи справжнього низового волонтерського руху, в якому жінки посіли гідне місце кількісно та якісно. Нинішня повномасштабна агресія спонукала мільйони жінок масово долучитися до таких практик в усіх населених пунктах.

Годі не помітити безпрецедентну участь жінок у волонтерських ініціативах різного рівня і спрямованості – від збирання, доставки, сортування й розподілу гуманітарної допомоги з-за кордону та всередині країни, організації, підтримання роботи прихистків, аж до пошуку, закупівлі й доправлення на фронт складного, дорогого нелетального військового спорядження (від аптечок до тепловізорів і дронів).

Швидкість, з якою жінки опанували нові для них знання та незнайомі сфери, здатність до прийняття швидких і часто нестандартних рішень, готовність брати відповідальність, явний лідерський потенціал й особливий менеджерський стиль жінок у цих процесах, їх унікальний спосіб ефективного розподілу функцій та організації логістичних ланцюжків в умовах загального хаосу мають бути ретельно вивчені, щоб стати на користь суспільства в мирний час та zarazом бути вагомим аргументом для остаточного подолання гендерних стереотипів щодо участі жінок в управлінні.

При цьому важливо не впустити з поля зору ту волонтерську діяльність, менший масштаб чи публічність якої роблять її не такою помітною, але від того не менш значущою. Йдеться про тисячі жінок, у тому числі похилого віку та жінок з інвалідністю, котрі ледь не цілодобово плетуть маскувальні сітки, допомагають медикам

доглядати поранених у шпиталях, шиють однострої та спідню білизну для військових, власноруч готують енергетичні перекуси чи іншу їжу тривалого зберігання і швидкого приготування для вояків тощо. Їхня праця – це позірно ті самі звичайні традиційні жіночі заняття (шити, варити, в'язати, доглядати хворих), однак в умовах війни вони не лише вимагають значно більших зусиль і ресурсів з огляду на нечувані обсяги, але й набувають нових смислів, адже насправді мають безпосередній стосунок до підтримання боєздатності війська.

Важливо вивчати волонтерські ініціативи культурно-гуманітарного спрямування, які не пов'язані з воєнною потугою, але є проявом цінностей, за які ведемо цю війну – ці зусилля також не повинні минути непоміченими. Тим паче українки мають значний історичний досвід організації й успішного втілення таких гуманітарних і харитативних ініціатив ще від часів Першої світової війни. Не можна оминати увагою роль жінок у порятунку та збереженні культурної спадщини й мистецьких цінностей, адже більшість працівниць музеїв і закладів культури – саме жінки, котрі самовіддано виконували свою роботу. До цього ж гурту належать і зоозахисниці, які (нерідко з ризиком для власного життя та здоров'я) рятували, годували, лікували й вивозили в безпечні місця тисячі домашніх тварин із загрожених міст і сіл.

Невидима дієздатність: турбота й емоційна підтримка. Традиційно саме на жінок суспільство покладає відповідальність опікуватися тими, хто в потребі (дітьми, хворими, старими, немічними) та дбати про емоційний клімат у родинях. Змалку дівчаток привчають бути уважними до потреб оточуючих, співчувати, втішати, розраджувати, перейматися комфортом рідних, піклуватися про їх самопочуття, добробут... Завдяки такій гендерній соціалізації жінки навчаються бути універсальними опікунками (caregivers), маючи цілий спектр знань, умінь та навичок, потрібних для того, щоб ефективно турбуватися про інших. У час війни суспільний запит на опіку шалено зростає, адже безліч людей зазнають фізичних, емоційних страждань. Таким чином те, що виховували у жінок для потреб патріархальної родини, стає цінним ресурсом для суспільства у кризі. Осмислюючи всі жіночі досвіди війни, нам важливо простежити, як працює ця жіноча «етика турботи», про котру свого часу писали К.Гілліган та Н.Чодороу, у суспільстві, що переживає екстремальні випробування.

Мільйони жінок по всій країні щоденно виконують роботу, яку неможливо ніяким чином ані виміряти, ані облікувати – це турбота про інших та емоційна підтримка. Досвіди тих жінок, які відкрили двері своїх домів для втікачів, щоб ділитися тим, що мають, із тими, хто втратив усе, – дуже важлива тема майбутніх досліджень. Зауважмо, що ці господині не лише пропонують прихисток та їжу, але й зазвичай надають емоційну підтримку своїм гостям, вислуховуючи їхні болісні історії.

Чи усвідомлюємо ми, як працюють неформальні жіночі мережі, коли запит про допомогу спонукає жінок активувати безліч ланцюжків особистих контактів (родинних, сусідських, товариських), щоб знайти потрібне рішення? Чимало допомогівих практик відбуваються у спонтанний, неорганізований, позаінституційний спосіб. Якщо у волонтерських ініціативах (прихистках, психологічно-правничих порадах, евакуаційному транспорті, кухнях та соціальних їдальнях тощо) ще якось можна поррахувати кількість тих, кому надали допомогу чи обсяг цієї допомоги (літри супу, число порцій, кількість поїздок або кілометри пробігу), то як можна виміряти емоційну роботу, що її виконують звичайні жінки в такому собі «фоновому режимі», вислуховуючи безліч важких історій про страх, втрати, втечі, насильство, каліцтва, руйнування, смерть?

Дівчата-волонтерки, які зустрічають переселенців на вокзалах відносно безпечних міст, не лише роздають чай чи шукають житло, але й слухають про пережите

біженцями. Як і ті вчительки та виховательки, котрі опікуються роботою прихистків, облаштованих у школах чи дитсадках, не лише дбають про нічліг і побутові зручності, але й слухають розповіді. Не тільки професійні психологи, але й соціальні працівниці, авторки майстер-класів для переселенців, лікарки, перукарки, працівниці цнапів та інші фахівчині, які у силу своєї роботи безпосередньо контактують із біженцями, виконують величезну емоційну роботу, вислуховуючи та розраджуючи десятки чи сотні зболених, розбитих війною, розгублених людей, щедро витрачаючи свій емоційний ресурс, який ніхто ніде ніяким чином не враховує. Це сприймається як щось належне. Але ж усі ці малопомітні позірно буденні «жіночі розмови» – це не що інше, як спонтанна (аматорська, але інтуїтивно дієва) психотерапія, котра допомагає постраждалим від війни виринути з темряви своїх страждань, зменшити стрес, упоратися з травмою, відновити душевну рівновагу, знову повірити в людей, стати на ноги.

Якщо припустити, що емоційна стабільність громадян і громадянок має стосунок до соціальної стабільності цілого суспільства, то в умовах триваючої війни (як постійного потужного чинника емоційної дестабілізації) всі оці звичайні жінки, котрі турбуються, слухають і розраджують, – виконують винятково важливу місію. Ефект від цієї емоційної роботи й турботи подібний до синхронної дії безлічі ресор: пом'якшуючи, «гасячи» емоційні коливання на індивідуальному рівні, вони створюють синергію, яка утримує від надмірного розхитування ціле суспільство. Іншими словами, це допомагає нам як суспільству встояти в умовах шаленої турбулентності. Тому турбота та емоційна робота безумовно є низовими, масовими і значущими формами жіночої дієздатності (agency).

Замість підсумків: уроки війни. Історії попередніх воєн засвідчують, що навіть за умови активної та масової участі жінок у воєнних зусиллях (у тилу й на фронті), повернення до мирного життя зазвичай супроводжувалося поверненням до патріархальних норм у гендерних відносинах. Після Другої світової і у СРСР, і на Заході жінок не лише витісняли з тих професій та посад, до яких вони отримали доступ на час війни, а їхні бойові й економічні внески в перемогу замовчували чи знецінювали, але й держави розгортали пронаталістські політики і програми, спонукаючи жінок до дітонародження та компенсації людських втрат на фронтах. Із тих часів світ незворотно змінився. Громадянки України довели свою всебічну й повноцінну участь у справі наближення перемоги, – і всі їхні досвіди та внески мають бути належно проаналізовані, поціновані.

Досліджуючи різноманітні жіночі досвіди та гендерні виміри війни, важливо ретельно зважити і продумати спосіб, в який ці досвіди будуть репрезентовані в публічному просторі. Йдеться не лише про музеї та виставки (нарівні зі, власне, мілітарними досвідами) або документальне кіно, мистецькі твори чи науково-популярні публікації, але також і про представленість у топоніміці й у місцях пам'яті таким чином, щоб це дозволяло бачити рівноцінність і рівнозначність різних внесків та зусиль, які вкладали громадянки України в перемогу, і також гідно вшановували пам'ять тих, хто втратили життя за різних обставин – на фронті, в тилу, в окупації.

Підстави для обережного оптимізму справді є. Щонайменше жінок уже почали помічати і принаймні дискурсивно вони присутні у промовах президента, виступах посадовців, інформаційних повідомленнях. Уже кілька місяців ми повсякчас чуємо в них фемінітиви, які вербально роблять помітними захисників і захисниць, громадян і громадянок, мешканців і мешканок. Мотиваційні відеоролики на теми війни в межах інформаційного марафону говорять про те, що наш фронт – це й лікарняні палати, і громадські кухні, і прихистки для біженців із жінками та дітьми, і волонтерські

гуманітарні хаби, таким чином закріплюючи у суспільній свідомості рівнозначність кожної праці для наближення спільної перемоги.

Важливо помітити й осмислити різні жіночі ролі та досвіди, адже хай які ці досвіди нетипові, позірно дрібні чи локальні – це частина загальної картини, без котрої наші знання та уявлення про війну будуть неповними. Важливе застереження: жоден із досвідів не може вважатися актуальнішим, ціннішим, пріоритетним чи більш вартим вивчення, аніж інші. Ми маємо вийти за межі шаблонної героїзації чи віктимізації жіноцтва як якоїсь загальної однорідної маси: спираючись на принципи перехресності (intersectionality) варто вчитися помічати особливості різних груп жінок та аналізувати вплив таких характеристик, як вік, освіта, сімейний стан, етнічність, віросповідання, професія та інші, на життєві траєкторії цих жінок у воєнному часопросторі. Дуже важливо, аби дослідники усвідомили це й, пишучи історію цієї війни, не скотитися до глорифікації тих, хто воює, коштом знецінення праці тих, хто забезпечує боездатність війська та стабільність суспільства поза межами фронту.

Віталій Масненко (Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького)

Методологічні аспекти дослідження політики пам'яті на окупованих Російською Федерацією українських територіях

Запропонований методологічний інструментарій було розроблено для виконання науково-дослідного проекту «Політика пам'яті та історична свідомість населення на окупованих Росією територіях України (ОРДЛО, АР Крим, Севастополь)», частково фінансованого НФДУ.

Оскільки колективна історична пам'ять розглядається як своєрідний уявний неформальний соціальний конструкт, що функціонує завдяки постійно відновлюваним суспільним зв'язкам, то для її дослідження найбільш продуктивними будуть методи студіювання саме суспільних комунікацій, особливо тих, що формують політичну та історичну культуру. У цьому сенсі політика пам'яті розглядається як один з основних каналів / засобів такої соціальної комунікації.

Визнаючи наявність у сучасному українському соціумі потенційно конфліктних локальних моделей історичної пам'яті, варто враховувати, що ці ймовірні суперечності стали предметом не стільки внутрішніх дискусій, як наслідком передовсім зовнішнього втручання Російської Федерації. «Гібридна війна» Росії проти України розпочалася значно раніше, ніж воєнна агресія 2014 р. Крім силового протистояння вона розгортається також і у просторі історичної пам'яті. Цілеспрямована пам'яттєва російська інвазія спостерігається від часу проголошення незалежності України та є органічним продовженням пануючого до того офіційного радянського історичного дискурсу. Тим самим порушується *історичний суверенітет* України – право держави самостійно трактувати власну історію й визнання цієї інтерпретації іншими державами та суспільствами.

Особливо наочно це спостерігається на тимчасово окупованих територіях, де відбувається тотальна зачистка українського мнемонічного простору. Натомість посиленними темпами впроваджується неоімперська модель історичної пам'яті, яка дивовижним чином поєднує імперські, радянські та власне окупаційні складники. Також очевидно, що саме квазіісторичні аргументи були використані для ідеологічного

обґрунтування широкомасштабного воєнного вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 р.

Уважаємо системною методологічною помилкою, що при дослідженні історичної політики в Україні ігнорується факт російської агресії, не тільки пам'ятцевої, але й воєнної (М.Мінаков, А.Плеханов, П.А.Рудлінг, Ю.Юрченко). Інші дослідники (Г.Касьянов, С.Осипчук) начебто й визнають РФ агресором, але при цьому зосереджуються на критиці політики української влади і правих, яка продукує не тільки внутрішні, але й зовнішні конфлікти. Очевидно, при дослідженні політики пам'яті в умовах війни необхідно все ж вийти за межі моделі «пострадянського націоналістичного конфлікту», яка виявилася абсолютно непродуктивною, і зосередитися на студіюванні теми в координатах протистояння «різних цивілізаційних моделей».

Для осмислення функціонування мнемонічного простору в умовах окупації пропонується застосовувати теорію політики пам'яті Я.Кубіка та М.Бернгарда (2014 р.), яка дозволяє окреслити різні типи мнемонічних діячів і режимів пам'яті. Йдеться про чотири ідеальні типи мнемонічних діячів (агентів / акторів пам'яті), а саме *мнемонічних воїнів*, що вважають себе носіями єдино правильного історичного пам'ятцевого дискурсу; *мнемонічних плюралістів*, які визнають множинність бачення минулого і право на іншу його інтерпретацію; *мнемонічно байдужих* – незацікавлених у політиці пам'яті чи тих, що воліють триматися осторонь культурних протистоянь та «воєн пам'яті»; *мнемонічно будучих*, які опонують будь-яким зверненням до минулого і його впливів на сьогодення й майбутнє.

При цьому варто враховувати, що у випадку з гібридною агресією РФ проти України тривалий час спостерігалася ситуація *несиметричної взаємодії*. Так, до 2014 р. російська сторона була репрезентована доволі агресивними мнемонічними воїнами, а українська – переважно мнемонічними плюралістами. Часткові зміни спостерігалися за президентства В.Ющенка, коли вперше з'являються ознаки інституційної протидії російському імперському історичному наративу. Однак за президентства В.Януковича така протидія була припинена. Більше того, через офіційні українські інституції поширювалися російські пам'ятцеві конструкти.

У 2014 р. ситуація з мнемонічними акторами зазнала суттєвих змін. Від того часу на окупованих Росією українських територіях ідеться про цілковите домінування мнемонічних воїнів, як із боку окупантів, так і з боку протидії їхній агресивній політиці. Водночас переважна частина місцевого населення залишається мнемонічно байдужими. Тож одним із перспективних напрямів деокупації був пошук оптимальних шляхів до посилення позиції мнемонічних плюралістів як найбільш реальної та оптимальної. Хоча було зрозуміло, що до фактичного звільнення окупованих територій це завдання матиме «відкладений» статус.

Від 24 лютого 2022 р. така перспектива була цілком втрачена. Відтепер ідеться про довготривале *капсулювання* статусу мнемонічних воїнів у досить жорсткій інтерпретації. Більше того, тип мнемонічного актора з боку агресора досяг свого апогею – *мнемонічних руйнівників, мнемонічних гвалтівників*.

Серед агентів пам'яті доцільно також виокремлювати певну внутрішню ієрархію: продуцентів пам'ятцевого дискурсу, його поширювачів / трансляторів та реципієнтів. Основні актори політики пам'яті з російського боку: федеральні державні органи (головним продуцентом пам'ятцевої агресії став особисто президент РФ В.Путін), спецслужби, окупаційні адміністрації, навчальні заклади, політичні партії (російські, колабораціоністські), квазігромадські організації (ветеранські, молодіжні, «козацькі»), місцеві історики-колабораціоністи, клір УПЦ МП. Українська сторона представлена державними інституціями, громадським організаціями й

ініціативами, українськими та кримськотатарськими активістами, спецслужбами. Протидія окупаційній політиці пам'яті на сьогодні значною мірою здійснюється громадським сектором.

Зрозуміло, що взаємодія / протидія різних типів мнемонічних діячів продукує відмінні *режими пам'яті*, тобто формує впорядкований спосіб пам'ятати про окремі явища, події чи процеси минувшини, який постійно підживлюється актуальними суспільно-політичними реаліями. Пропонується режим пам'яті в умовах окупації визначати як *тоталітарний* та *екстремальний*, який окрім домінантної пам'яттевої моделі, нав'язаної через примус, у тому числі й силою зброї, містить кілька репресованих моделей віктимізованих на цей час груп населення. В АРК, Севастополі, ОРДЛО носіями упослідженої пам'яті стали громадяни з виразною (й навіть прихованою) українською ідентичністю, кримські татари, вірні окремих протестантських конфесій, громади ПЦУ, деякі етнічні групи. Водночас є всі підстави стверджувати, що комеморативний примус породжує передбачувану *нестабільність* і *тимчасовість* подібного режиму пам'яті. Ця ситуація дозволяє запропонувати кілька можливих сценаріїв виходу з нього та перейти до більш сприятливого і продуктивного пам'яттевого режиму. Отже не повсякденні локальні «меморіальні війни», а кардинальна зміна загальної опції – режиму функціонування історичної пам'яті дозволить зупинити російську агресію у цій царині.

Робоча наукова гіпотеза полягає в інтерпретації історичної політики на окупованих територіях як екстремальної сурогатної моделі спотворення минувшини та неприхованої інструменталізації історії в координатах постправди для маніпуляції суспільною свідомістю на догоду політичній меті агресора. Але тут спостерігається певний казус неясності / непрозорості, а отже ймовірної некоректної оцінки цієї мети. Події 2014 р. – окупація Криму й частини Донбасу давали підстави трактувати мету агресора як намагання порушити державний суверенітет України, територіальну цілісність. Однак відкрита широкомасштабна агресія від 24 лютого 2022 р. спонукає внести корективи у зазначені вище методологічні підходи. Оскільки тепер більш прозоро окреслилися мета нападника. Йдеться не лише про порушення державного суверенітету, а про знищення України як держави й геноцид українців як національної спільноти. Проголошена агресором «денацифікація» полягає в деукраїнізації та деевропеїзації українського соціуму, ліквідації такого цілісного явища, як Україна. Отже «війна пам'яті» набуває екзистенційного виміру, оскільки тепер ідеться про захист власне української ідентичності.

Для з'ясування кореляції між історичною політикою та станом колективної соціальної пам'яті в екстремальних умовах окупації доволі продуктивними є усноїсторичні методи. При цьому враховувалося, що ця взаємодія має складний алгоритм і залежить від багатьох різнопланових чинників. Основна складність полягає у визначенні якісних та кількісних маркерів впливу історичної політики на пам'яттеву приємність соціуму.

Важливим методологічним компонентом дослідження теми є фіксація особливостей трансформації ідентичностей населення окупованих територій. Тут необхідно констатувати відмінну модель самоідентифікації українських громадян мешканців Донбасу і Криму. Ідентичність населення українського Донбасу пропонується визначати як прикордонну й гібридну, а самовизначення мешканців Криму – як типово для спільнот, що сформувалися внаслідок поселенського колоніалізму. Відповідно, і механізм впливу політики пам'яті на процес трансформації історичної свідомості населення цих регіонів буде відмінним. Власне, і сама історична політика окупантів у Криму й ОРДЛО має помітну специфіку. Відповідь української сторони також

має бути диверсифікованою та враховувати особливості історичної свідомості різних груп громадян у цих регіонах.

Підсумовуючи, варто зазначити, що для дослідження політики пам'яті в умовах агресії та окупації необхідні специфічні методологічні підходи. Неприпустимо ставити «на одну дошку» агресора й ту сторону, котра чинить опір. Більше того, самі російські дослідники декларують відмову від зрівноваженого підходу в оцінці історичної політики РФ та європейських країн (О.Міллер). Аксиоматичними положеннями також уважаємо, що пам'яттєва інвазія починається значно раніше воєнної, а в умовах воєнної агресії відбувається суттєва трансформація типів мнемонічних діячів. Зрештою, українські історики мають долучитися до вироблення оптимальної політики пам'яті для реалізації процесу деокупації українських територій.

Віталій Нахманович (Музей історії міста Києва)

Історична пам'ять як «кров і ґрунт» російської агресії

На тлі масових злочинів, які чинить російська армія в Україні, питання не лише ідеологічних, а й політичних причин війни відходять у суспільній свідомості на задній план. Процес дегуманізації ворога у пропаганді та побутовому дискурсі зайшов дуже далеко. Сьогодні не лише пересічний громадянин, а й значна частина експертного середовища не ставлять питання в інших площинах, ніж «психічна неадекватність Путіна», «споконвічна агресивність Росії» та «звіряча сутність росіян» (останнє інколи з «поправкою» на «дикунство» чеченців, бурятів та інших російських «іногородців»). Не будемо заперечувати практичну плідність такого підходу з погляду максимальної мобілізації суспільства на відсіч ворогу. Проте, слід усе ж таки визнати, що відмова від пошуку глибших джерел, що породили російсько-українську війну, і надалі несе у собі низку небезпек.

По-перше, йдеться про хибні ідеологічні конструкції, що практично абсолютизували економічний фактор як рушій міжнародних і внутрішньополітичних процесів. Сповідання їх призвело до критичної неготовності колективного Заходу до масштабної російської агресії – як у військовому, так і, власне, економічному вимірах.

По-друге, це брак усвідомлення ідеологічних причин геополітичних процесів із боку критичної більшості українських політиків, журналістів, експертів і громадських активістів. Це призвело до нехтування з боку української влади ідеологічними та оборонними складовими державної політики впродовж майже всього часу незалежності.

По-третє, це небажання визнати наявність глибоких ідеологічних і культурних причин співпраці з агресором значної частини представників української політичної та інтелектуальної еліти й пересічних громадян. Це завадило системній роботі для запобігання чи бодай істотному зменшенню масштабів цього явища.

Треба зазначити, що у сьогоднішній Росії історична пам'ять набула геть неадекватного значення і великою мірою є визначальною при ухваленні чинною владою політичних та воєнних рішень. А це означає, що боротьба з російською агресією й подальша «дєрашизація» Росії щільно пов'язані з кардинальними змінами в політиці пам'яті Росії, України та колективного Заходу.

Розглянемо ідеологію сучасного російського режиму у трьох вимірах: політичному, етнонаціональному, релігійному.

Ключовою ознакою політичної еліти путінської Росії є відсутність у неї візії нового («ідеального») майбутнього. Запропонований росіянам суспільний ідеал зводиться до відтворення уявного минулого, тобто повернення до такої собі «золотої доби». Характер цієї «золотої доби» до кінця не визначений і становить суміш ознак імперських і радянських часів. Узагальнений образ «золотої доби» Росії – це велика держава, впливова на міжнародній арені з сильною владою всередині. Найближче до цього ідеалу в уявленні політичної еліти та російського народу стоїть сталінський СРСР повоєнного зразка.

Таким чином, історична пам'ять у Росії, фактично, виступає як джерело суспільних ідеалів. Підкреслимо, що не пам'ять використовується для підживлення сформованих сьогодні ідеалів і цілей. Навпаки, сьогоднішні ідеали й цілі спрямовано на відтворення штучних конструктів історичної пам'яті. Адже саме за її допомогою цілеспрямовано формується образ СРСР та (меншою мірою) Російської імперії як взірця й мети суспільного руху. Недарма у сьогоднішній Росії зазвичай мирні диваки – реконструктори історії – перетворилися на агресивних носіїв радикальних неоімперських амбіцій.

В етнонаціональному вимірі «нова» путінська Росія прагне спиратися на національні основи старих «великої Росії / СРСР» – російський і «радянський» народи. Тут дуже виразно виявляється химерне поєднання імперської й радянської спадщини. Адже «російський (русский) народ» в уявленнях сьогоднішніх правителів Росії – це традиційна імперська сукупність «великоросів, малоросів та білоросів», а «радянський народ» – так само традиційна, але вже радянська сукупність народів колишнього СРСР.

Зрозуміло, що підтримувати цю штучну конструкцію можливо лише за максимального насилля над історичною пам'яттю. Внутрішню несумісність цих двох концептів удається подолати через абсолютизацію простого факту тривалої спільної історії в межах однієї держави. Це, на думку творців сучасної російської ідеології, є достатнім обґрунтуванням прагнення до такого самого спільного майбутнього цих народів.

Але найцікавіше розглядати ідеологію путінської Росії в релігійному (чи, швидше, псевдорелігійному) вимірі. «Релігійний» характер сучасної російської концепції «золотої доби» здається очевидним. Сповідання «культу Перемоги», «великої держави» та «єдиного народу» має виразні атрибути «символу віри» – ознаки належності до спільноти «своїх».

Тому й російська агресія проти України має характер не просто завоювання (чи «возз'єднання історичних земель»). Вона, по суті, є «хрестовим походом» за «повернення» українців у лоно «спільної» «релігії золотої доби», а отже «спільного народу» та спільної держави. Недарма найбільшу жорстокість російська армія виявляє саме на сході України. Адже саме там, на думку російських можновладців, усе місцеве населення мало зустрічати їх із найбільшою радістю. Знищення Волновахи, Маріуполя, Северодонецька не має нічого спільного з вирішенням воєнних завдань. Це навіть не звичайна спроба тероризувати мирне населення для підриву морального стану суспільства ворожої держави. Це – покарання єретиків, колективне аутодафе, що відсилає нас до середньовіччя. Найближчим аналогом цього є не килимові бомбардування Лондона чи Дрездена періоду Другої світової війни, а вбивство 15 тис. мешканців французького Безьє під час Альбігойського хрестового походу 1209 р. Тоді на запитання одного з вождів війська хрестоносців, як відрізнити єретика від католика, папський легат Арнольд Амальрик відповів: «Убивайте всіх! Господь упізнає своїх!».

Показово, що Російська православна церква не просто повністю підпорядкувала себе путінській державі та її політичним цінностям. У цьому, зрештою, немає нічого,

що суперечило б споконвічним візантійським традиціям. Але російське православ'я завдяки своїм очільникам (насамперед патріархові Кирилу) виявилось цілком «включеним» до пануючої «релігії золоті доби». Можливо, найвиразнішою ознакою цього став так званий «храм Перемоги» – головний храм збройних сил Росії в Кубинці, відверто присвячений «75-річчю перемоги у Великій Вітчизняній війні, а також ратним подвигам російського народу в усіх війнах». Своєю військовою іконографією, архітектурно-числовою символікою та оздобленням він швидше нагадує храм Марса, аніж Христа.

Але питання не лише у символіці поодинокого храму, хай і одного з найбільших у Росії та світі. Проблема в тому, що «релігія золоті доби» має не просто антизахідний, а й виразно антихристиянський характер. Адже вона у принципі відкидає ідею прогресу як таку. У повній відповідності до старого поганства вона вимагає повернення до «старих добрих часів» замість розбудови нового кращого світу, зокрема заснованого на Божих заповідях. Відтак історична пам'ять слугує змістовним ґрунтом та ритуальним наповненням для політичної «релігії золоті доби», підставою та «метою» «хрестового походу» в Україну.

Розуміння ще одного виміру впливу історичної пам'яті, цього разу групової, додає погляд на сучасну російську політичну еліту. Путінський режим, на відміну від звичних військових хунт, є хунтою вихідців із КДБ–ФСБ. За довгою історією кривавих злочинів цієї організації забувається головна мета її існування, а саме – охорона існуючого політичного режиму. Це, до речі, було відбито в назві дореволюційної політичної поліції Російської імперії – відділення з охорони суспільної безпеки та порядку або, у просторіччі, охоронне відділення. Тому основною ознакою цієї структури загалом та її співробітників як окремих людей є апріорна нездатність до продукування принципово нових суспільно-політичних ідей. Охоронець має охороняти, а не реформувати.

Але радянські «чекісти», крім тути за «великою місією», яка на них була покладена, винесли й непозбутній комплекс провини за її цілковитий провал. Адже вберегти радянський режим від падіння, а радянську державу – від розпаду їм не вдалося. Невипадково В.Путін називає розпад СРСР найбільшою катастрофою ХХ ст. Для нього та його колег із КДБ це дійсно була найбільша особиста катастрофа. Вона засвідчила їх повну профнепридатність як охоронців і позбавила «великого сенсу» існування.

Тому після захоплення влади їхньою основною метою стало прагнення, як у комп'ютерній грі, «переграти» минуле та «виконати місію». А це означає відродити СРСР періоду найбільшої могутності не лише держави, а і їхньої корпорації – сталінських часів. Водночас це дає можливість створити єдиний доступний їм, охоронцям, а не творцям, ідеал для широкого загалу – ідеал зниклої «золоті доби».

Отже, на груповому рівні історична пам'ять виконує роль «наркотика» як для всього народу, так окремо для правлячої корпорації КДБ–ФСБ в їх прагненні стерти пам'ять про власний інституційний провал і замінити згадками про «Перемогу» та їхні «професійні здобутки».

Є принципова відмінність між ставленням до «Великої Вітчизняної війни» й «Перемоги» в ній за радянських часів та у сучасній Росії. Комуністичні очільники СРСР також розглядали війну та перемогу в ній як виправдання за всі злочини і провали власного режиму. Але разом із тим вони не прагнули повернутися до сталінських, тим більше воєнних, часів, які самі пережили. Їхнє «Ніколи знову!» було щирим, і народ вони намагалися вести до «світлого майбутнього», котре аж ніяк не мало стати відтворенням минулих жахів. Інша справа, що нічого іншого, крім політичних репресій та економічних невдач радянський соціалізм не міг запропонувати у принципі.

Натомість сучасні російські лідери про війну знають лише з радянських фільмів і шкільних «уроків мужності». Вони сприймають її як часи «всенародного єднання», коли «вся країна на фронті й у тилу під керівництвом комуністичної партії згуртувалася для відсічі фашистському ворогу». Саме цей уявний стан суспільства, яке «геройчно захищали» їхні професійні попередники, і становить їхню мрію. Її з ними ладна поділяти більшість пересічних росіян, що воліють «нічого не знати» про мільйони жертв сталінського режиму, про штучний голод і злидні, безправ'я й тотальний примус.

Як ми бачимо, ключовою подією в історії «золотої доби» є «велика Перемога у Великій Вітчизняній війні», яка, власне, і призвела до остаточного утвердження цієї доби. Тому закляття «Можемо повторити!» має характер не простого вихвалання. У повній відповідності до поганського світогляду йдеться про цілком магічну дію. Повторення «великої Перемоги» має призвести до відновлення того, що їй наслідувало – перетворення Росії на велику державу, що вирішує долю світу.

Усе це принципово відрізняється від ролі пам'яті про Другу світову як на Заході, так і в Україні. На «старому Заході» пам'ять про ту війну стала концептуальним ґрунтом внутрішньої та зовнішньої політики толерантності, компромісу й інклюзивності. Її ключовими складовими є перемога над нацизмом і Голокост. При цьому пам'ять про спільну перемогу над нацизмом та (що, можливо, ще важливіше) спільне його засудження на Нюрнберзькому процесі стала основою ставлення до СРСР (а відтак і Росії) не просто як до військового союзника, а й до соратника у світовій боротьбі «добра зі злом».

Звісно, у країнах Центральної та Центрально-Східної Європи інша пам'ять про Другу світову. Це пов'язано й з участю в ній окремих держав на боці Німеччини (Угорщина, Румунія, Хорватія, Словаччина, Болгарія), і з наявністю масових жертв серед нееврейського населення (Польща, Сербія), і з тим, що всі вони стали жертвами не лише нацизму, а й комунізму. Але політику Заходу визначають не вони, тому пам'ять про Другу світову війну стала підґрунтям ідеї створення єдиного простору «від Атлантики до Владивостока», тригером пацифізму та прагнення до порозуміння з Росією.

В Україні множинність моделей історичної пам'яті залишається істотною складовою множинності бачень загального цивілізаційного вибору країни. Тому впродовж усієї незалежності точаться «війни пам'ятей», що відбивають загальнополітичні війни. Так чи так, ключовою складовою всіх українських візій пам'яті залишається Друга світова. Однак, на відміну від Росії, і від країн «старого» Заходу, в Україні відсутнє єдине ставлення до цієї історичної події, до визначення її героїв, жертв і злочинців. Радянська, націоналістична та ліберальна моделі, що залишилися у спадок від радянських часів, і їх комбінації, що виникли вже за останні 30 років, пропонують дуже різну оцінку цих явищ. Окремі власні моделі історичної пам'яті, зокрема про Другу світову війну, мають провідні національні меншини, часто-густо ці візії несуть помітну антиукраїнську складову. При цьому радянська та пострадянські моделі пам'яті залишаються потужними каналами впливу російської «політичної релігії золотої доби». Натомість ліберальна модель пам'яті, так само, як і на Заході, є підступним каналом впливу ідей пацифізму та схиляння перед Росією. Тому в Україні історична пам'ять є значною мірою чинником перманентного внутрішнього розколу у суспільстві та каналом демобілізуючих зовнішніх впливів.

Яким мав би бути найдієвіший рецепт для виправлення такої ситуації? Напевно, взагалі позбутися центральної ролі Другої світової війни в історичній пам'яті. Так само, як у Радянському Союзі з історичної пам'яті було викреслено Першу

світову – Велику війну. Але для цього у СРСР було створено потужну централізовану машину державної пропаганди, що була частиною загальної тоталітарної системи примусу та контролю. Очевидно, що це саме те, чого ми прагнемо позбутися в Росії, уникнути в Україні та не допустити на Заході (угорський і польський досвіди доводять наявність такої небезпеки).

Отже, зміни в історичній пам'яті мають відбуватися повільно, з урахуванням наявної пам'яттєвої спадщини – як загальнонаціональної, так і родинної. Але треба усвідомлювати, що такі зміни є наслідком не просто роботи з цією пам'яттю як такою. Людина та нація пам'ятають не все, що з ними відбулося, а те, що вони вважають для себе важливим. І оцінка минулого так само змінюється залежно від оцінки сьогодення та планів на майбутнє. Тому треба не просто викреслювати Другу світову з підручників і телеекранів, а змінювати світоглядні настанови людей та народів.

Для цього Росії потрібно «повернутися наперед головою», відмовитися від агресивного імперіалізму й перейти від «релігії золотої доби» до прогресистської ідеології. Європа має зняти з очей «червоні окуляри», зрівняти моральне сприйняття нацизму та комунізму, нацистського Райху і СРСР, та відокремити в історичній і політичній уяві Росію від інших країн Східної Європи – її колишніх колоній. А Україні треба позбутися комплексу меншовартості, повернути власну тисячолітню історію та усвідомити себе частиною західного світу.

Уклали:

**Олександр Лисенко (Київ)
Олександр Маєвський (Київ)
Віталій Нахманович (Київ)**

Валерій СМОЛІЙ

академік НАН України,
доктор історичних наук, професор,
директор Інституту історії України НАН України
(Київ, Україна), smolii.valerii@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7656-5505>

Олексій ЯСЬ

член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, провідний науковий співробітник,
відділ української історіографії,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), alexyas@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5816-2876>

Українська соціогуманітаристика воєнної доби: виклики, перспективи, можливості

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.04.055>

УДК: 303.09(477)«2022»

Анотація. **Мета дослідження.** Осмислення новітньої пізнавальної ситуації, котра склалася у сучасній українській соціогуманітаристиці внаслідок екстремальних передумов і деструктивних обставин воєнного часу. **Методологія** спирається на стратегії репрезентації й екстраполяції провідних тенденцій і перспектив функціонування суспільних та гуманістичних дисциплін за воєнної доби. **Наукова новизна.** Розглянуто палітру базових викликів і проблем сучасної української соціогуманітаристики, котра визначається війною з неоімперською Росією за національну й державну незалежність України. Наголошено, що виклики, кинуті гуманітаріям і суспільствознавцям, синхронізуються із доленосними викликами для всієї нашої країни, хоч і мають свої фахові виміри. Підкреслено, що пріоритети української соціогуманітаристики передусім пов'язані зі створенням і представленням багатоманітних образів воюючої України. Відзначено, що держава опинилася в епіцентрі катастрофічних соціокультурних розломів глобального світу, котрі нині здебільшого оцінюються у світлі сценаріїв війни на виснаження середньої й довгої тривалості. Показано, що сучасна війна стала вислідом неоімперського проекту путінської Росії, скерованого на знищення України як держави та повне розчинення української ідентичності. З'ясовано, що російська експансія є антиглобалістською, реваншистською та спрямованою на переформатування світового устрою й делімітацію пострадянського простору. **Висновки.** Стверджується, що повномасштабна фаза російсько-української війни причинилася до конфігурації новітньої історичної доби на пострадянських обширах, початки якої сягають ще 2014 р. Обстоюється думка, що сучасна українська соціогуманітаристика має бути зорієнтована на розробку трьох основних блоків взаємопов'язаних проблем: а) створення адекватної наукової палітри воюючої України; б) студіювання місця та ролі нашої країни за часів кризи глобального світоустрою; в) окреслення природи російсько-української війни й темпоральних метаморфоз сучасності.

Ключові слова: війна Росії проти України 2014–2022 рр., неоімперська Росія, воююча Україна, національна соціогуманітаристика, травматичний досвід, сучасність, воєнна доба.

Війна, котра де-факто триває вже дев'ятий рік, кілька місяців тому увірвалася у життя та дім кожного українця. Гібридна фаза протистояння, яка сполучалася з численними асиметричними загрозами¹ й заходами, що означувалися конфліктом малої

¹ Парахонський Б.О., Яворська Г.М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл. – К., 2019. – С.27–28.

інтенсивності, перетворилася на повномасштабну, ставши найбільшою та найкривавішою континентальною війною в Європі після 1945 р. Шість місяців повномасштабних бойових дій демонструють, що вона швидко набирає обертів і стає дедалі більш запеклою й цинічною. Ніхто не може з достатньою вірогідністю спрогнозувати тривалість воєнного протистояння з Російською Федерацією. Прогностичні сценарії нині здебільшого зорієнтовані на війну на виснаження² й окреслюють гадані терміни у середньо- чи довготривалому діапазоні.

Наш противник – країна з великим військовим та ядерним потенціалом. Це – держава з неоімперськими амбіціями й давніми, закоріненими як у ментальності еліт, так і широких верств пересічних росіян імперськими традиціями, стереотипами, ціннісними настановами, котрі часто-густо алогічні та абсурдні, зокрема побутують у вигляді химерного комплексу образи на весь навколишній світ. Не випадково американський публіцист Д.Саттер ще за гібридної фази російсько-української війни влучно сформулював рецепт осягнення сучасних реалій для західної спільноти: «Зрозуміти Росію дуже легко, але для цього треба навчитися одної дуже важкої речі – вірити в неймовірне»³.

Про це яскраво свідчать комунікативні практики останніх місяців зі звичайними громадянами Росії, що виявляють дивовижні аберації свідомості, позаяк переважна більшість із них перебувають у полоні штучно спроектованої й нав'язаної «реальності». Масове російське світосприйняття тотально дисонує з постіндустріальною та інформаційною сучасністю, котра продукує безліч можливостей і каналів для вироблення більш-менш адекватної палітри дійсності.

Зауважимо, що сучасна російсько-українська війна є масовою війною цифрової, віртуальної та електронної доби. Це апріорі постулює величезні комунікативні й інформаційні можливості, а також дозволяє скласти виразне уявлення про світовідчуження, настрої, устремління мешканців ворожої країни. Навіть більше, відсутність мовних бар'єрів і мережеві комунікації створюють (мабуть уперше в новітній історії) небачені до цього часу можливості для масового спілкування між воюючими сторонами, котре переважно є безперспективним. На сьогодні більшість спроб донести російському суспільству правдиві відомості про неоімперську агресію в Україні та її злочинні наслідки не призвели до якихось відчутних і помітних результатів.

Імперські метастази настільки глибоко отруїли організм російського соціуму, що нині доводиться констатувати важку та безпробудну летаргію громадянського суспільства у сучасній Росії, котре воліє залишатися й далі у зоні звичного примарного комфорту. Лише нечисленні представники громадськості спромоглися відверто та безкомпромісно засудити путінську агресію. З-поміж них – поодинокі представники фахових корпорацій російських гуманітаріїв і суспільствознавців⁴.

Отже сучасна війна, скерована на знищення України й українців, є жахливим злочином, за який несуть колективну відповідальність усі громадяни Російської Федерації, котрі не чинять супротив путінській машині смерті та руйнації. Саме свідомий/несвідомий вибір перебувати в полоні нав'язаних ідеологічних уявлень на становищі зомбованих гвинтиків уможливив велику війну супроти України.

Політичний режим сучасної Росії химерним чином поєднує раціональні та ірраціональні дії, котрі спираються на чималі прибутки від торгівлі великими

² Горбулін В., Бадрак В. Війна на виснаження: в очікуванні нової фази (6 липня 2022 р.) [Електронний ресурс]: https://lb.ua/society/2022/07/06/522249_viy_na_visnazhennya_ochikuvanni.html

³ Саттер Д. Менше знаєш, краще спиш: Шлях Росії до терору та диктатури за Єльцина і Путіна. – К., 2016. – С.14.

⁴ Україна перемає! Петербурзька дослідниця Івана Мазепи та Гетьманщини Тетяна Таїрова-Яковлева (7 березня 2022 р.) [Електронний ресурс]: <https://www.youtube.com/watch?v=ovWPZjQFAeY>

природними, насамперед паливними й сировинними ресурсами. Крім того, Москва використовує глобальну пов'язаність економік і ринків для геополітичного шантажування та перманентного продукування різноманітних криз.

Ці стратегії і практики, апробовані за гібридної фази російсько-української війни⁵, нині стали ще більш цинічними та масштабними, позаяк поширилися на продовольчу, енергетичну, транспортну сфери, які загрожують інтересам і добробуту десятків та сотень мільйонів мешканців різних країн. Ба більше, російське керівництво використовує наявність великого ядерного потенціалу як потужний геополітичний важіль і деструктивний чинник у міжнародних відносинах.

Таке сполучення робить путінську Росію особливо небезпечною та непередбачуваною і практично мінімізує шанси на досягнення перемир'я чи повне замирення. Російська сторона безцеремонно й відверто порушує всі міжнародні угоди, котрі вважає незручними чи невідгідними для себе. Тим паче, що сучасна Росія де-факто не визнає ані Україну як державу, ані українську ідентичність, а нашу територію розглядає суто як «свої російські» регіони – «Малоросію», «Новоросію» і т. п. Не випадково ідеологічна, культурна, медійна політика Москви повністю скерована на руйнування української ідентичності та її заміну різноманітними гібридними ідентичностями – «новоросійською», «малоросійською», «деенерівською», «еленерівською».

Отож із високим ступенем імовірності можна завбачити, що воєнно-політичне протистояння з неоімперською Росією триватиме в тій чи іншій формі практично за будь-якого сценарію, включно зі зміною чи ротацією нинішнього російського керівництва.

Таким чином, на наших очах постала екстремальна, руйнівна й деструктивна соціокультурна реальність, яка кинула Україні та українцям екзистенційні виклики, пов'язані з нашим існуванням як держави і як нації. Доленосні виклики для України – це виклики і для академічної спільноти гуманітаріїв та суспільствознавців. Вітчизняна соціогуманітаристика ввійшла у тривалу воєнну добу, котра потребує осмислення палітри сучасних викликів, гаданих перспектив і наших можливостей. Певна річ, ці виклики мають свою специфіку, пов'язану з нашим фаховим призначенням як учених-гуманітаріїв. Однак усі вони нерозривно поєднані з головним завданням для кожного українця – допомогти вистояти й перемогти Збройним силам України у війні з неоімперською навалою за нашу національну та державну незалежність.

Насамперед доречно зупинитися на соціокультурних обрисах воюючої України та її мешканців, котрі екстремально змінилися після 24 лютого 2022 р. На сьогодні маємо понад 20% тимчасово окупованих територій, величезну гуманітарну катастрофу, мільйони внутрішньо переміщених осіб і біженців поза межами України. Постали нові правові реалії. Суттєво змінився політичний ландшафт країни. Формується зовсім інший ринок праці. Швидко трансформуються схеми соціалізації. Змінюються звичні логістичні й економічні моделі та ритми повсякденності практично в усіх регіонах.

Ззнали докорінної трансформації науковий, освітній, культурний, медійний, інформаційний простори, котрі поступово, проте дуже складно адаптуються до воєнної доби. Кількість людей, які переживають посттравматичний синдром, за різними оцінками, коливається в межах шести- і навіть семизначних цифр. Доводиться констатувати, що наші співвітчизники здобули та продовжують постійно нагромаджувати величезні і тривкі пласти травматичного досвіду, котрий збережеться щонайменше в пам'яті кількох поколінь і матиме суттєві деструктивні наслідки та впливи на дітей, онуків.

Масштаби людських і матеріальних втрат безперервно зростають, що дедалі сильніше впливає на соціально-економічну ситуацію в Україні. Нинішня інтенсивність

⁵ Світова гібридна війна: український фронт / За заг. ред. В.П.Горбуліна. – К., 2017. – 496 с.

бойових дій така, що призводить до величезних руйнацій житла, комунальних мереж. Ракетним атакам піддається практично вся територія України, транспортні мережі, цивільна інфраструктура, наукові, освітні, культурні, медичні заклади й установи тощо.

Ба більше, російська армія повсякчас порушує міжнародні правила ведення війни. Захоплення Чорнобильської АЕС, бойові дії та пожежа на Запорізькій АЕС, неодноразові обстріли ядерної підкритичної установки у Харкові, медичних закладів, університетів, вишів, шкіл незаперечно свідчать, що для путінського режиму практично не існує жодних червоних ліній. Уперше у світовій історії атомні електростанції опинилися в епіцентрі бойових дій. Вочевидь, ці спостереження можна суттєво розширити й деталізувати.

Таку шокову, екстремальну, страшну, руйнівну реальність дуже складно сприйняти та навчитися з нею жити, а тим більше плідно працювати у щоденному ритмі. Боляче навіть писати ці рядки, позаяк щохвилини російський молох убиває наших співвітчизників, ламає людські долі, плюндрує нашу країну...

Отже війна з путінською Росією стала наріжною проблемою як української, так і глобальної сучасності, котра потребує розгорнутого аналізу, оперативного реагування та концептуального осягнення. Вона до межі загострила й актуалізувала потреби у всебічному студіюванні та представленні місця, ролі, можливостей і перспектив України в добу її драматичної боротьби за національну й державну незалежність.

Створення образів воюючої України

Із цієї перспективи провідні завдання вітчизняної соціогуманітаристики мають бути скеровані на всебічне осмислення воєнних реалій. У широкому сенсі суспільні та гуманістичні дисципліни мають представити повноцінну й багатовимірну палітру країни, що воює, і навколишньої екстремальної соціокультурної реальності.

Доречно закцентувати увагу на висвітленні всіх форм спротиву і протидії російській агресії з боку громадянського суспільства. Волонтерські та громадські практики, ініціативи й заходи потребують аналітичних, узагальнюючих, систематичних студій, результати яких мають бути оперативно репрезентовані в медійному, інформаційному, культурному просторах. Великою мірою громадянське суспільство воєнної доби має опинитися в різнобічному фокусі наукових зацікавлень й інтенцій національної соціогуманітаристики.

Навіть більше, воєнний злам і мілітаризація соціуму вже спричинилися до суттєвого оновлення громадянського суспільства в Україні. Вочевидь, мілітарні компоненти соціалізації матимуть вирішальний вплив на наш національно-державний проект у найближчій і віддаленій прийдешності. Недаремно українські інтелектуали слушно наголошують, що саме доленосні випробування причиняться до завершення конститування українців як сучасної європейської нації⁶.

Як не болісно це констатувати, проте мусимо підкреслити – сучасна війна у драматичний і трагічний спосіб потверджує те, що завжди знали історики: держави проєктуються творчою думкою, здобуваються титанічною працею й утверджуються пролітою кров'ю.

На часі також соціогуманітарні оцінки всіх наслідків, збитків і втрат України як у коротко-, так і середньо- й довготривалій перспективах. Звісно, передусім ідеться

⁶ Головаха Є. «У ці дні остаточно формується сучасна українська нація» (26 лютого 2022 р.) [Електронний ресурс]: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/ukrayina-vikhodit-z-tini-rosiyi-rozdumi-istorikiv-pro-situatsiiu-v-krayini>

про людські жертви, кожна з яких страшна та непоправна трагедія для українського суспільства. На відміну від путінської Росії, для сучасної України саме людина є найвищою цінністю. Ця базова настанова кардинально вирізняє наше суспільство від російського соціуму, в якому домінують імперські імперативи, що нівелюють, знецінюють значущість конкретного людського життя.

Невпинно зростають втрати культурно-історичної спадщини, пов'язані з нищенням і пошкодженням пам'яток архітектури й містобудування, музеїв, історико-архітектурних заповідників, об'єктів історичної забудови, меморіальних стел, скульптур тощо⁷. Не випадково одним із символів багатьох міст воюючої України стали історичні пам'ятники та споруди, обкладені мішками з піском або захищені щитами чи іншими спеціальними засобами. Станом на 10 серпня 2022 р. було зафіксовано 464 епізоди російських воєнних злочинів супроти об'єктів української культурної спадщини й закладів культури⁸.

Та не можна залишити поза увагою економічні й господарські збитки, матеріальні руйнування, знищення інфраструктури тощо. Йдеться про цілеспрямований грабунок як культурних цінностей із музеїв, архівів і колекцій, так і сировинних, продовольчих, промислових ресурсів, як-от зерна, металів, виробничого обладнання й устаткування, котрі вивозяться до Російської Федерації, а дещо навіть експортується за кордон.

Доречно фіксувати й аналізувати масштаби та структуру матеріальних руйнувань. Приміром, в Україні втратили житло сотні тисяч осіб, і ця кількість зростає з кожним днем війни та, очевидно, незабаром перетне семизначну позначку.

Відзначимо, що документування втрат, збитків, руйнувань придасться для відновлення України в оперативному режимі та масштабній післявоєнній відбудові, а також як свідчення й докази, що дозволять притягнути агресора до відповідальності за нормами міжнародного права. Тим більше, що в таких здирницьких заходах, ініційованих і санкціонованих російським режимом, яскраво простежується його паразитична сутність.

Утім, як гуманітарії маємо й інший обов'язок, пов'язаний зі збереженням історичних джерел і свідчень, що фіксують як лихоліття нашого часу, так і воєнного повсякдення. Відзначимо, що на цьому полі науковці виступають не тільки як збирачі, впорядники, систематики й інтерпретатори джерельного матеріалу, а і як його творці у вигляді щоденникових⁹, публіцистичних, мережевих та інших дописів, усних свідчень, колективних, групових, персональних історій.

На окрему увагу, безперечно, заслуговують злочини російських окупантів і їхніх найманців під вивіскою так званих «корпусів ДНР і ЛНР», скоєні в різних регіонах України від 2014 р. до нашого часу включно. Йдеться про вбивства, тортури, фізичну наругу, знущання й насилля, образу людської гідності, протизаконні позбавлення волі, котрі нині добре відомі за страшними трагедіями мешканців Бородянки, Бучі, Гостомеля, Ірпеня, Маріуполя, Мощуна та багатьох інших населених пунктів.

Не можна оминати увагою цілеспрямовані ракетні обстріли, бомбардування цивільних об'єктів, які призвели до численних людських жертв, зокрема театру в Маріуполі, залізничного вокзалу у Краматорську, торговельного центру у Кременчуці, багатоповерхівок у курортній Сергіївці на Одещині та у Часовому Яру на Донеччині, офісних будівель і медичного центру у середмісті Вінниці, житлових кварталів Миколаєва, Харкова, Одеси, Києва, Чернігова, Дніпра, Кривого

⁷ Антонюк Д. Культура під прицілом: Як ворог знищує українські історичні пам'ятки (26 квітня 2022 р.) [Електронний ресурс]: <https://novapolshcha.pl/article/kultura-na-pricili-yak-vorog-znishuye-ukrayinski-istorichni-pamyatki>

⁸ Див.: [Електронний ресурс]: <https://mkip.gov.ua/news/7509.html>

⁹ Див., напр.: *Верстюк В.* Думки з підвалу (Думки та рефлексії воєнної доби): Діаріус історика / Вступ. сл. Г.Боряка. – К., 2022.

Рогу, Запоріжжя, Нікополя, Торецька та інших населених пунктів. Низка міст, як-от Маріуполь, Лисичанськ, Северодонецьк, зазнали дуже значної руйнації.

Варто наголосити, що повномасштабне російське вторгнення призвело до масових переселень українців – як внутрішньо переміщених осіб, так і біженців поза межами країни. Ці процеси вже перебувають у центрі уваги демографів, соціологів, інших фахівців, котрі аналізують численні руйнівні наслідки, спричинені війною, зокрема розглядають подальші можливі сценарії.

Безсумнівно, що такі вимушені масові переміщення та численні людські жертви спричинять чималі демографічні втрати для України, особливо за умов довготривалої війни¹⁰. Тим більше, що країна вже кілька десятиліть потерпає від постійного скорочення кількості населення, особливо осіб працездатного віку.

Потребують нагального вивчення проблеми воєнної повсякденності, практики виживання громадян України за критичних умов, пов'язаних з воєнними діями та злочинами російської армії. Скажімо, фільтраційні табори, в яких опинилося чимало маріупольців та інших мешканців із тимчасово окупованих територій, не тільки однозначно демонструють злочинні практики росіян, а й нав'язують очевидні паралелі з радянськими та нацистськими таборами. У певному розумінні вони показують спадкоємність неоімперського режиму у сучасній Росії з радянським тоталітарним проектом, оскільки їх поєднують як цинічна й абсолютна зневага до людського життя, так і відповідні організаційні взірці, моделі та алгоритми, успадковані російськими каральними органами.

Отож проблеми сучасної гуманітарної катастрофи й посттравматичного синдрому вимагають якнайширшої міждисциплінарної розробки. Йдеться про залучення та об'єднання зусиль як правників, соціологів, філософів, політологів, так й істориків, етнологів, демографів, культурологів, інших фахівців.

Сучасні злочини російського режиму вже мають ознаки цілеспрямованого, систематичного геноциду супроти українців. Варто нагадати, що Верховна Рада України у квітні 2022 р. ухвалила відповідну постанову¹¹. Нині парламенти Естонії, Латвії, Канади, Польщі, Литви, Чехії, Ірландії визнали злочини Росії геноцидом українського народу.

Водночас не можемо оминати увагою й інший дуже болючий досвід війни, пов'язаний із проблемою колабораціонізму – співробітництва українських громадян із ворогом. Ця проблема закорінена як у радянській тоталітарній спадщині, котра й до сьогодні калічить, травмує та в певному сенсі вбиває українців, так і тривалих підричних російських заходах, акціях, що масово ширилися завдяки відкритості українського культурного, медійного, інформаційного простору до 2014 р. Звісно, не можна забувати і про деструктивну діяльність російських спецслужб, які спираються на багатий маніпулятивний арсенал методик, технік і засобів від часів сумнозвісного КДБ.

Але проблему колабораціонізму з російським агресором не можна спрощувати і зводити лише винятково до ворожих впливів чи радянської спадщини. Доречно проаналізувати й оцінити наші прорахунки в культурно-освітніх, педагогічних, медійних, інформаційних, просвітницьких та інших практиках, які тією чи іншою мірою призвели до таких страшних наслідків.

Скажімо, відома міністерська ініціатива від 25 листопада 2014 р.¹², що вилучила викладання історії України як обов'язкового компоненту навчальних курсів вищої школи,

¹⁰ Лібанова Е. «Україна має боротися за повернення своїх біженців» (24 червня 2022 р.) [Електронний ресурс]: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=9205>

¹¹ Про Заяву Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні» (14 квітня 2022 р.) [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20#Text>

¹² Про визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства освіти і науки України від 09.07.2009 №642 [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1392729-14#Text>

а також історії української культури та філософії. На цьому місці постає логічне питання – чи може собі дозволити країна, котра дев'ятий рік воює з російським військово-політичним монстром, який принципово не визнає її існування як держави, відмовитися від систематичного й обов'язкового викладання національної історії, культури, філософії у вишах та університетах? Відповідь самоочевидна, проте віз і нині там...

Російсько-українська війна загострила вічні проблеми, пов'язані з новим осягненням універсальних цінностей людського буття. Насамперед ідеться про філософські та гуманістичні виміри проблем війни й миру, життя та смерті, людини і зброї тощо.

Власне, проблема людина на війні традиційно плідно розробляється істориками¹³, вченими-гуманітаріями. Та новітній воєнний досвід істотно й щоденно змінює як наші уявлення, так і звичний діапазон висвітлення, представлення цієї проблематики. По-іншому вимальовуються співвідношення індивідуальних, групових і колективних інтересів, прагматизму й ідеалізму, героїзму та самопожертви у світлі сучасної війни. Ці питання потребують новітньої розробки й осмислення з фахових позицій філософії, історії, культурології, соціології, інших соціогуманітарних дисциплін.

Очевидно, що поданою вище нарізкою сюжетів і проблем не вичерпуються величезні пласти воєнної сучасності, котру доречно розглядати з найрізноманітніших перспектив, масштабів, площин і вимірів. Урешті, українські вчені мають створити та репрезентувати всьому світу узагальнюючі, правдиві, багатогранні, рельєфні образи воюючої України, запропонувати системне осягнення нашої сучасності. Це не тільки фахове призначення, а і громадянський обов'язок.

Криза глобального світоустрою, природа сучасної російсько-української війни та рецепція України у світі

Повномасштабна фаза воєнного протистояння кинула тотальний виклик сучасній глобалізації світу, котра вже навряд чи зможе розгортатися за звичними моделями доступу до технологій, інформації, ринків, фінансів, сировинних та інших ресурсів тощо. Не зважаючи на устремління багатьох європейських політиків будь-що утримати війну в українських кордонах, вона невпинно наближає людство до критичної межі – третьої світової катастрофи, про що свідчать масові російські порушення писаних і неписаних міжнародних конвенцій, а також численні загрози, генеровані путінським режимом. Російсько-українська війна де-факто вже стала війною за Європу, точніше за її демократичні ідеали та кращу прийдешність¹⁴.

Водночас сучасна війна дуже тісно пов'язана з минулими Україною й Росією, позаяк історичні сюжети посіли не тільки визначальне місце в медійних, пропагандистських, ідеологічних практиках, а піднесені до рангу провідних трендів державної політики путінського режиму. Отож споглядаємо різючий темпоральний дисонанс між сучасним історичним часом із його постіндустріальними, глобальними інформаційними шарами буття, котрими пронизані майже всі повсякденні практики, та реконцептуалізованими контурами імперського минулого, неначе щойно «імпортованими» з пережитих століть.

Масштаб темпорального розладу такий, що породжує химерне враження про існування путінської Росії в якійсь «паралельній реальності», сконструйованій та підживлюваній історичними альянсами, які викривлено транслюються до сучасності. У певному розумінні продукування цієї «реальності» постає як конфронтація з

¹³ Див., напр.: Людина на війні: український соціум через призму Першої та Другої світових воєн: Історичні нариси / Відп. ред. О.П.Реєнт. – К., 2021. – 631 с.

¹⁴ *Плохий С.* Ця війна є війною за всю Європу (6 березня 2022 р.) [Електронний ресурс]: <https://zbruc.eu/node/110984>

інформаційною й медійною відкритістю глобального світу, себто генерує виразні та суцільно антиглобалістські смисли.

Природа такого темпорального конфлікту значною мірою окреслюється характером російсько-української війни, яку чимало інтелектуалів від 2014 р. слушно нарекли запізнілою/відкладеною. Мабуть, за інших соціокультурних передумов, політичних обставин і геополітичних конфігурацій вона могла б спалахнути ще на початку 1990-х рр.

Ба більше, нинішню війну часом навіть співвідносять із давніми російсько-українськими порахунками доби Української революції 1917–1921 рр. Саме тому імперська та радянська спадщини формують домінування історичної ретроспективи й відіграють надзвичайно важливу роль як для легітимації війни у сучасній Росії, так і заперечення не тільки самого проекту Україна, а й української ідентичності як такої.

Природа сучасної війни захована в радянській і старій імперській минувшині, позаяк саме звідти походять неоімперські пріоритети путінської Росії, які визначають сутність її політичних, економічних, соціальних, культурних рішень, стратегій, дій, та й саме виправдання нинішньої агресії.

Таким чином, головний смисл російсько-української війни пов'язаний зі спробою Росії відновити стару, практично колоніальну залежність українців. Російський неоімперський проект зорієнтований на ліквідацію України як держави, повне розмиття української ідентичності, суцільне російщення культури, всеосяжну економічну підпорядкованість, домінування загальноросійських моделей соціалізації. Водночас через гостру кризу чи навіть руйнацію сучасного світоустрою Москва намагається здійснити нову делімітацію світу, принаймні пострадянських обширів.

З огляду на це сучасна війна є екзистенційною для України. Це – війна за нашу державну й національну незалежність, оскільки має дати відповідь на гамлетівське питання: бути чи не бути? У цьому сенсі вона продукує очевидну аналогію з Війною за незалежність США 1775–1783 рр., але звичайно суттєво різниться соціо- й етнокультурними макроконтекстами та передумовами, історичною добою, геополітичним простором.

Російсько-українська війна до крайньої межі загострила проблеми представлення місця та ролі України у сучасному світі. За гіркою іронією історичної долі наша країна опинилася в епіцентрі одного з найбільших і небезпечних соціокультурних розломів, в якому новітні виклики антиглобалізму якнайтісніше сплелися зі старими порахунками, заснованими на імперських і радянських алюзіях, неоімперських амбіціях. Нині криза світоустрою дедалі сильніше синхронізується з низкою інших криз – продовольчою, енергетичною, міграційною, гуманітарною, транспортною та ін.

Ці виклики, кинуті національній і міжнародній безпеці, потребують міждисциплінарного вивчення. Передусім ідеться про студювання геополітичної картини сучасності та архітектури міжнародної безпеки. На особливу увагу заслуговує аналіз провідних тенденцій і перспектив нашої співпраці з міжнародними партнерами, передусім інтеграційних можливостей.

Відзначимо, що 23 червня 2022 р. Україна отримала статус кандидата у члени Європейського Союзу. Ця подія об'єктивно актуалізувала новітні дослідження, пов'язані з осмислення ролі нашої держави у світлі європейської історії, культури, історії міжнародних відносин, міжнародного права тощо. Власне, сучасна війна згенерувала унікальні можливості для просування і ствердження суб'єктності України на міжнародній авансцені¹⁵. Ця проблематика повсякчас перебувала у фокусі уваги

¹⁵ Портнов А. Нарешті прийняти Україну як суб'єкт (Про німецьку україністику і не тільки) (2 квітня 2022 р.) [Електронний ресурс]: <https://khp.org/1608810333>

українських учених, зокрема була представлена в Національній доповіді 2020 р.¹⁶, але нині набула особливої гостроти.

Спеціальних студій потребує вивчення рецепції України й українців на міжнародній авансцені. На сьогодні це сприйняття є винятково динамічним і переважно оптимістичним, хоч не завжди однозначним. Це відкриває великий горизонт можливостей для нашої інтеграції до європейської та світової спільноти, проте містить і певні ризики, проблеми, виклики.

Тривалість російсько-української війни поступово, проте доволі відчутно притуплює її медійну й інформаційну гостроту, передусім відбувається процес узвичаєння воєнної дійсності, тобто вписування її як складової в більш-менш сталу інформаційну палітру сучасного світу. Водночас зростає кількість скептиків і критиків західної підтримки України, що пов'язано з деструктивними діями агентів російського впливу та чималими фінансовими ресурсами для просування й популяризації таких візій.

Дається взнаки інерція мислення та відстороненого сприйняття російсько-української війни з боку певної частини мешканців західних країн, котрі звикли до тривалого комфортного існування після 1945 р. Таке світосприйняття продукує настрої відчуження, самоізоляції чи, навпаки, вузького й егоїстичного геополітичного та зовнішньоекономічного прагматизму. Приміром, очевидним ризиком для воюючої України є можливий перехід низки демократичних країн світу у взаєминах із путінською Росією до чергової версії «Realpolitik», як це вже де-факто сталося кілька років тому після початку гібридної фази війни.

Зрештою, сучасна війна є антиглобалістською та реваншистською з боку Росії. Вона спрямована на неоімперську делімітацію всього пострадянського простору. Отож перед національною соціогуманітаристикою постає проблема системного осягнення її причин і природи. Певна річ, це передбачає всебічне вивчення ворога – путінської Росії як наступниці радянського тоталітарного режиму з історичного, політологічного, культурологічного, соціологічного та інших ракурсів. У широкому сенсі йдеться про студіювання руйнівного для України й усього світу неоімперського проекту сучасної Росії. На спеціальну увагу заслуговує ідеологічне освячення повномасштабного російського вторгнення, зокрема інформаційна та медійна політика путінського режиму.

Новітні перспективи, проблеми, ризики, виклики й можливості потребують вивчення та прогностичної оцінки, зокрема з боку правників, політологів, істориків, соціологів, інших фахівців. Заразом українські науковці мають задіяти всі свої професійні і приватні канали комунікації із західним академічним світом для представлення й поширення адекватної палітри воюючої України.

Ця робота вже триває, про що свідчать масштабні та різнопланові заходи гуманітаріїв і суспільствознавців, як-от панельна дискусія «Війна Росії проти України 2014–2022 рр.: історична ретроспектива і спроби наукової рефлексії», котра відбулася 19–20 травня 2022 р. під егідою Інституту історії України НАН України¹⁷, круглий стіл «Війна як соціокультурний феномен», проведений 24 червня 2022 р. Інститутом філософії НАН України й ін.

¹⁶ Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності: національна доповідь / Редкол.: С.І.Пирожков, В.А.Смолій та ін. – К., 2020. – 356 с.

¹⁷ Матеріали згаданої дискусії публікуються у цьому ж числі «Українського історичного журналу» – див. с.4–54 (прим. ред.).

Українська соціогуманітаристика на війні цифрової та віртуальної доби

Новітня повномасштабна фаза воєнного протистояння згенерувала багатоманітні метаморфози у ділянці суспільних і гуманітарних наук. Вони вимагають розгорнутого аналізу й усебічного студіювання у царині сучасної соціогуманітаристики. Йдеться про перерозподіл комунікаційних мереж академічної спільноти та її фахових корпорацій, вимушене переміщення багатьох науковців, істотне звуження культурного простору тощо. Вказані тенденції почасти розгорнулися ще в розпал пандемічної ковідної кризи 2020–2021 рр. Та після 24 лютого 2022 р. воєнна дійсність запустила дуже потужні деструктивні трансформації, котрі набули загрозливих масштабів.

Варто усвідомити й той факт, що архівні та джерельні ресурси як на теренах Російської Федерації, так і на тимчасово окупованій території України будуть недоступними для вітчизняних дослідників упродовж доволі тривалого часу. Суттєві обмеження споглядаємо й у роботі архівів, бібліотек, музейних, інших сховищ джерел на підконтрольних обшарах, особливо коли йдеться про деокуповані та прифронтові райони. Так чи інакше, на сьогодні маємо очевидне звуження культурного простору гуманітарія внаслідок обмеження доступу до національних архівних, бібліотечних, джерельних інформаційних ресурсів.

Утім нові можливості з'явилися на теренах західного академічного світу, в університетах і наукових інституціях якого відкрито низку грантових, стипендіальних й інших програм для підтримки досліджень українських учених. Щоправда, достеменно складно оцінити, наскільки довго існуватиме таке «вікно можливостей». Отож доречно проаналізувати основні виклики, тенденції, проблеми, котрі значною мірою визначатимуть конфігурацію та перебіг пізнавальної ситуації в українській соціогуманітаристиці воєнної доби.

Ще раз наголосимо, що російсько-українська війна є війною цифрової, мережевої, віртуальної доби. Вона кидає новітні виклики на полі історичного джерелознавства, архівістики, бібліотеко- й документознавства, в низці інших сфер. Навіть більше, евристичні програми гуманітаріїв волею-неволею мають залучати найширше коло електронних джерел і веб-ресурсів, а також запропонувати новітні прочитання й інтерпретації відомих текстів, що вже досить давно циркулюють у науковому обігу. Це видається очевидним трендом на тлі ускладнення та обмеження доступу до джерельних комплексів.

Уповні природною є «внутрішня міграція» науковців до електронних ресурсів, колекцій, бібліотек, архівів. У цій царині маємо низку важливих проектів, які добре прислужилися фаховим спільнотам гуманітаріїв і суспільствознавців в умовах пандемічної кризи 2020–2021 рр. Передусім це масштабні цифрові ресурси Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського у співпраці з іншими інституціями й установами¹⁸, Національної бібліотеки України ім. Ярослава Мудрого¹⁹, Національної історичної бібліотеки України²⁰ та ін. Низка цифрових проектів реалізуються в Інституті історії України НАН України разом з іншими науковими установами, зокрема

¹⁸ Див.: Електронна бібліотека «Історична спадщина України» ([Електронний ресурс]: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/pro0001490>), «Libraria – Архів української періодики онлайн» ([Електронний ресурс]: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/pro0001489>), «Diasporiana – Українська діаспорна електронна бібліотека» ([Електронний ресурс]: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/pro0001488>) та ін.

¹⁹ Див.: «Культура України – електронна бібліотека» ([Електронний ресурс]: <https://elib.nlu.org.ua>), «WEB – Відкрита електронна бібліотека» ([Електронний ресурс]: <https://web.nlu.org.ua>).

²⁰ Див.: Архів друкованих видань ВУАН 1919–1931 рр. ([Електронний ресурс]: <http://nibu.kiev.ua>).

«Відкритий електронний архів академіка М.Грушевського»²¹, «Національний банк даних жертв політичних репресій радянської доби»²².

Ці заходи були пов'язані з пошуком та апробацією оптимальних форм і способів включення й інтеграції української соціогуманітаристики до інформаційних і мультимедійних технологій та ресурсів. Однак за воєнної доби вони набувають особливого значення як для підтримки наукової інфраструктури, так і задоволення запитів споживачів на достовірну історичну й соціогуманітарну інформацію. Наприклад, веб-сайт Інституту історії України НАН України²³ на сьогодні один із найбільших ресурсів із вітчизняної історії, його активно відвідують як українські, так й іноземні користувачі з багатьох країн світу.

Зауважимо, що воєнний час гостро затребував дослідницькі стратегії та методики на ниві джерелознавства і спеціальних галузей історичної науки, пов'язані з реагуванням на виклики цифрової й віртуальної сучасності, як-от циркуляція, кодифікація е-версій джерел, уведення веб-елементів до наукового апарату, своєрідна технізація та віртуалізація наукової мови тощо.

Приміром, ще за часів «Революції гідності» 2013–2014 рр. потужний сплеск активності у соціальних мережах призвів до того, що дослідники слушно почали розглядати їх як «нове, небачене досі історичне джерело»²⁴. Йдеться не тільки про поєднання найрізноманітніших дописів, емоційних, інтелектуальних, культурних, психологічних реакцій, коментарів, оцінок, а й численних відео-, аудіо-, фотоматеріалів, себто синкретичне сполучення практично всього типо-видового джерельного діапазону у форматах віртуальної реальності.

Навіть більше, соціальні мережі витворили потужний феномен масової інтерсуб'єктивності, котрий практично не має аналогів в історії людства. Метафорично кажучи, поряд із цифровими образами і свідченнями постала унікальна палітра багатозарової, мультиголосної, інтерактивної людської суб'єктивності, що кидає низку викликів сучасному джерелознавству у царині евристики, верифікації, герменевтики. Передусім постають проблеми е-фіксації, а також достовірності джерельних шарів соціальних мереж з огляду на технологічні й інші можливості, пов'язані з цілеспрямованим фальшуванням інформації чи вибіркоким спотворенням окремих її сегментів. Не випадково сучасні дослідники вказують, що фб-дописи як джерело є вразливими, скороминущими, адресованими певній конкретній аудиторії²⁵.

Зазначені виклики та проблеми з особливою гостротою постали перед українською соціогуманітаристикою воєнної доби, позаяк феномен інтерсуб'єктивності й інтерактивності соціальних мереж як масових комплексів е-джерел сполучився з очевидними ворожими діями у Всесвітній мережі. Це виявляється у спотворенні й фальсифікації дописів і візуальних свідчень, інформаційних вкиданнях (фейки) тощо. Такою є багатоманітна та жорстока реальність російсько-української війни як масової війни цифрової, віртуальної, інформаційної та глобальної доби.

На сьогодні вже маємо успішно реалізовані проекти у цій площині, зокрема у сфері документування повномасштабної фази війни у світлі фб-дописів²⁶. Очевидно, що новітні студії та збірки на полі соціальних мереж як е-джерел воєнної

²¹ Див.: [Електронний ресурс]: <http://hrushевsky.nbu.gov.ua>

²² Див.: [Електронний ресурс]: <http://www.reabit.org.ua>

²³ Див.: [Електронний ресурс]: <http://history.org.ua>

²⁴ Юркова О. Facebook як новий тип історичного джерела: спроба характеристики та практичні завдання архівування документів // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Електронні інформаційні ресурси. – Ч.25. – К., 2015. – С.31–32.

²⁵ Папакін Г. Дописи під ревіння сирен // Архіви України. – 2022. – №1. – С.81.

²⁶ Сотий день спротиву агресії Росії: Facebook-рефлексії / Упор. В.Скальський. – К., 2022. – 72 с.

доби – питання найближчого часу, проте ці проблеми об'єктивно потребують між-дисциплінарного висвітлення й осягнення, зокрема термінологічної експлікації, методологічних рефлексій і методичних розробок.

Відзначимо, що кілька воєнних місяців спонукають не тільки до пильного та всебічного студіювання дописів соціальних мереж і месенджерів. Останні набули надзвичайної популярності не тільки як платформи обміну миттєвими повідомленнями й оперативної комунікації, а і як важливі канали інформації практично в режимі реального часу. Вочевидь, це ще один феномен війни цифрової та віртуальної доби, котрий потребує подальшого вивчення.

Заразом сучасна війна спонукає як істориків, так й учених-гуманітаріїв до застосування новітніх дослідницьких стратегій у царині усної та візуальної історії. Впродовж останніх місяців споглядаємо справжній бум таких ініціатив і проєктів – від мінімалістських персональних оповідей до масштабних, розгорнутих, добре структурованих інтерв'ю, які збирають й упорядковують усні історії українців про сучасні події.

Національна соціогуманітаристика і проблема «трьох де-» – декомунізація, дерадяннізація, деросіїзація

Сучасна російсько-українська війна є не тільки протистоянням із путінською Росією, а й війною за остаточний розрив із радянською та старою імперською спадщиною. За великим рахунком, вона має запропонувати справжнє та демократичне розв'язання проблем і суперечностей пострадянського простору, котре неможливе без виразних, масштабних поррахунків із тоталітарною й імперською минущиною. Таким чином, проблема «трьох де-» продукує категоричні вимоги та диктує нагальні реакції.

Із цієї перспективи очевидно, що декомунізація, дерадяннізація та деросіїзація, до якої часом додають ще й деколонізацію, розгорнулися в Україні з істотним запізненням, якщо порівнювати з досвідом інших країн пострадянського простору, зокрема з державами Балтії. Вони набули конкретних обрисів від часів «Революції гідності» та з початком гібридної фази російсько-української війни. Передусім ідеться про сферу зовнішньої символіки, топоніміки, демонтаж радянських пам'ятників, меморіальних стел, архітектурних елементів і т. п.

Однак проблема «трьох де-» набагато складніша та масштабніша, позаяк у жодному разі не обмежується окресленими площинами. Навіть більше, радянська доба обійняла життя трьох поколінь українців і спричинила численні деформації на ниві культури, світосприйняття, масової свідомості, повсякдення, моделей та каналів соціалізації, впливи яких у тому чи іншому вигляді побутують дотепер. Метафорично кажучи, ті часи згенерували дуже потужні, тривалі спотворення, подолання яких потребує систематичних і послідовних практик у всіх сферах суспільного життя. Значною мірою дерадяннізація в Україні гальмувалася через те, що вона не була органічно пов'язана з деросіїзацією²⁷, позаяк саме російщення національних культур стало культурною основою як тоталітарного, так і старого імперського проєктів.

Звісно, імперативність процесів декомунізації, дерадяннізації та деросіїзації є безумовною, особливо за реалій сучасної війни. Втім доречно застеретти від спрощеного і блискавичного вирішення проблеми «трьох де-», котре потенційно може призвести до збіднення нашої культурно-історичної спадщини. Скажімо, виваженої

²⁷ Лосев І. Безальтернативність розмежування: Чому дерадяннізація в Україні неможлива без дерусифікації (23 травня 2013 р.) [Електронний ресурс]: <https://tyzhden.ua/Society/79670>

й об'єктивної оцінки потребує творча спадщина українських учених, літераторів, митців за радянської і старої імперської доби, до якої потрібно неодмінно залучати фахівців відповідного соціогуманітарного профілю.

Відзначимо, що мовно-етнічна належність певного твору чи його автора не може розглядатися як однозначний критерій, який продукує винятково чорно-білу палітру. Свого часу О.Оглоблин запропонував досить добрий оціночний критерій: «Все, що було створене на українській землі, силами українських (територіяльно й національно) культурних діячів (та установ), незалежно від їх етнічного походження й характеру, і незалежно від мовної форми культурних творів, належить до України. Єдиним селекційним критерієм може бути тільки дух, зміст і ідеологія самого твору»²⁸.

Звісно, цей «селекційний критерій» має спиратися на сучасні норми, конвенції та вимоги соціогуманітарного знання і, звичайно, враховувати творчу спадщину діячів в еміграції та діаспорі. У такому річизі потрактування життєвих історій, осмислення спадщини цілої низки українських науковців, письменників, митців радянської доби часто-густо постають як своєрідні трагедії творчих особистостей у лещатах тоталітарного режиму. Тим паче, що й за тих часів знаходилися особи, котрі в різних формах чинили супротив комуністичному режиму. Йдеться не тільки про дисидентів, інакодумців, політв'язнів, а у широкому сенсі – людей совісті, які намагалися будь-що чесно та неупереджено працювати й жити за складних умов й обставин. У західній соціогуманітаристичі цих учених, письменників, митців, громадсько-культурних і релігійних діячів називають *нонконформістами*²⁹.

Звісно, у кожен історичну епоху, у тому числі радянську добу, не бракувало осіб з очевидними сценаріями пристосування, мімікрії, адаптації, котрі безперечно заслуговують на адекватне висвітлення, пояснення, оцінку. Проте у жодному разі не можна зводити складну, багатшарову, часом суперечливу й контраверсійну палітру наукового, культурного, мистецького життя в радянській Україні до одноманітних штампів та ідеологічних стереотипів. Натомість проблема «трех де-» потребує диференційованих, вдумливих, комплексних стратегій і практик, зокрема розробки відповідних методичних засад, концептуальних алгоритмів, експертного супроводу, медійної відкритості для оперативного інформування громадськості.

Новітні темпоральні контури сучасності та наукові концептуалізації

24 лютого цього року кардинальний поворот у російсько-українській війні окреслив входження до новітньої історичної доби на пострадянському просторі, початки якої сягають ще 2014 р. Війна породила небувалі часові метаморфози сучасності. Наприклад, історичний або соціально-определений час уже масово поділяється на різні пласти – довоєнний і воєнний, а у проєктованій перспективі – повоєнну темпоральність, що споглядаємо в низці попередніх рефлексій і прогностичних оцінок³⁰.

Ці трансформації вже причинилися до тектонічних зрушень у свідомості, ментальності, ціннісних настановах, структурі потреб і поведінкових моделях наших співвітчизників, які поглиблюються й набувають нових прикмет із кожним днем війни.

²⁸ Оглоблин О. Проблема схеми історії України 19–20 ст. (до 1917 р.). – Мюнхен; Нью-Йорк, 1973. – С.11.

²⁹ Tillet L. Ukrainian Nationalism and the Fall of Shelest // Slavic Review. – 1975. – Vol.34, №4. – P.758, 761, 766; Nonconformity and Dissent in the Ukrainian SSR, 1955–1975: An Annotated Bibliography / Comps. G.Liber, A.Mostovyc. – Cambridge, 1978. – XXXIX, 245 p.

³⁰ Див., напр.: *Нахманович В.* Світ після війни (21 березня 2022 р.) [Електронний ресурс]: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2022/03/21/161088>; *Палахін Г.* Після перемоги, або Новий світовий порядок (18 березня 2022 р.) [Електронний ресурс]: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/istoriya/pislya-peremogy-abo-novyiy-svitovyy-poryadok>

Вони потребують новітніх досліджень істориків, філософів, політологів, культурологів, психологів, інших фахівців, оскільки йдеться про кардинальні, ба навіть знакові метаморфози, котрі визначатимуть обриси як воєнної, так і повоєнної України.

Зрештою війни не тільки суттєво змінюють/перекроюють політичну мапу світу, а і трансформують сам плин історичного часу, який раптово набуває неабиякого прискорення, що генерує певні можливості та перспективи. Багатоманітні процеси в різних сферах суспільного буття розгортаються з незвичною інтенсивністю і швидкістю, що призводить до загального переформатування історичної свідомості, передусім усвідомлення незворотності змін. Приміром, самотнім свідченням новітньої темпоральності на рівні масової свідомості став популярний мем із соціальних мереж і месенджерів, де українець скаржить, що він утомився жити в історичні часи. Це яскраво відображає революційні, воєнні метаморфози нашої сучасності.

Та, мабуть, найбільше воєнні події трансформують світ уявлень. Адже звичні демаркаційні лінії й неписані конвенції людського буття стираються лавиною руйнівних воєнно-політичних подій. Із цієї перспективи сучасна війна де-факто вже запустила своєрідну програму перетворень на ниві історичного та соціогуманітарного знання, котру ще доведеться досягнути. Насамперед, маємо на увазі зміни в концептуальному масштабуванні й термінологічному маркуванні нашої минувшини, які неодмінно спричиняться до висунення новітніх конструкцій історії України, зокрема всебічного перегляду палітри російсько-українських взаємин.

Зазначимо, що українські гуманітарії та суспільствознавці доволі багато зробили впродовж останніх трьох десятиліть. Вочевидь, цей доробок пострадянської доби причиниться до дальших ревізій і реконцептуалізацій, які будуть пришвидшені сучасною війною. Йдеться про репрезентацію радянського тоталітаризму в межах концепції «довгого» ХХ ст. в історії України, у розрізі якого період незалежності представлено як епоху змагання з викликами та суперечностями посттоталітарного транзиту. Цю концепцію розгорнуто й апробовано у трьох книгах академічного видання, підготовленого Інститутом історії України НАН України³¹. Ще раніше у студіях І.Лисяка-Рудницького конституювалася конструкція українського «довгого» ХІХ ст.³² Вона здобула визнання та новітнє прочитання у працях сучасних істориків.

Отож концептуальні пропозиції щодо конструювання двох «довгих» століть – ХІХ і ХХ, імперської й тоталітарної епох – у національній історії дозволяють не тільки краще переосмислити становище та конфігурації залежності України, українців за обох режимів, а й досягнути історичні причини, виміри та передумови сучасної війни. На нашу думку, концепт двох «довгих» століть дає можливість розглянути цю проблематику в більш тривалій ретроспективі, зокрема сконцентрувати увагу на конфігураціях і метаморфозах залежності українців в імперському й радянському проєктах із компаративної перспективи. Адже сполучення тоталітарних і старих імперських рудиментів склало наріжні засади путінської Росії, які добре простежуються в її намаганнях знищити сучасну Україну. Врешті концепція двох «довгих» століть є адекватною пропозицією для дальшого перегляду та переосмислення як загальної конструкції історії України, так і російсько-українських взаємин модерної доби.

³¹ Україна й українці в постімперську добу (1917–1939) / Відп. ред. В.Смолій. – К., 2021. – 620 с.; Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939–1990) / Відп. ред. В.Смолій. – К., 2021. – 544 с.; Україна і виклики посттоталітарного транзиту (1990–2019) / Відп. ред. В.Смолій. – К., 2021. – 592 с.

³² Rudnytsky I. The Intellectual Origins of Modern Ukraine // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. – Vol.6, №3/4. – New York, 1958. – P.1381–1405 (укр. пер. див.: Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України // Його ж. Історичні есе. – Т.1. – К., 1994. – С.173–191).

Повномасштабна фаза сучасної війни згенерувала й швидкоплинні термінологічні новації, точніше їх блискавичну легітимацію (адже зазвичай терміни, котрі продукують стійкі негативні оціночні смисли, досить складно та впродовж тривалого часу входять до соціогуманітаристики). Наприклад, «рашизм» із популярної метафори, що вживалася для маркування експансіоністських й агресивних практик російського режиму пострадянської доби, нині перетворився на термін для позначення соціокультурної та політичної природи сучасної Росії, котру порівнюють із нацистською/фашистською Німеччиною. Адже путінська «спецоперація», метафорично названа війною «за майбутнє Росії», дає вагомі підстави зіставляти її з війною Третього Райху за так званій «життєвий простір». Такі порівняння циркулюють уже не тільки серед українських учених, але й у дописах західних інтелектуалів³³.

Звісно, окреслена вище конфігурація викликів і проблем, які постали перед українськими гуманітаріями й суспільствознавцями воєнної доби, у жодному разі не є вичерпною. Це зумовлено як жанровими та видовими межами нашої оглядової статті, що апріорі лімітує коло тем або сюжетів, так і поточною динамікою воєнної сучасності, котра повсякденно продукує новітні виклики, проблеми, ризики, потреби.

Таким чином, нині перед національною соціогуманітаристикою постають щонайменше декілька взаємопов'язаних блоків першочергових проблем: 1) створення адекватної наукової палітри воюючої України; 2) студювання місця й ролі нашої країни за нинішньої кризи світоустрою; 3) осмислення природи російсько-української війни та метаморфоз сучасної доби, зокрема їх впливу на наукову концептуалізацію.

REFERENCES

1. Antoniuk, D. (2022). *Kultura pod prysilom: Yak vorob znyshebuie ukraïnski istoriychni pamiatky*. Retrieved from: <https://novapolshcha.pl/article/kultura-na-pricili-yak-vorog-znyshebuie-ukrayinski-istorichni-pamiatky> [in Ukrainian].
2. Holovakha, Ye. (2022). "U tsi dni ostatochno formuietsia suchasna ukraïnska natsiia". Retrieved from: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/ukrayina-vikhodit-z-tini-rosiyi-rozdumi-istorikiv-pro-situatsiiu-v-krayini> [in Ukrainian].
3. Horbulin, V. & Badrak, V. (2022). *Viina na vysnazhennia: v ochikuvanni novoi fazy*. Retrieved from: https://lb.ua/society/2022/07/06/522249_viyna_visnazhennya_ochikuvanni.html [in Ukrainian].
4. Horbulin, V.P. (Ed.). (2017). *Svitova hibrydna viina: ukraïnskyi front*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Libanova, E. (2022). "Ukraina maie borotysia za povnennia stoikh bizhentsiv". Retrieved from: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=9205> [in Ukrainian].
6. Liber, G. & Mostovyc, A. (Comps.). (1978). *Nonconformity and Dissent in the Ukrainian SSR, 1955–1975: An Annotated Bibliography*. Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute.
7. Losiev, I. (2013). *Bezalternativnist rozmezhuвання: Cbomu deradianizatsiia v Ukraïni nemozbliva bez derusyfikatsii*. Retrieved from: <https://tyzhden.ua/Society/79670> [in Ukrainian].
8. Nakhmanovych, V. (2022). *Svit pislia viiny*. Retrieved from: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2022/03/21/161088> [in Ukrainian].
9. Ohloblyn, O. (1973). *Problema skbeny istorii Ukraïny 19–20 st. (do 1917 r.)*. Miunkhen; Niu-York: UIT. [in Ukrainian].
10. Papakin, H. (2022). Dopysy pid revinnia syren. *Arkhivy Ukraïny*, 1, 79–102. [in Ukrainian].
11. Papakin, H. (2022). *Pislia peremohy, abo Novyi svitovyi poriadok*. Retrieved from: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/istoriya/pislya-peremogy-abo-novyiy-svitovyy-poriadok> [in Ukrainian].
12. Parakhonskyi, B.O. & Yavorska, H.M. (2019). *Ontolohiia viiny i myru: bezpeka, stratehiia, smysl*. Kyiv. [in Ukrainian].
13. Plokhii, S. (2022). *Tsia viina ye viinotu za vsiu Yevropu*. Retrieved from: <https://zbruc.eu/node/110984> [in Ukrainian].
14. Portnov, A. (2022). *Naresbti pryiniaty Ukraïnu yak subiekt (Pro nimetsku ukraïnistyku i ne tilky)*. Retrieved from: <https://khp.org/1608810333> [in Ukrainian].
15. Pyrozhkov, S.I. & Smolii, V.A. (Eds.). (2020). *Ukraïna yak tsyvilizatsiinyi subiekt istorii ta suchasnosti: natsionalna dopovid*. Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
16. Reient, O.P. (Ed.). (2021). *Liudyna na viini: ukraïnskyi sotsium cherez pryzmu Pershoi ta Druhoi svitovyykh voien: Istoriychni narysy*. Kyiv. [in Ukrainian].
17. Rudnytsky, I. (1958). The Intellectual Origins of Modern Ukraine. *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.*, 6(3/4), 1381–1405.

³³ Snyder T. We Should Say It. Russia Is Fascist (May 19, 2022). [Електронний ресурс]: <https://www.nytimes.com/2022/05/19/opinion/russia-fascism-ukraine-putin.html>

18. Satter, D. (2016). *Mensbe znaiesh, krashebe spysb: Sbliakh Rosii do teroru ta dyktatury za Yeltsyna i Putina*. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Skalskyi, V. (Comp.). (2022). *Soty den sprotyvu abresii Rosii: Facebook-refleksii*. Kyiv. [in Ukrainian].
20. Smolii, V.A. (Ed.). (2021). *Ukraina i ukraintsi v postimpersku dobu (1917–1939)*. Kyiv. [in Ukrainian].
21. Smolii, V.A. (Ed.). (2021). *Ukraina i vyklyky posttotalitarnoho tranzytu (1990–2019)*. Kyiv. [in Ukrainian].
22. Smolii, V.A. (Ed.). (2021). *Ukraina v epitsentri protystoiannia svitovykh system (1939–1990)*. Kyiv. [in Ukrainian].
23. Snyder, T. (2022). *We Should Say It. Russia Is Fascist*. Retrieved from: <https://www.nytimes.com/2022/05/19/opinion/russia-fascism-ukraine-putin.html>
24. Tillet, L. (1975). Ukrainian Nationalism and the Fall of Shelest. *Slavic Review*, 34(4), 752–768.
25. Verstiuk, V. (2022). *Dumky z pidvalu (Dumky ta refleksii voiennoi doby): Diariush istoryka*. Kyiv. [in Ukrainian].
26. Yurkova, O. (2015). Facebook yak novyi typ istorichnoho dzherela: sprobа kharakterystyky ta praktychni zavdannia arkhivuvannia dokumentiv. *Spetsialni istorichni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky. Elektroni informatsijni resursy*, 25, 31–48. [in Ukrainian].

Valerii SMOLII

Academician of NAS of Ukraine,
 Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
 Director of Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
 (Kyiv, Ukraine), smolii.valerii@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7656-5505>

Oleksii YAS

Corresponding Member of NAS of Ukraine,
 Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Leading Research Fellow,
 Department of Ukrainian Historiography,
 Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
 (Kyiv, Ukraine), alexayas@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5816-2876>

Ukrainian Sociohumanities of War Times: Challenges, Prospects, Opportunities

Abstract. The aim of the article. Comprehension of latest cognitive situation, which arose in a modern Ukrainian sociohumanities resulted in extreme premises and destructive conditions of war times. **The methodology** is based upon strategy of representation and extrapolation of guiding tendencies and prospects for functioning of social and humanistic disciplines during war times. **Scientific novelty.** It has been considered a palette of basic challenges and problems for current Ukrainian sociohumanities defined by war with neo-imperial Russia for national and independent sovereignty of Ukraine. It has been accentuated that challenges to humanists and social scientists are aligned with weirdly challenges for the entire Ukraine, though they have their own relevant extents. It has been stressed that priorities of the Ukrainian sociohumanities are linked up, first, to creation of multiform images of warring Ukraine. It has been noted that Ukraine has found itself in the epicenter of catastrophic sociocultural breaks-up of the global world, which for the most part are qualified now in the context of war scenario for starvation of medium and long duration. It has been disclosed that current war has become the result of neo-imperial Putin's Russia aimed for annihilation of Ukraine as the nation and complete dissolution of Ukrainian identity. It has been established that Russian expansion is antiglobalistic, revanchist and aimed for reformatting of the world order and post-Soviet space delimitation. **Conclusions.** The article confirms that full-scale phase of Russo-Ukrainian war resulted in configuration of the newest historical times at the post-Soviet historical spaces, began as long ago as in 2014. Conception is uphold that current Ukrainian sociohumanities has to be focused on development of three main units of interdependent problems: a) creation of adequate scientific palette of fighting Ukraine; b) studying of a place and role of our country in times of the global world system crisis; c) outline of Russo-Ukrainian war nature and temporal metamorphoses of the present.

Keywords: Russia's war against Ukraine 2014–2022, neo-imperial Russia, warring Ukraine, national sociohumanities, traumatic experience, modernity, war times.

Олександр ЛИСЕНКО

доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), ukr2ww@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>

Олександр МАЄВСЬКИЙ

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
відділ історії України періоду Другої світової війни,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), alexandermaievskiy@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9926-3270>

Неминуча війна

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.04.071>

УДК: 94(477):355.1«2022»

Анотація. Мета статті полягає у спробі осмислення феноменології повномасштабної війни Російської Федерації проти України, аналізі її історичних передумов, міжнародних, ідеологічних, політичних, економічних, етнопатристичних, соціокультурних, конфесійних, ментальних контекстів. **Методологічну основу** становить комбінація відповідних міждисциплінарних підходів і дослідницьких процедур, теоретичні напрацювання провідних фахівців історії війн, конфліктології, політології, міжнародного права, соціальної психології, воєнної антропології, усної історії й історії повсякдення, а також сучасний термінологічний апарат. **Наукова новизна** та висновки. Здійснено ретроспективу українсько-російських відносин крізь призму нинішньої війни, у міждисциплінарному полі осмислення котрої перебувають її історичні передумови, причини, можливі наслідки, міжнародно-правові, ідеологічні, політичні, дипломатичні, воєнні, економічні, соціальні, етнічні, конфесійні, морально-психологічні й інші аспекти. Активне опрацювання історичних компонентів цієї проблематики дає змогу не лише концептуалізувати, а також теоретизувати її, але й вийти на низку важливих узагальнень і практичних рекомендацій.

Ключові слова: війна Росії проти України 2014–2022 рр., передумови війни, суспільні уявлення, імперське мислення, гібридна експансія, мотивація політичних рішень, пропаганда.

Історію світу по завершенні Другої світової можна поділити на два періоди: до та після розпаду СРСР. Те, що Радянський Союз розпочав ту війну як агресор, а завершив її у стані переможців свого колишнього союзника – нацистської Німеччини, належить до найбільших парадоксів минулого сторіччя. Міжнародно-правові наслідки глобального збройного протистояння, закріплені в низці актів, а інституційно – у створенні Організації Об'єднаних Націй, перетворили СРСР на геополітичного гравця, з яким змушені були рахуватися найвпливовіші держави світу. Того, про що Й.Сталін і його найближче оточення лише мріяли в 1930-х рр., виявилось вже замало у середині 1940-х рр.: вони прагнули перетворити країну з регіонального лідера на світового гегемона. І союзники по антигітлерівській коаліції неабияк посприяли в реалізації цих амбітних планів (про що точно пошкодували незабаром). Ще під час війни, на Тегеранській та Кримській конференціях, вони пішли на критичні поступки комуністичному диктаторові в питаннях повоєнного устрою світу й конфігурації

кордонів у Центрально-Східній Європі. Москва сповна скористалася новими можливостями, анексувавши або взявши під повний контроль усі держави вздовж західного кордону. О.Зубкова вказала на неоднозначність нового статусу СРСР:

«Проект відновлення імперії, який Сталін почав реалізовувати ідеологічно у середині 1930-х рр., а на практиці в 1939 р., після війни де-факто отримав право на легітимність. Територіальні надбання Радянського Союзу у вигляді Прибалтики, Західної України, Західної Білорусії й Бессарабії де-юре не були визнані впливовими країнами, але ніхто офіційно не опротестував їх. [...] Задоволення великодержавних амбіцій Сталіна, як і проект відновлення імперії, виявилось справою вельми дорогоювартісною. За них довелося платити – роздутим військово-промисловим комплексом, низьким рівнем життя населення, придушенням інакомислення й політичною нестабільністю в національних регіонах. Головне, нові території так і не стали в повному сенсі радянськими. Врешті-решт проект відновлення імперії провалився, але це стало очевидним лише 1991 р.»¹.

Попри дискусійність деяких із цих положень, слід констатувати, що загалом у політичній практиці радянської верхівки комуністичний проект тісно переплітався з імперським. Зрештою обидва вони завершилися повним фіаско й розпадом СРСР. Це – основа ресентименту багатьох сучасних російських політиків та пересічних громадян, в яких ностальгія за «потужною державою» трансформувалася у жагуче прагнення реваншу будь-якою ціною.

Утім, існувала одна принципова обставина, непідвладна навіть радянському вождеві: він не міг розраховувати на досягнення якісної переваги, чи, принаймні, паритету в індустріальних технологіях. Цього не здатна була забезпечити ані автаркія, ані набуття (завдяки купівлі чи викраденню в найрозвиненіших країн) новітніх технологій. Того ж, що вдавалося здобути, виявилось замало, аби розраховувати на гідне суперництво із Заходом. Та це не зупинило Й.Сталіна, котрий кинувся у відчайдушне змагання найпотужніших військово-промислових комплексів світу. Усвідомлюючи реальний стан справ, радянська верхівка намагалася компенсувати вади власної економічної системи іншими опціями: формуванням глобальної розвідувальної мережі, підкупом і шантажем провідних представників політикуму, наукової й мистецької еліти, громадських та релігійних діячів, розгортанням пропагандистської діяльності, спрямованої назовні, а також організацією численних «спецоперацій» – політичних або економічних криз, заколотів, переворотів, локальних збройних конфліктів, покликаних відволікти увагу суперників, посіяти невпевненість, підштовхнути до контактів на вигідних для Москви умовах. Фактично військово-політичне керівництво СРСР упродовж багатьох років вело «гібридні війни» проти інших країн і всередині них. При цьому власному суспільству все це пояснювалося начебто необхідністю «протистояти ворожому капіталістичному оточенню», «захистити завоювання соціалізму». Це можна вважати однією з ключових тез для пояснення зовнішньої (а багато у чому і внутрішньої) політики сучасного керівництва Російської Федерації.

Якщо Й.Сталін «збирав землі», то після розпаду СРСР Росія відкотилася до своєрідної «нульової позначки»: оформлений де-юре суверенітет колишніх союзних республік помітно ускладнював розрахунки на подальше утримування їх в орбіті Москви. У зв'язку з цим ще за часів президента Б.Єльцина почалося вироблення таємної стратегії, спрямованої, з одного боку, на визнання Заходом прав Росії на своєрідну «сферу впливу» у цьому регіоні, а з іншого, – на реальний контроль Кремля над

¹ Зубкова Е. Преодоление войны – преодоление победы: советская повседневность и стратегии выживания (1945–1953) // Победители и побеждённые: От войны к миру: СССР, Франция, Великобритания, США (1941–1950) / Под ред. Б.Физелер, Н.Муан. – Москва, 2010. – С.19–20.

пострадянським простором. Комбінуючи політичні, дипломатичні, економічні засоби, російське керівництво поступово узалежнювало передовсім європейські країни від своїх енергоносіїв, посилювало вплив у міжнародних інституціях, а також намагалося диктувати «правила гри» у СНД, Митному союзі та інших організаціях.

Особливе місце у цих планах і заходах відводилося Україні. Трактуючи українські землі як нібито «споконвічний єдиний східнослов'янський простір», російські правителі, значна частина політичної, інтелектуальної еліт і пересічних громадян сприймали Україну як органічну, невід'ємну складову того, що становить сутність концепту «російського світу». У цьому простежується давня традиція: будь-які вияви самобутності й ідентичності українців, їхні політичні та цивілізаційно-культурні орієнтири, не пов'язані з Росією, Москва чи Петербург навідріз відкидали як буцімто неприродні, аномальні й украй шкідливі. Не здатна до толерантного, взаємовигідного, рівноправного міжкультурного, міжнаціонального діалогу, російська держава вбачала і продовжує вбачати у зовнішніх впливах винятково негативні властивості. Україна трактувалася як «продукт» чи то католицьких, чи то австрійських, чи то німецьких, польських, західних (як-от останнім часом) «інспірацій».

При цьому домінуючою стратегією національної політики що царату, що радянських або сучасних російських можновладців залишаються забезпечення беззаперечних пріоритетів росіян, обрамлене погано замаскованим шовінізмом, а також повне ігнорування права націй на самовизначення (гасло, деклароване «вождем світового пролетаріату» В.Леніним, але позбавлене реальних можливостей для втілення в умовах більшовицької диктатури). Ця традиційна політична лінія в усі часи була притаманна російській владі й тим, хто її ідеологічно обґрунтовував, інтелектуально, інституційно та економічно підтримував. При цьому, коли йшлося про інтереси імперії, для правителів Росії майже не існувало табу на засоби соціальної/етнічної інженерії. Втім, володіючи величезними адміністративними та силовими ресурсами, вони не завжди пророкували (а потім і не усвідомлювали) пролонговані у часі наслідки своїх кроків. Скажімо, запровадивши для євреїв «смугу осілості», ініціатори цієї акції та їхні послідовники навіть не досягнули того, що суттєво збагатили українське соціокультурне розмаїття, інтелектуально-мистецький потенціал. Відкриті й не дуже оприяминені у зовнішній атрибутиці форми міжетнічної та міжкультурної комунікації задіяли у «плавильному тиглі» України православні, католицькі, юдейські, магометанські й інші елементи, різноманітні способи господарювання, засоби соціальної активності, культурно-мовні особливості тощо. У поєднанні з різноманітними чинниками це сприяло творенню дійсності, що мала низку суттєвих відмінностей порівняно з російською. Попри панування комуністичної диктатури, тривале російщення, в Україні збереглися виразне тяжіння до європейського культурного й соціально-економічного простору, загальнолюдських цінностей, демократичних свобод, а також специфічна ментальність, форми соціальної комунікації, ставлення суспільства до влади.

Аби вибити ґрунт із-під ніг «сепаратистів», у Москві взяли на озброєння теорію «російського світу». Її ідеологічні та доктринальні складові, зорієнтовані на втілення практичні заходи детально розкриті в монографії Л.Якубової². Не зупиняючись на цьому питанні, хотілося б окреслити два аспекти. Перший пов'язаний з обґрунтуванням нібито «історичної спільності» (географічної, культурно-мовної, економічної, ментальної, релігійної тощо) українців і росіян. Одночасно з відвертими фальсифікаціями минулого, притягуванням його «за вуха» до директивних стандартів Кремля, російські апологети цього проекту вдаються і до витончених інтелектуальних операцій. Прикладом може слугувати експлуатація теорії фронтиру з метою цілеспрямованого

² Див.: Якубова Л. «Русский мир» в Україні: на краю прірви. – К., 2018. – 384 с.

«розмивання» відмінностей між двома народами і «стирання» кордонів між країнами. Якщо Ф.Тернер трактував фронтир у контексті стику цивілізаційних потоків, зіткнення старого й нового³, то сучасні спеціалісти надають цій дефініції ширших значень. Деякі з них інтерпретують фронтир як лінію, що для місцевих (регіональних) інтересів визначає межі співпраці, навіть коли кордони стають предметом політичного зацікавлення, а також як взаємопроникнення та суперечливе поєднання різних культурно-цивілізаційних практик, територія зустрічі й контактів різних культур, цивілізацій⁴.

Так, казанський дослідник А.Пастюк стверджує, що коли кордони трактуються як конкретні та всеохопні лінії розмежування суверенітетів, суспільств, країн, народів, безпеки, культури, економіки тощо, то фронтир можна уявити як незриму просторову межу, до якої поширюється спільність ідентичності населення, що виходить поза державні кордони. На його думку, вказані поняття збігатимуться лише у випадку максимальної бар'єрності державних кордонів чи за наявності відкритих конфліктів між населенням. А далі йде таке твердження:

«Для російсько-українського порубіжжя характерні дві ключових властивості фронтиру, що визначають спільність культурно-цивілізаційної ідентичності на цій території. По-перше, нетривале існування новостворених кордонів, а також низький до останнього часу ступінь їх бар'єрності, що обумовлювало високий рівень комунікації між населенням; по-друге, історична спільність прикордонних територій Росії та України, для прикладу, Белгородська й Харківська області практично повністю входили до складу єдиного історичного регіону – Слобідської України, що має власні культурні традиції й ідентичність. У теперішній час культурно-історичний фронтир російсько-українського порубіжжя розповсюджується поза державні кордони»⁵.

М.Крилов і А.Гриценко провели дослідження, під час якого у прикордонних районах України та Росії респондентам пропонувалося, керуючись власними відчуттями, накреслити на схематичній мапі, де були відсутні кордони, межі своєї малої батьківщини. Експеримент показав, що майже в кожному районі у частини учасників вони виходили за державну лінію, що, на переконання авторів, слід розуміти як свідчення «певного рівня спільності ідентичності населення порубіжжя»⁶. У такий спосіб російські фахівці легітимізують зазіхання на українські землі.

Варто також наголосити на релігійній складовій концепту «російського світу». Наприкінці Другої світової війни, згідно зі вказівками Й.Сталіна, розпочалася конфесійна уніфікація України. Завдяки складній процедурі реєстрації храмів і духовництва, на периферію релігійного й суспільного життя виштовхувалися представники Української автокефальної православної церкви, обновленці, католики (в основному через трансфер населення 1944–1946 рр., унаслідок чого спустіли більшість костелів). На Львівському псевдособорі брутально ліквідували греко-католицьку церкву. В оцінці С.Плохія, на колишніх польських територіях, включених до складу СРСР, «Сталін узявся не тільки зсувати державні кордони, а й перероблювати цивілізаційні лінії розлому, які століттями відділяли православний схід від католицького заходу. І хоч ця справа досягла короткострокового успіху, на довшу перспективу її не вистачило»⁷.

³ Див.: Тернер Ф. Фронтир в американской истории / Пер. с англ. Л.И.Петренко. – Москва, 2009. – С.304.

⁴ Gasparini A. Belonging and Identity in the Europe an Border Towns: Self-Centered Borders, Hetero-Centered Borders // Journal of Borderland Studies. – 2014. – P.167.

⁵ Пастюк А.В. Фронтиры культурно-цивилизационной идентичности приграничных районов России и Украины // Казанский педагогический журнал. – 2015. – №4-2 (111). – С.436–440.

⁶ Крылов М.П., Гриценко А.А. Региональная и этнокультурная идентичность в российско-украинском и российско-белорусском порубежье: историческая память и культурные трансформации // Лабиринт: Журнал социально-гуманитарных исследований. – Вып.2. – Иваново, 2012. – С.28–42.

⁷ Плохий С. Ялта: Ціна миру. – Х., 2019. – С.368.

У концепті «російського світу» уніфікація релігійного ландшафту в Україні стала однією з головних несучих конструкцій. Ще з 1943 р., перетворивши Російську православну церкву фактично на одержавлену структуру, просякнуту агентами й інформаторами органів держбезпеки, Кремль почав активно використовувати її для формування в очах світової спільноти власного позитивного образу як толерантної влади – з одного боку, та інструменту психологічного закріпачення всередині країни – з іншого. Незважаючи на всі ці зусилля, прихильність до атеїстичного курсу раз у раз виявляла справжні наміри комуністичного режиму. Нинішня кремлівська верхівка інструменталізувала російське православ'я, домігшись його повного суголося з офіційною пропагандою і тренованою режимом поведінкою натовпу. Це поєднання виявилось не просто дієвим, а вкрай вибухонебезпечним та руйнівним. Експлуатуючи очікування проросійських сил в Україні й ієрархії УПЦ (МП), російські політтехнологи та спецслужби систематично дестабілізували ситуацію в періоди політичної й економічної нестабільності. Окремим важливим напрямом докладання зусиль стало, зокрема, перешкоджання створенню помісної Православної церкви України.

Складною для сприйняття та пояснення, як із позиції політичної логіки й доцільності, так і наукових категорій, є проблема мотивацій правлячої верхівки Російської Федерації та інструментів досягнення їхніх стратегічних (і тактичних) цілей. В інтерв'ю із британським журналістом, дослідником технологій інформаційного впливу П.Померанцевим кореспонденти одного з вітчизняних інтернет-видань зауважили: «Згідно з політичною стратегією madman theory (теорія безумства), необхідно вести себе так, аби переконати державу-супротивника в тому, що ти божевільний і готовий на все». У своєму коментарі автор кількох книжок (зокрема «Ніщо не правда й усе можливо», «Це не пропаганда: Подорож на війну проти реальності»), який тривалий час працював на російському телебаченні, сказав: «Це класична стратегія. Те саме Путін робив у 2014-му. Трамп так любив робити. Але у випадку з Путіним мова вже не про те, щоб зобразити божевільного для досягнення своїх цілей. Це вже історія не про раціональний інтерес і розрахунок варіантів. Вони вже давно не живуть у світі рацію, якщо припустити, що колись у ньому жили». Торкаючись стратегії впливових західних держав у розрізі поточної воєнно-політичної кризи, інтерв'юери висловили припущення, що вона полягає в тому, аби «не дати Україні ні програти, ні перемогти, оскільки і те, й інше пов'язане з ризиками ескалації». П.Померанцев виклав інше бачення: «Насправді на Заході ніхто не мислить категоріями, про які ви говорите. Рамки зовсім інші: коли у тебе криза за участю ядерної держави, найгірше, що може бути, – це розростання конфлікту до Третьої світової війни. Це і є відправний пункт: як зробити, щоб мінімізувати ризик конфлікту із застосуванням ядерної зброї». Оскільки Росія діє ірраціонально, «якраз про це у Вашингтоні лише тепер стали замислюватися: як чинити з ядерною державою, що веде себе як шизофренік. Це нова й велика проблема для всіх. Усі існуючі теорії побудовані на тому, що в ядерних наддержав є певний рівень відповідальності. А тут усе, як у класичному голлівудському бойовику, де терористи захопили ядерну зброю. Це вже всі розуміють, але не існує жодної теорії, яка б пояснила, що з цим робити»⁸.

На перший погляд може здатися, що диктатура В.Путіна позбавляє режим необхідності зважати на власний народ. Насправді це не так. Саме для того, аби суспільство (принаймні його більшість чи критична маса) було готовим сприймати будь-які політичні меседжі влади і вмотивовано залучатися в її проекти, сформовано потужний пропагандистський апарат. Дуже витратний, він, утім, виправдовує кошти, які на нього виділяються. Мобілізаційний ефект обробки масової свідомості вражає. Причому час майже не вплинув на піддатливість росіян офіційним навіюванням. Посол США у СРСР 1953–1963 рр. Дж.Кеннан зафіксував свої враження, котрі практично рівною мірою можуть бути віднесені як до радянської доби, так і до нинішньої Росії:

⁸ Що робити з ядерною країною, яка веде себе як шизофренік: Інтерв'ю з Пітером Померанцевим (М.Крігель, Р.Романюк) // Українська правда. – 2022. – 12 липня [Електронний ресурс]: <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/07/12/7357592/>

«Доведено, що важливі для радянських людей речі – не ті що існували, а ті, які, повинні, на їхнє переконання, бути. Необмежений контроль партійно-радянського апарату над мисленням людей, що забезпечував не тільки можливість підтримання їх власною пропагандою, а й недопущення впливу інших джерел примушував цих людей вірити в усе, що завгодно. І не важливо, чи була ця ідея істинною за нашими оцінками. Для людей, які в неї вірили, вона ставала істинною, набуваючи сили та обґрунтованості цієї істини. Люди в пориві ентузіазму могли битися, навіть помирати за неї, коли вірили в її цінність та необхідність. І навпаки, вони могли зненавидіти її, виступати проти й боротися з нею всіма засобами, коли сприймали її як щось осудне»⁹.

Експлуатуючи таку властивість свого населення, російські правителі беззастережно кидаються в авантюри, наслідки яких потім ретельно приховуються та замовчуються. Водночас прищеплений політичною верхівкою вірус «месіанізму» закріплює у психотипі росіян почуття всездозволеності, правовий нігілізм, схильність до насильства і його легітимізацію як ефективного та найпростішого засобу досягнення будь-яких політичних цілей.

Події останніх місяців з усією неспростовною очевидністю демонструють крах імперського мислення кремлівського ґатунку й повну дискредитацію ідеї глобального домінування, зокрема, шляхом нав'язування енергозалежності від РФ, цілеспрямованого коруптування зарубіжних політиків, громадських, релігійних діячів, інтелектуальної й мистецької еліти, втілення інформаційних технологій, спрямованих на формування певних стереотипів масової свідомості, проведення гібридної експансії в усіх її формах, а також вичерпаності потсдамсько-нюрнберзької моделі конструювання світового порядку за неосталінськими лекалами, яку намагаються (безуспішно) реалізувати московські «майстри геополітики».

Як свого часу радянська імперія досягала певних геополітичних успіхів (відразу по Другій світовій війні), а потім, виснажена військово-економічним суперництвом, поступово втрачала позиції, так і путінська недоімперія після кількох вдалих спроб примусити цілі регіони світу «грати» за її правилами скотилася у вир задалегідь прогашної (принаймні в історичній перспективі) війни, економічної й політичної маргіналізації (а згодом і розпаду).

Уважний погляд на зовнішню політику СРСР та Російської Федерації дає підстави стверджувати, що вони завжди намагалися нав'язувати власне трактування правового поля в міжнародних відносинах. Уже згаданий вище Дж.Кеннан влучно схарактеризував таку лінію поведінки:

«В історії Росії існує багато випадків, коротких перемир'їв із супротивниками, але немає жодного прикладу тривалого мирного співіснування зі сусідніми державами, кордони з якими навіть установлювалися за обоюдною згодою сторін. [...] Основні зусилля російської дипломатії, що має багато спільного зі Сходом (із використанням для цього найрізноманітніших каналів і засобів, приховуючи істинний стан справ), спрямовані на те, аби викликати у супротивної сторони страх перед могутністю Росії й домогтися поваги та врахування висунутих вимог. [Російські очільники] за своїм власним вибором є противниками тієї частини світу, котра не перебуває під їхнім контролем, і це – керівний принцип їхнього мислення та дій»¹⁰.

⁹ Кеннан Дж. Дипломатія Другої світової війни глазами американского посла в СССР Джорджа Кеннана / Пер. с англ. Л.А.Игоревского, Ю.Д.Чупрова. – Москва, 2002. – С.433–444.

¹⁰ Кеннан Дж. Дипломатія Другої світової... – С.472–473.

REFERENCES

1. Gasparini, A. (2014). Belonging and Identity in the Europe an Border Towns: Self-Centered Borders, Hetero-Centered Borders. *Journal of Borderland Studies*.
2. Kennan, Dzh. (2002). *Diplomatiya Vtoroj mirovoj vojny glazami amerikanskogo posla v SSSR Dzhordzha Kennana*. (Trans. L.A.Igorevskij, & Yu.D.Chuprov). Moskva. [in Russian].
3. Krylov, M.P., & Gritsenko, A.A. (2012). Regionalnaya i etnokulturnaya identichnost v rossijsko-ukrainskom i rossijsko-beloruskom porubezhe: istoricheskaya pamyat i kulturnye transformatsii. *Labirint: Zhurnal sotsialno-gumanitarnykh issledovanij*, 2, 28–42. [in Russian].
4. Pastyuk, A.V. (2015). Frontiry kulturno-tsivilizatsionnoj identichnosti prigranichnykh rajonov Rossii i Ukrainy. *Kazanskij pedagogicheskij zhurnal*, 4-2 (111), 436–440. [in Russian].
5. Plokhii, S. (2019). *Yalta: Tsina myru*. Kharkiv. [in Ukrainian].
6. Ternier, F. (2009). *Frontir v amerikanskoj istorii*. (Trans. L.I.Petrenko). Moskva. [in Russian].
7. Yakubova, L. (2018). *“Russkiy Mir” v Ukraini: na kraiu priryv*. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Zubkova, E. (2010). Preodolenie vojny – preodolenie pobedy: sovetskaya povsednevnost i strategii vyzhivaniya (1945–1953). B.Fizeler, N.Muan (Eds.). *Pobediteli i pobezhdennyye: Ot vojny k miru: SSSR, Frantsiya, Velikobritaniya, SShA (1941–1950)*, 19–20. Moskva. [in Russian].

Oleksandr LYSENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Department of History of Ukraine During World War II,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), ukr2ww@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>

Oleksandr MAIEVSKYI

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Senior Research Fellow,
Department of History of Ukraine During World War II,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), alexandermaievskiy@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9926-3270>

Inevitable War

Abstract. The purpose of the article is to attempt to comprehend the phenomenology of the full-scale war of the Russian Federation against Ukraine, to analyze its historical background, international, ideological, political, economic, ethno-national, socio-cultural confessional, mental contexts. **The methodological basis** of the material is a combination of relevant interdisciplinary approaches and research procedures, theoretical developments of leading experts in the history of wars, conflictology, political science, international law, social psychology, military anthropology, oral history and the history of everyday life, as well as modern terminological apparatus. **The novelty and conclusions.** A retrospective of Ukrainian-Russian relations was carried out through the prism of the current war, in the interdisciplinary field of understanding of which are its historical prerequisites, causes, possible consequences, international legal, ideological, political, diplomatic, military, economic, social, ethnic, confessional, moral and psychological and other aspects. Active study of the historical components of this problem makes it possible not only to conceptualize and theorize it, but also to arrive at important generalizations and practical recommendations.

Keywords: Russia's war against Ukraine 2014–2022, prerequisites for war, public ideas, imperial thinking, hybrid expansion, motivation of political decisions, propaganda.

Лариса ЯКУБОВА

член-кореспондент НАН України,
докторка історичних наук,
завідувачка відділу історії України 20–30-х рр. XX ст.,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), lyakubova@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3651-4225>

Онтологія рашизму: Україна як alter ego Росії

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.04.078>

УДК: 94(477)+94(100)«1939/1945»+94(477)«1991/2022»

Анотація. **Мета дослідження** – запропонувати історіософський аналіз причин консервативного реверсу Російської Федерації та її хворобливої фіксації на Україні. **Методологічною основою** слугують принципи історизму, об'єктивності, детермінованості та системності, які при застосуванні історико-типологічного й порівняльно-історичного методів дозволяють проаналізувати консервативний розворот Росії, підґрунтя її фашизації в контексті політичних трендів сучасності. **Основні результати.** Проаналізовано історичний контекст формування у РФ «парадної квазіреальності», в якій Україна та українці перемістилися на наступне після «колективного Заходу» місце в ієрархії «ворогів», а «українське питання» перетворилося на системотвірний чинник суспільно-політичного життя. Показано, що в обставинах кристалізації феномену «поворотного тоталітаризму» варто очікувати на самовідтворення низки історично властивих йому стигм, однією з яких і є саме «українське питання». Конструкт «рускомирської» псевдоцивілізації складений із тотальної брехні, тримається на системній та систематичній пропагандистській обробці власних, обмані й залякуванні чужих громадян. Витворення паралельного інформаційного світу має руйнівні наслідки для самої Росії, чия владна верхівка втратила зв'язок із реальністю, забувши, де проходить межа поміж брехнею і правдою.

Ключові слова: Україна, Росія, фашизм, нацизм, рашизм, диктатура, поворотний тоталітаризм, масова людина, геноцид, війна Росії проти України 2014–2022 рр.

Осмислення причин фашизації Росії наразі перетворюється чи не на ключову проблему вітчизняної гуманітаристики, яка в умовах війни Росії проти України покликає забезпечити зміцнення засад сталості українського проекту. Зрозуміло, що перебуваючи всередині глобального конфлікту, котрий із новою силою розгортається на українських теренах, можна казати лише про попередні узагальнення й висновки. Втім уже нині зрозуміло, що чергова активна воєнна фаза стала логічним продовженням цивілізаційного протистояння «руського мира» і глобального світу, що розпочалося задовго до 2014 р. Правоконсервативний розворот РФ має глибокі соціально-економічні, суспільно-політичні, етнокультурні причини. В контексті російсько-української війни він перейшов у свою завершальну фазу, перетворивши Росію на країну переможного новітнього фашизму/рашизму й запустивши процес реінсталяції тоталітарного державо-суспільства. Повномасштабне системне дослідження причин та обставин краху проекту ліберальної Росії правитиме за один із найбільш методологічно цікавих напрямів посттоталітарних студій майбутнього, нині ж перед світовим інтелектуальним співтовариством постає завдання вироблення дієвих

інструментів деконструкції фашистського політтехнологічного конструкту «русский мир» і подолання руйнівних наслідків запровадження його у життя. Стаття становить собою авторську інтерпретацію проблеми й певне узагальнення низки власних досліджень¹.

Багаторічне дослідження теорії та політичної практики прибічників «русского мира» в усіх їх суспільно-політичних іпостасях дозволяє проаналізувати історичні передумови фашизації путінської Росії, яка становить екзистенційну загрозу Українській державі й українству. Нині історично нова/гібридна форма «білого російського фашизму» покладена в основу формування тоталітарного державо-суспільства та перетворення Росії на провідний глобальний виклик середньострокової перспективи. Відповідно, збереження темпу, якості соціально-економічних і суспільно-політичних змін трансформування «російської системи» спроможне негативно вплинути на історичні перспективи не лише України, а й західноєвропейської цивілізації загалом. З огляду на це вивчення та класифікація рашизму як суспільно-політичного, культурного феномену сучасності набуває надзвичайної наукової актуальності. Порівняння його з попередніми історичними версіями тоталітарних феноменів відкриває широкі перспективи оновлення методології тоталітарних і посттоталітарних студій.

Для того, щоб із маргінальної партії з підтримкою в кілька відсотків голосів на виборах до Райхстагу 1928 р. перетворитися на провідну політичну силу і встановити у серпні 1934 р. одноосібну диктатуру нацистам «стали у пригоді» всесвітня економічна криза та депресія, поразка Німеччини в Першій світовій війні, певна частка політичного авантюризму німецьких правих і харизма А.Гітлера – художника-невдахи й ригориста. Як національний лідер він постав, завдячуючи таким самим нереалізованим, скаліченим і відкинутим у передвоєнних очікуваннях та ілюзіях, знедоленим економічним занепадом післявоєнної Європи німцям/європейцям, котрі були свідками масового людовбивства й замість прагнути миру поставили на реванш у другій, ще більш руйнівній війні. Здичавіння всіх і вся на фронтах Першої світової, перемішування автохтонного населення європейських країн із величезною масою мігрантів (зокрема з Росії, невдовзі перетвореної на комунобільшовицьку квазіімперію) на тлі нездатності європейських урядів упоратися з повоєнним занепадом створили сприятливий ґрунт для праворадикальних рухів і партій, що пропонували збанкрутілому плебсу та маргіналам просте вирішення складних питань методами терору, класової й етнічної селекції. А.Гітлер став канцлером унаслідок домовленостей у вузькому колі німецьких політиків, які кілька років поспіль неспроможні були створити дієву парламентську більшість і намагалися перешкодити приходу до влади комуністів на чолі з Е.Тельманом.

Нацизм зміксував у собі, здавалося, всі тези, що так чи інакше резонували зі свідомістю згвалтованої війною, переділами світу та революціями «простої людини». Тут і гасло «єднання в одній державі» всіх німців, розкиданих по країнах, що постали на уламках Німецької й Австро-Угорської імперій. І ідея-фікс реваншу після поразки в Першій світовій. І ненависть до так званих «неарійців». І месіанізм та есхатологізм німецької версії «надлюдини», на догоду малоосвіченим масам приправлений як лютеранським консерватизмом, так і середньовічного штибу містицизмом й ексцентричним «арійством». І непримиренний антикомунізм, тісно ув'язаний з антисемітизмом. А крім того – апологетика війни, терору як шляху та способу вирішення всіх питань і проблем.

¹ Див.: Якубова Л. «Русский мир» в Україні: на краю прірви. – К., 2018; *Її ж.* Євразійський розлам: Україна в добу гібридних викликів. – К., 2020. Також відповідні підрозділи у вид.: Україна: Нариси історії: 1917–2019. – К., 2021; Українське століття (1921–2021): витоки, уроки, перспективи державотворення: Нариси. – К., 2021.

«Простому німцеві», що заледве зводив кінці з кінцями, А.Гітлер дарував ілюзію своєї виняткової місії – перекроїти світ за нацистським лекалом. «Проста людина» через свою простоту не спроможна була усвідомити облудність такого цілепокладання. Невідповідність масштабів «місії» масштабу особистості «простої людини» ідеологи нацизму вигадливо компенсували масовістю – вважалося, що купа невігласів, заражених ідеєю німецького месіанізму, об'єднавши зусилля, спроможна змінити світ.

«Я звільняю людей від обтяжливих обмежень розуму, від брудних і принизливих самокатувань химери, іменованої совістю й мораллю, і від претензій на свободу та особисту незалежність, до яких доростають лише небагато хто [...] що грандіозніша брехня, то легше їй готові повірити. Особливо, якщо її повторювати знову і знову», – стверджував А.Гітлер, і мав рацію. Звільнивши «просту людину» від терзань сумління та вдягнувши ідею масового вбивства у шати «великої місії», він відчинив пекельну браму. Ідеологія, яка відкрито глорифікувала масовий терор, апелюючи до міфічних постатей минулого, поміняла в масовій свідомості місцями смерть і життя, а отже – систему цінностей.

Некрофілію А.Гітлера відзначав ще Е.Фромм². Утім вона формувала не лише особистість фюрера, а й похідну – Третій Райх. Із цього приводу А.Єгазаров доречно зауважував: «Тисячолітній Райх, застиглий у своїх інститутах, є нічим іншим, як вічним трупом»³. Апологетика/зацикленість на минулому, прагнення зупинити поступ часу чи розвернути його у протилежному напрямі є, за визначенням, чи не найчутливішим симптомом розвороту суспільства до політичної смерті. Дрібка месіанізму та містицизму (А.Гітлер навіював ідею про те, що «тисячолітній Райх» зійшов згори як небесний Єрусалим) – і Німеччина перетворилася на вузловий елемент вигаданого всесвіту, де все, що не відбувалося б, пояснюватиметься кризь призму інтересів цього ключового елементу. Останнім штрихом до нарцисичного комплексу стала зневага й ненависть до всіх, хто перебував за кордонами цього вигаданого, ментально сконструйованого світу – чи то з огляду на расове/національне походження, чи то національну належність.

За таким нехитрим алгоритмом догітлерова Німеччина перетворилася на Третій Райх – геополітичного хижака, зацикленого на ідеї експансіонізму та переформування світу відповідно до власної схибленої світоглядної картини. Від 24 лютого 2022 р. аналогічний алгоритм із не меншою мірою очевидності оприявнюється в Росії, чий лідер оголосив проведення в Україні «спецоперації», фактично ж – війни на винищення.

На відміну від А.Гітлера, В.Путін не вигадував «ідеологічного велосипеда», а скористався готовими лекалами; не зачаровував харизмою – його як «національного лідера» створили, зіпершись на можливості новочасних медіа, ефективність котрих значно підсилили напрацювання політологів і політтехнологів (про подібні інструменти А.Гітлер не міг навіть мріяти, адже йому, що не мав під рукою електронних суфлерів і розгалуженого штату іміджмейкерів та спічрайтерів, доводилося годинами розвивати у собі талант промовця й учитися тримати багатотисячну аудиторію силою особистого магнетизму). «Путіна» сконструювала ціла когорта радників і консультантів, котрі змінювали один одного. Відповідно змінювався й «Путін». Спочатку він позиціонувався як демократ, ліберал, реформатор, згодом – як керівник «міцної

² Фромм Э. Адольф Гитлер: Клинический случай некрофилии. – Москва, 1992.

³ Див.: Раушинг Г. Говорит Гитлер: Зверь из бездны [Електронний ресурс]: <https://booksonline.com.ua/view.php?book=132685&page=2>

руки». На певному етапі він, за словами одіозного О.Дугіна, ставав дедалі більше «Дугіним». Від 24 лютого 2022 р. його найчастіше порівнюють із А.Гітлером.

Проте, на відміну від німецького прототипу, російський очільник не «виросував» і не «виховував» свою аудиторію; не зачаровував її свіжими, раніше не властивими їй ідеями; не відзвичаював потроху від думки, що гуманність є природною потребою людини. В.Путін узяв за основу готовий соціальний субстрат – «радянську/пострадянську» людину та довів його за допомогою низки інструментів до «потрібної кондиції». Саме про неї – «радянську людину» як про соціальну основу відтворення, регенерації держави насильства, тобто тоталітаризму – на початку 1990-х рр. писав Ю.Левада. Двадцять років послідовного «угноування» цього субстрату ідеями російського месіанства, проведеного силами цілої армії цинічних демагогів і моральних садистів, витворили з пострадянських поколінь пересічних росіян соціальну базу путінізму. Левову частку втрат РФ на фронті нинішнього етапу російсько-української війни, коли рашистський «фюрер» відчув повноту своєї сили, становлять ровесники його влади, котрі народилися й виростили під дедалі міцнішою, а згодом і тотальною дією політтехнологічної машини з форматування масової свідомості.

Доведені наприкінці 2021 – на початку 2022 рр. до стану мілітаристського утару росіяни втратили здатність до мисленнєвої та ціннісної рефлексії. Оголошення очільником Кремля війни на знищення України й українців російське суспільство у своїй переважній більшості зустріло як належне⁴. Впродовж наступних кількох місяців воно продемонструвало такі зразки моральної деградації та інтелектуальної нерозвиненості, від яких здригнувся світ... Якщо раніше зауваження про те, що путінська Росія перетворюється на фашистську державу⁵ були поодинокими, то після деокупації Бучі, Ірпеня, Бородянки, сіл Київщини, Чернігівщини, Сумщини, після плюндрування російськими військами Маріуполя порівняння путінської Росії з нацистською Німеччиною стали загальним трендом у науковому середовищі, змушеному переглядати проблеми методології й теорії фашизму/нацизму та корелювати їх зі страшною сучасністю. Народ України кваліфікував феномен, з яким він зіткнувся на полі бою й у буднях окупації, лексичним новотвором – «рашизм». Згодом і фахівці визнали його цільність, ємність. Зокрема Т.Снайдер охарактеризував термін як «корисну концептуалізацію путінського світогляду»⁶. Відтоді онтологічні витoki рашизму та дослідження сукупності проблем, що покликали його до життя, перемістилися в епіцентр уваги дослідників. Що й не дивно, адже це не лише фундаментальна наукова проблема, це – ключ до перемоги цивілізованого світу у протистоянні новочасному абсолютному злу.

Л.Гудков, спираючись на багаторічні дослідження «Левада-Центру», неодноразово наголошував, що масова свідомість росіян виразно маніфестувала нездатність створити сучасну, гуманну і правову Росію, волюючи відтворювати щоразу в нових історичних версіях державу тотального насильства. Ця внутрішня інтенція, слід наголосити, цілком збігалася з інтересами очільників і рантьє машини державного

⁴ Про динаміку масової думки стосовно війни Росії проти України див.: Гудков Л. Три фази адаптації: Война с Украиной в российском общественном мнении [Електронний ресурс]: <https://aillarionov.livejournal.com/1307983.html>; «Это пассивная форма привычного соучастия в преступлениях государства»: Социолог Лев Гудков – о том, почему многие россияне смирились и продолжают поддерживать власть [Електронний ресурс]: <https://meduza.io/feature/2022/07/18/eto-passivnaya-forma-privychnogo-souchastiya-v-prestupleniyah-gosudarstva?fbclid=IwAR2Oo3UpYeHxNZIeG6kX4NFJH7DYG7Yj74tr7AvLucbMUTqpG4урJwvK00>; Конфликт с Украиной: июль 2022 г. [Електронний ресурс]: <https://www.levada.ru/2022/08/01/konflikt-s-ukrainoj-iyul-2022-goda/>

⁵ Див. публікації О.Мотиля й Т.Снайдера.

⁶ Snyder T. The War in Ukraine has unleashed a new word: In a creative play on three different languages, Ukrainians identify an enemy: 'ruscism' [Електронний ресурс]: <https://www.nytimes.com/2022/04/22/magazine/ruscism-ukraine-russia-war.html>

насилства⁷. В умовах пострадянського транзиту дещо змінилася лише конфігурація ідеї-фікс, покликаної мобілізувати масову свідомість, та важелі її впровадження. Такою ідеєю стало нав'язливе прагнення реваншу у провальній для Росії «холодній війні», закарбоване у формулі «вставання з колін». Отже національною ідеєю путінської Росії став реванш, а його похідною – кристалізація образу ворога.

Універсальною відповіддю на загальнонародний і владний запити зрештою виявився політтехнологічний продукт, відомий під назвою «русский мир». Не секрет, що з інтелектуального погляду цей конструкт становить собою еклектичний набір нікчемних концепцій, стигм, стереотипів, ідеологем, упереджень⁸. Утім антинауковість та алогізм конструкції (дуальне за побудовою самозаперечення її тез очевидне, візьмімо хоча б ту, що українці є «братнім народом», який попри це варто фізично знищити, підтверджуючи в такий спосіб вищу форму «російського гуманізму») не перешкоджають її масовому поширенню. Навпаки, саме її алогічність і цинізм забезпечують ідеальне накладання на масову свідомість простого росіянина – таку ж алогічну, аінтелектуальну, аномічну, сліпу та глуху до чужих страждань. Психоемоційні портрети носіїв тоталітарної матриці свідомості (як їх реконструюють соціологи) та бучанських гвалтівників/терористів (як їх характеризують психологи) не випадково майже синонімічні: в одному випадку йдеться про особину, змушену жити з відчуттям приреченості на довічне приниження й безпорадність, в іншому – про тоталітарну особину, котра отримала команду та дозвіл убивати, і компенсує в нелюдській спосіб свої комплекси. Така структура особистості «масової людини» в Росії, як доводять соціологи, є прямим наслідком пристосування до політичного, законодавчого, економічного свавілля влади⁹.

В основі путінізму/рашизму лежить суміш ідей та уявлень, що з'явилися на зорі російського націоналізму (зокрема і в його чорносотенній версії), дещо трансформованих з урахуванням еволюції фашизму/нацизму й історії радянської системи. Невиразність, еклектичність, а по правді абсолютна навіженість засад рашизму компенсуються апломбом «ядерної держави», великодержавною пихою, невичерпними можливостями програмувати масову свідомість через ЗМІ. В.Путіну немає потреби бути харизматиком, здатним збирати багатотисячні мітинги і тримати увагу своїх прихильників полум'яними промовами. Харизматика навіть із людини з 5% підтримки виборців (як це було з Б.Єльциним) зроблять політтехнологи, «лідера нації» вибудують медіа, лазерні дошки і штат суфлерів та радників. Від народу натомість очікується лише беззастережна підтримка такого «лідера» й державного патріотизму, що його він уособлює. Безліч висловлювань на всіх рівнях цієї машинерії «патріотизму» (від патріарха Кирила з його проповіддю 3 квітня 2022 р., мовляв, «ми зламали хребет фашизму колись, ми зробимо це знов»¹⁰, до антисемітських заяв міністра іноземних справ Росії С.Лаврова) засвідчують нездорову фіксацію «колективного *русского*» на взаємовиключних завданнях. І водночас – самоототожнення з державою нинішньою та з тією, яка вже давно не існує; відсутність власної рефлексії і здатності її здійснювати. Дискурс патріотизму «по-путінському» не просто закільцьований у смислоформах минулих епох – він закільцьований у нав'язливих ідеях війни та смерті як сенсу буття. Це ірраціональний фашистський дискурс, що переводить масову свідомість у режим знищення/самознищення. Рашизм – страшний не теоретично, а своєю практикою.

⁷ Див.: Гудков Л. Возвратный тоталитаризм. – Т.1–2. – Москва, 2022.

⁸ Докл. див.: Якубова Л. «Русский мир» в Україні: на краю прірви. – К., 2018.

⁹ Гудков Л. Возвратный тоталитаризм. – Т.1. – С.37.

¹⁰ [Електронний ресурс]: <https://www.youtube.com/watch?v=kDYvcRpakte>

У системі координат світоглядної схеми рашизму Росія є не уламком, а наступником Російської імперії – СРСР. Із цього виводиться ідея обґрунтованості, ба більше – чи не «святості» новітньої експансії проти сусідніх держав, котрі трактуються не як рівноцінні суб'єкти геополітики, а її власні відламки. На цьому ж ґрунтуються останнім часом дедалі виразніші ідеї націє- чи навіть геноциду сусідніх (ще «братських») народів, чиє існування допускається лише як ферментованого «руським миром» демографічного субстрату. «Скріпами» новітньої імперії з безумовним російським домінуванням є ментально сконструйований консерватизм (що не має відповідників у попередніх історичних епохах, пережитих Росією), популізм, диктатура «колективного Путіна», російське месіанство, православний фундаменталізм і російський націоналізм імперського гатунку, тобто великодержавний шовінізм. Нічим іншим він, в умовах, коли держава й суспільство тиражують закляття відродження Російської імперії, не може бути за визначенням. Яким є його ефективність і кого можна вважати його природною платформою? Хто ж вони, посланці цієї нової квазірелігії – рашизму?

Шукаючи відповідь на це питання, слід звернути увагу на соціальну неструктурованість російського соціуму, невідповідність притаманним західноєвропейській цивілізації зразкам. Щоправда, і до зразків країн «третього світу» вона має такий самий умовний стосунок. Наслідком панування комуністичного режиму в Росії стала наскрізна пролетаризація населення в місті й на селі, перетворення його на субстрат, рівновіддалений від засобів виробництва, перерозподілу доданої вартості та, відповідно, влади. У цьому сенсі на зламі радянської епохи Росія мало відрізнялася від України. Відмінності почали увиразнюватися пізніше: після «приборкання» російських олігархів і переведення економіки країни під парасолу держави (читай: силових структур), концентрації управління провідними галузями в руках ставлеників чинної влади, запровадження стримувальних пасів для розвитку середнього й малого бізнесу (читай: низової ініціативи). Соціальний прогрес у Росії став неможливим. Понад те, низка регіонів занурилися у стан соціальної стагнації, а деінде й деградації. Сумний жарт про «дві Росії» – московсько-петербурзьку та «замкадівську» – є маківкою соціальної катастрофи РФ. Розуміння про російський середній клас й еліти давно стали нічого не вартими симулякрами суспільного дискурсу, такими самими, як «керована демократія» чи «глибинний народ».

Не лише на селі, а й у депресивних малих і середніх містах населення існує в умовах неподоланної бідності, заледве зводячи кінці з кінцями, навіть не мріючи змінити життя на краще, навпаки – цілком усвідомлюючи свою приреченість і відчуваючи постійний страх перед майбутнім. Як зазначає Л.Гудков, «хронічне усвідомлення неповноцінності, залежності, приниження та соціальний ресентимент, які вони породжують, за таких обставин знімається лише спільним почуттям національної величі»¹¹. Остання розуміється винятково як репресивна міць держави всередині країни та її експансія назовні. Власне тому анексія Криму й «гібридна війна» на українському Донбасі перетворилися на такий собі важкий наркотик, що завів масову свідомість росіян у стан міцної залежності від мілітаристського афекту. Вісім років існування в подібному режимі вичавили з путінського електорату відчуття реальності. Втім варто наголосити, що реваншистські настрої були абсолютно природними для Росії й раніше, відносно мирними в її новітній історії виявилися лише 1991–1993, 1997–1999, 2008–2014 рр. І це якщо брати до уваги тільки війни на пострадянських теренах. Натомість з урахуванням локальних конфліктів, де Росія діяла своїми проксі-силами, мирних років, певно, не залишиться зовсім.

¹¹ Гудков Л. Возвратный тоталитаризм. – Т.1. – С.56.

Усі ці війни трактувалися владою як «малі блискучі операції» та передвісники майбутньої «великої перемоги». При цьому повсякчас нарощувався градус вороженечі, піднімалися ставки. Всі ці війни були терористичними, а отже витворили не лише чисельну верству професійних найманців, а й цілу мережеву структуру та мораль. Це, власне, і стало системотвірним чинником путінської Росії. Концептуальна рамка, що застосовувалася для виправдання цього тренду, була виразно сталінською. Чимдалі ідеологема «обложеної фортеці» перетворювалася на універсальний моральний імператив, що знімав будь-які моральні табу. Це засвідчило, що пострадянське російське суспільство не поспішало дистанціюватися від стандартів сталінської доби. Всі зміни (радше – їх очікування), про які так багато й виснажливо дискутували інтелектуали, були позірними.

Від 2012 р. баналізований антиамериканізм масового дискурсу перейшов у стадію параноїдального марення. Населення активно й системно залякували умоглядною небезпекою «наступу Заходу/НАТО» на засади державної безпеки, руйнування економіки, сфери життєвих інтересів, моральних принципів, суверенітету та автентичності. Процес цей був керованим і добре організованим. Зрозуміло, що відбувався він в інтересах Кремля. Якби занурення населення у стан мілітаристського афекту не було метою влади, генераторів смислів «русского мира» вдягнули б у гамівні сорочки ще на початку 2000-х рр. Утім вони очолювали кафедри у провідних вишах, отримували фінансування на видання своєї літератури та політичні, громадські проекти, організації. Отже метою влади було не подолання минулого й осмислення себе у світі, а формування нової квазірелігії/ідеології, квазідержави та наркотизованого пропагандою суспільства, що виступило б демографічною основою проекту «русский мир». Замість адаптації й реалізації в реальному світі Кремль і його ідеологічна обслуга згенерували політичну утопію, в якій «країна-бензоколонка» з економікою розміром 2% світового виробництва нав'язувала світу концепт російської тоталітарної гегемонії у вигляді «країни-цивілізації-імперії без кордонів».

Російський народ, слід відзначити, щирозсердно долучався до такої постановки питання: зростання показників національного самозадоволення, як засвідчують багаторічні соціологічні дослідження, завжди припадало на так звані «малі переможні війни» (61–68% під час російсько-грузинського зіткнення та окупації Криму). Залежність масових настроїв від можливості образити, принижувати, вбивати слабших стала шляхом цілковитої деморалізації росіян. Її пікові прояви нині спостерігаємо в масовій суспільній роздвоєності, що виявляється, з одного боку, в підтримці дій керівництва РФ у так званій «спецоперації» і закликах нищити «бандерівців» та навіть їхніх малолітніх дітей, а з іншого боку, – у просторікуваннях про «братерську любов» і «неприпустимість використання важких озброєнь проти мирного населення»¹². Ця «усвідомлена шизофренія» є наслідком умисного виправдання державної брехні та державних терористичних практик. Непомітно для них самих, росіяни «пов'язали» українською кров'ю й перетворили на колективного співучасника злочинів проти людяності.

Як слушно зазначає Л.Гудков, у ненависті до «колективного Заходу» виявляється розпач росіян перед відсутністю прийнятного майбутнього, недосаженістю того його образу, проекцією котрого уявний «Захід», власне, і є. Усвідомлюючи свою нездатність жити по-людському, цей соціальний субстрат генерує ненависть та енергію погромного натовпу, скерованого на знищення недоступного ідеалу. Така установка

¹² Див.: Левинсон А. Хотят ли русские войны? [Електронний ресурс]: <https://www.levada.ru/2022/03/04/v-rossii-predpochitayut-dumat-chto-vojni-net/>

повною мірою виявилася в діях російських терористів у військових одностроях на території України. Численні перехоплення телефонних розмов окупантів із родичами оголили прірву їх нелюдськості та моральної деградації.

Комплекс національної неповноцінності вочевидь перебуває в найактивнішій стадії кризи, і вихід із неї росіяни шукають чи то у знищенні українців, чи то у самознищенні. На очах світу набирає обертів національна катастрофа: Росія «виштовхує» з себе залишки ліберальної та демократичної бази, аби залишилося тільки те, що згодне жити в тотальній ізоляції. Це і є нова Росія Путіна, Дугіна, Проханова та ін.

Утім навіть у настільки соціально бідному соціумі не доводиться говорити про монолітність платформи путінізму. Бенефіціарами його є корумпована вертикаль влади, армія пропагандистів, ЗМІ, великий (особисто залежний від влади) бізнес, система освіти, науки й культури, що давно перетворені на окреме крило пропаганди, силові та репресивні відомства, суд, православна церква (що стала ідеологічним відділом партії «Єдина Росія»), зрештою політикум. Вони – основний вигодонабувач ренти «країни-бензоколонки», генератор і запроваджувач ментального продукту, що створює «інформаційну кульку» «русского мира» і забезпечує його просування у світі. Ця когорта існує завдяки режиму, без нього вона приречена.

Спільними зусиллями згаданих професійних верств режим перетворений на єдиновладного утримувача/господаря культурного часу, непідконтрольного суспільству. Системотвірними матрицями загальних/тотальних контемпоральних циклів, правил поведінки виступають школа, ЗМІ, армія, пенітенціарна система, офіційні партії, громадські рухи, які повторюють і відтворюють «державну версію форм часу» й системи мислення, що організаційно та ідеологічно є камертоном влади. Створення відокремлених від решти світу «інформаційних бульбашок», заборона доступу до архівів, ізоляціонізм наукової думки доповнюються свідомим зрощенням «паралельної реальності» російського обивателя: настає час «фейк-ньос».

Коллективними зусиллями (від «пильних» доглядальниць дитячих садків до начальників тюрем) історичний час і соціальний розвиток у Росії зупинено. Тими ж зусиллями з суспільного простору витравлено високі форми соціальної взаємодії, побудовані на довірі, гуманності, солідарності, ідеалізмі, моральності – як такі, що унеможливають кар'єрне зростання та й, власне, пристойне життя. Росію перетворено на інтелектуальний відстійник, що продукує затерті кліше владарювання, знищення, мілітаристського угару. Соціальна деградація переростає в інституційну: міністерство оборони перетворюється на міністерство війни, міністерство освіти – на міністерство пошивання в дурні, міністерство науки – на міністерство метафізики, церква – на тоталітарну секту, органи держбезпеки – на угруповання озброєних злочинців, армія – на терористів. Формативним інструментом, або ж матрицею розбудови тоталітарного світу стають так звані «силові структури» – система державного насильства. Структуруються квазіекономіка, квазіринок, квазіполітика, квазідержжава, квазіцерква, квазікультура, а зрештою – квазіреальність, в якій жоден із компонентів не є тим, чим на позір видається.

Пов'язані зі владою круговою порукою брехні, корупції, злодійства та визискування власного населення бенефіціари рашизму найдовше чіплятимуться за скріпи «русского мира», адже це те, що їх створило як квазісуб'єкта російської реальності, що годує їх, їхні сім'ї в буквальному сенсі. Без режиму вони ніщо й ніхто, хіба що фігуранти кримінальних справ різного ступеня тяжкості. Ці «щурі» залишать свого «фюрера», коли відчують, що судно насправді тоне. Особисто навряд чи вони і їхні близькі (за винятком представників силових структур) братимуть до рук зброю. Їхнє завдання інше: занурити населення у стан афекту та відмобілізувати «гарматне

м'ясо» – з одного боку, нейтралізувати родини тих, хто це «м'ясо» народив і виростив – з іншого.

Демографічним ресурсом режиму, на якому паразитує владна верхівка, є масова «проста людина», «ватник», пострадянський росіянин. За висновками російських соціологів, ядро цієї спільноти становлять мешканці депресивної, а то й деградованої провінції, що майже століття залишається зоною соціальної катастрофи, агонії рудиментів традиційності та патріархальності. Її образ утілено в низці творів, зокрема у фільмі А.Звягінцева «Левіафан», затаврованому в Росії. Це – зона низької вартості життя у прямому й переносному сенсах. Згідно з соціологічними дослідженнями, 70% росіян не мають заощаджень, 12–15% декларують спроможність вижити завдяки накопиченому не більше, як півроку, 2/3 виживають (саме так – не живуть) від зарплати до зарплати (пенсії), і передають своїм нащадкам у спадок лише бідність, з якої неможливо вирватися внаслідок неконкурентності на ринку праці та відсутності потрібних компетенцій. 52–54% росіян народжуються й помирають у зоні хронічної соціальної депресії, яка є водночас і зоною катастрофічної соціальної аномії та девіантності. Звідси є лише кілька «лазівок»: лотерея, смерть, наркотично-алкогольний транс, тюрма або ж «силові структури» (саме ця соціальна зона виступає «кузнею» низових кадрів для останніх).

Характерною відмінністю масової «простої людини» є відсутність уявлення про себе у світі та в історичному хронотопі. Переважна більшість респондентів атестують себе як людей «простих», «терплячих», «відкритих», що Л.Гудков слушно резюмує реплікою: «тобто позбавлених своєрідності й соціальних якостей»¹³. Крім того, масова – це людина, яка існує в матриці патерналізму, ідентифікує себе з державою, є жертвою та водночас сповідником культу сили, насильства, що структурує її існування на всіх життєвих циклах: від насильства в родині, у дитячому садочку, школі, на роботі, зрештою в армії чи в пенітенціарних установах (відповідно до життєвого сценарію). Ця людина відтворюється у системі вертикальних відносин «влада – примування», не утворюючи жодних горизонтальних соціальних зв'язків. Вона проживає життя, не довіряючи нікому й не вмюючи конструктивно взаємодіяти ні з ким (навіть зі членами власної родини). Соціальна взаємодія у трудових колективах є демонстративною, оскільки звичним горизонтом її тут залишається як інституційне, так й індивідуальне насильство (саме тому слоган «Своїх не кидаємо!» в Україні не пройшов перевірку).

До зони соціальної катастрофи «нафтодолари» хронічно не доходять, і вона, на протигагу Москві чи Петербургу, чимдалі більше деградує. Крім того, це зона інформаційної залежності від телебачення, відповідно – тотального враження пропагандою. Масова людина цієї зони – це індивідуум, що виступає продуктом «процесу тривалого стирання моралі, знецінення особистої гідності (незалежно від того, чим ця гідність забезпечена – вірою, етосом, становою належністю, культурою, знаннями, поведінкою)»¹⁴. Масова людина живе в накинутах сторіччями державного насильства дуальному світі, де існує власне «плем'я» та вічний «ворог». Масова людина – істота з ампутованими мораллю й метафізичними уявленнями про добро і зло. Вона, власне, є фізичним та ментальним відбитком «матриці насильства», своєю бомбою, покликаною вибухнути у визначений владою час.

У 2001 р. 60% опитаних росіян заявили, що не мають моральних авторитетів, 2/3 – морального взірця, для 5–6% такими були «зірки» поп-культури (вони самі

¹³ Гудков Л. Возвратный тоталитаризм. – Т.2. – С.164.

¹⁴ Там же. – С.331–332.

та їхнє оточення)¹⁵. Цікаво, що в позірно православній країні давно мінімізована впливовість Ісуса Христа (для наочності: В.Ленін у 1989 р. та в 2017 рр. отримав 72 і 32 пункти відповідно, а Христос – 0 та 2¹⁶). Респонденти також не обирали жодних моральних авторитетів самостійно й водночас у списку «найвеличніших людей усіх часів і народів» пересічно на 15-му місці фігурував... А.Гітлер. Цей феномен багаторічний очільник «Левада-Центру» Л.Гудков назвав «персоніфікацією триумфу насилля»¹⁷.

Масова людина путінської доби, на його думку, є носієм мазохістської свідомості історичного глухого кута та великоросійського ресентименту. Поборник «міцної руки» й ненависник західних (недоступних йому) свобод; довічний злидар, що мріє розбагатіти, вбудувавшись у корупційну вертикаль будь-якою ціною; «терпила» у своїй країні та переповнений пихою «великорос» за кордоном – в одній особі. Ця когорта налаштована на тоталітарний режим, наче камертон. Характерно, що на запитання: «Чи варто шукати винних у сталінських репресіях?» у 2008 р. 75% твердо відповіли «ні», і лише 10% – «так»¹⁸. Та найголовніше, масова людина є не просто базою чинного режиму – вона його й покликала до життя. Режим і масова людина нерозривні та самовідтворюють один одного. За певних обставин вони трансформуються на страшну машину знищення всього, що виходить за межі тоталітарної матриці, як зовні, так і всередині себе.

Масова людина сучасної Росії, або ж путіністи, є носіями завченої безпорадності. Живучи у стані нескінченної війни всіх з усіма та довічної склоки, «безпомічно озвірілі»¹⁹, вони тиражують моделі соціальної поведінки вмираючого села («російської деревни»), яке все ще, сторіччя поспіль, завдячуючи більшовикам, перебуває у стані внутрішньої соціальної війни.

Гордість за «супердержаву» та «великоросійська» пиха виступають універсальним компенсатором безперспективності, беззмістовності власного існування. Крива «гордості» набирає вигляду гіперболи щодо реального становища індивідуума – чим гірший і депресивніший його власний життєвий план, тим більш оскраженіло він маніфестує свою «великоросійську» бундючність. Саме це демонструють нам численні опитування росіян стосовно їх ставлення до так званої «спецоперації» в Україні. Маса, що не має власних інтелектуальних та емоційних рефлексій, живе колективним розумом (тобто офіційним пропагандистським дискурсом) і лише відтворює (озвучує) певні його кліше відповідно до ситуації.

Українців дивують численні безликі інтерв'ю російських матерів, які на камеру славословлять своїх «синів-героїв» та їхніх «переможних дідів» (найчастіше міфічних), а телефоном замовляють тим самим синам-мародерам побутові речі з України. Втім нічого дивного у цьому немає. Так оприявнюється фізіономія і «двоємисліє» «простої людини» – тоталітарної за структурою особистості. Це – людина з подвійним дном.

Тож «масова державна людина» путінського часу є історичною реплікою «радянської людини», за своєю соціальною суттю – вже майже сторіччя конаючого російського селянства та містян у першому – другому поколіннях, що залюднюють монопрофільні й депресивні поселення. Саме вони створюють демографічний «бульйон», де десятиліттями виварюються штампи, стереотипи, стигми радянського

¹⁵ Там же. – Т.1. – С.653.

¹⁶ Там же. – С.650.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же. – С.685.

¹⁹ Див.: *Пастернак Б.Л.* Переписка с Ольгой Фрейденберг. – Нью-Йорк; Лондон, 1981. – С.291.

тоталітарного минулого. Понівечена тоталітаризмом колективна свідомість (а саме її штучно культивує путінський режим, використовуючи як базову рамку масової свідомості сучасної Росії) самотужки не спроможна вистрибнути з найждженої колії тоталітарних практик, відтворюючи «повторюваний» історичний час і відповідні йому болячки.

Замість умоглядної спільності під назвою «радянський народ» утворилася множинність атомізованих «радянських людей», які становили несучий хребет радянського комуністичного режиму та, як тепер зрозуміло, апгрейдившись – путінського «поворотного тоталітаризму» (рос. «возвратный тоталитаризм»; термін Л.Гудкова). У загальному визначенні це «людина течії», офіційного мейнстріму. Саме держава задає параметри її ментальних, моральних і психологічних характеристик у публічному просторі. Бути справжньою такою людиною може лише наодинці з собою. Але найчастіше вона навіть не має подібного бажання. Метою режиму є вибудовування такої структури особистості, якій огидно бути віч-на-віч із собою, котра відчуває себе (і це оманливо) чимось значущим лише у зграї. Це людина, яка нічого не успадковує й не передає у спадок (адже не має ресурсів, оскільки влада пильно стежить за тим, аби вони не накопичувалися), окрім належності до зграї. Це людина, яка існує в режимі постійно перерваних соціальних комунікацій – навіть у межах свого власного родоводу. Це людина, що не спроможна утворювати дієвих соціальних зв'язків і бути щасливою.

Заклики звернути увагу на внутрішні проблеми замість «рятувати братів» десь на Донбасі, у Сирії, Афганістані тощо від вигаданих негараздів у такій масі не мають відгуку. На номінально своїй землі, у номінально своїй державі путінський електорат абсолютно безсилий. Саме безапеляційним прагненням змінити навколишній світ за «російським аршином» і пояснюється безправність російського народу в РФ та «самоствердження мас». Національне приниження росіян із боку власної влади компенсується насильством над зовнішніми жертвами. Що разючіший розпач від безмісцевості свого існування, то жорстокіша лють.

Окреме питання – жорстокість «неросіян», про яку свідчать постраждалі з Київщини, Сумщини та інших областей України, де побувало російське військо. У цьому випадку вочевидь не йдеться про безпосередній вплив пропаганди, адже значна частина представників малих народів РФ усе ще погано володіють російською. Можна висловити гіпотезу, що в такий спосіб реалізовано їхню ненависть власне до росіян. Адже українців ці «росіяни другого сорту», наслідуючи путінські настанови, розуміють як «майже росіян», котрих дозволено вбивати. Залишається лише здогадуватися, що станеться, коли табу на знищення росіян буде зняте на теренах самої Росії...

Дійсно, в умовах розтлінного прикладу влади межі морального занепаду простої людини зникають. А затим населення перетворюється на зграю знівисаних особин. Різниця – чи то локальна (у сім'ї, школі), регіональна, а чи глобальна – стає питанням часу. Тривожні дзвіночки лунали вже давно. Власне тому діячі на кшталт В.Суркова пропонували рецепти «вирішення проблеми» за межами Росії (як це було у 2014 р., коли на українському Донбасі «утилізували» значну частину виплеканих самою ж владою націоналістичних і нацистських сил). Те саме, за їхніми розрахунками, мало відбутися й у новій фазі російської війни проти України, названої «спецоперацією». Завдання її були простими: зняти внутрішню соціальну напругу, витиснути за межі РФ рештки так звані «ліберастів» і «демшизи», довести тоталітарне суспільство до стану внутрішньої наповненості, вкотре підтвердити легітимність нелегітимної влади, замкнути країну наче мишоловку та, поволі «перетравлюючи» анексовані Білорусь

й Україні, дати режиму щонайменше чверть сторіччя для перегрупування сил і нарощування неоконсервативного проекту. Росії в мареннях кремлівських радників, певне, відводилася роль лідера та натхненника світового альянсу авторитарних/тоталітарних режимів, що мали кинути виклик ненависному «Заходу». Війна в Україні тим часом унаочнила реальну, не пропагандистську, суть «русского мира» (або ж рашизму).

Рашизм нав'язує світу старий-новий спосіб існування – табірний. Новочасний ГУЛАГ у світовому масштабі – це і є ідея-фікс рашистського «фюрера». Життя в нищості довічним злочинцем та моральною потворою; зв'язаність безневинною кров'ю у зраді; кінець гуманізму (К.Штедтке), живописаний у «Колимських оповіданнях» В.Шаламова; квінтесенція аморальності у глобальних масштабах, остаточне видалення образу Божого з людини – ось його мета. Перетворення життя на братську могилу особин, позбавлених гідності, переведених у режим фізіологічного виживання – таке завдання аномально рафінованого (терор заради терору) насильства рашистів. Абсурдне за ідейними мотиваціями знищення сучасної цивілізації, якій під виглядом «повернення до початків» нав'язують аморалізм, антигуманізм, правовий нігілізм. Це і є майбутнє, заради котрого росіянам масово доведеться вмирати.

Провідні завдання ХХ ст. – завершення революційної модернізації суспільства та самовизначення у світі – Росія, ставши путінською, проігнорувала. Ціле покоління затягло трясовиння пострадянської стагнації. Власне, на часі анігіляція принаймні однієї генерації росіян, і це за умови, що суспільство схаменеться й намагатиметься просуватися з когнітивного колапсу в напрямі ментального катарсису. Якщо ні, Росія зайде на чергове замкнене коло історії. Найгірше у цьому випадку не відсутність історичних перспектив для самої цієї країни, а екзистенційні ризики, що їх вона продукує для решти світу. Постає дилема: або неспроможна цивілізуватися Росія – або цивілізований світ. Для України, котра віднедавна кваліфікується чи не як alter ego Росії, цей виклик давно став екзистенційним.

Чому в епіцентрі дискурсу проксі-війни Росії проти «Заходу» опинилася саме Україна, де вона виступає водночас і територією, і призвідницею, і інструментом, і метою? Чи не забагато необґрунтованих претензій пред'являє до колишньої чи не «найбратнішої» з усіх «братніх республік», до «колиски слов'янства» колишня провінція Київської Русі? Як «широка російська душа» вміщає позірну поблажливість до «малоросів» із лютою ненавистю до українців/«нациків»? Чому від початку тисячоліття українське питання залишається чи не топ-проблемою загальноросійського політичного порядку денного, а ударні сили політикуму та інтелектуалів сфокусовані на корегуванні ідентичності, історичної пам'яті, політичної культури українців, замість того, аби вирішувати ті самі проблеми у середовищі російського народу?

Від 2014 р. російсько-українські відносини в позірній ретроспективі геополітичної ситуації виступають інтерпретацією протистояння світових систем часів «холодної війни». Зрештою, значною мірою вони є дискурсивною платформою гібридних технологій, де Росія, з одного боку, постає миротворцем у «внутрішньому конфлікті»/«громадянській війні» на сході України, а не окупантом і загарбником територій, а з іншого – виразно трансліює наміри воювати «до переможного кінця» зі своїм онтологічним ворогом («Заходом») саме на українській території. Примітно, що навіть донедавна ліберальні інтелектуальні майданчики також розвивали цей дискурсивний і, відповідно, формувальний стосовно зовнішньополітичної стратегії напрям (так, один із традиційних тематичних блоків платформи нині забороненого Московського центру Карнегі мав назву «Боротьба за Україну», а інший – «Гібридна війна Росії й Заходу»).

Крім того, Росія виступає непримиренним критиком України та активно розбудовує у світі образ «неспроможної держави» («failed state»), охопленої «коричневою пошестю», що перебуває у стані «громадянської війни», «знищує» так звані «народні республіки», запроваджує «політику національного гноблення». Зміцненню дискурсу «незаконності» української влади слугує й те, що РФ надала притулок так званим «політичним біженцям», зокрема экс-президентові В.Януковичу (котрого Москва позиціонує «законним» очільником України), його найближчому оточенню, відповідальному за жертви на Майдані, зловживання владою, розкрадання державного майна, зрештою за розв'язування війни на сході країни. Ціла когорта втікачів не лише є глашатаями дискурсу «київської нацистської хунти», постійними гостями телевізійних студій та авторами публіцистичних бестселерів, а й виступають як адвокати і група підтримки гібридної стратегії Кремля за кордоном²⁰.

Власне, можна стверджувати, що українське питання та Україна як позірний образ «іншого» стали дискурсивною основою й політичним важелем консервативного розвороту, що впродовж останніх двох років перетворив російський державний гібрид на довершену авторитарну систему, котра йде шляхом автономізації та протиставлення себе світу.

Сукупність прикладного інструментарію, застосовуваного Росією, полягала в геополітичній дискредитації й політичному/економічному виснаженні України. Наслідки такої тактики не змусили на себе чекати. Із країни, що динамічно розвивалася та була суб'єктом низки геополітичних проєктів, після 2014 р. Росія перетворилася на геополітичного «складного підлітка», прискорено втрачаючи напрацьований імідж. Збанкрутували ідеї Трансатлантичного торгівельно-інвестиційного партнерства²¹, Євразійського економічного союзу²². Не вдалося нав'язати Україні та світовому співтовариству варіант урегулювання так званої «української кризи» шляхом уведення миротворчих сил ООН «обов'язково за участі російського, білоруського й казахського контингентів, але без контингенту США»²³. Повномасштабна війна проти України стала логічним етапом провального посттоталітарного транзиту, що маніфестував нездатність путінської Росії жити за законами цивілізованого світу, ба більше – тотальне заперечення права, якщо це не право сильного знищувати слабшого. У новій реальності так званої «спеціальної операції» путінська Росія з інстальованим тоталітарним ладом оприявнилася світу як держава-терорист, що вирішила зрештою розв'язати непіддатливе українське питання прямим геноцидом. Наразі йдеться не лише про задоволення економічних інтересів, імперську сатисфакцію чи банальне варварство – про непримиренну онтологічну ненависть до цивілізаційної колиски, яка відмовляється наслідувати штучну матрицю «руського мира», рашизму. У викладенні В.Путіна Україна – це «проєкт анти-Росія», котрий має бути знищений. Хвороблива фіксація у самоочевидній формі. Україна, що стараннями російських

²⁰ Прикладом може слугувати діяльність В.Корнілова, котрий певний час позиціонувався як директор Центру євразійських досліджень у Гаазі (Нідерланди). Ця й дотичні структури відіграли провідну роль у дискредитації України та, як наслідок, негативному результаті голосування в Нідерландах із питання євроінтеграційної стратегії нашої держави (див. докл.: *Сидоренко С.* Як фальшиві українці вплинули на референдум у Нідерландах – розслідування NYT [Електронний ресурс]: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/02/17/7061806/>; *Його ж.* «Україна нам до лампочки» – репортаж про останні дні агітації у Нідерландах [Електронний ресурс]: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2016/04/1/7047099/>).

²¹ Замість цього у 2016 р. було укладено економічно-торгівельну угоду між ЄС та Канадою, а також Транстихоокеанське партнерство між США і країнами Азіатсько-Тихоокеанського регіону.

²² Широко закrojений проєкт у 2015 р. загальмував на стадії залучення до нього лише п'яти країн: Росії, Вірменії, Білорусі, Казахстану, Киргизстану.

²³ *Саргин А., Арбатов А.* «На Украине в любой момент может начаться новая локальная война» [Електронний ресурс]: <https://carnegie.ru/2015/08/21/ru-pub-61083>

ЗМІ перетворилася чи не на alter ego Росії, понад три десятиріччя перебуває в епіцентрі війн історичних дискурсів, які є проекцією війни за ідентичність. Власне, колишній метрополії йдеться про те, аби не втратити Україну ментально, або ж знищити її, щоб не дісталася нікому.

Загрози надто підвищуються загальною ворожістю пересічного росіянина до України. Згідно з дослідженнями «Левада-Центру», наприкінці 2021 р. Україна посіла 2-гу сходинку в топ-10 «недружніх» щодо Росії країн, поступившись лише США. При цьому чисельність негативно налаштованих росіян зросла у проміжку між 2020 і 2021 рр. з 35% до 40% (для порівняння: негативізм у ставленні до США зріс від 60% до 66%)²⁴. Варто також звернути увагу на те, які країни ввійшли до цієї «почесної десятки»: США, Україна, Великобританія, Латвія, Польща, Литва, Німеччина, Грузія, Чехія, Естонія.

У вигаданій кремлівськими політтехнологами та імплантованій численними політичними телешоу «парадній квазіреальності» (термін О.Великанової) Україна й українці перемістилися на наступне після «колективного Заходу» місце у шереду «ворогів». «Українське питання» перетворилося на одне з найбільш дражливих у житті чи не кожного росіянина. Останню обставину, щоправда, можна назвати традиційною для Росії, її влади, принаймні відтоді, як та сама усвідомила себе країною. В реаліях унаочнення феномену, названого Л.Гудковим «поворотним тоталітаризмом», варто очікувати й на самовідтворення низки традиційних «великоросійських» стигм (однією з яких є якраз згадане «українське питання»). «Імперська пиха як основа колективної ідентичності» (Л.Гудков) набирає нових рис, відверто демонструючи фашизацію путінської Росії, її здатність практикувати не лише ментальний, а й фізичний геноцид. Тим часом навіювання ідей, що України – «немає», що українці – «майже ті самі росіяни» (за винятком хіба міфічних «українських нацистів») не спрацьовує. Відчайдушний опір, на який наразилися російські війська в Україні, безальтернативно доводять – Україна й українці є, і вони явно не згодні з тим, що їх «немає». Будівля «русскомирской» псевдоцивілізації складена з тотальної, всеохопної брехні і тримається на повсякчасному забалакуванні власних громадян та залякуванні чужих. Забрехавшись, на верхівці владної драбини самі забули, де проходить межа поміж облудою й реальністю. Тоді як у Кремлі задля збереження влади немов за останній важіль хапаються за ідею «переможної війни» на землях Київської Русі, з підмурків кремлівських башт вилітають цеглина за цеглиною. Росія осипається, дивлячись у криве дзеркало власної проксі-історії та бачачи братовбивцю, котрий розмахує закривавленими руками і звинувачує брата, чие першородство вже кілька сторіч приписує собі, у всіх смертних гріхах. Звідси і спроба геноциду за неможливість розчинити, розщепити, абсорбувати, тобто асимілювати Україну етнокультурно й політично. Образ первістка, колиски Русі уособлює у собі все, що неприйнятно, огидно Росії – волю до вільного, гідного життя. Відторгнення та заперечення права України на існування притаманне як російській владі, що бачить у нашій державі антипод своїй політичній системі, так і політично й ментально стерильному російському народові, котрий ненавидить українців саме за те, що їх не вийшло загнати в новочасне рабство.

²⁴ Общественное мнение-2021: Ежегодник: Аналитический центр Юрия Левады («Левада-Центр»). – Москва, 2022. – С.146.

REFERENCES

1. Fromm, E. (1992). *Adolf Gitler: Klinicheskiy sluchaj nekrofilii*. Moskva. [in Russian].
2. Gudkov, L. (2022). *Vozvratnyi totalitarizm, 1–2*. Moskva. [in Russian].
3. Gudkov, L. (2022, 6th July). *Tri fazy adaptatsii: Vojna s Ukrainoj v rossijskom obschestvennom mnenii*. Retrieved from: <https://aillarionov.livejournal.com/1307983.html> [in Russian].
4. Levinson, A. (2022, 4th March). *Kbotiat li ruskie vojny?* Retrieved from: <https://www.levada.ru/2022/03/04/v-rossii-predpochitayut-dumat-cto-vojni-net/> [in Russian].
5. Pasternak, B.L. (1981). *Perpiska s Olgoj Frejdenberg*. Nju-Jork; London. [in Russian].
6. Sargin, A., Arbatov, A. (2015, 21st August). “Na Ukraine v lyuboj moment mozhet nachatsya novaya lokalnaya vojna”. Retrieved from: <https://carnegie.ru/2015/08/21/ru-pub-61083> [in Russian].
7. Snyder, T. (2022, 22nd April). The War in Ukraine has unleashed a new word: In a creative play on three different languages, Ukrainians identify an enemy: ‘ruscism’. *The New York Times Magazine*. Retrieved from: <https://www.nytimes.com/2022/04/22/magazine/ruscism-ukraine-russia-war.html>
8. Sydorenko, S. (2016, 1st April). “Ukraina nam do lampochky” – reportazh pro ostanni dni abitatsii u Niderlandakh. Retrieved from: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2016/04/1/7047099/> [in Ukrainian].
9. Sydorenko, S. (2017, 17th February). *Yak falshyvi ukraintsi vplynuly na referendum u Niderlandakh – rozsliduvannia NYT*. Retrieved from: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/02/17/7061806/> [in Russian].
10. Yakubova, L. (2018). “*Russkiy Mir*” v Ukraini: na kraiu pivry. Kyiv. [in Ukrainian].

Larysa Yakubova

Corresponding Member of NAS of Ukraine,
 Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
 Head of the Department of the History of Ukraine
 in the 20s and 30s of the Twentieth Century,
 Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
 (Kyiv, Ukraine), lyakubova@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3651-4225>

Ontology of Rashism: Ukraine as an Alter Ego of Russia

Abstract. The purpose of the research is to offer a historiosophical analysis of the reasons for the conservative reversal of the Russian Federation and its unhealthy fixation on Ukraine. The methodological basis is the principles of historicism, objectivity, determinism, and systematicity, which, when applying historical-typological and comparative-historical methods, allow us to analyze the conservative turn of Russia, substantiating its fascism in the context of contemporary political trends. **Main results.** The historical context of the formation of the “parade quasi-reality” in the Russian Federation is analyzed, in which Ukraine and Ukrainians moved to the second place after the “collective West” in the hierarchy of “enemies”, and the “Ukrainian question” turned into a systemic factor of social and political life. It is shown that in the circumstances of the crystallization of the phenomenon of “reverse totalitarianism” one should expect the self-reproduction of a number of stigmas historically characteristic of it, one of which is the “Ukrainian question” itself. The construct of the “Russian World” / “Russkiy Mir” pseudo-civilization is made up of total lies, based on systemic and systematic propaganda manipulation of its own citizens, deception and intimidation of strangers. The creation of a parallel information world has devastating consequences for Russia itself, whose ruling elite has lost touch with reality, forgetting where the line between lies and truth lies.

Keywords: Ukraine, Russia, fascism, nazism, rashism (ruscism), dictatorship, reverse totalitarianism, mass man, genocide, Russia’s war against Ukraine 2014–2022.

Ярослав КАЛАКУРА

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри архівознавства та
спеціальних галузей історичної науки,
Київський національний університет ім. Т.Шевченка
(Київ, Україна), kalajar@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9007-4991>

Ідеологічна легітимація загарбницьких воєн і конструювання образу ворога в російській історіографії

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.04.093>

УДК: 930;378(477);37.016.138;340

Анотація. Мета статті полягає у сприянні розвінчуванню ненауковості російської історіографії, її заідеологізованості та прислужництва правителям; у викритті маніпулятивних намагань нинішніх лідерів РФ заручитися аргументами історії для легітимації геноцидної агресії проти України, її обґрунтування й виправдовування; у з'ясуванні мотивів глорифікації загарбницьких воєн і конструювання образу ворога. **Методологія дослідження** базується на системному дотриманні принципів історизму, наступності, антропологічного, соціокультурного і критично-аналітичного підходів, спростування фальсифікацій та спотворень в історичних нарративах, залучення методів історіографічного аналізу й синтезу, компаративістики, способів історико-хронологічного, історико-генетичного пізнання та власних рефлексій. **Актуальність і наукова новизна** визначаються самою постановкою проблеми, яка в контексті нинішньої війни, її історичного сегмента, набуває особливого значення, оскільки дозволяє глибше осягнути витоки великодержавницької сутності та прислужницького характеру російської історіографії, починаючи з часів В.Татищева, М.Карамзіна, М.Погодіна й до сучасних кремлівських істориків; повніше усвідомити необхідність остаточного вивільнення українських дослідників з-під її світоглядно-методологічного впливу. Вперше на основі історіографічних джерел, напрацювань попередників та авторських студій аналізуються технології звеличування ролі воєн в історії Росії, створення образу внутрішнього й зовнішнього ворогів, формування ворожості та ненависті до України, західного світу. **Висновки.** Результат дослідження спрямований на доведення ненауковості російської історіографії, її одержавлення, ідеологічної заангажованості та упередженості, привласнення нею історико-культурної спадщини Києворуської держави, розвінчування постколоніальних стереотипів, спотворень, фабрикацій, довільного трактування історичних джерел, фальсифікацій історії Росії й України та обґрунтування необхідності їх спростування. Відстежено процес підміни понять російськими істориками, перекручування фактів, поширення міфів, насадження стереотипів мислення з метою маніпуляції історичною свідомістю і збереження української історичної науки в так званому спільному інформаційному просторі, нав'язування їй свого бачення історичного процесу. Звернуто увагу на необхідність подальшого дистанціювання української історіографії від російської, протидії її світоглядному стрижню – парадигмі «російського світу», концепціям «одного народу» та «спільної історії», розвінчування антигуманності ідеології агресивного рашизму, брехливості й аморальності московських історичних міфів щодо характеру та цілей нинішньої окупаційно-завойовницької війни проти України, замовчування її геноцидного спрямування. Висловлено низку пропозицій щодо подальшого викриття експансіоністської політики Росії під маскою «збирання споконвічно російських земель», її сучасних модифікацій, включаючи намагання контролювати інтелектуально-інформаційний простір історичної науки й освіти, використовувати його у великодержавницьких інтересах.

Ключові слова: українська історіографія, ненауковість російської історіографії, глорифікація воєн, війна історій, експансія, фальсифікація, імперська ідеологія, образ ворога.

Одним зі способів мотивації, виправдання та легітимації нинішньої фази повномасштабної окупаційно-загарбницької війни Росії проти України, лицемірно названої «спецоперацією», стало маніпулятивне намагання В.Путіна, а також Д.Медведева, С.Лаврова, С.Шойгу, патріарха РПЦ Кирила та інших adeptів агресії, використати історичні наративи і знайти разом із кремлівськими істориками «наукові аргументи» для пояснення її причин та мети, доведення «законності» захоплення Криму й нібито «права» на таке рейдерство території України. Апеляція до історії зумовлена тим, що російська історіографія з часів М.Карамзіна, М.Погодіна, С.Соловйова, В.Татищева, М.Устрялова тощо сформувалася й функціонує як служниця правителів держави – спочатку Московського царства, відтак Російської та радянської імперій, а тепер і Російської Федерації. Паразитуючи на великодержавницькій ідеї «збирання земель», її представники намагаються довести, що Україна – це, мовляв, «історична територія Росії», тож її необхідно повернути в лоно імперії шляхом сили, примусу, загарбницької війни.

Ось чому в російській інтерпретації це війна, з одного боку, «за відновлення історичного простору імперії», «війна за Україну», тобто не за збереження, а за знищення національної державності, за приєднання території, за впокорення й асиміляцію українського народу, за руйнацію його ідентичності та самобутності, окремішності мови, культури, церкви; а з іншого – вона оцінюється як «війна в Україні», що ніби ведеться «на своїй землі» як «визвольний похід» проти «українських націоналістів, бандерівців, терористів, бойовиків». Із цією метою московська пропаганда вдається до пошуку історичного підґрунтя шляхом різного роду маніпуляцій, фальсифікацій, спотворення історії, до підтвердження своїх зазіхань на Україну так звану «російською історіографією», котра фактично не має нічого спільного з наукою, оскільки зароджувалася, формувалася та функціонує сьогодні як служниця правлячого режиму, а тому наскрізь пронизана імперською ідеологією, брехнею, вигадками. Останні роки засвідчили, що в Росії, де мілітаризм став державною доктриною, реально один «історик» – В.Путін, який видає себе за її «корифея», «знавця» й одноособово, як свого часу Й.Сталін, установлює оціночні канони. Концентрованим прикладом містифікації історії, дезінформації світової громадськості стали його непрофесійні, ревізійні статті до 75-річчя закінчення Другої світової війни (2020 р.) та «Про історичну єдність росіян й українців» (2021 р.), які не випадково вивчалися в російській армії для задурманення солдатів у процесі політичної, морально-психологічної підготовки до війни. Парадокс полягає в тому, що кремлівська фабрика дезінформації, сконструйована на методах нацистсько-геббельсівської пропаганди, аби відвернути увагу від знавіснілого рашизму, називає сучасну Україну «нацистською державою», а українських патріотів – «нациками», прищеплюючи росіянам ворожість і ненависть до всього українського.

Актуальність означеної проблеми не вичерпується контекстом легітимації окупаційно-загарбницької війни Росії проти України як головним мотивом нашого дослідження. Вона зумовлюється й низкою інших чинників. По-перше, давня традиція глорифікації російськими істориками та пропагандистами ролі воєн, утвердження зневаги до людини, її життя, конструювання образу ворога продовжує побутувати у сучасній практиці історієписання, служить виправданням і прикриттям агресивної політики Росії, активно використовується засобами масової інформації, новітніми електронними технологіями як інструмент мобілізації населення для боротьби із «зовнішніми загрозами», нав'язування суспільству почуття незахищеності, ворожого ставлення до інших країн, зокрема до України та наших західних партнерів, відвернення уваги від внутрішніх кризових проблем. Усе це потребує належного реагування

з боку українських істориків, їх подальшого дистанціювання від подібних практик. По-друге, нагнітання воєнної істерії, шантаж і погрози Україні та світу ядерною зброєю супроводжуються «екскурсами» в історію, спотворену, сфальсифіковану у працях російських авторів, критика яких, за невеликим винятком, тривалий час замовчувалася в українській історіографії, вони не отримували належного аналізу, відсічі та спростування. Більше того, дехто з вітчизняних істориків брав їх за орієнтир для себе, ретранслюючи тенденційні погляди. По-третє, критичний аналіз і розвінчування технологій, методів звеличування воєн, пропаганди насилля й конструювання образу ворога, в тіні якого, зазвичай, опинявся український народ на різних етапах історії, дозволяють відтворити правдивий та об'єктивний погляд на історію народів і держав, з якими Україна розвиває партнерські, дружні відносини, що особливо важливо в умовах сучасних інтеграційних процесів, отримання статусу кандидата на вступ до Європейського Союзу, співпраці з НАТО. Все це актуалізує необхідність розгляду російської історіографії під кутом зору її ненауковості та заідеологізованості, легітимації нею окупаційно-загарбницької війни, надаючи водночас пропонуваній статті новизни й гостроти.

Актуальними видаються з'ясування історіографічної сутності понять «глюорифікація війни» та «конструювання образу ворога», виявлення особливостей їх генези в російській історіографії, розкриття мотивів, методів і засобів поширення образу ворога на Україну, сприяння розвінчуванню ненауковості російської історіографії, її заідеологізованості, прислужництва правителям та агресивній політиці держави, викриття підступності шахрайського намагання нинішніх лідерів РФ заручитися аргументами історії для легітимації окупаційно-геноцидної війни проти України.

На дослідницьку важливість такої мети вже зверталася увага в низці праць¹, у тому числі й наших², а сама вона реалізується з урахуванням студій російських авторів – як із погляду сутності понять «глюорифікація ролі воєн» і «конструювання образу ворога» в історії Росії³, так і розвідок, присвячених спростуванню різного роду фальсифікацій, спотворень російською історіографією історичної правди стосовно України та інших держав⁴. Авторський погляд на генезу маніпулятивного спрямування російської історіографії в її прагненнях формувати своєрідний культ війни й образ внутрішнього та зовнішнього ворога з висоти ретроспекції дає підстави стверджувати, що витoki цього явища сягають часів зародження й формування Московського царства, а відтак централізованої держави за зразком Золотоординської імперії.

¹ Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики. – К., 2016. – 586 с.; *Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В.* «Братня» навала: Війни Росії проти України ХІІ–ХХІ ст. – К., 2016. – 248 с.; *Гай-Нижник П.П.* Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. – К., 2017. – 332 с.; *Дорошко М.* Неоголошені війни Росії проти України у ХХ – на початку ХХІ ст.: Причини і наслідки. – К., 2018. – 196 с.; *Ричка В.* Війна пам'ятей: Змагання за спадщину Київської Русі. – К., 2021. – 416 с.; *Парахонський Б.О., Яворська Г.М.* Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл. – К., 2019. – 560 с.; *Горбулін В.* Як перемогти Росію у війні майбутнього. – К., 2021. – 248 с.

² *Калакура Я.* Конструювання образу ворога як технологія маніпуляцій російської історіографії та пропаганди // Україна – Європа – Світ. Серія «Історія, міжнародні відносини». – Вип.18. – Тернопіль, 2016. – С.179–188.

³ *Фатеев А.В.* Образ врага в советской пропаганде: 1945–1954 гг. – Москва, 1999. – 261 с.; *Сенявская Е.С.* Противники России в войнах ХХ в. (Эволюция «образа врага» в сознании армии и общества). – Москва, 2006. – 288 с.; *Светлов Р.* Друзья и враги России. – Москва, 2002. – 188 с.; *Гудков Л.* Идеологема «врага»: «Враги» как массовый синдром и механизм социокультурной интеграции // Образ врага. – Москва, 2005. – С.7–79; *Трубецкой Н.* Взгляд на русскую историю не с Запада, а с Востока. – Москва, 2015. – 151 с. та ін.

⁴ *Білінський В.* Країна Моксель або Московія: У 3 кн. – К., 2008. – Кн.1. – 376 с.; К., 2009. – Кн.2. – 320 с.; К., 2009. – Кн.3. – 320 с.; *Лукінюк М.В.* Обережно: міфи! Спроба системного підходу до висвітлення фальшувань історії України. – 2-ге вид., випр. – К., 2012. – 560 с.; *Касьянов Г., Смолій В., Толочко О.* Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації. – К., 2013. – 128 с.; *Журавков В.* «Гібридна війна Росії проти України у Донецькій та Луганській областях. – К., 2015. – 268 с.

Тому акцент зроблено на так звану класичну історіографію XVIII–XIX ст., до якої постійно апелюють сучасні автори.

Перед тим, як звернутися до концептуального з'ясування означеної проблеми, видається доцільним зробити принаймні декілька застережень.

1. Фундамент міфологізації та ідеологічного призначення російської історіографії, зразки фальсифікацій і спотворення джерел у ній заклали відомі норманісти, прихильники централізації та великодержавності – німецькі історики Г.Баєр, Г.Міллер, А.Шлецер та ін. Не володіючи російською мовою, вони один за одним, на запрошення, догоду й замовлення царського двору формували основи російської історії, намагалися прилаштувати її до західноєвропейського історичного процесу, доводячи, що вона починається з IX–XI ст., тобто з часів Києворуської держави, довільно трактували джерела, вдавалися до фабрикації та підробки давніх літописів, пересмикування фактів. Багато з нав'язаних ними конструкцій надовго збереглися в російській історіографії, отримавши відповідну «методологічну прив'язку». На цій основі склалася абсолютна залежність продукування історичних знань і творчої діяльності істориків від влади, котра, як відомо, органічно впливала з ординської традиції. За словами Г.Вернадського, Росія безпосередньо з татаро-монгольської влади успадкувала її засади, поєднуючи їх із візантійською практикою злиття державної та релігійної систем (культ імператора, освячуваний церквою)⁵. Міфологізований рід Рюриковичів оголошувався спадкоємцем династії римського імператора Августа, а за Судебником 1497 р. вся влада в Московії зосереджувалась у руках великого князя, який спирався на два дорадчих органи – Боярську думу і Священний собор, очолюваний митрополитом. У цьому одна з корінних відмінностей централізованої Московської держави від західного державотворення, яке формувалося на основі раціоналізму. Від Івана Грозного (котрого, до речі, М.Карамзін – «батько російської історії», як його називають – наділив титулом першого царя Івана IV) та запроваджені ним опричнини встановлюється деспотизм одноосібного правління й контроль за переписуванням і створенням літописів, а згодом історичних праць.

2. Суспільній свідомості московитів наполегливо нав'язувалася думка про те, що історія покликана слугувати владі та державі. Ось чому М.Карамзін, призначений придворним історіографом, присвятив свою «Історію держави Російської» «государеві імператорові Олександрові Павловичу, самодержцеві всея Росії», зазначивши, що «історія народу належить цареві»⁶. Схожу думку висловлював і М.Погодін, вважаючи, що історія має бути «охранителькою та блюстителькою суспільного спокою»⁷. Тотальна фальсифікація російської історії розгорнулася у часи Петра I, коли було оголошено перетворення Московії на Російську імперію, а московитів – на росіян; коли започатковувалося створення так званих «загальноросійських літописних зводів», трансформованих згодом у «Повне зібрання російських літописів» з обґрунтуванням права Росії на київську й іншу історико-культурну, духовну, політичну спадщину середньовіччя. Активно підтримала ідею написання «цілісної історії» Російської держави Катерина II, заснувавши спеціальним указом Комісію для складання записок про древню історію переважно Росії (1783 р.) під керівництвом графа А.Шувалова. Комісія ця працювала дев'ять років і шляхом переписування й перекручування історичних джерел та фактів випродукувала так звану «нову історію» Російської імперії, в якій, у супереч історичній правді, утверджувалося право росіян на політичну та культурну спадщину Русі, а все її населення оголошувалося «єдиним

⁵ Вернадский Г. Монголы и Русь / Пер. с англ. – Тверь, 1997. – С.241–243.

⁶ Карамзин Н. История государства Российского: В 12 т. – Т.1. – Москва, 1989. – С.3.

⁷ Погодин Н. Историко-критические отрывки по русской истории: В 2 кн. – Кн.1. – Москва, 1846. – С.16.

народом». Вона стала еталоном для майбутніх істориків XIX ст. і лягла в основу багатотомних праць як М.Карамзіна, так і С.Соловйова. Водночас було засекречено «Скіфську історію» А.Лизлова 1692 р.⁸, де московити фігурували як окремий самотній народ, що не мав нічого спільного з Києвом.

До абсурду було доведене втручання в історичну науку у сталінську добу, а відтак у часи М.Хрущова, Л.Брежнєва, Ю.Андропова. Можна згадати зловісні «Зауваження з приводу конспекту підручника з історії СРСР» (1934 р.) за підписами Й.Сталіна, А.Жданова, С.Кірова, де давалася пряма директива виводити початки російської держави й походження росіян із Київської Русі. Фактично заборонялося висвітлювати історію «Великоросії» у відриві від історії інших народів СРСР, передусім українського та білоруського⁹. От і нинішній режим у РФ прагне «управляти минулим», регулювати історичні інтерпретації у законодавчо-адміністративний спосіб, шляхом нав'язування ідеологічних стереотипів статтями й публічними виступами В.Путіна.

3. В епіцентрі російської історіографії, особливо новітньої, опинилося повне заперечення або грубе перекручення історії України, твердження, ніби вона не має власного минулого, а до XVII ст. взагалі не існувала. Лівобережжя, мовляв, було «окраїною» Росії, а Правобережжя – Польщі.

Переходячи до безпосереднього розгляду основних напрямів легітимації агресії проти України, ідеалізації та культивування воєн в історії Росії, формування ворожості й ненависті до інших країн і народів, зокрема українського, мародерського захоплення чужої спадщини, міфологізації, спотворення історії в російській історіографічній традиції, важливо не оминати їх причинно-наслідково-спадковий характер. У розвитку російської історіографії, її одержавленні, політизації та персоналізації проглядаються кілька основних періодів: *перший* – зародження історичних знань (XVIII – перша чверть XIX ст.), представлений творами В.Татищева, М.Карамзіна, М.Погодіна, І.Щербатова та ін.¹⁰; *другий* – формування й утвердження імперської російської історіографії (1830-ті рр. – 1917 р.), репрезентований К.Аксаковим, М.Данилевським, К.Кавеліним, М.Карєєвим, В.Ключевським, М.Лихачовим, С.Платоновим, С.Соловйовим та ін.; *третій* – насадження й утвердження марксистсько-більшовицької історіографії (1920-ті – 1980-ті рр.), пов'язаний з іменами як поміркованих істориків (Є.Городецький, Б.Греков, А.Гуревич, І.Ковальченко, М.Покровський, Є.Тарле, М.Тихомиров, О.Шапіро), так й активних борців за «класовість» і «партійність» історіографії (О.Бубнов, М.Волін, М.Дружинін, О.Зевельов, І.Мінц, В.Невський, М.Нечкіна, А.Панкратова та ін.); *четвертий* – пострадянська російська історіографія (з 1990-х рр. до сьогодні), котрий, подібно до попередніх, суперечливий, неоднозначний, характеризується як поодинокими спробами часткового очищення історіографії від нашарувань сталінізму в 1990-х рр. (Ю.Афанасьєв, А.Піонтковський, Ю.Поляков, О.Сахаров, Л.Сидорова, Т.Таїрова-Яковлева, Ю.Фельштинський, О.Чорнобаєв та ін.), відкритою критикою путінського режиму (А.Зубов, Є.Панасенков, М.Соколов та ін.), так і консервацією великодержавницьких стереотипів (В.Бутромєєв, О.Данилов, В.Кравцов, С.Кремльов, Н.Нарочницька, О.Романов та ін.).

⁸ Лизлов А.И. Скифская история. – Москва, 2012. – 320 с.

⁹ Див.: [Електронний ресурс]: <http://grachev62>

¹⁰ Ключевский В.О. Курс русской истории // *Его же*. Сочинения: В 9 т. – Т.1. – Москва, 1987. – 432 с.; Карамзин Н.М. История государства Российского: В 12 т. – Т.2. – Москва, 1991. – 832 с.; Соловьёв С.М. История России с древнейших времён // *Его же*. Сочинения: В 18 кн. – Кн.1. – Москва, 1993. – 768 с.; Татищев В.Н. История Российская. – Т.1. – Москва, 2005. – 568 с.; Погодин М.П. Избранные труды. – Москва, 2010. – 776 с.

Закладені, успадковані, модернізовані історико-ідеологічні міфологеми російської історіографії й так званої «концепції культурно-історичного розвитку Росії» за їх змістом і проблематикою досить різноманітні. З погляду означеної теми можна виокремити й умовно згрупувати наявні концептуальні положення щонайменше в п'яти проблемних концентрах із тим, щоб системно та чіткіше осмислити сутність кожного з них, викрити їх тенденційність, хибність, шкідливість.

Перший концентр пов'язаний з обґрунтуванням особливої ролі воєн в історії Росії, які традиційно посідають ключове місце як у висловлюваннях її політичних діячів, так і в російському історієписанні. Достатньо згадати слова Олександра II з передмови до підручника з географії про те, що Росія – держава не торгівельна й не землеробська, а військова, і покликання її – бути грозою світу¹¹. Не менш відвертим був граф С.Вітте, заявляючи, що Російську імперію створила «сила багнета армії»¹². Якими тільки епітетами не наділяли війну російські історики! М.Погодін, наприклад, розглядав виправи проти османської держави як «священну місію», продиктовану Божим провидінням, і закликав Росію до хрестового походу заради звільнення «святих місць» «із-під влади невірних»¹³. Аналізуючи взаємини Росії з Туреччиною, Д.Бухаров відштовхувався від воєн із Золотою Ордою й називав історичними дві московсько-турецькі та десять російсько-турецьких воєн, у тому числі кампанії Петра I за Азов, Катерини II – за приєднання Криму, Кримську війну 1853–1856 рр. та ін.¹⁴

Хрестоматійно знані повідомлення військового міністра О.Куропаткіна Миколі II про те, що впродовж XVIII–XIX ст. Росія провела у війнах 128 років, і лише 72 були мирними, причому тільки 5 припадають на оборонні війни, а решта – на загарбницькі походи. Російські історики люблять цитувати давньосхідних мудреців, зокрема авторів трактатів «Мистецтво війни», «Тридцять шість стратагем», в яких війна фігурує як ефективний стимул розвитку держави й особлива форма економічної конкуренції. Загалом така тенденція властива країнам із кризовою економікою, їх намаганням подолати негативні явища шляхом мілітаризації суспільства, що, своєю чергою, неухильно призводить до воєн. Очевидно, не випадково популярними є посилання російських авторів на слова німецького філософа англійського походження Г.Чемберлена про те, що поглинання сильнішими державами слабших можна оцінювати як прояв природного ходу історичних подій.

Орієнтація на загарбницькі війни й силу армії, на ідеологію колоніалізму як мету та основу зовнішньої політики характерна і для сучасної Росії. За даними соціології, за рівнем довіри російського суспільства на 1-му місці стоїть армія, на 2-му – президент, а на 3-му – ФСБ та інші спецслужби. Повномасштабне воєнне вторгнення Росії в Україну підтримують до 80% росіян, з яких понад 70% відчують із цього приводу гордість, радість, повагу, довіру або надію¹⁵.

Російська індустрія маніпуляцій історичною пам'яттю підхопила ідеалізацію, лакування і створення ідеологічних ілюзій про «справедливий» та «вітчизняний» характер, «блискавичність» перемоги СРСР у війні проти гітлерівської Німеччини, намагаючись приписати її лише росіянам, що цілком перегукується з кремлівським тостом Й.Сталіна 1945 р. «за великий російський народ» і його «керівну роль» та однойменною картиною київського художника М.Хмелька 1947 р., удостоєною

¹¹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://ru.citaty.net/tsitaty/655860-aleksandr-ii-rossiia-gosudarstvo-ne-torgovoe-i-ne-zemleledelchesko/>

¹² Див.: [Електронний ресурс]: <https://diletant.media/articles/29743536/>

¹³ *Погодин М.П.* Историко-политические письма и записки в продолжение Крымской войны (1853–1856). – Москва, 1874. – С.186.

¹⁴ *Бухаров Д.Н.* Россия и Турция: Исторический очерк (Воспроизведено изд. 1878 г.). – Москва, 2011. – 240 с.

¹⁵ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.pravda.com.ua>

Сталінської премії. 9 травня цього року з вуст В.Путіна прозвучало абсурдне прирівняння нинішньої війни проти України до так званої «Великої Вітчизняної», і думка про те, що російське військо нібито б'ється проти «Заходу», таким чином «захищаючи» Росію. Формуючи міф про «країну переможців», РФ успадкувала від СРСР й один із центрів містифікації воєн – Інститут військової історії, створений 1966 р., який із 2010 р. віднесений до структури Військової академії генштабу ЗС РФ, і розглядається як форпост військово-історичної науки, що зосереджений на міфологізації відповідних сторінок історії Росії («тріумфу російської зброї»).

Традиційно російські історики всіляко глорифікують військову та воєнну діяльність князів, царів, імператорів, радянських правителів, передусім Й.Сталіна, «великих полководців» типу Олександра Невського, Дмитра Донського, О.Суворова, М.Кутузова, а також Г.Жукова, котрі, мовляв, «рятували» від «іноземного іґа» «єдиновірні, єдинокровні народи». При цьому замовчується, що їхня стратегія спрямовувалася на розширення території за рахунок чужих земель. Деякі автори відносять до числа «завойовників» і київських князів, зокрема Ярослава Мудрого як «творця середньовічної імперії». При цьому оминають мовчанкою, що він віддавав перевагу не воєнній експансії, не зброї, а дипломатії. Доводячи природність войовничості московитів, їх «непереможність», автори наголошують водночас на нібито «миролюбній», «оборонній» і «справедливій» політиці Кремля, замовчуючи жорстокість, насилля, поразки. Між тим, за даними дослідників, починаючи з 1480 р., Росія ініціювала майже 70% зі 140 воєн, в яких брала участь, значну частину з них програла¹⁶. В.Путін, його прес-секретар Д.Песков, патріарх Кирило заявляють, нібито росіяни впродовж усієї історії «ніколи ні на кого не нападали», лише оборонялися. Як тоді Росія зуміла за 350 років розширити свою територію в понад 7 разів?!¹⁷ Принагідно нагадаємо, що у зарубіжній історіографії фігурує так званий «заповіт Петра», від якого намагаються відхреститися більшість російських істориків як від «фальсифікату», оскільки тут ідеться про те, що Росія має постійно перебувати у стані війни, їй слід завоювати Швецію, Польщу, Туреччину, нацьковувати один на одного європейських монархів і після цього захопити Італію, Іспанію, Францію¹⁸. Не можна оминати й уникнення в російській історіографії аналізу московських стратегій у численних війнах проти України, які супроводжувалися масовими вбивствами, захопленням у полон, загарбанням територій, насиллям, жорстокістю, катуваннями¹⁹.

Свідченням того, настільки глибоко у свідомість російського суспільства ввійшла прихильність до насилля та воєн, є не лише жорстокість росіян (у тому числі вихідців із Чечні, Бурятії та інших регіонів Росії), дані соціологів, журналістських розслідувань, але й погляди представників так званої «культурної еліти». Ось як висловився 24 червня 2022 р директор Ермітажу М.Піотровський в інтерв'ю «Российской газете»: «Всі ми мілітаристи й імперці. Війна – це самоствердження нації»²⁰.

Звичайно, героїзація воєн, полководців загалом властива багатьом історіографіям. Не оминула вона й українську. Але особливість російської полягає в тому, що тут сформувався своєрідний культ воєн – їх усіляко звеличують як тріумфальні. Чи не найбільше підносять російські автори Куликовську, Полтавську, Бородинську битви,

¹⁶ Див.: [Електронний ресурс]: <https://antenna.com.ua/archives/36946>

¹⁷ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.youtube.com/watch?v=vRJSjkWV0AE>

¹⁸ Див.: [Електронний ресурс]: https://ru.wikipedia.org/wiki/Завещание_Петра_Великого

¹⁹ Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. «Братія» навала: Війни Росії проти України XII–XXI ст. – К., 2016. – 248 с.; Дорошко М. Неоголошені війни Росії проти України у XX – на початку XXI ст.: Причини і наслідки. – К., 2018. – 196 с.

²⁰ Див.: [Електронний ресурс]: https://meduza.io/feature/2022/06/24/vse-my-militaristy-i-impertsy-voynato-samoutverzhenie-natsii?fbclid=IwAR1T_RstePIOEddfdnFM8_KPN1pvdnZKOGbeF_UZOW3dkgPyA9RCYTeHRhE

наділяючи їх різноманітними міфологічними подробицями (зокрема розгром війська Мамаєва подається не інакше, як початок «звільнення слов'янських народів» від «ординського іґа»).

Уже дев'ятий рік Росія веде війну проти України, в якій гинуть не лише наші воїни, а й цивільні громадяни. Ця війна супроводжується масовими військовими та воєнними злочинами, депортаціями мирних мешканців, руйнуваннями міст, сіл. Торкаючись перебільшення російськими істориками і пропагандистами «історичної величі», «ратних подвигів», «бойової слави» своїх військ, моделювання образу армії РФ як нібито «першої» чи «другої» у світі, міфу про її «непереможність», заяв, що нинішня чергова війна буде «короткою та переможною», варто звернути увагу на те, що все це похитнулося вже з перших днів після початку повномасштабного вторгнення. Ворог наразився на неочікуваний опір із боку Сил оборони України та всього нашого народу.

Ось чому з-поміж пріоритетних завдань українських істориків важливим є зміна акцентів у ставленні до апологетики воєн у російській історіографії й суспільній думці, викриття їх справжньої сутності з тим, щоб екстраполювати отримані знання на поглиблене вивчення нинішньої війни та формування пам'яті про неї як такої, що стала жорстоким випробуванням для всіх українців на стійкість і вірність своїй нації, державі.

До сказаного про глорифікацію воєн та військової потуги РФ тісно примикає *другий концентр*, в якому розглядаються праці російських істориків, що конструюють демонічний образ «ворога Росії», передусім зовнішнього. Упродовж усієї історії цієї країни інструментом морально-психологічної підготовки воєн, проведення воєнних кампаній, виправдання воєнних видатків, пояснення кризових внутрішніх проблем служать тексти істориків, присвячені формуванню образу ворога та, відповідно, ненависті до нього. До закладання цієї традиції також причетні В.Татищев, М.Карамзін, М.Погодін та інші, котрі, маніпулюючи джерелами, створювали й накидали образ «ворога Росії» як на сусідів України, на народи, що нерідко виступали союзниками або й оборонцями українців (поляків, литовців, кримців, турків, шведів та ін.), так і на саму Україну. В такий спосіб формувався стереотип про те, нібито тільки Росія є «єдиним захисником», а навіть гарантом існування України.

У працях російських істориків Польща, наприклад, постає як «історичний ворог Росії». Зокрема М.Погодін зазначав, що поляки «ніколи не будуть росіянам ані щирими братами, ані вірними союзниками», а саму їхню країну називав «хворобою на тілі слов'ян»²¹. В.Татищев і О.Щапов виводили коріння антипольських настроїв зі ставлення православ'я до католицизму, вдаючись до упередженого та довільного трактування фактів. Подібний погляд підтримували В.Ключевський, С.Соловйов, а відтак С.Платонов, М.Покровський та інші, які хоч і вважали оцінки попередників архаїчними, але щодо зовнішньополітичних орієнтирів продовжували відносити Польщу до «історичних ворогів Росії». Під кутом ворожого ставлення до Речі Посполитої оцінювалася вся історія козацької України, Люблінська (1569 р.), Берестейська (1596 р.) унії. Аналізуючи період «смути» та російсько-польську війну 1609–1618 рр., В.Ключевський декілька разів наголошував на спільних діях козацьких і польських «шайок», дніпровських і віслянських «покидьків» («отбросов»), підтримуваних Швецією, з метою заволодіти Кремлем та викликати колапс Московської держави²². Контекст «історичного ворога» слугував обґрунтуванням ключової ролі

²¹ Погодин М. Параллель русской истории с историей европейских государств относительно начала // *Его же. Историко-критические отрывки*: В 2 кн. – Кн.1. – Москва, 1846. – С.126.

²² Ключевский В. Сочинения в 9 т. – Т.5: Курс русской истории. – Москва, 1987. – С.32–54.

Росії у чотирьох поділах Польщі (1772, 1793, 1795, 1939 рр.), зрештою в насадженні там просталінського режиму по Другій світовій війні. Не випадково радянська історіографія розглядала цю країну як «форпост наступу» антикомунізму, «латинства», «уніатства». Недовір'я, підозріливість, ворожість у ставленні до Польщі зберігаються й за путінського керівництва.

Поряд із Польщею як нібито «історичним ворогом» подібне місце в російській історіографії посідає Швеція – «ворог одвічний», починаючи з часів Новгородської республіки XIII ст. і Московського князівства XV ст. Серед підстав такої оцінки фігурує й союз шведського короля Карла XII з гетьманом І.Мазепою 1708–1709 рр. Натомість Туреччина (Османська імперія) разом зі своїм васалом Кримським ханством – «кровний ворог». В.Ключевський, шукаючи аргументи для виправдання загарбницьких воєн Росії проти Туреччини, прагнень приєднати Крим, називав його «розбійницьким барлогом», а жителів – «степовими хижакими»²³.

Арсенал методів і засобів формування образу ворога як інструменту зовнішньої та внутрішньої політики комуністичного режиму помітно збагатила радянська пропаганда й історіографія, які не лише зберігали імперський дух у суспільстві, але на основі методології «партійно-класового підходу», прикриваючись гаслами «інтернаціоналізму», «дружби народів» вели жорстку боротьбу проти західних історичних наративів, включаючи і студії дослідників з української діаспори. Утверджуючи образ ворога як антитезу «радянському патріотизму»²⁴ в умовах «холодної війни» історики, а також компартійні журналісти відшліфовували способи очорнення цього образу як в очах своїх громадян, так і у зарубіжному середовищі зусиллями завербованої та проплаченої агентури. Після відновлення незалежності України проросійські ЗМІ всіляко сприяли створенню інформаційного поля для антидержавних політичних сил, водночас готуючи українців морально і психологічно до капітуляції перед Росією в ім'я «миру за будь-яку ціну».

Атмосфера ворожості, антизахідні тенденції радянської історіографії отримали нове дихання з приходом до влади в РФ В.Путіна. Різко змінилася тональність у ставленні до західних країн, передусім членів НАТО в умовах нинішньої війни, одним із мотивів котрої є недопущення членства України в альянсі. Все це засвідчує, що Росія – антипод цивілізованого світу, культивує абсолютно протилежні цінності та принципи міжнародної політики, які межують із тоталітаризмом гітлерівського гатунку. Деякі російські історики настільки зациклилися та заглибилися в технології продукування образу ворогів, що пропонують поділяти їх на дві категорії: ворог переможений і ворог-переможець. На їхню думку, перший тип не страшний, оскільки він програв, тож не становить небезпеки. До таких відносять, наприклад, предків сучасних турків, котрі брали участь у численних російсько-турецьких війнах, а також шведів, що зазнали поразки в Північній війні. Це можна простежити й на прикладі еволюції ставлення російської історіографії до Фінляндії та фінів як образу чужого. Якщо ще 5–10 років тому останніх характеризували добрими, працелюбними сусідами, акуратними, стриманими, небагатослівними, чесними, законослухняними, то після набуття членства в НАТО характеристика різко змінилася під образ ворога. По-іншому змальовується і сприймається ворог-переможець, позаяк у минулому він виявився сильнішим та заслуговує помсти, принаймні його нащадки. Пропонується також не ототожнювати поняття «ворог» і «противник» («супротивник»). Перший – це, мовляв, той, хто зазіхає, нападає на країну ззовні, порушуючи

²³ Ключевский В.О. Курс русской истории: В 3 т. – Т.2. – Москва, 2002. – С.137–138.

²⁴ Фатеев А.В. Образ врага в советской пропаганде: 1945–1954 гг. – Москва, 1999. – 216 с.

її кордони, а другий – перебуває у стані ворожнечі, тобто «недруг»²⁵. Нарешті наголошується й на необхідності розрізняти не тотожність, а взаємопов'язаність понять «реальний ворог» та «образ ворога». Під останнім розуміють історичний або соціально-політичний міф, покликаний формувати і збуджувати почуття ненависті до того чи іншого народу, країни, конкретної людини. В історіографічному вимірі він може мати два значення: а) реальний, науково обґрунтований та доведений; б) уявний, вигаданий, штучно сконструйований (якраз це чи не найбільшою мірою торкалося України й українців).

Третій концентр стосується парадигми апологетів Кремля про так званій «один народ», «одну країну та державу», «спільні територію й історію», «єдину канонічну церкву» тощо, що ними просякнута як давня, так і сучасна російська історіографія. Усі ці ідеологічні штампи перегукуються з девізом гітлерівців, їхніми закликами до консолідації німців в єдину «народну спільність» («один народ, один райх, один фюрер»). В інтерв'ю агентству ТАСС 22 лютого 2020 р. В.Путін заявив, що росіяни й українці – «один народ», оскільки, мовляв, до XIII ст. не було відмінностей у мові, а до XV ст. східні слов'яни самі себе називали «росіянами» («русскими») ²⁶.

Аналізуючи праці сучасних російських істориків, неважко помітити їхні намагання реанімувати «теорію офіційної народності», в основі якої лежить уваровська формула «православ'я, самодержавство, народність». Історичну інтерпретацію цієї теорії в руслі слов'янофільства дав М.Погодін²⁷. Співзвучними з подібними поглядами були відносно ліберальні ідеї К.Аксакова як «обережного» критика Петра I стосовно двох «двигунів» російської історії: земля й держава²⁸.

Маємо розуміти, що для більшості російських істориків концепт «один народ» означає саме російський. Такий погляд також укоренився в історіографії завдяки М.Погодіну та С.Шевирьову як поборників згаданої «теорії офіційної народності», що слугувала ідеологічною зброєю царату в боротьбі проти наростання національно-визвольного й революційного руху. Сутність цієї теорії, яку підтримував і С.Соловйов, полягала в тому, що російському народові властива відданість цареві та православ'ю²⁹. Принагідно нагадаємо, що в 1861 р. М.Костомаров намагався спростувати думку про одну «руську народність»³⁰. Імперську схему історії Московії вперше піддав критиці М.Грушевський, котрий науково довів, що творцем князівської держави Русь був український етнос, і що твердження про «загальноросійську» («общерусскую») історію, «колиску трьох братніх народів» – це повна фікція («Ми знаємо, що Київська держава, право, культура були утвором одної народності, українсько-руської») ³¹.

Фальсифікуючи в унісон і на догоду правителям історичні джерела, російські історики й деякі адепти малоросійства в Україні тривалий час створювали відповідні наративи, поширюючи концепцію «спільної історії Росії й України», «колиски братніх народів», носячись з ідеєю створення «спільних підручників». Серед апологетів цієї концепції опинилися харківський дослідник В.Духопельников, а також

²⁵ Сеньявская Е.С. Противники России в войнах XX в. (Эволюция «образа врага» в сознании армии и общества). – Москва, 2006. – 288 с.

²⁶ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-putin-ukrayina-narody/31734825.html>

²⁷ Погодин М.П. Исследования, замечания и лекции Михаила Погодина о русской истории: В 7 т. – Москва, 1846–1856.

²⁸ Аксаков К.С. Государство и народ. – Москва, 2009. – 306 с.

²⁹ Соловьёв С.И. История России из древнейших времён. – Т.1. – С.6.

³⁰ Костомаров М.И. Дві руські народності. – К., 2020. – 112 с.

³¹ Грушевський М.С. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Його ж. Твори: У 50 т. – Т.1. – Л., 2002. – С.75–82.

знаний археолог академік П.Толочко, прихильник у свій час ідеології «російського світу» (утім у квітні 2022 р. він заявив про вихід зі складу РАН як іноземний член).

Маніпулятивний характер мають спроби реставрації концептів «Мала Русь», «Малоросія», запроваджених ще у XIV–XVII ст., та активно використовуваних для створення на їх основі міфу про Україну як історичну складову території «Великої Русі», а значить і про «спільну країну». Не випадково В.Путін у вже згадуваній статті зазначив, нібито слово «Україна» не мало жорсткої географічної, і тим більше етнокультурної прив'язки, а тому термін «Малоросія», мовляв, історично «більш коректний». Поняття «Україна» трактується в російській історіографії не інакше як «окраїна Росії», а «спільне історичне минуле» і «спільна боротьба» із зовнішніми ворогами – як причина й мотив приєднання України до Росії 1654 р., що отримало формулу «возз'єднання» та набуло характеру державної доктрини у відомих тезах ЦК КПРС³². У них були й інші приклади спотворень. Так, стверджувалося, що Київська Русь сформувалась як «Давньоруська держава», поклавши початок «російській народності» та «російській державності»; продовжувачами Київської Русі стали Володимиро-Суздальське князівство, а відтак Московське царство; діяльність Петра I й Катерини II оцінювалася як така, що мала «позитивне значення для захисту українського народу від турецько-татарських феодалів», а гетьмани І.Виговський, П.Дорошенко, І.Мазепа були «зрадниками», котрі намагалися «відірвати Україну від Росії»; проголошення в 1918 р. незалежності України розглядалося як «прояв сепаратизму», а укладений Українською Центральною Радою Брестський мир був «ганебним» і призвів до приходу німецьких військ; лідери Української революції 1917–1921 рр. атестувалися «платними агентами імперіалізму»; Червона армія в 1918–1920 рр. «звільнила» Україну; входження її до СРСР характеризувалося як «велике благо для українського народу» й т. д. Фактично ці стереотипи було вмонтовано в історіографію. Вони виявилися живучими і знайшли продовження в деяких сучасних працях. Можна солідаризуватися з думкою Ю.Шаповала про те, що В.Путін і його оточення політизують тезу про «один народ» та в такий спосіб намагаються перетворити історію на інструмент для досягнення своєї мети: «новий Переяслав», нове приєднання, аншлюс України³³. Нинішня війна підтвердила міфічність подібних намірів, засвідчила здатність українського народу захистити свою державність і відстояти територіальну цілісність країни.

Четвертий концентр охоплює публікації, ключова ідея яких спрямована на поглиблення віку російської державності, звеличування Московії, доведення винятковості та унікальності історії «великого російського народу», приниження інших народів і держав. М.Погодін називав російський народ «богообраним», підкреслюючи: «Перст Божий веде нас, немов у давнину іудеїв, до якоїсь високої мети»³⁴. Ці сюжети також використовуються в руслі ідеологічної легітимації нинішньої війни проти України. Відповідно, задавнюється хронологія зародження і становлення російської історіографії, її витоки пов'язуються з IX ст.³⁵ Появу «великоросів» В.Ключевський відносив до 1169 р., тобто до захоплення Києва володимиро-суздальським князем Андрієм Боголюбським. «В особі князя Андрія, – зазначав він, – великорос уперше виступив на історичну сцену»³⁶.

³² Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією. Схвалені ЦК КПРС. – К., 1954. – 28 с.

³³ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.bbc.com/russian/news-57807736>

³⁴ Погодин М.Н. Взгляд на русскую историю: Лекция при открытии курса в сентябре 1832 г. // Историко-критические отрывки М.Погодина. – Москва, 1846. – С.8, 10.

³⁵ Шапиро А.Л. Русская историография с древнейших времён до 1917 г. – Москва, 1993 – 768 с.

³⁶ Ключевский В. Сочинения в 9 т. – Т.6: Курс русской истории. – Москва, 1987. – С.113.

Висвітлення, що переслідує мету заглибити російську історію в найдавніші епохи, пов'язати її з античними цивілізаціями, зі Скіфією та Сарматією, неможливе без вигадок, міфів. Фундатором задавнення історії Росії вважають С.Соловйова, котрий починав її відлік із V ст. до н. е., тобто з часів Геродота. Відомо, що сарматизм – це національна ідеологія польського шляхетства, спрямована на пошук історичного коріння й обраності давніх предків – сарматів. Інтерес російських істориків до неї зумовлений тим, що центральним її концептом була категорія «Вітчизна».

Деякі сучасні російські автори (зокрема М.Аджі, Н.Бурланков, М.Кремо, Е.Мулдашев, Г.Носовський, О.Фоменко) під виглядом «нової хронології» та інноваційних підходів як давнє джерело з історії Росії залучають «Велесову книгу», стверджують, що росіяни заселили Європу задовго до виникнення Римської імперії, а «великі руси» відкрили Америку, міфологізують так звану праслов'янську язичницьку державу, Половецьку імперію, постать Олександра Невського, «Льодове побоїще», Куликовську битву тощо.

Манія «величчя» російської історії, що так наполегливо нав'язується суспільній свідомості, похідна від ідеології московських правителів. Вона почалася ще з XVI–XVIII ст., коли були відліті та встановлені на території Кремля «цар-гармата» й «цар-дзвін», повсюдно відкривалися пам'ятники правителям, споруджувалися величні храми на честь «переможних битв». Тому й не дивно, що твори російських істориків, починаючи з XVIII ст. й до сучасності, переповнені такими стереотипами, як «велика Росія», «велика країна», «велика держава», «великий народ», «велика територія», «велика культура» й т. п. Щодо масштабів території, то тут сумнівів немає. Виникають лише питання, як та якою ціною вона опинилася під контролем імперії; наскільки раціонально, ким і в чий інтересах освоюються й використовуються ресурси; чому замовчується відоме визначення колишнього класика – «тюрма народів»? Не менш риторичними видається питання: у чому велич російської культури та духовності; яке їх місце у світовій цивілізації; які цінності, окрім насилля, жорстокості, ворожості, зверхності, вона сповідує? Переважна більшість українських істориків, посилаючись на достовірні джерела, професійно та переконливо доводять хибність і надуманість ідеологічних штампів про російську «давність», про її «величчя» у всіх вимірах і проявах.

Не менш актуальним видається органічно пов'язаний із попередніми *п'ятим концентром*, присвячений історіографії привласнення Росією історичної, політичної, культурної, духовної спадщини Києворуської держави. Що розуміють під поняттям «київська спадщина»? Це історико-культурні надбання, духовні й матеріальні цінності передусім Києва, а також Володимира, Галича, Переяслава, Чернігова, інших міст, їх духовні святині, архітектурні, писемні пам'ятки. У суспільній свідомості багатьох поколінь росіян Київ виступає як ірраціональне підґрунтя конфлікту. Він сприймається, з одного боку, базовою точкою відліку їхньої історії та символом, з якого «пішла Руська земля», бере початок не лише Русь Київська, але й «Московська», а з іншого, – виступає сильним подразником як столиця незалежної України, адже носії імперської свідомості не спроможні змиритися з цим фактом.

За великим рахунком, нинішня війна – це продовження багатовікової битви за Київ, один з аргументів якої будується на найбільш міфологізованому у творах російських істориків висловлюванні: «Київ – мати городів руських», вибудованому на фальшивому трактуванні «Повісті временних літ». Як відомо, її автор приписував ці слова київському князеві Олегу й відносив їх до 882 р. А раз так, – твердять кремлівські історики, – значить Київ «русский», тобто російський «град», «колиска російської державності та духовності». Між тим, заглиблення у хронологію й мотиви цього вислову, його зіставлення з іншими джерелами засвідчують, що він не мав (і не має) ніякого відношення ані до Московії, ані до Росії. Проте саме на його основі утверджувалося гасло: «Вся Русь має

статі Московією», на якому, власне, і ґрунтувалася реалізація згадуваної ідеї «збирання та єднання Руської землі» (вислів, узятий зі «Слова о полку Ігоревім»)». ³⁷

Умонтовуючи ідею псковського монаха Філофея про те, що «Москва – третій Рим» в історичний контент, російські історики вдавалися до аналогії з ідеєю київських книжників про сприйняття древнього Києва як «нового Єрусалиму», хоча будувася він здебільшого за зразком Константинополя ³⁸.

Із кінця XVII ст. перед першими московськими істориками постала дилема: де шукати витоки російської державної та культурної традиції – «на київському Заході» чи на «монгольському Сході»? Більшість схилилися до першого варіанту, заявивши, що сама Київська Русь сформувалася як «давньоруська держава», а її продовжувачами нібито стали Владимиро-Суздальське князівство та Московське царство.

Шляхом переписування княжих літописів постулат про початок «російської державності» з Київської Русі отримав постійне місце в російському історієписанні, у творах В.Татищева та І.Болтіна, а згодом був підхоплений багатьма наступниками. Зокрема О.Манкієв опублікував написану 1770 р. книжку князя А.Хілкова з передмовою вже згаданого Г.Міллера, в якій Київська держава трактувалась «ядром російської історії». Помітною стала спроба деяких істориків видати Новгород альтернативним центром російської державності й конкурентом Києва. Не випадково 2012 р. за указом президента РФ із нагоди 1150-річчя Новгорода відбулося відзначення «зародження російської державності». Побутує і третій погляд, який пов'язує з іменем основоположника концепції євразійства М.Трубецького. Він наголошував, що Московська держава виникла завдяки «татарському ігу». Московські царі, ще не закінчивши «збирання руської землі», почали «збирати» землі Західного улусу Монгольської імперії, а сама Московія набула характеру потужної держави лише після завоювання Казані, Астрахані, Сибіру. «Повалення татарського іґа» звелось до заміни монгольського хана православним царем і перенесення ханської ставки в Москву ³⁹. Саме від Монгольської імперії, заснованої Чингісханом, Росія перейняла традицію «звільняти інші народи» й накидати на них рабство шляхом загарбницьких воєн та агресивної геополітики.

Підсумовуючи розгляд тематичних концентрів означеної проблеми, можна зробити деякі узагальнення й висновки, а також висловити низку пропозицій. По-перше, російська історіографія з часів її зародження формувалася та функціонує не як наука, а як ідеологічна прислужниця правлячого режиму, засіб обґрунтування й виправдання агресивно-експансіоністської політики держави. Специфіка історієписання в Московії, а відтак у Російській імперії, СРСР та нинішній Російській Федерації полягає в тому, що, з одного боку, воно пронизане імперською фразеологією, брехнею, вигадками, має характер ідеології, ґрунтується не на науковому аналізі й осмисленні джерел, а на їх спотворенні та фальсифікації. Можна згадати, що вже на перших сторінках своєї найвідомішої праці М.Карамзін зізнавався, що домисли подобаються, а для повного задоволення треба думати, що вони істина ⁴⁰. Червоною ниткою крізь більшість історичних творів проходить вихваляння воєн в історії Росії, виправдання їх загарбницького й несправедливого характеру, прославляння «героїзму» армії, «мудрості» полководців. Усе це використовується в інформаційному просторі для відповідної мотивації населення, ідеологічного виправдання експансіоністської та загарбницької політики, зокрема сучасної війни проти України, для її легітимації.

³⁷ Слово о полку Ігоревім / Пер. Л.Махновець, В.Свідзинський. – К., 2008. – С.121–122.

³⁸ Демчук Р.В. Ідея «Святої» Русі в архітектурному образі Києва // Наукові записки НаУКМА. – Т.13: Теорія та історія культури. – К., 1999. – С.48–56.

³⁹ Трубецькой Н.С. О туранском элементе в русской культуре // Наследие Чингисхана. – Москва, 2019. – С.178–200.

⁴⁰ Карамзин Н.М. История государства Российского. – Москва, 2017. – С.8.

По-друге, творчість російських істориків використовується в технологіях конструювання образу ворога як спосіб маскуванню та виправдовування агресивної сутності «обложеної фортеці» Московської/Російської держави, перманентних воєн, спрямованих на захоплення чужих територій. Більшість російських істориків, починаючи з В.Татищева, М.Карамзіна, М.Погодіна й до сучасних прислужників путінського режиму, формували та продовжують утверджувати в літературі трафарети образу «історичних ворогів», насамперед тих країн або груп, які стримували імперіалістичні зазіхання Росії. Засвоєні стереотипи, методи й засоби поширення образу ворога, в тому числі щодо України, передаються від покоління до покоління з метою маніпулювання суспільною свідомістю. Приклад російської історіографії підтверджує, що функціонування образу ворога в історієписанні характерне зазвичай для країн із тоталітарними режимами й перманентними кризами, які потребують підтримання у суспільстві атмосфери постійної мобілізації та психологічної напруги, а тому вдаються до демонізації внутрішнього або зовнішнього «ворога».

По-третє, російська історіографії просякнута українофобією, перекручуванням історичної правди й моделюванням парадигми «одного народу», «спільної історії». Вона має явно маніпулятивну спрямованість, застосовується для аргументації агресивної політики щодо інших народів. Усе це потребує відповідного реагування з боку українських істориків і медіа. Йдеться не тільки про послідовне викриття та аргументоване спростування фальсифікацій російських істориків і путінської пропаганди, а й про необхідність належної контрпропаганди, формування наукового світогляду та утвердження українського бачення історії Росії, розвінчування її імперіалістичної політики стосовно України, інших держав.

По-четверте, з легітимацією, виправданням війни, аргументацією її необхідності як способу «покарання» України пов'язані й такі напрями спотворення правди в російській історіографії, як намагання поглибити давність державності Московії, обілити загарбання нею чужих територій, у тому числі українських, привласнити київську історико-культурну спадщину тощо. Переважна більшість сучасних російських істориків (за невеликим винятком) разом із кремлівськими ідеологами виправдовують агресивну політику Московської/Російської держави як «обложеної фортеці», перманентні війни, спрямовані на утвердження гегемонії, формують і підтримують у суспільстві атмосферу напруги, ворожнечі. Ось чому так важливо на основі джерел, фактів викривати антигуманність ідеології рашизму, розвінчувати брехливість, аморальність московських історичних міфів, спрямованих на знищення України як держави, на розмивання ідентичності українського народу, заперечення його історії, мови, культури, духовності.

Відштовхуючись від цих висновків, видається доречним висловити деякі пропозиції й рекомендації в контексті реагування українських істориків на виклики, зумовлені війною та участю в ній історіографічного чинника у форматі «війни історій». Насамперед потрібен глибокий і неупереджений аналіз кризь призму історичної науки причин, мотивів та нетипового характеру ведення війни, багаторічної підготовки до неї, участі у цьому процесі російської історіографії, її споконвічних прагнень накинути історикам України свою схему та оцінки українського історичного процесу як нібито сегмента російського, зберегти й посилити свій вплив у сучасному інтелектуальному, інформаційному просторі. На часі продовження деколонізації, деросіізації та декомунізації історіографії. Маємо вчитися критично мислити, діяти без традиційної донедавна «оглядки» на істориків Москви, Санкт-Петербурга, оскільки там процвітає українофобія, відбувається реставрація імперіалістичного та комуністичного трактування історичного процесу. Неприпустимою для української історіографії є російська практика зрощування історії й політики, розглядати політичну доцільність

вищою за правду та об'єктивність. Сказане стосується й істориків церкви, покликаних критичніше ставитися до РПЦ та її філії УПЦ як у минулому, так і тепер, коли частина духовництва останньої відкрито залишається на боці ворога.

Війна внесла корінні зміни не тільки в українсько-російські взаємини, але й в історіографічну ситуацію в обох країнах, у тематичне, змістовне та світоглядне наповнення історичних наративів. У міру поглиблення системної кризи, наростання в Росії агресивності, українофобії, в Україні набула нового рівня консолідації та єдності національна ідентичність із багатьма ознаками цивілізаційної⁴¹. Це змушені визнати й окремі російські історики, котрі не втратили здатності до аналітики. Як зазначив О.Міллер, якщо прийняти слова В.Путіна про внесок В.Леніна у формування української нації, то сам президент Росії закріпив антиросійські почуття як домінуючий елемент національної ідентичності українців⁴².

Необхідно й надалі безкомпромісно та переконливо розвінчувати псевдонауковість російської історіографії, її антиукраїнську спрямованість, активніше спиратися на здобутки цифровізації історії, новітні інформаційні технології з тим, щоб спільними зусиллями з істориками інших країн протидіяти монополії російських наративів на пострадянському й західному просторах. Назріла потреба у кращій координації зусиль фахівців академічних установ (інститутів археографії та джерелознавства, всевітньої історії, історії України, політичних і етнонаціональних досліджень, українознавства), а також університетів, спрямованих на розвінчування маніпулятивних ідеологем російських істориків. Українські науковці мають остаточно подолати синдром постколоніалізму, провінціалізму та «совковості», вийти з-під впливу ідеологічних стереотипів і розірвати будь-які зв'язки з російськими істориками як прислужниками путінського режиму й носіями великодержавницької ідеології рашизму, забути про створення так званої «спільної історії», під якою у Кремлі зазвичай розуміють російську, очистити місця історичної пам'яті та антропологічне поле української історіографії від російсько-радянського засилля.

REFERENCES

1. Bilinskiy, V. (2008–2009). *Kraina Moksels abo Moskovitii*, 1–3. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Brekhunenko, V., Kovalchuk, V., Kovalchuk, M., Korniienko, V. (2016). "Bratnia" navala: Viiny Rosii proty Ukrainy XII–XXI st. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Doroshko, M. (2018). *Neobolobsheni viiny Rosii proty Ukrainy u XX – na pochatku XXI st.: Prychyny i naslidky*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Fateev, A.V. (1999). *Obraz vraga v sovetskoj propagande: 1945–1954 gg.* Moskva. [in Russian].
5. Gudkov, L. (2005). Ideologema "vraga": "Vragi" kak massoviy sindrom i mekhanizm sotsiokulturnoy integratsii. *Obraz vraga*, 7–79. Moskva. [in Russian].
6. Hai-Nyzhnyk, P.P. (2017). *Rosiiya proty Ukrainy (1990–2016 rr.): vid polityky shantazhu i prymusu do viiny na pohlynnannia ta sproby znyshchennia*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Horbulin, V. (2021). *Yak peremohly Rosii u viini maibutno*. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Kalakura, Ya. (2016). Konstruiuvannya obrazu voroha yak tekhnolohiia manipuliatsii rosiiskoi istoriografii ta propahandy. *Ukraina – Yevropa – Svit: Seriia: Istorii, mizhnarodni vidnosyny*, 18, 179–188. [in Ukrainian].
9. Kalakura, Ya. (Ed.) (2022). *Tsyvilizatsiina identychnist ukrainstva: istoriia i suchasnist*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Kasianov, H., Smolii, V., Tolochko, O. (2013). *Ukraina v rosiiskomu istorychnomu dyskursi: problemy doslidzhennia ta interpretatsii*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Lukiniuk, M.V. (2012). *Oberezhno: myf! Sproba systemnoho pidkbidu do vysvitlennia falshtvan istorii Ukrainy*. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Miller, A. (2022). Natsionalnaia identicnost na Ukraine: istoriia i politika. *Rossiya v globalnoj politike*, 20, 4, 46–65. [in Russian].
13. Parakhonskyi, B.O., Yavorska, H.M. (2019). *Ontolohiia viiny i myru: bezpeka, stratehiia, smysl*. Kyiv. [in Ukrainian].
14. Rychka, V. (2021). *Viina pamiatei: Zmahannia za spadsobchynu Kyivskoi Rusi*. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Seniavskaia, E.S. (2006). *Protivniki Rosiisii v voynakh XX v. (Evolutsiia "obrazu vraga" v soznanii armii i obshebtva)*. Moskva. [in Russian].
16. Shapiro, A.L. (1993). *Russkaya istoriografiya s drevneysikh vremen do 1917 g.* Moskva. [in Russian].

⁴¹ Рафальський О., Калакура Я., Калакура О., Юрій М. Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність. – К., 2022. – 512 с.

⁴² Міллер А.И. Национальная идентичность на Украине: история и политика // Россия в глобальной политике. – Т.20. – №4. – Москва, 2022. – С.46–65.

17. Svetlov, R. (2002). *Druzya i vragi Rossii*. Moskva. [in Russian].
18. Trubetskoi, N. (2015). *Vzgliad na russkuyu istoriyu ne s Zapada, a s Vostoka*. Moskva. [in Russian].
19. Trubetskoi, N. (2019). O turanskom elemente v russkoi kulture. *Naslediye Chingiskhana*, 178–200. Moskva. [in Russian].
20. Zhuravkov, V. (2015). *Hibrydna viina Rosii proty Ukrainy u Donetskii ta Luhanskii oblastiakh*. Kyiv. [in Ukrainian].

Yaroslav KALAKURA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
 Professor at Department of Archival Studies and
 Special Branches of Historical Science,
 T.Shevchenko National University of Kyiv
 (Kyiv, Ukraine), kalajar@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9007-4991>

Ideological Legitimation of Aggressive Wars and Construction of the Image of the Enemy in Russian Historiography

Abstract. The purpose of the article is to contribute to the debunking of the unscientific nature of Russian historiography, its ideologization and subservience to the rulers of Moscow, and thus of the Russian and Soviet empires, to expose the manipulative attempt of the current leaders of the Russian Federation to use arguments from history to legitimize the genocidal aggression against Ukraine, its rationale and justification, to find out motives of glorification of wars of aggression in it and creating of the image of the enemy. The research methodology is based on systematic adherence to the principles of historicism, continuity, anthropological, sociocultural and critical-analytical approaches, refutation of falsifications and distortions in historical narratives, the involvement of methods of historiographical analysis and synthesis, comparative studies, methods of historical-chronological, historical-genetic knowledge and personal reflections. Relevance and scientific novelty are determined by the very formulation of the problem, which in the context of the current war and its historical segment acquires special significance, as it allows a deeper understanding of the origins of the great-state essence and servile nature of Russian historiography, starting from the times of V.Tatishchev, N.Karamzin, M.Pogodin and ending with modern Kremlin historians, to more fully realize the need for the final release of Ukrainian historians from its ideological and methodological influence. For the first time, on the basis of historiographical sources, works of predecessors and author's studies, the technologies of glorifying the role of wars in the history of Russia, creating the image of an internal and external enemy, forming hostility and hatred towards Ukraine and the Western world are analyzed. **Conclusions.** The result of the research is aimed at proving the unscientific nature of Russian historiography, its appropriation, ideological commitment and bias, its appropriation of the historical and cultural heritage of the Kyivan Rus state, the debunking of post-colonial stereotypes, distortions, fabrications, arbitrary interpretation of historical sources, falsifications of the history of Russia and Ukraine, and the justification of the need to refute them. The process of replacing concepts by Russian historians, distorting facts, spreading myths, instilling stereotypes of thinking with the aim of manipulating historical consciousness and preserving Ukrainian historical science in the so-called common information space, imposing one's vision of the historical process on it has been traced. Attention is drawn to the need to further distance Ukrainian historiography from Russian one, to oppose its worldview core – the paradigm of the “Russian World” / “Russkiy Mir”, the concepts of “one nation” and “common history”, debunking the anti-humanity of the ideology of aggressive ruscism (ruscism), the falsehood and immorality of Moscow's historical myths regarding the nature and goals of the current the war of occupation and conquest against Ukraine, silencing its genocidal direction. A number of proposals have been made regarding the further exposure of Russia's expansionist policy under the guise of “the gathering of originally Russian lands”, its modern modifications, including its attempts to control the intellectual and informational space of historical science and education, to use it in the interests of the great powers.

Keywords: Ukrainian historiography, unscientific nature of Russian historiography, glorification of wars, war of histories, expansion, falsification, imperial ideology, image of the enemy.

Віталій БЕНЧУК

аспірант,
Національний університет «Острозька академія»
(Острозь, Україна), vitalii.benchuk@oa.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3516-5871>

Володимир ТРОФИМОВИЧ

доктор історичних наук, професор,
Національний університет «Острозька академія»
(Острозь, Україна), trofymovych@hotmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0083-0437>

Урегулювання збройного конфлікту на сході України крізь призму масової свідомості донеччан на підконтрольній території (2014–2021 рр.)

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.04.109>

УДК: 355.014.94(477+470)

Анотація. **Мета дослідження** – на основі джерельної бази охарактеризувати бачення жителів підконтрольної частини Донеччини, до моменту повномасштабного російського вторгнення, шляхів урегулювання збройного конфлікту. **Методологія** спирається на принципи історизму, науковості, авторської об'єктивності, системності, всебічності, критичного аналізу джерел, а також на використання загальнонаукових (аналіз, порівняння, синтез, узагальнення) та міждисциплінарних (соціологія) методів. **Наукова новизна** одержаних результатів визначається тим, що вперше у вітчизняній і закордонній історіографії розглянуто, яким чином донеччани, котрі проживали на підконтрольній території, прагнули вирішити питання досягнення миру на Донбасі. **Висновки.** Збройна агресія РФ проти України у 2014 р. призвела до тимчасової окупації окремих районів Донецької та Луганської обл. Опинившись у стані війни, місцеві жителі прагнули досягнення швидкого миру. Ця проблема була однією з найважливіших у суспільно-політичному дискурсі. Донеччани відкидали воєнні засоби, віддаючи перевагу дипломатичним заходам. Проте якщо у 2015 р. більшість респондентів прагнули миру за будь-яку ціну, то в наступні роки ця частка значно зменшилася, натомість зросла кількість прихильників досягнення врегулювання на певних умовах.

Ключові слова: збройний конфлікт, мінські домовленості, мир, респонденти, Україна, РФ.

24 лютого 2022 р. відбулося повномасштабне вторгнення російських військ в Україну. Збройний конфлікт із режиму різного ступеня інтенсивності перейшов у відкриту війну. До цього на сході нашої країни 8 років відбувалося воєнне протистояння, яке українська влада намагалася врегулювати дипломатичним шляхом і повернути тимчасово окуповані території. Ефективність цього шляху викликала сумніви, оскільки звільнення й реінтеграція були комплексним процесом, що складався з багатьох компонентів. Переговори давали можливість офіційному Києву працювати над іншими – здійсненням реформ, соціально-економічними перетвореннями, нарощенням військової потужності, розвитком «м'якої сили» у прифронтовій зоні тощо. Своєю чергою, агресор лише затягував процес для пошуку подальших можливостей знищення української державності, існування якої нібито «загрожує» національній

безпеці РФ. Україна зобов'язана перемогти, в тому числі з повним звільненням та реінтеграцією тих територій, які перебувають під контролем Кремля з 2014 р. Проте тривала окупація ОРДЛО породила феномен «двох Донбасів», а роль колабораціоністських структур у війні лише поглибила проблему повоєнного облаштування. Тож з'ясування моделей урегулювання збройного конфлікту, характерних для масової свідомості мешканців підконтрольної території Донецької обл., є актуальним завданням як із наукового, так і практичного поглядів.

Загалом ця проблема залишається маловивченою. Частково її розглянув О.Мацука, проаналізувавши результати дослідження, проведеного з 14 квітня по 2 травня 2018 р. М.Золкіна, І.Кононов, Т.Кузьо, І.Рущенко, а також авторський колектив монографії «Світова гібридна війна: український фронт» за редакцією В.Горбуліна охарактеризували суспільно-політичні настрої місцевих жителів на підконтрольних територіях, проте питання, як саме донеччани прагнуть урегулювати збройний конфлікт, так і не стало об'єктом їхньої уваги.

До повномасштабної війни українське військово-політичне керівництво розглядало різні сценарії деокупації та реінтеграції тимчасово втрачених територій. Особлива увага спрямовувалася на вивчення хорватського досвіду. Відомо, що після розпаду Югославії на території Хорватії було проголошено сербську автономію. Вирішення цієї проблеми відбувалося у два етапи. Під час першого у ході воєнних операцій «Блискавка» та «Буря» відновлено контроль над Західною Славонією і Кнінською Країною, а в перебігу мирного інтеграційного – над Східною Славонією, котра межує з Сербією¹.

У науковому й експертному середовищах при аналізі певної проблеми загальноприйнятним вважається знаходити історичні аналогії, порівнювати їх і пропонувати шляхи вирішення, спираючись на попередній досвід. Утім, як стверджує відомий американський дипломат, при цьому «рідко використовують чи навіть читають аналітичні дані, отримані методами соціології»².

Повномасштабне російське вторгнення 24 лютого 2022 р. ускладнило й так непросту ситуацію на сході України. Одному з авторів цієї статті, який проживав під Маріуполем, довелося на власному досвіді пізнати окупаційний режим. Причому колабораціоністи з так званої «ДНР» відзначаються особливою жорстокістю та зневажливим ставленням до жителів новозахоплених територій, оскільки останні в їхніх уявленнях постають «зрадниками». Це поглиблює розкол між уже наявними на ментальному рівні «двома Донбасами». Проте після звільнення вони потребуватимуть реінтеграції, що, своєю чергою, вимагатиме врахування настроїв населення, котре перебувало на підконтрольній і на непідконтрольній територіях.

Урегулювання збройного конфлікту займало в масовій свідомості донеччан надзвичайно важливе місце. Абсолютна більшість вважали прийнятним для досягнення миру саме дипломатичні, а не воєнні методи та засоби³. З питання формату переговорів не було однозначного бачення. Опитування, проведене 2015 р., показало, що 27% респондентів вважали необхідним розширити його, залучивши США й окремі

¹ Левченко О. Чому Хорватії вдалося: як країна повернула території після років окупації та гібридної війни [Електронний ресурс]: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/08/4/7069423/>; *Його ж*. Сепаратисти в поліції та вибори з окупантами: чи можливо повернути Донбас за хорватським сценарієм [Електронний ресурс]: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/08/23/7069874/>

² МакФол М. Від Холодної війни до Гарячого миру: американський посол у путінській Росії. – К., 2020. – С.207.

³ Соціально-політична ситуація в Україні. Липень 2015 р. Київський міжнародний інститут соціології [Електронний ресурс]: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=540&page=4&cy=2015>; Соціально-політична ситуація в Україні. Вересень 2015 р. Київський міжнародний інститут соціології [Електронний ресурс]: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=548&page=3&cy=2015>

держави Європи, 27% виступали за прямі переговори з РФ без міжнародних учасників, 17,4% – за прямі перемовини з представниками «республік» і лише 13,9% підтримували збереження нормандського формату. Тобто жителі Донеччини відразу скептично поставилися до мінського процесу й були впевнені, що він не принесе бажаного миру⁴. На запитання: «Ви вірите чи не вірите, що виконання мінських домовленостей дозволить установити мир на Донбасі?» лише 7,3% відповіли безумовно ствердно, 19,5% радше вірили, 53,7% вважали навпаки, адже, на їхню думку, ті домовленості повністю або частково не виконувалися⁵. Водночас власне з самим їх змістом були знайомі лише 9%, не читали текст 39%, а 51% щось чули про це у ЗМІ. Таким чином, донеччани в масовій свідомості формували свої думки через суб'єктивну соціальну реальність на основі власного сприйняття зовнішнього світу. Значний вплив на ці процеси мали тези, поширювані різноманітними комунікативними каналами⁶.

У 2015 р., коли активні бойові дії почали затихати, місцеве населення прагнуло найскорішого настання миру. Це відображалось у його настроях і в бажаних методах. Так, 59,5% учасників проведеного опитування погоджувалися на будь-які компроміси (з ким завгодно і про що завгодно), а 34,9% були готові далеко не на все. Дві третини вважали, що припинення війни можна добитися або шляхом надання особливого статусу «республікам», або запровадженням в Україні федеративного устрою. Також більшість опитаних важливою умовою для настання миру називали успішну відбудову нормального життя на підконтрольній українським органам влади території. 28,8% були не проти повернення тимчасово окупованих теренів до складу України на умовах, що й раніше, а майже половина допускали можливість надати їм або автономію, або більше самостійності від офіційного Києва шляхом проведення децентралізації⁷.

Схожі дані за 2015 р. щодо політичного майбутнього самопроголошених «республік» було отримано під час іншого опитування. Так, 31% респондентів відповіли, що останні мають стати частиною України на довоєнних умовах, 28% підтримували розширення повноважень унаслідок реформи децентралізації, а 13% виступали за надання «спеціального» статусу⁸.

Таким чином, у 2015 р. більшість учасників соціологічних опитувань погоджувалися на будь-які умови агресора в урегулюванні конфлікту. Такі настрої обумовлювалися активними бойовими діями, що призвели до масштабних руйнувань житлового фонду, об'єктів критичної інфраструктури, спричинили жертви серед цивільного населення, тож люди бажали найперше вижити. Водночас, слід відзначити, що попри такі уявлення, третина опитаних уважали, що тимчасово окуповані території мають бути повернені без будь-яких змін в їх попередньому статусі.

У подальшому настрої мешканців еволюціонували. Певні трансформації було зафіксовано вже наступного 2016 р., зокрема збільшилася кількість прихильників повернення тимчасово окупованих територій до складу України на умовах, що й раніше. Частка таких респондентів складала 42,3%. Третина була не проти надання

⁴ Соціально-політична ситуація в Україні. Вересень 2015 р. Київський міжнародний інститут соціології [Електронний ресурс]: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=548&page=3&y=2015>

⁵ Там само.

⁶ Суспільно-політичні настрої населення. Липень 2018 р. Соціологічна група «Рейтинг», 2018. – С.37–39 [Електронний ресурс]: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ukraine_072018_press.pdf

⁷ Ставлення населення до подій на Донбасі: ціна миру і шляхи подолання конфлікту. Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва [Електронний ресурс]: <https://dif.org.ua/article/stavlennya-naselennya-do-podiy-na-donbas-tsina-miru-i-shlyakhi-podolannya-konfliktu>

⁸ Динаміка суспільно-політичних поглядів в Україні. 19–30 листопада 2015 р. Соціологічна група «Рейтинг». – С.23 [Електронний ресурс]: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/2015_11_national_oversample_ua_combined_natl_and_donbas_v3.pdf

більших, ніж у довоєнний період, повноважень. Стабільною залишалася думка відносно встановлення миру шляхом відбудови нормального життя на контрольованій території. До того ж третина опитаних уважали, що для настання миру також варто змусити Кремль припинити втручання⁹.

Поступово змінювалися погляди у ставленні до компромісів. Так, 2017 р. у Донецькій обл. скоротилася частка тих, хто був готовий на будь-що задля досягнення миру – 43,9% опитаних. Натомість тих, хто прагнув компромісів на певних умовах, фіксувалося 39,3%. Тобто, порівняно з 2015 р., зменшилася частка перших, а других – залишалася стабільною¹⁰. Серед прийнятних умов для досягнення миру називалися ухвалення закону про нейтральність і позаблоковість України, внесення змін до Конституції щодо російської мови як другої державної та закріплення особливо-го статусу для ОРДЛО. А серед недопустимих були проведення локальних виборів на умовах бойовиків, формування поліції, судів і прокуратури винятково з місцевих представників, повна амністія для всіх без винятку¹¹.

Нав'язувані Україні умови мирного врегулювання були неприйнятними, адже несли загрозу національній безпеці. За визначенням Г.Перепелиці, встановився «гібридний мир», що «заморозило» дипломатичні переговори, а конфлікт перейшов у режим різного ступеня інтенсивності¹². Такий розвиток подій призвів до переко-нання серед місцевого населення, нібито саме тогочасна українська влада не бажала миру. Подібну думку підсилювали гучні корупційні скандали на місцевому рівні, непродумана політика в регіоні, панування серед донеччан російських інформаційних ресурсів, спад дипломатичної активності тощо.

Одне із соціологічних досліджень продемонструвало, що станом на листопад 2018 р. 56,6% респондентів на Донбасі винуватцями збройного конфлікту вважали українську владу й лише 22,5% – Росію. Попри те, що половина учасників опитуван-ня погоджувалася з тим, що остання є стороною конфлікту. Крім того, 33,6% підтри-мували думку, що вона постачає зброю «республікам», 27,1% – керує їхніми політич-ними та воєнними діями, а 23,3% не заперечували участь підрозділів російської армії на боці «ДНР»¹³.

Того ж 2018 р. було проведене дослідження з метою з'ясування, яким шляхом можна завершити збройне протистояння. Воно показало, що донеччани абсолютно неприйнятним (причому з будь-якого боку) вважали воєнне вирішення. Так само критично оцінювалися шанси через посилення санкцій змусити Кремль піти на по-ступки – в ефективність такого кроку вірили лише 33% опитаних. 61% респондентів абсолютно не сприймали надання окупованим територіям особливого статусу, на-томість 33% – навпаки. За однаковий із рештою областей України статус виступали 77%, проти були 11%¹⁴.

Порівняння з іншими опитуваннями демонструють майже однакову тенденцію й у подальшому. Так, 2019 р. з'явилися нові дані, згідно з якими 50% респондентів

⁹ Донбас: погляд населення на конфлікт. Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва [Електронний ресурс]: <https://dif.org.ua/article/donbas-poglyad-naseennya-na-konflikt>

¹⁰ Громадська думка населення Донбасу: липень 2017 р. Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва [Електронний ресурс]: <https://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-naseennya-donbasu-lipen2017>

¹¹ Мир на Донбасі: чи за будь-яку ціну – громадська думка. Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва [Електронний ресурс]: <https://dif.org.ua/article/mir-na-donbasi-chi-za-bud-yaku-tsynu-gromadska-dumka13890>

¹² *Перепелиця Г.* Концепція «гібридного миру» для України // Україна дипломатична. – Вип.17. – К., 2016. – С.767.

¹³ Пошуки шляхів відновлення суверенітету України над окупованим Донбасом: стан громадської думки напередодні президентських виборів. Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва [Електронний ресурс]: <https://dif.org.ua/article/poshuki-shlyakh-vidnovlennya-suverenitetu-ukraini-nad-okupovanim-donbasom-stan-gromadskoi-dumki-napereodni-prezidentskikh-viboriv>

¹⁴ *Мацука О.* Шляхи врегулювання конфлікту на Донбасі: громадський зріз // Дзеркало тижня. – 2018. – №29.

стверджували, що невизнані «республіки» мають повернутися до складу України на умовах, в яких перебували до окупації їх Росією, 31% підтримали надання особливого статусу¹⁵. За іншим дослідженням, 35,5% виступали за повернення тимчасово втрачених територій на тих самих умовах, що були раніше, 24,4% – на правах децентралізації, а 17,9% були не проти, аби вони отримали автономію¹⁶. Таким чином, різні опитування демонстрували сталі думки відносно політичного майбутнього ОРДЛО. Також стабільною залишилася позиція щодо досягнення миру за будь-яку ціну й на умовах певних компромісів. Не змінилися погляди стосовно рішень, які могли б установити мир. Серед них у пріоритеті, як і раніше, продовжували перебувати успішна відбудова нормального життя на підконтрольних уряду України теренах, а також примушування Росію припинити втручання в конфлікт¹⁷.

Після президентських виборів в Україні 2019 р. переговорний процес активізувався, адже В.Зеленський ще у статусі кандидата на найвищу посаду обіцяв принести на Донбас мир. Для досягнення цієї мети він визначив собі рік. Тому нове соціологічне дослідження продемонструвало, що за прямі контакти з РФ виступали 77,4% опитаних, проти були лише 14,2%. Зміна тенденцій обумовлювалася тим, що з української влади пішли особи, котрі в масовій свідомості донеччан асоціювалися з нібито винуватцями збройного конфлікту¹⁸.

Опитування, проведене з 4 по 19 листопада 2019 р., зафіксувало, що 21,4% його учасників розцінювали події як «громадянський», 20,8% – як «внутрішній» конфлікт, де одну зі сторін підтримує Кремль, а 24,3% – як російську агресію та 17,2% – як війну між РФ і «Заходом» на території України. Таким чином, у масовій свідомості спостерігався певний когнітивний дисонанс, що свідчив про неусвідомлення реальних процесів, котрі відбувалися на сході України. Стосовно мети, яку переслідує «республіка», третина респондентів уважала, що вона «захищається» від загрози знищення з боку «бандерівців» та від «нав'язування» української ідентичності російськомовному населенню; ще третина – що вона діє задля об'єднання з Росією або заробляння грошей, які платить остання; решта ж опитаних зазначили інші причини, в тому числі перерозподіл власності, реставрація форм життя радянських часів тощо¹⁹. Отже в масових уявленнях можна відстежити тези, поширювані у 2018–2019 рр. «рупорами Кремля» в Україні (телеканалами «NewsOne», «112», «ZIK»), котрі займали панівні позиції серед донецької аудиторії.

Для досягнення на сході України миру 18,4% респондентів готові були погодитися на будь-які компроміси, проте абсолютна більшість, навпаки, прагнула йти на них лише на певних умовах. Прийнятними серед останніх були ухвалення закону про нейтральність і позаблоковість України та внесення змін до Конституції щодо надання російській мові статусу другої державної. Половина учасників опитування підтримала законодавче закріплення особливого статусу ОРДЛО. Водночас у відповіді на запитання: «Які рішення, на вашу думку, слід ухвалити, щоб на Донбасі встановився мир?», надання такого статусу підтримували 26%, а 44,9% уважали, що миру можна досягти,

¹⁵ Динаміка суспільно-політичних поглядів в Україні. 12–23 червня 2019 р. Соціологічна група «Рейтинг». – С.68 [Електронний ресурс]: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/2019_june_survey_of_residents_of_ukraine.pdf

¹⁶ Ситуація на Донбасі очима громадян України // Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання. – К., 2019. – С.115.

¹⁷ Суспільні настрої та оцінка громадянами ситуації на Донбасі: опитування на КПВВ. Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Лька Кучеріва [Електронний ресурс]: <https://dif.org.ua/article/suspilni-nastroi-ta-otsinka-gromadyanami-situatsii-na-donbasi-opituvannya-na-kpvv>

¹⁸ Україна сьогодні: виклики та перспективи. Соціологічна група «Рейтинг». 2019. – С.24–25 [Електронний ресурс]: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/pr_16_05_2019_smc-uigr-present.pdf

¹⁹ Шляхи досягнення миру на Донбасі: суспільні настрої, очікування, перестороги – загальнонаціональне опитування. Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Лька Кучеріва [Електронний ресурс]: <https://dif.org.ua/article/shlyakhi-dosyagnennya-miru-na-donbasi-suspilni-nastroi-ochikuvannya-perestorogi-zagalnonatsionalne-opituvannya>

якщо здійснити відбудову нормального життя на контрольованій Україною території. 23,5% виступили за надання російській мові статусу другої державної, 20,3% – за примушування РФ припинити втручання в конфлікт. Тобто для того, щоб війна скінчилася, половина респондентів готові були змиритися з наданням ОРДЛО певного статусу, проте, на їхнє переконання, бойові дії це не зупинить. Серед неприйнятних слід виділити проведення виборів на умовах бойовиків, формування поліції, судів і прокуратури винятково з місцевих представників, повну амністію для всіх без винятку. У цьому питанні відзначалася стабільність упорядкованих усіх років спостережень²⁰.

9 грудня 2019 р. в Парижі відбулася зустріч «нормандської четвірки» у спробі реанімувати мінські домовленості. Проте донеччани цей крок оцінили скептично, оскільки на запитання: «Як ви вважаєте, переговори президента В.Зеленського з президентом В.Путіним на зустрічі в нормандському форматі (Україна, Росія, Німеччина, Франція) – це швидше успіх, поразка, чи ані успіх, ані поразка?», 37% опитаних відповіли, що успіх, а 49% не сприйняли цю зустріч ні як успіх, ні як поразку²¹.

Дипломатичні кроки нового українського керівництва не вплинули на позицію Кремля, що насправді й не мав на меті пошук компромісів з офіційним Києвом. Це спричинило зміну поглядів населення на Донеччині. У лютому 2020 р. 75,6% респондентів визнавали РФ стороною конфлікту на сході України, 63,5% підтримували тезу, що між Україною й Росією йде війна, 41,1% вважали, що остання цілковито контролює самопроголошені «республіки». Еволюціонували думки з питання: «Як ви вважаєте, чи потрібно йти на компроміси, щоб на Донбасі встановився мир?» – 14% опитаних бажали миру будь-якою ціною, 50,4% були готові не на всі поступки, а 26,8% стверджували, що мир настане лише з позиції сили, коли одна зі сторін переможе. Зменшилася частка тих, хто уявляв досягнення миру через переговори, натомість збільшилася – хто стверджував, що його можна добитися курсом на зміцнення економічного та військового потенціалу, а також дипломатичного тиску на Росію й «республіки». Також зросла кількість прихильників повернення тимчасово окупованих територій на довоєнних умовах (59,1%). Таку еволюцію суспільних настроїв можна пояснити значною підтримкою з боку українського народу ініціатив влади та вірою в її прагнення встановити мир. Проте відсутність позитивних результатів засвідчила, що, очевидно, проблема не в Україні як державі, котра прагне врегулювати конфлікт, а в позиції РФ, що не зацікавлена в настанні миру²².

Станом на грудень 2021 р. знову відбулися певні зміни в масовій свідомості жителів Донеччини. Скоротилася частка тих, хто розцінював збройний конфлікт як війну між РФ та Україною. Зменшилася кількість прихильників того, що досягнути миру можна шляхами посилення дипломатичного тиску та зміцнення економічного й військового потенціалу. На зміну настроїв впливало розчарування громадян владою, на яку вони поклали значні сподівання, зокрема в питаннях боротьби з корупцією, досягнення соціальної справедливості, покращення соціально-економічних стандартів життя. Як наслідок, 33% опитаних на сході України були згодні на мир будь-якою ціною, 48,5% погоджувалися з тим, аби ці території повернулися до складу держави на тих умовах, що й раніше²³.

²⁰ Там само.

²¹ Суспільно-політичні настрої населення. Грудень 2019 р. Соціологічна група «Рейтинг». 2019. – С.28 [Електронний ресурс]: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_2500_122019_press.pdf

²² Суспільні настрої на Донбасі-2020 – регіональне опитування. Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Лька Кучеріва [Електронний ресурс]: <https://dif.org.ua/article/suspilni-nastroi-na-donbasi-2020-regionalne-opituvannya>

²³ Як змінилася думка українців про російсько-українську війну за два роки президентства Зеленського. Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Лька Кучеріва [Електронний ресурс]: <https://dif.org.ua/article/yak-zminilasya-dumka-ukrainsiv-pro-rosiysko-ukrainsku-viynu-za-dva-roki-prezidentstva-zelenskogo>

Отже врегулювання збройного конфлікту було найважливішим питанням, яке хвилювало донецчан від 2014 р. Місцеві жителі категорично виступали проти вирішення його силовим методом, обстоюючи винятково дипломатичні заходи. Шляхи досягнення бажаного мали еволюційний характер: від підтримки більшістю учасників опитувань миру за будь-яку ціну до компромісів, але на певних умовах («червоні лінії», котрі не варто перетинати). Більшість респондентів виступали проти надання ОРДЛО особливого статусу, прагнучи, щоб ці території повернулися на умовах, в яких перебували інші регіони. Також вони не підтримували намагання російсько-окупаційних органів щодо проведення виборів і досить скептично оцінювали мінські перемовини, адже бачили їх неефективність та продовження збройного конфлікту в режимі різного ступеня інтенсивності.

REFERENCES

1. Horbulin, V.P. (Ed.) (2017). *Svitova hibrydna viina: ukrainskyi front*. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Kuzo, T. (2018). *Viina Putina proty Ukrainy. Revoliutsiia, natsionalizm i kryminalitet*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. MakFol, M. (2020). *Vid Kholodnoi viny do Hariachobo myru: amerykanskyi posol u putinskii Rosii*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Matsuka, O. (2018, August 13). Shliakhy vrehuliuvannia konfliktu na Donbasi: hromadskyi zriz. *Dzerkalo tyzhnia*. [in Ukrainian].
5. Perepelytsia, H. (2016). Kontseptsiia "hibrydnoho myru" dlia Ukrainy. *Ukraina dyplomatychna*, 17, 762–773. [in Ukrainian].

Vitalii BENCHUK

Postgraduate,
National University of Ostroh Academy
(Ostroh, Ukraine), vitalii.benchuk@oa.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3516-5871>

Volodymyr TROFYMOVYCH

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
National University of Ostroh Academy
(Ostroh, Ukraine), trofymovych@hotmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0083-0437>

Settlement of the Armed Conflict in the East of Ukraine Through the Prism of Mass Consciousness of Donetsk Residents in the Controlled Territory (2014–2021)

Abstract. The purpose of the study is to characterize the vision of residents of certain districts of Donetsk region, controlled by the Ukrainian authorities, until the full-scale invasion of the Russian Armed Forces into Ukraine, ways to resolve the armed conflict. **The research methodology** is based on the principles of historicism, scientific, authorial objectivity, systematicity, comprehensiveness, critical analysis of sources, as well as the use of general scientific (analysis, comparison, synthesis, generalization) and interdisciplinary (sociology) methods. **The scientific novelty** of the obtained results is determined by the fact that for the first time in domestic and foreign historiography it is considered how Donetsk residents living in the controlled territory sought to solve the problem of achieving peace in Donbas. **Conclusions.** Russia's armed aggression against Ukraine in 2014 led to the temporary occupation of certain districts of Donetsk and Luhansk regions. In this situation, the locals began to strive for peace. This problem was one of the most important in the socio-political discourse. Thus, Donetsk residents completely rejected military means, relying on diplomatic measures. However, if in 2015 the majority of respondents sought peace at any cost, today this share has fallen significantly and increased the number of supporters of its achievement under certain conditions.

Keywords: armed conflict, Minsk agreements, peace, respondents, Ukraine, Russia.

Руслан ГУЛА

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри філософії,
Харківський національний університет Повітряних сил ім. І.Кожуба
(Харків, Україна), rslnhula1@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8177-1565>

Ірина ПЕРЕДЕРІЙ

докторка історичних наук, професорка,
завідувачка кафедри українознавства, культури та документознавства,
Національний університет «Полтавська політехніка ім. Ю.Кондратюка»
(Полтава, Україна), iryna.perederii@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7473-5868>

Трансформація процесів морально-психологічного забезпечення російської армії в контексті підготовки до збройного вторгнення в Україну (2013 – початок 2022 рр.)

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.04.116>

УДК: 355.08:355.014-044.922(470:477)«2013/2022»

Анотація. Здійснено аналіз розвитку і трансформації структур морально-психологічного забезпечення російської армії на етапі безпосередньої підготовки до повномасштабного збройного вторгнення в Україну. **Мета статті** – висвітлити загальні тенденції та особливості структурних змін інституцій морально-психологічного забезпечення збройних сил РФ і змістовне наповнення їх діяльності у 2013–2022 рр. **Методологія дослідження** спирається на принципи об'єктивності й історизму, що передбачають вивчення окремих явищ і процесів в їх розвитку і тісному зв'язку з системою відповідних суспільно-політичних відносин. **Наукова новизна.** Вперше в історіографії проведено дослідження процесів реформування структур виховної роботи сучасної російської армії, а також здійснено оцінку ефективності результатів їх діяльності в період безпосередньої підготовки до відкритої війни з Україною. Стверджується, що перманентний характер реформ здебільшого призводив до розбалансування системи військового виховання та створення концепцій, які базувалися переважно на напрацюваннях радянських політorganів. Водночас свідомо ігнорувалося впровадження новітніх елементів морально-психологічного забезпечення за досвідом провідних держав світу. Процесами виховання у ЗС РФ у цей час керували переважно представники командної ланки управління зі своєрідним баченням завдань морально-психологічного забезпечення. Це спричинило консервацію та застій виховного процесу на основі суміші радянської концепції Другої світової війни з примітивно-фундаменталістською інтерпретацією канонів православ'я. Апробація у процесі виховання особового складу ідеології рашизму дозволила сформуувати чисельний прошарок адептів нового світогляду. Провал першого етапу так званої «спецоперації» дозволяє зробити попередні висновки щодо вкрай низького рівня результативності роботи органів військового управління російської армії та інших силових структур із морально-психологічного забезпечення готовності особового складу виконувати бойові завдання за призначенням.

Ключові слова: збройні сили Російської Федерації, морально-психологічне забезпечення, виховна робота, рашизм, повномасштабне збройне вторгнення в Україну.

Формування світоглядних основ внутрішньої та зовнішньої політики путінської Росії об'єктивно призвело до домінування імперіалістичних і шовіністичних тенденцій, ескалації мілітаризму, апофеозом чого можна вважати повномасштабне збройне вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р. За таких умов важливим видається вивчення особливостей війн сучасної доби, специфіки виховної роботи у збройних силах Російської Федерації, форм і способів реалізації її завдань у ході підготовки до відкритого нападу на Україну. Таке дослідження є невід'ємною умовою забезпечення ефективної реалізації власної політики захисту державного суверенітету, відновлення територіальної цілісності та нашої перемоги у війні з РФ. Воно передбачає аналіз розвитку і трансформації структур виховної роботи ЗС РФ упродовж 2013 – початку 2022 рр., на етапі безпосередньої підготовки до повномасштабного вторгнення в Україну.

На цей час у вітчизняній та зарубіжній історіографії відсутні комплексні розвідки щодо аналізу стану виховної роботи в російській армії після 2010 р., а також структурних змін завдань військово-політичних інституцій. Існують ґрунтовні дослідження з різноманітних аспектів ведення РФ «гібридної» та інших видів інформаційних війн проти України¹.

Воєнний фактор традиційно відіграє важливу роль у зовнішньополітичній стратегії Росії. Сформоване й усталене впродовж історії Московської держави – Російської імперії – СРСР гостре відчуття перманентної небезпеки постійно штовхає Кремль до нарощування наступального потенціалу, активного застосування військової компоненти у зовнішній політиці. Власне кажучи, уся сутність зовнішньої політики РФ зводиться до копіювання радянської доктрини «оточеної фортеці соціалізму», згідно з якою Росія історично приречена протистояти незліченній кількості «ворогів». При цьому її агресивність трактується як нібито суто захисний механізм. За цих умов збройні сили РФ та інші військові формування використовуються як політичні інститути створення, підтримування й домінування сфери російського впливу у суміжних країнах².

Водночас слід визнати факт того, що військовий складник державного устрою надзвичайно сильно вплинув на формування російського національного менталітету як ефективний інструмент мілітаризації суспільної свідомості, за допомогою якої путінська держава вирішує кілька взаємозалежних і взаємопов'язаних завдань. По-перше, це дозволяє представити народу своєрідний ерзац національної ідеї на основі спрощених уявлень про «славу російської зброї». По-друге, здійснювати постійну легітимізацію авторитарного режиму В.Путіна. Кремлівським політехнологам удалося зробити важливу маніпулятивну заміну: громадян країни надзвичайно

¹ Дзьобань О.П., Пилипчук В.Г. Вплив глобалізаційних процесів на державний суверенітет України // Вісник Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого. Серія «Філософія, філософія права, політологія, соціологія». – Вип.3. – Х., 2010. – С.96–103; Їх же. Проблема агресії і насильства: світоглядно-інформаційний вимір // Освіта регіону: Політологія. Психологія. Комунікації. – Вип.2. – К., 2012. – С.171–177; Їх же. Теоретичні та державно-правові аспекти протидії інформаційному тероризму в умовах глобалізації // Стратегічні пріоритети. – Вип.4(21). – К., 2011. – С.12–17; Курбан О.В. Інформаційні війни у соціальних онлайн-мережах. – К., 2017. – 392 с.; Його ж. Теорія інформаційної війни: базові основи, методологія та понятійний апарат // ScienceRise. – 2015. – №11/1(16). – С.95–100; Магда Є.В. Виклики гібридної війни: інформаційний вимір // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – Вип.5. – К., 2014. – С.138–142; Малик Я. Інформаційна війна і Україна // Демократичне врядування. – Вип.15. – 2015 [Електронний ресурс]: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2015_15_3; Почепцов Г., Чукот С. Інформаційна політика. – Ч.1. – К., 2002. – 88 с.; Почепцов Г. Информационные войны. – Москва; К., 2000. – 576 с.; Требін М. Феномен «гібридної» війни // Гілея. – Вип.87(8). – К., 2014. – С.366–371; Його ж. Феномен інформаційної війни в світі, що глобалізується // Вісник Національного університету «Юридична академія ім. Ярослава Мудрого». – Вип.2(16). – Х., 2014. – С.188–198.

² Бєлєсков М. Сучасний російський спосіб ведення війни: теоретичні основи і практичне наповнення [Електронний ресурс]: <https://mil.in.ua/uk/articles/suchasnyj-rosijskij-sposib-vedennya-vijny-teoretychni-osnovy-i-praktychne-napovnennya/>

успішно переконують, що найголовнішим критерієм оцінки світового впливу держави виступає її військова міць. По-третє, армія досі сприймається як еталонний державний інститут. Армійський вишкіл у розумінні різноманітних соціальних груп і верств трактується як форма необхідної для країни «дисципліни й порядку». У переважній більшості росіян на підсвідомому рівні сформувалося уявлення, що для величезної країни армія – це основа держави. По-четверте, це підготовка мобілізаційного резерву для проведення збройної агресії³. Процес морально-психологічного забезпечення підготовки ЗС РФ до повномасштабного вторгнення в Україну, яке відбулося 24 лютого 2022 р., на нашу думку, можна умовно розділити на два періоди.

Перший період – з моменту офіційного оголошення начальником російського генерального штабу на загальному зібранні Академії воєнних наук 26 січня 2013 р. так званої «доктрини Герасимова» та її практичного впровадження під час окупації Криму й деяких районів Донецької, Луганської обл. до створення указом президента РФ від 30 липня 2018 р. Головного військово-політичного управління ЗС РФ.

Особливостями організації морально-психологічного забезпечення військ цього періоду можна вважати *акцентування на інформаційному складнику* (відбувалося активне залучення форм, методів, інструментарію та механізмів військового виховання у цілісну парадигму інформаційної автократії путінського режиму, тобто такого типу авторитарного політичного режиму, де влада утримується за допомогою цензури, знищення або маргіналізації незалежних засобів масової інформації та комунікації, кооптації інформаційної еліти й оснащення інформаційними системами поліції та спецслужб для придушення спроб опору)⁴; *апробація новітніх концепцій інформаційно-психологічного впливу в «гібридній війні» на майданчиках Академії воєнних наук РФ* (попри громадський статус цієї інституції, слід визнати її провідний характер у продукуванні інноваційних технологій у військовій теорії і практиці бойового застосування російських збройних сил); *активне використання історії як інструменту інформаційної війни* (домінування у процесі виховання військовослужбовців догматів державної історичної політики у системі суспільно-державної підготовки ЗС РФ); *суперечливий характер організації морально-психологічного забезпечення особового складу* (відсутність логічно завершеної організаційно-штатної структури органів виховної роботи фактично зводила нанівець кінцевий результат навчально-виховного процесу).

Основні, на нашу думку, напрями морально-психологічного забезпечення підготовки особового складу до збройної агресії проти України у цьому періоді подано нижче.

1. Домінування інформаційно-психологічного чинника в «гібридній війні». Фундаментальною основою процесів морально-психологічного забезпечення підготовки військ виступали основні положення друкованої версії доповіді В.Герасимова⁵.

На нашу думку, «доктрина Герасимова», насамперед, може бути визначена як *система поглядів політичного керівництва РФ на сутність і перспективи розвитку міждержавного конфлікту для досягнення потрібних геополітичних, стратегічних результатів; воєнно-політична теорія, що систематизує новації воєнної науки з*

³ Гула Р.В., Передерій І.Г. Путінська росія: «Третій Рим» чи «Четвертий райх»? (Аспекти політологічного аналізу) // Суспільно-політичні процеси. – Вип.19. – К., 2022. – С.183–184.

⁴ Guriev S., Treisman D. A Theory of Informational Autocracy (April 3, 2019). [Електронний ресурс]: <https://ssrn.com/abstract=3426238>; <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3426238>

⁵ Герасимов В.В. Ценность науки в предвидении // Военно-промышленный курьер (Москва). – 2013. – 27 февраля. – №8(476). – С.1–2.

урахуванням положень філософської парадигми постмодерну; *керівний теоретичний воєнно-політичний принцип*, вихідним началом якого є поєднання у цілісну систему нетрадиційних (нелінійних) воєнних дій із політичними, економічними, інформаційними, гуманітарними та іншими невоєнними заходами⁶.

У 2015 р. начальник головного оперативного управління російського генштабу А.Картаполов опублікував статтю, в якій розкривалася сутність «війни нового типу» як комплексу прямих (збройних) і непрямих дій. Останні автор визначав як домінуючі в «гібридній війні». Зокрема це здійснення політичного, економічного, інформаційного та психологічного впливу на супротивника; дезорієнтація військово-політичного керівництва держави-жертви, нагнітання невдоволення серед населення; підготовка озброєних загонів опозиції та закидання їх у район конфлікту⁷. При цьому інформаційний чинник грав визначальну роль у системі інформаційно-психологічного протистояння у ході активної фази ведення бойових дій⁸. Саме зазначений комплекс прямих і непрямих дій у повному обсязі використовувався російською армією під час окупації Криму 2014 р. та бойових дій у зоні АТО/ООС 2014–2022 рр.

2. Догматизація сучасної російської парадигми воєнної історії за допомогою псевдогромадських організацій у рамках новостворюваного російського імперського політичного проекту. Російське воєнно-історичне товариство (РВІТ) було утворене 2012 р.⁹ та вважається спадкоємцем і продовжувачем традицій аналогічної інституції, що існувала в 1907–1914 рр. Необхідність «відродження» великодержавного погляду на історію та його імперативного впровадження у площину наукового дискурсу обґрунтував ще 2011 р. В.Мединський: «Потрібна окрема державна історико-пропагандистська організація. Вона має займатися питаннями вивчення і збереження історичної спадщини, питаннями історичної пам'яті та історичної пропаганди»¹⁰. У 2013 р. саме В.Мединського було обрано головою РВІТ.

Відповідно до статуту, діяльність товариства спрямовувалася на «консолідацію сил держави й суспільства у вивченні воєнно-історичного минулого Росії, сприяння вивченню російської воєнної історії, протидію спробам її спотворення, забезпечення популяризації досягнень воєнно-історичної науки, виховання патріотизму, підняття престижу військової служби та збереження об'єктів воєнно-історичної культурної спадщини»¹¹.

На початок 2018 р. за сприяння РВІТ було встановлено понад 200 пам'ятників учасникам різних воєнних конфліктів по всій країні та за кордоном. Його співробітники видавали книжки, брали участь у розробленні шкільних підручників, консультували знімальні групи в роботі над історико-пропагандистськими «воєнно-патріотичними» кінострічками, розрахованими на масового глядача («Батальйон», «Битва за Севастополь», «28 панфіловців», «Танки», «Рубіж» та ін.). Ця суспільно-державна інституція брала активну участь в апологетиці догматів неосталінської державної історичної політики й організації інформаційної обструкції дослідникам Великого терору 1937 р. («справа Дмитрієва»)¹².

⁶ Гула Р.В., Голота А.А. «Доктрина Герасимова»: «керований хаос» у воєнній теорії епохи постмодерну // Воєнно-історичний вісник. – Вип.1(39). – К., 2021. – С.143.

⁷ Картаполов А.В. Уроки воєнних конфліктів, перспективи розвитку средств и способов их ведения. Прямые и непрямые действия в современных международных конфликтах // Вестник Академии военных наук. – Вип.2(51). – Москва, 2015. – С.28.

⁸ Гула Р.В., Дзьобань О.П., Передерій І.Г., Павліченко О.О., Філь Г.О. Інформаційна війна: соціально-онтологічний та мілітарний аспекти. – К., 2020. – С.133–138.

⁹ Див.: [Електронний ресурс]: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/36611>

¹⁰ Див.: Павлинко О. Как важно быть историком // Новая газета. – 2022. – 17 февраля.

¹¹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://rvio.histrf.ru/>

¹² Див.: [Електронний ресурс]: https://tvrain.ru/news/parnas_ustroil_aktisiju_protiv_falsifikatsii_istorii_sandarmoha_u_zdanija_rvio-488561/

РВІТ активно співпрацює з міністерством оборони РФ, очільник якого входить до складу опікунської ради. Серед почесних членів товариства високопоставлені військові функціонери. На початок 2018 р. воно провело понад 40 реконструкцій битв, організувало 15 військово-історичних таборів для дітей¹³. На свою діяльність інституція отримує щедрі бюджетні асигнування та приватні пожертвування, подальші витрати яких складно відстежити.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що структури РВІТ здійснюють функцію своєрідного історичного «окормлення» процесу виховання російських військовослужбовців на основі державної політики історичної пам'яті.

3. Використання історії як виду інформаційної зброї в російсько-українському протистоянні. У сучасній Росії публічна сфера, простір наукових дискусій і політичних конфліктів несуть на собі чимраз виразнішу «тінь минулого». У політичному та масовому вербальному обігу дедалі частіше лунають політичні кліше сталінських часів, заідеологізовані версії ключових подій історії й сучасності¹⁴. І ця спотворена світоглядна парадигма активно впроваджується у суспільну свідомість у тому числі російської армійської страти. Як один із наочних прикладів просування подібних псевдоісторичних наративів, можна навести статтю К.Єремєєва, де робиться висновок про організацію Катинського розстрілу винятково німцями¹⁵.

Особливо активізувалася діяльність у царині маніпуляцій історичною пам'яттю після подій Євромайдану 2013–2014 рр. Яскравою ілюстрацією цього твердження може слугувати стаття президента Академії воєнних наук М.Гарєєва¹⁶. Власне, сама українська складова займає тут не більше десятої частини текстового обсягу, але навіть у такій скороченій версії концентровано відображено бачення вирішення воєно-стратегічних завдань політичного керівництва РФ за допомогою використання історичних паралелей 70-річної давнини з їх механістичним перенесенням на події сучасності. Так, у статті підкреслюється «вирішальна роль» у перемозі над нацизмом росіян, але й зі визнанням внеску Україні – як основного театру воєнних дій, і воєначальників-українців. Повторюється зміст ідеологеми, використовуваної в радянській літературі до смерті Й.Сталіна, про «10 сталінських ударів» (щоправда, термін «сталінські» завбачливо замінено на «стратегічні»). Акцентується увага на «провині» західних демократій як нібито на основній причині «розв'язання» Другої світової війни, але водночас узагалі не згадується пакт Молотова – Ріббентропа. Євромайдан в Україні трактується винятково як «державний переворот». Наголошується на тому, що «особливістю підривної операції Заходу» в Україні «було й те, що американські та європейські спецслужби, по суті, не знайшли опору серед справжніх українців. Основну ставку вони зробили на баптистів, саєнтологів [...] прихильників інших тоталітарних сект, на своїх ставлеників типу Гриценка, загалом на крайніх радикалів-націоналістів на кшталт Яроша». Такий відверто сфальшований погляд на події 2013–2014 рр. сформував комплекс ідеалізованих уявлень військово-політичного керівництва РФ про постмайданну Україну, що виявилось однією з головних причин

¹³ Див.: [Електронний ресурс]: <https://asafov.ru/articles/russia/rvio-dlya-chego-bylo-sozdano-rossijskoe-voenno-istoricheskoe-obshhestvo>

¹⁴ Див.: *Передерій І.* Інституційні веб-ресурси як інструмент збереження історичної пам'яті та національної комеморації // Документно-інформаційні комунікації в умовах глобалізації: стан, проблеми і перспективи: Мат. Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф., Полтава, 3 грудня 2016 р. – Полтава, 2016. – С.206–212; *Йі ж.* Реалізація комеморативної функції музеїв у епоху інформаційного суспільства // Збірник наукових статей за матеріалами круглих столів, присвячених пам'яті історика, архівіста, музейника Івана Павловського. – Вип.ІІ. – Полтава, 2020. – С.225–232.

¹⁵ *Єремєєв К.С.* «Катинское дело»: находка польских археологов // Красная звезда. – 2013. – 8–14 февраля. – №23(26242). – С.21.

¹⁶ *Гарєєв М.* Великая Победа и события на Украине // Вестник Академии военных наук. – Вып.2(47). – Москва, 2014. – С.4–10.

провалу путінського «бліцкригу» в лютому – березні 2022 р. Водночас справедливо зауважувалося, що «реформаторський бардак» часів президенства В.Януковича довів українську армію до «повного розпаду та розкладання»¹⁷. Стверджувалося, що звитяга над нацизмом – це перемога не «нових віянь західних «демократій», а «традиційних цінностей»¹⁸. Підкреслювалося стратегічне значення так званої «активної оборони», яка має створити необхідну стратегічну глибину (у процесі реалізації котрої тотально ігноруються інтереси національної безпеки, державний суверенітет і територіальна цілісність держав-сусідів): «Безкровне приєднання Криму до Росії 2014 р. виявилось абсолютно новим явищем у діяльності нашої держави із гарантування національної безпеки. Мабуть, це означає настання нової епохи у вирішення оборонних завдань»¹⁹.

Слід визнати, що постулювання «пророчих» перспектив «настання нової епохи у вирішення оборонних завдань» було повністю зреалізоване путінською військово-політичною верхівкою 24 лютого 2022 р., але вже винятково у формі кривавого збройного насильства.

4. Застосування застарілих форм партійно-політичної роботи в інформаційно-пропагандистському забезпеченні армії. У 2000-х рр. відбувся процес своєрідної «реанімації» форм партійно-політичної роботи радянської армії, які довели свою повну неспроможність щодо ефективного впливу на індивідуальну та суспільну свідомість особового складу ще у часи СРСР. Наказом міністра оборони РФ №170 від 12 травня 2005 р. «Про організацію суспільно-державної підготовки у збройних силах Російської Федерації» у практику інформаційно-пропагандистського забезпечення було впроваджено відроджені «політзаняття» («основна увага приділяється вивченню військовослужбовцями питань вітчизняної історії, традицій армії і флоту, проблемам державного та військового будівництва, військової педагогіки і психології, законодавства Російської Федерації, норм міжнародного гуманітарного права, практики навчання та виховання особового складу»)²⁰. Фактично це була «калька» з радянського першоджерела, лише «політику партії» замінено на «законодавство РФ». Тематика занять включала у себе історичний контент у радянсько-консервативній моделі трактування подій минулого. Навіть терміни, часові стандарти проведення, форми занять, підготовка керівників груп практично повністю дублювали організацію політзанять особового складу та марксистсько-ленінської підготовки офіцерів збройних сил СРСР. Цей наказ було скасовано лише 2016 р.

В інформаційно-пропагандистському забезпеченні активно популяризувався досвід партійно-політичної роботи армії СРСР. Так, у друкованому органі міністерства оборони РФ 2014 р. повідомлялося про відзначення річниці «Головного політичного управління радянської армії та військово-морського флоту, створеного у травні 1919 р. [...] Ця пам'ятна дата вкотре нагадала про значущість інформаційно-пропагандистської роботи у військах, важливість патріотичного виховання військовослужбовців»²¹. Характерно, що у редакторській політиці видання цього періоду взагалі відсутній будь-який критичний аналіз політроботи Червоної армії. Не заперечуючи її внеску в радянський складник перемоги над нацизмом, слід зазначити й очевидні проблеми виховного процесу того часу – формалізм, доктринерство, надмірна заідеологізованість. Але відверта ідеалізація системи виховання РСЧА–ЗС СРСР на

¹⁷ Там же. – С.7–8.

¹⁸ Там же. – С.8–9.

¹⁹ Там же. – С.10.

²⁰ Див.: [Електронний ресурс]: <https://docs.cntd.ru/document/901936467>

²¹ *Александров А.* Они поднимали в атаку // Красная звезда. – 2014. – №86. – С.3.

ті відсутності конкретних позитивних новітніх тенденцій у зміцненні морально-психологічного стану російської армії визначала ту траєкторію її розвитку, яка і призвела до формування саме зазначених структур військово-політичної роботи в період інтенсифікації підготовки ЗС РФ до повномасштабного вторгнення в Україну.

5. Упровадження в армійське середовище релігійно-морального провіденціалізму, який підпорядковує матеріальне вищим «духовним» засадам і морально обґрунтовує походження, природу та механізми функціонування влади²². Основним суб'єктом практичної реалізації цього напряму став «відроджений» інститут військових священників. Основною причиною його введення у структуру ЗС РФ був катастрофічний морально-психологічний стан особового складу, викликаний кризовими явищами 1990-х рр.²³ 21 липня 2009 р. президент РФ Д.Медведев підтримав відповідну пропозицію Російської православної церкви. Основним правовим документом, що регулює діяльність священнослужителів в армії, є положення, затверджене 25 грудня 2013 р.²⁴ У липні 2014 р. військові соціологи за результатами спеціальних досліджень зробили висновок, що кількість військовослужбовців, котрі називають себе віруючими, за 5 років зросла на 15% і становила 78%. До православних християн віднесли себе 71% усіх вояків, до мусульман – 6%, до буддистів – 0,5%, до юдеїв – 0,01%, до інших релігій – 0,5%²⁵. Питання, наскільки ці неофіти відповідали релігійним канонам, залишилося без відповіді. Загалом складно оцінити реальний ступінь впливу релігійних інституцій на покращення морально-психологічного стану військовослужбовців у цей період. Але прояви нестатутних взаємовідносин (особливо на міжнаціональній основі), стала тенденція розстрілів варт на цьому ґрунті, корупція серед офіцерського складу, скандальні кримінальні справи щодо російського генералітету не дозволяють зробити навіть обережні позитивні висновки.

Отже під час першого періоду морально-психологічного забезпечення підготовки військ до масштабного вторгнення в Україну основна увага органів управління російської армії була зосереджена на домінуванні інформаційного чинника у проведенні акцій «гібридної війни». Нав'язування шовіністичної імперської парадигми історії з наполегливим просуванням її основних постулатів за допомогою архаїчних форм і методів партійно-політичної роботи часів радянської армії та псевдонаукових розвідок громадсько-державних інституцій відбувалося у системі суспільно-державної підготовки ЗС РФ. Еклектичний симбіоз форм морально-психологічного впливу релігійної ортодоксії РПЦ і віджилих традицій часів СРСР, упровадження їх механізмами армійської прямолінійності апіорі не могло гарантувати якийсь більш-менш прийнятний результат. Логічно наступав час необхідності трансформації цієї системи, але відповідний процес знову набув форми «історичного бумеранга», траєкторії вічного повернення в минуле.

Другий період у процесі морально-психологічного забезпечення підготовки російської армії до повномасштабного вторгнення в Україну тривав із моменту створення указом президента РФ від 30 липня 2018 р. Головного військово-політичного управління ЗС РФ (ГВПУ) до 24 лютого 2022 р.

До особливостей організації військово-політичної роботи у цей період відносимо *парадигмальну зміну самої сутності процесу виховання особового складу* (перехід

²² Гула Р.В., Передерій І.Г., Панфілов О.Ю., Кудрявцева Н.А. Praeteritis futura evocat: Політичний оксюморон Консервативної революції 1920–1930-х рр. – К., 2021. – С.27.

²³ Сафонова А.В., Елецьких Н.Ю. Деятельность военных священников в системе социально-педагогической работы в Вооружённых силах РФ на современном этапе // European science. – 2017. – №9(31). – Р.40.

²⁴ Див.: [Електронний ресурс]: <http://www.patriarchia.ru/db/text/3481010.html>

²⁵ Артёмьев А.А. Взаимодействие Русской православной церкви и Министерства обороны РФ на современном этапе // Власть. – 2015. – №5. – С.51.

від морально-психологічного забезпечення до військово-політичної роботи з домінуванням ідеологічного складника, таке собі «друге пришестя політруків»); *інтенсифікацію процесу виховання військовослужбовців на основі антиукраїнської державної історичної політики*; суттєве *підвищення статусу ГВПУ* (надання начальникові управління повноважень заступника міністра оборони, побудова завершеної ієрархічної структури військово-політичної роботи із запровадженням на всіх щаблях військового управління відповідних посад заступника – міністра, головнокомандувача, командувача, командира); *оприлюднення 2 березня 2019 р. нової воєнної доктрини РФ* (корегування пріоритетних завдань воєнної політики, причому акцентування на збройних методах ведення бойових дій водночас не знизило важливості асиметричних форм «гібридної війни», яким також відведено значне місце у цьому документі²⁶).

Основні напрями військово-політичної роботи у процесі інтенсифікації підготовки особового складу до масштабного вторгнення в Україну під час цього періоду викладено нижче.

1. Крайній ступінь ідеологізації військово-політичної роботи. Після призначення на посаду начальника Головного військово-політичного управління ЗС РФ у червні 2018 р. А.Картаполов відразу окреслив параметри ідеологічних стандартів російської армії: «Наша ідеологія повинна ґрунтуватися, по-перше, на історії Батьківщини і свого народу; по-друге, на історичних та культурних традиціях»²⁷. Ідеологізація процесу військового виховання присутня в будь-якій країні. Інша справа, у чому полягає роль цього складника та чи є він домінантним. Зауважимо, що конституція РФ проголошує: «У Російській Федерації визнається ідеологічне різноманіття. Ніяка ідеологія не може встановлюватися як державна або обов'язкова»²⁸. Натомість у російських реаліях імперативне нав'язування в армії ідеологічних постулатів рашизму перетворилося на панівну тенденцію.

2. Латентне впровадження у процес виховання особового складу ідеології рашизму. Сучасний російський фашизм (рашизм) може бути схарактеризований як *форма державного авторитарного й авторитарного правління* (з використанням гібридної системи легітимізації в уявно демократичний спосіб персоніфікованого всевладдя та фактичною узурпацією політичної влади президентом, котрий спирається на підпорядковані йому бюрократію, апарат правлячої партії); як *ідеологія національної величч* (політика й соціальна практика протиставлення націй у дихотомії «свій – чужий» на основі абсолютизованої культивування почуття власної унікальності, месіанізму); як *програма політичної мобілізації мас* елітою (узурпування основоположних цінностей і тотальне підкорення інтересів індивіда колективістському служінню нації в умовах формування жорстко авторитарної вертикалі державного управління, створення образу «оточеної фортеці», трактування внутрішньої опозиції як ворожої сили та витіснення її з політичного поля адміністративно-каральними методами); як *синтезоване явище суспільного життя, соціокультурний феномен свідомості людини* (розкриваються через визнання пріоритету догматизованих «традиційних» цінностей, «духовних скріп» власної нації перед демократією, правами людини і громадянина заради гіперболізованої «величч держави» на тлі цілеспрямованої архаїзації індивідуальної та суспільної свідомості); як *сила*, що провокує виникнення конфліктів, воєн між націями та державами на основі абсолютизації власних, сумнівного

²⁶ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.pravda.com.ua/news/2019/03/9/7208764/>

²⁷ Див.: *Гольц А.* Россия как большая казарма [Електронний ресурс]: <http://svop.ru/main/38673/>

²⁸ Див.: [Електронний ресурс]: <https://base.garant.ru/10103000/4d6cc5b8235f826b2c67847b967f8695/>

штибу національних цінностей і державних інтересів за допомогою інструментарію агресивної зовнішньої політики»²⁹.

Базові, на нашу думку, принципи агітаційно-пропагандистської роботи зі впровадження ідеології рашизму в російській армії подано нижче.

Фундаментальний етатизм – абсолютизація ролі та місця держави у житті суспільства й армії, визнання її єдиним легітимним сувереном. Характерно, що навіть у головному церемоніальному акті – військовій присязі, уже в перших рядках підкреслюється, що основною цінністю для військовослужбовця є держава («[...] урочисто присягаю на вірність своїй Батьківщині – Російській Федерації»³⁰). У наказі міністра оборони від 22 липня 2019 р. «Про організацію військово-політичної роботи у збройних силах Російської Федерації» вказано, що «основні зусилля зосереджуються на формуванні та розвитку в особового складу розуміння й підтримки державної політики в галузі оборони та воєнної безпеки Російської Федерації, рішень президента Російської Федерації – верховного головнокомандувача збройних сил Російської Федерації, міністра оборони Російської Федерації щодо питань розбудови й підготовки збройних сил»³¹. Для повноти картини додамо, що одна з дисциплін бойової підготовки, яка формує свідомість військовослужбовця ЗС РФ, має назву суспільно-державної.

Неоміфологізм – спосіб ідеалізованої реалізації історичного міфу як духовної основи відродження національних цінностей у вигляді зведення сепарованого та міфологізованого історичного продукту до об'єкту масового ідолопоклонства. У цей період активне використання історії характеризувалося найвищим градусом політизації й міфологізації історичних сюжетів, крайнім ступенем агресивності державної історичної політики в оцінці цивілізаційних ретроспектив і перспектив України. Знання історії власної, та особливо сусідніх держав у суспільній свідомості російських військовослужбовців ставали дедалі приблизнішими і вкрай фрагментованими. Більше того, вони здебільшого замінювалися спрощеними пропагандистськими кліше («бандерівці», «наркомани», «нацисти»). Враховуючи жорстку армійську ієрархічну вертикаль управління, активну «вбудову» пропагандистського апарату ЗС РФ в ідеологічну парадигму Кремля, імперативні механізми впровадження «історичних» наративів у суспільну свідомість військовослужбовців, можна зробити висновок, що особливо в російській армії цей процес набув рис масштабного ексклюзивного світоглядного шулерства. Так, наприклад, наказом міністра оборони путінську статтю про «історичну єдність росіян та українців»³² включено як одну з обов'язкових тем на заняттях із військово-політичної підготовки в літній період 2021 р.³³ Історична пам'ять у РФ в її офіційному трактуванні мобілізується на війну із «західними» «фальшованими» інтерпретаціями історії, які, на думку кремлівських ідеологів, «принижують велич» країни та «загрожують її єдності»³⁴.

Тотальна мобілізація – принцип консолідації «мас» із метою їх готовності до соціальної дії, згідно з яким вирішення державних завдань при зростанні загроз національній безпеці передбачає підпорядкування вимогам авторитарного державного

²⁹ Гула Р.В., Передерій І.Г. Путінська росія: «Третій Рим» чи «Четвертий райх»?...; *Іх же*. Російський фашизм: ідеологічні основи, історія становлення та сучасні модифікації // Український історичний журнал. – 2017. – №2. – С.181.

³⁰ Див.: [Електронний ресурс]: <https://base.garant.ru/178405/f9b0119a4fce7561a213cdc9af189098/>

³¹ Див.: [Електронний ресурс]: https://vii.sfu-kras.ru/images/pdf/Prikaz_MO_RF_404.pdf

³² Див.: [Електронний ресурс]: <http://kremlin.ru/events/president/news/66181>

³³ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.currenttime.tv/a/statya-putina-stala-obyazatelnoy-dlya-izucheniya-v-armii/31361220.html>

³⁴ Ляпунова Н.В., Старостенков Н.В., Семін В.П., Мухлаєв К.О. Мир на пути к войне: Кто и с какой целью развязал II мировую войну // Вестник Академии военных наук. – Вып. 4. – Москва, 2018. – С.169–178.

управління. В основі цього принципу лежить калька з радянського концепту «оточеної фортеці», яка підсилюється поширенням «теорій змов». Сучасне російське суспільство та армія як його озброєна проекція «об'єднуються» владою на основі параноїдальних мемів на кшталт «американці хочуть нас знищити, а тих, хто залишиться – перетворити на рабів», «Англія постійно гадить», «гейропейці прагнуть розбестити Росію, адже вона – остання опора справжніх цінностей у світі» та ін. Апофеозом цього «об'єднання» повинна стати жертвна акція загальнонаціонального суїциду³⁵.

3. Формування нової парадигми процесу виховання військовослужбовців ЗС РФ у рамках концепції військово-політичної роботи. У лютому 2013 р. С.Шойгу вперше оголосив про намір повернення посад заступників командирів із виховної роботи – мовляв, це має бути не «рудимент радянського часу», а професіонал, котрий «повинен знати, як живе солдат, чим живе, хто з особового складу палить, хто п'є, яка у хлопців удома атмосфера. Він повинен уміти працювати з душою солдата»³⁶. Фактично це було повторення аргументації необхідності й ролі замполітів за часів радянської армії, які тоді відповідали за той самий «функціонал» знання «душі солдата». Згаданим вище наказом міністра оборони від 22 липня 2019 р. визначалися основи «організації військово-політичної роботи» в армії. Характерною особливістю цього концептуального документа стала поява категорії «морально-політичний стан особового складу» (в радянські часи це був «політико-моральний стан»³⁷). У військово-політичну роботу запроваджувалася нова термінологія – «військово-політична свідомість», «військово-політична культура» (щоправда без розкриття змісту цих понять)³⁸.

4. Використання «інноваційних» форм і методів військово-політичної роботи. Після призначення на посаду начальника Головного військово-політичного управління ЗС РФ у червні 2018 р. А.Картаполов заявив, що «ідеологія, яка сьогодні зароджується на наших очах, отримає апробацію в армійському середовищі. Якщо згодом вона виявиться затребуваною державою, ми будемо лише раді»³⁹. Також він оголосив, що при головному храмі збройних сил Росії, будівництво якого розпочалося восени 2018 р. в підмосковному парку «Патріот», діятиме центр підготовки військового духівництва, а «військовий елемент стане основною спрямованістю цього храму. Ми хочемо, щоб у цьому храмі знайшли відображення не лише суто канонічні, церковні речі. Ми хочемо, щоб цей храм став не лише центром духовного виховання, а й історичної освіти. [...] відродження російської держави [...] триває через відродження православної віри [...] дух військовослужбовця, дух солдата – це теж зброя, [...] і цей дух треба виховувати, оскільки він не з'являється на порожньому місці [...] цим мають займатися військові священники»⁴⁰.

У серпні 2021 р. А.Картаполов визначив рекомендований перелік кінофільмів і телепрограм, обов'язкових для перегляду й обговорення особовим складом ЗС РФ. Найперше йшлося про телевізійні цикли М.Михалкова та З.Прилепіна, зміст яких у частині української тематики може вважатися еталоном мракобісся. Утім головний російський армійський «вихователь» уважав, що їх перегляд позитивно вплине на

³⁵ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.bbc.com/russian/media-45903216>

³⁶ Див.: Гольц А. Россия как большая казарма...

³⁷ Ипполитов Г.И. Строительство политических органов Вооружённых сил советского государства: генезис и эволюция (опыт краткого исторического обзора) // Известия Самарского научного центра Российской академии наук: Исторические науки. – Т.1. – №1. – Самара, 2019. – С.97.

³⁸ Див. прим.31.

³⁹ Див.: Гольц А. Россия как большая казарма...

⁴⁰ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.interfax.ru/russia/628005>

процес «формування інформаційного імунітету до чужої ідеології, до того, що намагаються вкинути та що може роз'їдати свідомість особового складу». Очевидно, сам А.Картаполов свято вірив в ефективність таких колективних переглядів: «Посадили солдатів, показали серію, обговорили. І це працює. Вони мають інтерес»⁴¹.

Також важливою частиною ідеологічної роботи став затверджений міністром оборони обов'язковий для перегляду список фільмів, які «формують нормальну свідомість воїна-патріота». У цьому переліку знайшлося місце і для радянської кінокласики («Білоруський вокзал», «У бій ідуть тільки “старики”» та ін.), і для сталінського «іконостасу героїв» («Олександр Невський» та ін.), і для знятих за лекалами минулого сучасних російських «патріотичних» стрічок («Баязет», «Конвой РQ-17» та ін.). Одна з основних ідей – звияжна загибель за державу. Фактично можна вести мову про повернення радянської оптики культивуваці державного патріотизму на основі імперативно визначеного пантеону «героїв». Як результат, ми знову бачимо спробу вдихнути життя в тіло штучно відродженого інституційного релікту на основі архаїки часів СРСР у рамках парадигми новочасного російського фашизму (рашизму).

Таким чином, аналіз історичної ретроспективи діяльності структур із військового виховання у ЗС РФ упродовж досліджуваного періоду дозволяє зробити деякі висновки. Починаючи з 1991 р. система пройшла шлях серйозних концептуальних змін. Це й різке зниження статусу заступників командирів до помічників із роботи з особовим складом; штучне об'єднання «під одним дахом» спеціалістів кадрової та виховної роботи; виокремлення структур виховної роботи з одночасним обмеженням їх службового статусу. Нарешті, реанімація за радянськими шаблонами системи політичного виховання особового складу у вигляді військово-політичної роботи та водночас свідоме ігнорування новітніх елементів морально-психологічного забезпечення за досвідом провідних держав світу.

Процесами виховання у ЗС РФ у цей час керували переважно представники командної ланки управління зі своерідним баченням завдань морально-психологічного забезпечення. Це призводило до консервації та застою у виховному процесі, втілення його методами імперативного тиску у формах, що апріорі не могли дати бажаного результату. До того ж давалося взнаки певне несприйняття командирами представників виховних структур, котрі в їхній свідомості все ще асоціювалися з диктатом політорганів часів СРСР.

Закладені від самого початку у систему військового виховання російської армії архаїчні основи колишнього партполіапарату періоду СРСР і душпастирської ортодоксії політизованої православної церкви стало забезпечували консервацію та застій виховного процесу на основі суміші радянської міфологічної концепції Другої світової війни і примітивної фундаменталістської інтерпретації канонів православ'я.

Апробація у процесі виховання особового складу ідеології рашизму дозволила сформулювати чисельний прошарок її adeptів. Народивись на уламках симбіозу монархічного світогляду й комуністично-месіанської утопії, сучасний російський фашизм (рашизм), на нашу думку, на практиці реалізувався у формах радикального російського націоналізму, в основі якого лежать діаметрально протилежні процеси

⁴¹ Див.: *Малюкова Л.* Смотрящие при погонах // Новая газета. – 2021. – 18 августа. – №94.

культурної автаркії та глобалістських геополітичних потуг, утопічно-ідеалістичні примітивізовані погляди на складний спектр політичного життя українського суспільства й ірраціональні ксенофобські уявлення про нібито «вороже оточення» російського народу, історична міфологія та спроби реалізації квазідержавних проектів на теренах колишнього СРСР.

Ефективність будь-якої системи військового виховання визначають у кінцевому підсумку результати бойових дій. Але провал першого етапу так званої «спецоперації», сумнівні тактичні успіхи «визволення Донбасу», непоодинокі випадки відмов від виконання наказів та умов контракту військовослужбовцями ЗС РФ дозволяють нам зробити попередні висновки щодо вкрай низького рівня результативності роботи органів військового управління російської армії та інших силових структур із морально-психологічного забезпечення готовності особового складу виконувати бойові завдання за призначенням.

REFERENCES

1. Artemyev, A.A. (2015). Vzaimodejstvie Russkoj pravoslavnoj tserkvi i Ministerstva obrony RF na sovremennom etape. *Vlast*, 5, 51–54. [in Russian].
2. Bieleškov, M. (2021). *Suchasnyi rosijskij sposib vedennia viiny: teoretychni osnovy i praktyчне napovnenia*. Retrieved from: <https://mil.in.ua/uk/articles/suchasnyj-rosijskij-sposib-vedennya-viiny-teoretychni-osnovy-i-praktyчне-napovnenia/> [in Ukrainian].
3. Dzuban, O.P., Pylypchuk, V.H. (2010). Vplyv hlobalizatsiinykh protsesiv na derzhavnyi suverenitet Ukrainy. *Visnyk Natsionalnoi yurydychnoi akademii Ukrainy im. Yaroslava Mudrobo: Seriya: Filosofita, filosofita prava, politolobita, sotsiolobita*, 3, 96–103. [in Ukrainian].
4. Dzuban, O.P., Pylypchuk, V.H. (2011). Teoretychni ta derzhavno-pravovi aspekty protydii informatsiinomu terorizmu v umovakh hlobalizatsii. *Stratebichni prioryety*, 4(21), 12–17. [in Ukrainian].
5. Dzuban, O.P., Pylypchuk, V.H. (2012). Problema ahresii i nasylstva: svitohliadno-informatsiinyi vymir. *Osvita rebionu: Politolobita. Psykholobita. Komunikatsii*, 2, 171–177. [in Ukrainian].
6. Gareev, M. (2014). Velikaya Pobeda i sobytiya na Ukraine. *Vestnik Akademii voennykh nauk*, 2(47), 4–10. [in Russian].
7. Golts, A. (2021). *Rossiya kak bolshaya kazarma*. Retrieved from: <http://svop.ru/main/38673/> [in Russian].
8. Guriev, S. & Treisman, D. (2019). *A Theory of Informational Autocracy*. Retrieved from: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3426238>
9. Hula, R.V., Dzuban, O.P., Perederii, I.H., Pavlichenko, O.O., Fil, H.O. (2020). *Informatsiina viina: sotsialno-ontolobichnyi ta mitarnyi aspekty*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Hula, R.V., Holota, A.A. (2021). “Doktryna Herasymova”: “kerovanyi khaos” u voenni teorii epokhy postmodernu. *Voienno-istorychnyi visnyk*, 1(39), 140–155. [in Ukrainian].
11. Hula, R.V., Perederii, I.H. (2017). Rosiiskiy fashyzm: ideolohichni osnovy, istoriia stanovlennia ta suchasni modifikatsii. *Ukrainskyy istorychnyi zhurnal*, 2, 160–182. [in Ukrainian].
12. Hula, R.V., Perederii, I.H. (2022). Putinska Rossiia: “Tretii Rym” chy “Chetverti raikh”? (Aspekty politolohichnoho analizu). *Suspilno-politychni protsesy*, 9, 171–195. [in Ukrainian].
13. Hula, R.V., Perederii, I.H., Panfilov, O.Yu., Kudriavtseva, N.A. (2021). *Practeritis futura evocat: Politychnyi oksiumoron Konservatyvnoi revoliutsii 1920–1930-ykh rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
14. Kartapolov, A.V. (2015). Uroki voennykh konfliktov, perspektivy razvitiya sredstv i sposobov ikh vedeniya: Pryamye i nepryamye dejstviya v sovremennykh mezhdunarodnykh konfliktakh. *Vestnik Akademii voennykh nauk*, 2(51), 26–36. [in Russian].
15. Kurban, O.V. (2015). Teoriia informatsiinoi viiny: bazovi osnovy, metodolohiia ta poniatynyi aparat. *ScienceRise*, 11/1(16), 95–100. [in Ukrainian].
16. Kurban, O.V. (2017). *Informatsiina viina u sotsialnykh onlain-merezbakh*. Kyiv. [in Ukrainian].
17. Lyapunova, N.V., Starostenkov, N.V., Semin, V.P., Mukhlaev, K.O. (2018). Mir na puti k vojne: Kto i s kakoi tselu razvyazal II mirovuyu vojnu. *Vestnik Akademii voennykh nauk*, 4, 169–178. [in Russian].
18. Mahda, Ye.V. (2014). Vyklyky hibrydnoi viiny: informatsiinyi vymir. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 5, 138–142. [in Ukrainian].
19. Malyk, Ya. (2015). Informatsiina viina i Ukraina. *Demokratyčne vriaduvannia*, 15. [in Ukrainian].
20. Perederii, I. (2016). Instytutsiina veb-resursy yak instrument zberezhenia istorychnoi pamiaty ta natsionalnoi komemoratsii. *Dokumentno-informatsiini komunikatsii v umovakh hlobalizatsii: stan, problemy i perspektivy: Mat. Vseukr. nauk.-prakt. internet-konf.*, 206–212. Poltava. [in Ukrainian].
21. Perederii, I. (2020). Realizatsiia komemoratyvnoi funktsii muzeiv u epokhu informatsiinoho suspilstva. *Zbirnyk naukovykh statei za materialamy krublykh stoliv, prysviachenykh pamiaty istoryka, arkhivista, muzeinyka Ivana Pavluskoho, II*, 225–232. Poltava. [in Ukrainian].
22. Pocheptsov, G. (2000). *Informatsionnye voyny*. Moskva; Kiev. [in Russian].
23. Pocheptsov, H., Chukut, S. (2002). *Informatsiina polityka*. Kyiv. [in Ukrainian].
24. Safonova, A., Eletsikh, N. (2017). Deyatelnost voennykh svyashchennikov v sisteme sotsialno-pedagogicheskoy raboty v vooruzhennykh silakh RF na sovremennom etape. *European science*, 9(31), 39–44. [in Russian].
25. Trebin, M. (2014). Fenomen “hibrydnoi” viiny. *Gileia*, 8(7/8), 366–371. [in Ukrainian].
26. Trebin, M. (2014). Fenomen informatsiinoi viiny v sviti, shcho hlobalizuietsia. *Visnyk Natsionalnoho universytetu “Yurydychna akademii im. Yaroslava Mudrobo”*, 2(16), 188–198. [in Ukrainian].

Ruslan HULA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at Department of Philosophy,
I.Kozhedub Kharkiv National Air Force University
(Kharkiv, Ukraine), rslnhula1@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8177-1565>

Iryna PEREDERII

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of Department of Ukrainian Studies, Culture and Documentation,
National University "Yu.Kondratiuk Poltava Polytechnic"
(Poltava, Ukraine), iryna.perederii@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7473-5868>

Transformation of Moral and Psychological Provision Processes of the Russian Army in the Context of Preparation Armed Invasion in Ukraine (2013 – Beginning 2022)

Abstract. The article analyzes the development and transformation of the structures of moral and psychological support of the Armed Forces of the Russian Federation at the stage of their direct preparation for a full-scale armed invasion on 24.02.2022, their activities in 2013–2022. **The research methodology** is based on the fundamental principles of objectivity and historicism, which involve the study of individual phenomena and processes in their development and close connection with the system of relevant socio-political relations. **Scientific novelty.** For the first time in historiography, a study of complex processes of reforming the educational structures of the modern Russian army was conducted, as well as an assessment of the effectiveness of their activities during the period of direct preparation of the Russian military leadership to open an open war with Ukraine. **The main conclusions** state that the permanent nature of the reforms mostly led to an imbalance in the system of military education and the creation of concepts that were based mainly on the work of Soviet political bodies. At the same time, the introduction of the latest elements of moral and psychological support in the experience of the world's leading states was deliberately ignored. The processes of education in the RF Armed Forces at this time were led mainly by representatives of the command level with a unique vision of the tasks of moral and psychological support. This guaranteed the conservation and stagnation of the educational process on the basis of a strange mixture of the Soviet mythological concept of the World War II with the most primitive fundamentalist interpretation of the canons of Orthodoxy. Approbation in the process of educating the personnel of the RF Armed Forces of the ideology of racism allowed to form a sufficiently large layer of adherents of the new ideology. But the failure of the first stage of the so-called "special operation" allows us to draw preliminary conclusions about the serious miscalculations of the organization of the military administration of the Russian army and other law enforcement agencies to morally and psychologically ensure the readiness of personnel to perform combat missions.

Keywords: armed forces of the Russian Federation, moral and psychological provision, educational work, rashism (ruscism), full-scale armed invasion of Ukraine.

Олександр ФІЛЬ

кандидат історичних наук,
заступник директора,
Національний військово-історичний музей України
(Київ, Україна), fam_2010@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0662-8654>

Людмила ХОЙНАЦЬКА

кандидатка історичних наук, доцентка,
старша наукова співробітниця,
Інститут всесвітньої історії НАН України
(Київ, Україна), L.Khoynatska@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7324-5461>

Мародерство як спосіб ведення війни Російською Федерацією проти України та мотиваційний чинник російських військовослужбовців

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.04.129>

УДК: 94(477)«1991/2022»+355.012

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати витоки, причини та наслідки, визначити основні риси масового мародерства серед військовослужбовців армії й інших силових структур Російської Федерації, що вторглися на терени України 24 лютого 2022 р. *Методологія* визначається загальними процедурами наукового пізнання, теоретичними напрацюваннями істориків, психологів, правознавців у галузі вивчення девіантної поведінки комбатантів. Застосовано полідисциплінарні підходи з використанням методів усної історії, військової антропології та соціальної психології. Автори послуговуються термінологічним апаратом, усталеним у сучасному науковому й інформаційному просторі. *Наукова новизна* полягає у спробі аналізу причин виникнення такого виду злочинів, як мародерство, здійснених на тимчасово окупованій території України військовослужбовцями збройних сил та інших силових структур Російської Федерації. *Висновки.* Війна Росії проти України 2014–2022 р. виявила хронічні проблеми морального порядку в російському суспільстві. Завдяки пропагандистським операціям у масовій свідомості громадян цієї країни відбулося скочування до правового нігілізму, аморальності, знецінення людського життя й демократичних цінностей. Ці тенденції повною мірою притаманні російській армії. В умовах війни мародерство для російських військовослужбовців є додатковим мотиватором для участі в бойових діях і способом матеріального збагачення.

Ключові слова: війна Росії проти України 2014–2022 рр., девіантна поведінка, мародерство, військовий злочин, трофеї.

Мародерство як вид воєнного злочину сягає своїм корінням перших збройних сутичок між людьми. Причому подібні дії тоді, навпаки, належали до чеснот переможця, адже здобуті на полі бою зброя, обладунки, цінності та особисті речі супротивника на правах трофеїв відразу ставали його власністю.

У радянській, а також пострадянській історіографії тема мародерства табуувалася. Це пояснюється як бажанням «не виносити сміття з хати», так і твердженнями,

що грабування, насильство, жорстоке поводження з полоненими та цивільними нібито притаманні лише військам «експлуататорських держав». Насправді масштаби мародерства в лавах Червоної армії під час Другої світової були настільки значними, що оприлюднення подібної інформації могло серйозно підірвати як її глорифікований образ, так і загальну міфологізовану концепцію тієї війни в радянському й сучасному російському варіантах.

Однак, за влучним виразом О.Панфілова, «ніхто не може заборонити старі книги зі свідченнями». Він, зокрема, посилається на англійського мандрівника Дж.Бадделі, автора праці «Завоювання Кавказу росіянами: 1720–1860», який згадував про численні випадки мародерства. О.Панфілов також наводить спогади чеченця М.Вачагаєва, котрий зазначав, що це «вважалося нормальним явищем для російського солдата, офіцерство саме перед боєм указувало, що аул багатий і їм буде чим пожитися». Тоді ж з'явилася «традиція» – «генерал Засс колекціонував черепи горців, хтось любив збирати кисті рук». Під час чеченських воєн кінця 1990-х – початку 2000-х рр. уже сучасні російські солдати й офіцери вихвалялися в'язками відрізаних у чеченців вух»¹.

Яскраві епізоди, що стосується мародерства періоду польсько-радянської війни 1919–1920 рр., належать письменникові І.Бабелю, котрий мав можливість як військовий кореспондент супроводжувати 1-шу кінну армію С.Будьонного. Він вів щоденник, на основі якого пізніше написав свою відому збірку «Кінармія». Нотатки І.Бабеля – унікальне документальне свідчення, де зафіксовано численні випадки пограбування, мародерства, насилля, згвалтувань, тобто всього того, що є неодмінним супутником війни².

Однак основний масив матеріалу, який стосується мародерства, слід віднести до періоду Другої світової. Епізодично про цей військовий злочин у частині, що стосується обкрадання цивільного населення, писали М.Солонін, В.Суворов, О.Казарінов, Б.Соколов³. Перший мер Москви Г.Попов у своїй книжці не залишив каменя на камені від такої знакової для Росії персони, як маршал Г.Жуков, згадуючи його «операції» з рухомим майном (антикваріат, меблі, культурні цінності тощо) під час перебування на посаді головнокомандувача групи радянських окупаційних військ у Німеччині. Особливої уваги заслуговують спогади фронтовиків М.Нікуліна, В.Астаф'єва, Б.Горбачевського, О.Лебедінцева, Д.Лози, В.Гельфанда, Л.Котляра⁴. Порушував цю тему також керівник проекту «Я пам'ятаю» та укладач серій «Солдатські щоденники» й «Окопна правда», автор збірників інтерв'ю з ветеранами війни А.Драбкін. Серед українських істориків, які в той чи інший спосіб торкалися проблематики військових злочинів, зокрема мародерства під час Другої світової, слід згадати О.Лисенку, Т.Вронську, І.Мраку, В.Гінду та ін.

Нині через широку доступність новітніх технологій пересічний громадянин будь-якої країни може спостерігати як за перебігом бойових дій, так і за тими процесами, про які зазвичай воліє мовчати російська сторона, а саме злочини, скоєні її вояками на тимчасово окупованих територіях України. Інформаційний простір

¹ Див.: Панфілов О. Мародери російської армії – традиції та сучасність [Електронний ресурс]: <https://ua.krymr.com/a/27501948.html>

² Бабель І. Одесские рассказы. Конармия. – Х., 2013. – 352 с.

³ Солонин М. Нет блага на войне. – Москва, 2010. – 288 с.; Суворов В. Тень победы. – Донецк, 2003. – 384 с.; Казарінов О.И. Обратная сторона войны. – Москва, 2006. – 448 с.; Соколов Б.В. Оккупация. – Москва, 2002. – 325 с.

⁴ Нікулін Н. Воспоминания о войне. – Санкт-Петербург, 2007. – 244 с.; Астаф'єв В. Прокляты и убиты. – Москва, 2007. – 736 с.; Горбачевский Б. Ржевская мясорубка. – Москва, 2006. – 448 с.; Лебедінцев А.З., Мухин Ю.И. Отцы-командиры. – Москва, 2004. – 608 с.; Лоза Д. Танкист на «иномарке». – Москва, 2005. – 320 с.; Гельфанд В. Дневник 1941–1946. – Москва, 2015. – 751 с.; Котляр Л.И. Воспоминания еврея-красноармейца. – Москва, 2011. – 352 с.

перенасичений подібними свідченнями. І найпоширеніші – це мародерство, насилля щодо мирного населення, убивства українських військовополонених. Ці злочини вже стали невід’ємними супутниками російської армії.

Варто зазначити, що випадки мародерства під час повномасштабної війни зафіксовані як місцевими жителями, так і міжнародними спостерігачами. Буквально від початку російського вторгнення в багатьох ЗМІ з’явилися свідчення очевидців та жертв, а такі міжнародні організації, як «Human Rights Watch», низка європейських, українських і навіть російських незалежних медіа або громадських організацій почали документувати, проводити розслідування масових випадків мародерства й вивезення награбованого в Україні до Росії чи Білорусі. За допомогою веб-камер у режимі онлайн мешканці нашої держави мали можливість спостерігати за грабежем продовольчих і промислових магазинів. Уже в березні фермерські господарства Херсонщини, Черкащини, Київщини залишилися без автотранспорту, насінневого фонду й готової продукції. Зазнала мародерства Чорнобильська АЕС. Американське видання «The Washington Post» із посиланням на голову Державного агентства України з управління зоною відчуження Є.Крамаренка повідомило, що російські війська під час перебування на цьому об’єкті завдали збитків на 135 млн дол. (вкрадено, знищено 698 комп’ютерів, 344 машини, 1500 дозиметрів, вивезено майже все протипожежне обладнання, частину якого за даними GPS-датчиків виявлено в Білорусі). Пограбовано багатьох мешканців Чернігівщини, Київщини, Сумщини, інших областей України, де побувала російська армія. Опубліковано численні записи перехоплень телефонних розмов окупантів зі своїми сім’ями, в яких детально обговорюються крадіжки з крамниць і залишених помешкань⁵. Постраждали також медичні заклади. Наприклад, у кінці квітня зі Старобільської лікарні вивезено апарати ШВЛ, інше цінне обладнання, надане 2014 р. міжнародними донорами та урядом України. «Трофеями» загарбників стали не тільки матеріальні цінності, а й музеї. Випадків мародерства настільки багато, вони настільки розмаїті, що заслуговують окремого дослідження із залученням юристів, психологів. Україна нині зіткнулася не тільки зі збройною агресією, а й з масовими воєнними злочинами на тимчасово окупованих територіях, що засвідчують повну деградацію та моральне падіння як російської армії, так і російського суспільства.

Упродовж десятиріч радянська історіографія запевняла суспільство, що таке явище, як мародерство, нібито притаманне лише військам «капіталістичних» або «експлуататорських» держав⁶. Отже, за подібною логікою, Червона армія зразка 1945 р. була нічим іншим, як «армією експлуататорської держави», адже вдавалася до безконтрольного вилучення на території Німеччини та її союзників не тільки обладнання та устаткування цілих галузей промисловості, але й приватного майна. Поняття «взяття трофеїв» існувало на державному рівні. Так, по закінченні Другої світової до СРСР перевозилися цілі заводи, фабрики, різноманітна техніка, навіть понад 1,5 млн голів худоби. На все це було потрібно до 400 тис. залізничних вагонів⁷. У 1990-х рр. оприлюднено дані головного трофейного відомства, згідно з якими з радянської зони окупації Німеччини вивезено 60 тис. роялів, 190 тис. килимів, 460 тис. радіоприймачів, 265 тис. настінних і настільних годинників, 940 тис. одиниць меблів, 1,2 млн чоловічих і жіночих пальт, 1 млн головних уборів, 186 вагонів алкогольних напоїв⁸. Подібним

⁵ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2022/03/30/7335744/>

⁶ Военный энциклопедический словарь. – Москва, 1984. – С.427.

⁷ Див.: [Електронний ресурс]: <https://armyinform.com.ua/2022/04/22/u-chomu-kryyetsya-fenomen-maroderstva-rosijskoyi-armiyi/>

⁸ Бату Д. Мародерство як історичний кодекс російського офіцера [Електронний ресурс]: <https://localhistory.org.ua/texts/kolonki/dorzh-batu-maroderstvo-ia-k-istorichnii-kodeks-rosiiskogo-ofitsera/>

чином нині діє й Російська Федерація – як щодо методів ведення війни, так і злочинів на полі бою або на тимчасово захоплених територіях України.

Ветеран Другої світової полковник-артилерист М.Подуст у своїй автобіографічній книжці, зокрема, згадував, як розпочиналася німецько-радянської війна:

«Ми були впевнені в перемозі після визволення Західної України й Білорусії, вірили в те, що німці будуть розбиті впродовж декількох днів, у повному розумінні цього слова. Наприклад, мій лейтенант Баранов, будучи начальником зв'язку дивізіону, коли прощався з дружиною, вирушаючи на фронт, отримав завдання придбати необхідні жіночі туалети. Мені у цьому відношенні було простіше, оскільки був холостяком і поки що одружуватися не збирався»⁹.

Інший ветеран П.Бочек розповідав, як, окрім алкогольних напоїв та харчів, військовослужбовці його 8-ї гвардійської армії займалися «заготовленням» усілякого «краму» (в тому числі коштовностей і дорогоцінних металів)¹⁰.

Що стосується мародерства, то, на думку А.Руккаса, у цьому СРСР не був оригінальним, адже подібними справами займалися й інші держави. Зокрема у часи Першої світової Австрія грабувала окуповані сербські землі, а вже по завершенні війни їй виставили величезні репарації. Німецькі війська перебували на радянській території з 1941 по 1944 рр. та завдали величезної шкоди. Вони так само вивозили підприємства, знищували цивільне населення, грабували. Тому поведінка червоноармійців розглядалася як акт помсти й такі собі «репарації». Інша справа, що СРСР у своїй зоні окупації вирішив самостійно «наводити справедливість», не звертаючись до норм міжнародного права і не виносячи справу на обговорення. І ця державна політика відбивалася на поведінці військових, починаючи від командування (відомий приклад маршала Г.Жукова, котрий вивозив цінні речі ешелонами) й до рядових, яким було дозволено з певною періодичністю відправляти в тил посилки з продуктами харчування або побутовими речами. Тож росіяни, які з погляду своєї ідеології продовжують воювати з міфічними «нацистами» й ведуть свою вигадану «Велику Вітчизняну», опинившись на території «ворога», вирішили, що тут їм можна робити все. Вони повторюють модель поведінки попередників, котрі опинилися в Європі в 1945 р.¹¹

Масштаби мародерства серед військовослужбовців російської армії набули величезних розмірів. Складається враження, що головна мета так званої «спецоперації» полягає не у заявлених абсурдних «денацифікаціях» та «демілітаризаціях» України, а в банальному пограбуванні цивільного населення. За повідомленням прес-служби оперативного командування «Південь», під час зачистки селища Потьомкіне на Херсонщині в речах убитих окупантів знайдено цінності (золоті, срібні каблучки, ланцюжки, сережки, ювілейні монети), відібрані ними в українських громадян¹². І подібних випадків, що фіксуються як воєнні злочини, більш, ніж достатньо, аби зробити висновок: мародерство є одним зі стимулів наступального потенціалу російської армії. Причому командування окупаційних військ не просто поблажливо дивиться на подібні випадки – воно заохочує своїх військовослужбовців до протиправних дій¹³.

⁹ Подуст М.А. Своими глазами. – К., 2003. – С.22.

¹⁰ Див.: Філь О., Лехарь С. За ваш геройський подвиг... – К., 2020. – С.53–55.

¹¹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://susplne.media/235178-ak-v-rosii-vinikla-kultura-maroderstva-rozpovidae-istorik-andrij-rukasa/>

¹² Див.: [Електронний ресурс]: https://lb.ua/society/2022/07/01/521883_vbitih_hersonshchini_rosiyskih.html

¹³ Див.: [Електронний ресурс]: https://lb.ua/society/2022/06/24/521119_perehoplennya_gur_mo_okupant.html

Доволі промовистий випадок, який характеризує загарбників, навів науковий співробітник Національного військово-історичного музею України П.Нетьосов. Після деокупації Київщини й Житомирщини він очолив пошукову групу, що займалася збором елементів озброєння, техніки, уніформи, які експонуються на Михайлівській площі в Києві, у Національному військово-історичному музеї України та в його філіях.

«У селах Озера та Луб'янка Бучанського району, що на Київщині, за словами місцевих жителів, найпопулярнішими “трофеями” серед окупантів були кінескопні телевізори. Були навіть випадки, що вояки бурятської національності забирали собі саме телевізори ХХ ст., ігноруючи плазми, які перебували в тих же оселях. І сміх і гріх. Уявляєте, буряти “реквізували” телевізор, накритий в'язаною серветкою, проігнорували плазму, яка висіла на стіні поряд. Мабуть, росіяни ще не знають, що для українців вже норма переглядати телепередачі на плоскому екрані. За моїми особистими спостереженнями, все ж найпопулярнішим “трофеєм” російських зайд була жіноча білизна. Її ми знаходили в бойовій техніці та на позиціях ворога і в Київській, і у Житомирській областях. Пам'ятаю, як у Мошуні біля переправи ми знайшли у БМП 7 калькуляторів. Для чого вони знадобилися окупантам – незрозуміло. Можливо, за їх допомогою вони підраховують власні трофеї? Хтозна»¹⁴.

Інший учасник пошукової групи – співробітник відділу інформаційно-музейної діяльності Національного військово-історичного музею України Д.Махтаров:

«Основні зусилля [...] були, звичайно, сфокусовані на зборі військової техніки Російської Федерації, а точніше її уламків і решток. [...] Група мала можливість попрацювати на Київщині, насамперед це Буча, Ірпінь, Здвижівка, Гостомель, Мотижин, Бузова (етнокомплекс “Українське село”), Колонщина, Гавронщина (гольф-клуб), Вишеград та Блеставиця. Що стосується викрадених у громадян України речей, які були виявлені в місцях тимчасового перебування окупантів, на бойових позиціях та у військовій техніці, то на першому, якщо можна сказати, місці, це алкоголь, переважно елітний, викрадений з автомобільних заправок. Серед речей, знайдених на покинутих позиціях ворога, було багато різного одягу. Варто зауважити, що значна частина цього одягу, очевидно, викрадена з бутиків і крамничок Київщини, оскільки на текстильних виробках присутні бирки виробника. Вразила картина жорстокості та знищення свійських тварин на території фермерського господарства у селі Здвижівка Бучанського району. Місце дислокації російських окупантів [...] було буквально встелене трупами свиней, овець та страусів. Логіку знищення свійських тварин зрозуміти важко. У тій же Здвижівці, у лісі, на бойових позиціях окупантів нами було знайдено предмет, який відноситься до категорії інтимних аксесуарів... Важко навіть прокоментувати логіку викрадення подібного предмету. Варто також зауважити, що на леговищі в Гостомелі, в тимчасово захоплених ворогом службових приміщеннях, ми знаходили елементи уніформи, розвантажувальні жилети, підсумки, що належали підрозділам Національної гвардії України. Окрім того, нам на очі потрапляли загальновійськові захисні комплекти та протигази вперемішку з російськими елементами амуніції й однострою. Очевидно, виявлені нами протигази та захисні костюми були викрадені зі складів, розміщених у зоні відчуження»¹⁵.

¹⁴ Інтерв'ю з П.Нетьосовим 5 червня 2022 р. // Фонди Національного військово-історичного музею України (Київ).

¹⁵ Інтерв'ю з Д.Махтаровим 22 липня 2022 р. // Там само.

А ось мешканцєві с. Обуховичі Вишгородського р-ну Київської обл. О.Чудновцю довелося заочно «познайомитися» з «фірмовими» звичками окупантів, що в березні на певний час «уподобали» його оселю для перепочинку. За певними речами, які вони залишили по собі (зокрема робочий зошит, відомість видачі обмундирування та інші документи) навіть удалося їх ідентифікувати – морські піхотинці Тихоокеанського флоту. На запитання, що ж саме зникло, господар розповів:

«Загалом ми з дружиною недорахувалися значної кількості особистого майна. До заяви про вкрадене та пошкоджене, яку ми подали до Іванківського відділення поліції смт Іванків Київської області, ми ще додали список, який склав 74 найменування. Приблизна сума збитків у грошовому еквіваленті на квітень 2022 р. становить 150–200 тис. грн. [...] У нас із дружиною склалося враження, що в нас зупинилися якісь зайди, котрі перебувають у своєму розвитку на узбіччі цивілізації, одним словом варвари. Інакше й годі реагувати з огляду на побачене, після того, як нам удалося, як кажуть, переступити поріг власної домівки. Це сталося у квітні 2022 р. після визволення нашого села Обуховичі підрозділами Збройних сил України. Адже окрім вкрадених предметів домашнього вжитку, що є стандартними для кожної української родини, ми побачили знищені та розбиті побутові пристрої та устаткування, зокрема [...] мультіварка, газова плита, паровий котел і система парового опалення, газовий лічильник, меблі та ін. Ну й, звичайно ж, російські зайди не могли не пожартувати, залишивши нам із дружиною своєрідну розписку. На аркуші із зошита учнівським почерком було написано: «Из России с любовью». Окрім того, на столі гострим предметом було видряпане слово «Привет». Таким чином, на мою думку, окупант натякав, що він знає українську мову або є етнічним українцем, однак безграмотним»¹⁶.

Щоб зрозуміти природу російського мародерства, з яким зіткнулися громадяни України, варто звернутися до рішень гарнізонних військових судів РФ. Зокрема впродовж 2021 – травня 2022 рр. у Північно-Західному регіоні розглядалося 59 справ про скоєні військовослужбовцями крадіжки і грабунки. Так, у серпні 2021 р. контрактник із Ленінградської обл. В.Мухарев повертався зі шпиталю й вирішив переночувати у друга. У під'їзді побачив, що двері сусідньої квартири не замкнені, зайшов. У коридорі була коробка з пілососом, відпарювач для одягу й жилетка з 4 тис. руб. у кишені. В.Мухарев це все забрав. Новгородський контрактник Д.Арефкін, перебуваючи в гостях, викрав у жінки мобільний телефон і перевів собі з її банківської карти 60 тис. руб. У Новгороді строковик М.Азізов, контрактники С.Гвоздьов і А.Кульбакін обікрали місцевий магазин на понад 12 тис. руб. (продукти, одяг, засоби гігієни). Псковський десантник С.Нікандров (нагороджений медаллю «За відвагу») у 2021 р. викрав із дачної ділянки металеву конструкцію вагою 6 т і вартістю 250 тис. руб., яку разом зі знайомим розпиляв та здав на брухт. Строковик Д.Клещев із Мурманська обікрав відразу три ділянки, поцупивши бензогенератор і двигун для човна, тример, латунний дрів'яний самовар і шуруповерт. Ділянки він обирав ті, що розташовані поряд із дачею його матері. На її ж автомобілі вивозив нагробоване. Розкрадається також армійське майно. Так, у Калінінградській обл. контрактники А.Семенищев, О.Соколовський і Н.Трушкін поцупили піхотний вогнемет (вартістю 8 млн 886 тис. 870 руб.) і димові гранати. Вогнемет військовослужбовці продали за 17 тис. руб. Інший калінінградець С.Сипягін украв декілька польових телефонів,

¹⁶ Інтерв'ю з О.Чудновцем 14 травня 2022 р. // Фонди Національного військово-історичного музею України (Київ).

механічний авіаційний годинник, комплекти радіостанцій, шоломофон із приладом нічного бачення – загалом на суму понад 160 тис. руб.¹⁷

Директор правозахисної групи «Громадянин. Армія. Право» та член Московської Гельсінської групи С.Кривенко так пояснює кримінальну обстановку в підрозділах збройних сил та інших силових структур РФ:

«Крали в армії завжди. По-перше, відповідний культурний рівень. До армії на контракт переважно йдуть мешканці депресивних регіонів, де немає зарплати. І будь-який предмет стає значимим, а солдат не може подолати спокусу, щоб не забрати собі. Друга причина – безкарність. В армії донині дізнання та первинне розслідування покладені на командирів, а не передані сторонній структурі, тій же військовій поліції. Будь-яка подія в підрозділі кидає тінь на командира, тому лєвова частка всього приховується й до судів доходить тільки вершина айсберга. “Ввічливі зелені чоловічки”, “честь солдата та офіцера”, “солдат дитини не образить” – це все туфта та міфи, які приховують реальне становище армії. Армія – загроза і для самих солдатів. Якщо з дідівщиною старослужбовців удалося впоратися, то насилля не пішло з частин. Якщо б зараз було повстання в якому-небудь Воронежі й туди спрямували солдатів, то російська армія так само розпочала б діяти, як в Україні. Куди армію не пусти, вона скрізь так поводитиметься. Такий у неї стан, треба дивитися правді у вічі»¹⁸.

Щоб зрозуміти природу мародерства тепер уже щодо власного населення з боку військовослужбовців російської армії, варто звернутися до протоколів засідань трибуналів часів Другої світової:

«Військовою прокуратурою (61-ї армії 2-го Білоруського фронту – *Авт.*) встановлено, що за останній час почастишали випадки пограбування, мародерства і протизаконного вилучення майна в мирного населення та колгоспів окремими військовослужбовцями. Все це стало можливим лише тому, що командири корпусів, з'єднань, окремих військових частин послабили боротьбу з цими ганебними для Червоної армії видами злочинів».

Далі в документі наводяться конкретні випадки. Зокрема в наказі т.в.о. командувача 61-ї армії генерал-майора О.Пулко-Дмитрієва №0120 (гриф «Таємно») зазначалося:

«У колгоспів, колгоспників, односібників часом відкритим пограбуванням забирається останній сільгоспінвентар, остання корова, їх особисте майно, із трудом збережене в лісах і болотах від німецьких грабіжників та розбійників. [...]»

23.2.44 командир взводу 20-го окремого вогнеметного Мозирського батальйону мол. технік лейтенант Вагін разом зі своїми підлеглими ст. сержантом Кравченком, водієм Касьяновим, рядовим Деньшиним самовільно надіслали в м. Юровичі автомашину за самогоном. Після групової п'ятики силою погроз і зброї забрали у гр-ки Бельської набір на чоботи, байкову ковдру, хустки, пальто

¹⁷ Див.: *Савицкая Л.* «Тащат даже у служивцев»: Российская армия и мародерство [Електронний ресурс]: <https://www.severreal.org/a/voruyur-dazhe-u-soslužhivtsev-rossijskaya-armiyai-maroderstvo/31839023.html>

¹⁸ Там же.

та ін. У момент затримання грабіжників представниками винищувального батальйону і в перестрілці, що зав'язалася, водій Касьянов під час спроби втечі двічі був поранений, а Вагін із підлеглими був арештований.

5.3.44 р. рядові 6-го окремого лижного батальйону 15 СЧД Долженко В.М. і Мутовін І.Ф. пограбували у с. Теробово гр-ку Крупу А.Ф. Забрали останню корову, забрили на м'ясо, яке доставили до свого батальйону. Командир лижбату майор Швендик, дізнавшись про ганебний злочин своїх підлеглих, не тільки не вжив заходів до викриття й покарання їх, а навпаки приховав сліди тяжкого злочину, наказав м'ясо від украденої корови без обліку та норми витратити для особового складу батальйону. Командир 15 сд полковник Гребенник обмежився стосовно майора Швендик накладанням 10 діб домашнього арешту, відшкодуванням вартості викраденої корови. Однак настільки м'які заходи дисциплінарного стягнення щодо майора Швендик, який сприяв своїми діями розкладанню військової дисципліни серед підлеглих, схвалював грабування й мародерство, суперечать здоровому глузду та не сприяють належній оцінці тяжкості скоєного.

31.1.44 р. рядові 772-ї окремої роти зв'язку 415-ї стрілецької Мозирської дивізії Смирнов, Кошелєв, Мокін у с. Будки Поліської обл. зайшли в будинок жінок – дружин партизанів і сімей червоноармійців, де здійснили дике безчинство та сваволю. Всіх дорослих поставили до однієї стіни й попередили, що коли хтось буде кричати або тікати, стрілятимуть з автоматів, розстрілюватимуть. Після цього грабіжники забрали мішок і вузол цінних речей та сховалися.

5.3.44 р. старшина військово-підсобного господарства управління тилу армії Мошкевич П.Г. зі своїм підлеглим незаконно забрав у колгоспі "Великий шлях" с. Котловиця Брагінського р-ну з колгоспного сараю 14 кінських плугів, 3 борони, 1 розпуску і 1 пару коліс, відкрито завантажив на машину й доставив до армійського підсобного господарства. Цього ж дня у с. Восход Брагінського р-ну Мошкевич здійснив пограбування інваліда Кожовальченка Ф.Н. Під загрозою розстрілу відкрито забрав патефон із платівками й кілька дамських суконь¹⁹.

Для повноти портрета військовослужбовців армії вторгнення наведемо ще один показовий коментар росіянина, який раніше проходив службу на північному заході РФ :

«Скрізь і всюди крадуть один в одного зарплатні картки з пін-кодами, телефони, гроші. Відсотків 30 крадуть, не менше. Славилася наша армія шурами, я кажу, як є. Навіть капці крали. З цих злочинів тільки 1/10 доходила до керівництва. По-перше, для чого стукати один на одного?! По-друге, для начальства такі випадки – це теж косяк: це погано, і краще цього не виносити далі командира роти. Я був свідком початку контрактної армії. Там був просто набір, усіх, хто звідки міг приїхати, брали. Сьогодні в армії, яку створює наша держава, треба бути безвольним. А безвольні люди переважно з моральними відхиленнями. Є там і нормальні, патріотичні, але їх одиниці. Проблема в підборі персоналу. Плюс ще приїжджають із бідних регіонів, із сіл, в яких зарплата 7 тис. руб., тут отримують нормальні гроші, і тут же їх пропивають. А потім викрадають у товариша по службі гроші. Про офіцерську честь говорить нині теж не доводиться, тому що офіцери перетворилися на обслугу режиму»²⁰.

¹⁹ Див.: *Красіна-Філь Л.* Кузьма Гребеннік: Штрихи до портрета. – Черкаси, 2019. – С.138–139.

²⁰ Див. прим.17.

Чи є перспектива ефективного розслідування хоча б знакових випадків мародерства, крадіжок та пограбувань? На думку вже згаданого А.Руккаса:

«Якщо наша генеральна прокуратура не тільки відкриє, але й доведе до логічного завершення кримінальні справи щодо конкретних командирів, які або самі вивозили, або дивилися крізь пальці на те, що робить особовий склад підлеглих їм частин і підрозділів – ми засудимо цілі військові колективи, які займалися цим, назвемо речі своїми іменами з конкретними прикладами, – то це буде найкраща фактологічна база для засудження цього явища як кримінального злочину, яке відповідає нормам міжнародного і національного права в тій же самій РФ. І вони чудово знають, що чинять воєнний злочин, але їм дали свого роду карт-бланш на пограбування “ворожої нацистської території”, як вони це собі вважають»²¹.

Згідно зі ст. 266 Кримінального кодексу РФСР, за крадіжку речей на полях боїв наступала відповідальність у вигляді позбавлення волі від 3 до 10 років, а в деяких випадках і вища міра покарання. У редакції від 30 липня 1996 р. під цією статтею стоїть примітка: «Кримінальним кодексом РФ зазначений склад злочину декриміналізовано» (вочевидь як наслідок участі російських військ у чеченській війні).

Правляча верхівка Російської Федерації впродовж останніх 30 років послідовно проводила курс на повернення України в орбіту свого впливу. При цьому Москва не обмежувала себе у виборі засобів досягнення мети, вдаючись до інформаційних кампаній і газових шантажів, економічного тиску, дискредитації нашої країни на міжнародній арені, заперечення права української політичної нації на суверенітет і самовизначення, нарешті до прямої агресії й порушення територіальної цілісності України. Армія як органічна частина правлячого режиму перейняла всі його родові вади. Девіантні форми поведінки стали звичайними серед військовиків, а в умовах війни набули крайніх виявів та особливого цинізму й жорстокості. Вкрай низька моральна планка російських військовослужбовців спричинена не тільки дією спеціальних технологій впливу на масову свідомість росіян, а й невисоким рівнем життєвих стандартів більшості громадян РФ. Саме цим спеціалісти з криміналістики пояснюють масові випадки мародерства на захоплених територіях України. Водночас слід визнати, що такий стан справ став можливим завдяки декриміналізації подібних дій вищим військово-політичним керівництвом. Масове пограбування цивільного населення, власності Української держави, громадських організацій, підприємців, зарубіжних фірм порушує проблему відповідальності тих, хто скоїв воєнні злочини. Збитки всім постраждалим повинні бути відшкодовані за рахунок репарацій, накладених на Росію. Це унеможливить повторення подібних злочинів у майбутньому.

²¹ Див. прим.11.

REFERENCES

1. Astafev, V. (2007). *Proklyaty i ubity*. Moskva. [in Russian].
2. Batu, D. (2022). Maroderstvo yak istorychnyi kodeks rosiiskoho ofitsera. Retrieved from: <https://localhistory.org.ua/texts/kolonki/dorzh-batu-maroderstvo-iak-istorichnii-kodeks-rosiiskogo-ofitsera/> [in Ukrainian].
3. Fyl, O., & Lekar, S. (2020). *Za vash heroiskyi podvyb...* Kyiv. [in Ukrainian].
4. Gorbachevskij, B. (2006). *Rzhevskaya myasorubka*. Moskva. [in Russian].
5. Kazarinov, O.I. (2006). *Obratnaya storona vojny*. Moskva. [in Russian].
6. Kotlyar, L.I. (2011). *Vospominaniya evreya-krasnoarmejsa*. Moskva. [in Russian].
7. Krasina-Fyl, L. (2019). *Kuzma Hrebennik: Shtrykby do portreta*. Cherkasy. [in Ukrainian].
8. Lebedintsev, A.Z., & Mukhin, Yu.I. (2004). *Ottsy-komandiry*. Moskva. [in Russian].
9. Loza, D. (2005). *Tankist na "inomarke"*. Moskva. [in Russian].
10. Nikulin, N. (2007). *Vospominaniya o vojne*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
11. Podust, M. (2003). *Svoimi glazami*. Kyiv. [in Russian].
12. Popov, G. (2005). *1941–1945: zametki o vojne*. Moskva. [in Russian].
13. Savitskaya, L. (2022). "Tashchat dazhe u sosluzhivtsev": Rossijskaya armiya i maroderstvo. Retrieved from: <https://www.severreal.org/a/voruyur-dazhe-u-sosluzhivtsev-rossijskaya-armiyai-maroderstvo/31839023.html> [in Russian].
14. Sokolov, B.V. (2002). *Okkupatsiya*. Moskva. [in Russian].
15. Solonin, M. (2010). *Net blaga na vojne*. Moskva. [in Russian].

Oleksandr FYL

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Deputy Director,
National Military History Museum of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), fam_2010@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0662-8654>

Liudmyla KHOINATSKA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Senior Research Fellow,
Institute of World History NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), L.Khoinata@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7324-5461>

Looting As a Way of Waging the War of the Russian Federation Against Ukraine And a Motivational Factor for Russian Servicemen

Abstract. The purpose of the study is to analyze the origins, causes and consequences of mass looting among servicemen of the Russian army and other power structures of the Russian Federation that invaded the territory of Ukraine on February 24, 2022. To investigate and determine the main features of looting, which are characteristic of servicemen of the armed forces and other power structures of the Russian Federation. **The research methodology** is determined by the general procedures of scientific knowledge, the theoretical work of military historians, psychologists, and legal experts in the field of studying the deviant behavior of combatants. The investigation was carried out using multidisciplinary approaches using the methods of oral history, military anthropology and social psychology. The authors use the terminological apparatus established in the modern scientific and information space. **The scientific novelty** consists in an attempt to analyze the causes of the emergence of such a type of crimes as looting, committed in the temporarily occupied territory of Ukraine by servicemen of the armed forces and other power structures of the Russian Federation. **Conclusions.** Russia's war against Ukraine 2014–2022 revealed chronic problems of moral order in Russian society and the Armed Forces. Thanks to propaganda operations, the mass consciousness of the citizens of this country has led to a dangerous slide towards legal nihilism, immorality, devaluation of human life and democratic values. These tendencies are fully inherent in the Russian army. In the conditions of the Russian-Ukrainian war, looting is an additional motivator for Russian servicemen to participate in hostilities and a way of material enrichment.

Keywords: Russia's war against Ukraine 2014–2022, deviant behavior, looting, war crime, trophies.

Андрій ХАРУК

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри гуманітарних наук,
Національна академія сухопутних військ ім. гетьмана П.Сагайдачного
(Львів, Україна), andrij.kharuk@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3459-1657>

Оборона Гостомельського та Васильківського аеродромів: спроба реконструкції подій

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.04.139>

УДК: 94(477):355.1«2022»

Анотація. Мета статті полягає у відтворенні ходу подій під час намагань росіян висадити десанти на аеродромах у Василькові й Гостомелі. **Методологія дослідження** побудована на застосуванні проблемно-хронологічного, а також методів аналізу та синтезу. **Основні результати.** Важливою ланкою плану повномасштабного вторгнення в Україну було проведення повітряно-десантних операцій у районі Києва. Російське командування розраховувало захопити аеродроми поблизу столиці України, щоб забезпечити перекидання підкріплень авіацією. Пріоритетною ціллю стали Гостомель і Васильків. Зусилля ворога своєї мети не досягли. Повітряно-десантні війська Росії не змогли показати себе в діях за прямим призначенням, і надалі у ході війни вони використовуватимуться як легкі механізовані з'єднання.

Ключові слова: війна Росії проти України 2014–2022 рр., Збройні сили України, бій за Гостомель, бій за Васильків, повітряні десанти.

*Світлій пам'яті мого сина Тараса Харука,
лейтенанта медичної служби 14-ї окремої механізованої бригади,
полеглого 30 серпня 2022 р.*

Повномасштабне вторгнення військ Російської Федерації, яке розпочалося 24 лютого 2022 р., дало початок найбільшому з часів Другої світової війни збройному конфлікту в Європі. Військово-політичне керівництво ворога розраховувало досягти своїх цілей в Україні за лічені дні, однак його плани виявилися зірваними завдяки непохитній волі до перемоги наших військовиків та всього цивільного населення.

Важливою ланкою російського плану повномасштабного вторгнення було проведення повітряно-десантних операцій. Основним районом мали стати околиці Києва. Завдяки цим десантам (у поєднанні з рейдом механізованих батальйонних тактичних груп із півночі, з території Білорусі) планувалося швидко захопити столицю України. Ще одним чинником було прагнення росіян розпорозити увагу українського командування.

У вітчизняній історіографії питання висадки та відбиття російських повітряних десантів в околицях Києва не висвітлене. Це цілком зрозуміло з огляду на невеликий час, що минув від досліджуваних подій. У нашій реконструкції ми спиратимемося на

повідомлення засобів масової комунікації (зокрема інтерв'ю учасників подій), а також офіційні зведення та оперативну інформацію. Для розуміння задуму противника й особливостей організації десантних операцій необхідне звернення до відповідних фахових досліджень¹. Важливі також статті російських авторів, які відображають офіційні погляди². У зарубіжних спеціалізованих виданнях уже з'явилися публікації, де відображено певні аспекти десантної операції в Гостомелі та використання вертольотів³. У низці статей іноземних дослідників, присвячених загальному ходу бойових дій, десантні операції в околицях Києва згадуються на широкому тлі подій⁴. Однак наукова цінність цих праць вельми обмежена. Писалися вони, так би мовити, «по гарячих слідах», тому автори не мали змоги використати інтерв'ю і спогади учасників подій, які почали з'являтися в медіа з другої половини березня.

Заплановані росіянами операції не були парашутними десантами у класичному їх розумінні. По суті, вони планували десантно-штурмову операцію – захоплення аеродрому силами вертолітного десанту з наступним прибуттям військово-транспортних літаків, котрі мали доставити основний контингент та озброєння (включно з технікою).

Для розуміння особливостей організації російських десантів під час вторгнення в Україну необхідно розібратись із деякими теоретичними положеннями та організаційними засадами. На відміну від США, Франції, Польщі, низки інших країн, у Росії відсутні військові частини, які поєднували б в одній структурі десантні підрозділи й засоби їх доставки та вогневої підтримки (бойові і транспортні гелікоптери). Спроби створити такі частини робилися ще в радянські часи, коли вертолітні полки підпорядковували десантно-штурмовим бригадам. Однак передові тактичні ідеї не змогли подолати армійські бюрократичну рутину. У 1990 р. десантно-штурмові підрозділи зі складу сухопутних передали до повітряно-десантних військ. Уже після розпаду СРСР їх реорганізували в окремі повітряно-десантні бригади⁵. Армійську авіацію 2003 р. було передано з сухопутних військ до військово-повітряних (нині військово-космічних) сил⁶. Тобто в Росії частини, призначені для аеромобільних дій (за російською термінологією – десантно-штурмових) перебувають у підпорядкуванні двох родів збройних сил: десантні – в повітряно-десантних військах, а з'єднання армійської авіації – у військово-космічних силах.

Відсутність єдиного підпорядкування накладає відбиток на організацію та проведення десантно-штурмових операцій. Російські статuti визначають взаємодію десантних підрозділів із вертолітними тільки на етапі висадки. Спільні дії під час захоплення і знищення ворожих об'єктів передбачені лише на стадії виконання найближчого завдання десанту. Більше того, такі спільні дії тими самими статутами чітко регламентовані у часі: від 40 хв. до 1,5 год.⁷ Тобто, на думку російських військових

¹ Таранець С. Розвиток десантно-штурмових дій у воєнних конфліктах другої половини ХХ – початку ХХІ ст.: Дис. ... д-ра філософії. – Л., 2020. – 270 с.

² Зеленов А.В. Десантно-штурмовые действия в современном военном конфликте и перспектива их развития // Военная мысль. – 2021. – №6. – С.28–33; Урюпин В.Н., Таненя О.С. Десантно-штурмовые действия на вертолётах как основной способ выполнения боевых задач тактическими воздушными десантами // Там же. – №7. – С.25–34.

³ Strembski M. Wojna powietrzna nad Ukrainą. 24 luty – 23 marca 2022 // Lotnictwo. – 2022. – №3. – С.16–31; Fojtik J. Ruské vrtulníky při okupaci Ukrajiny // АТМ. – 2022. – №4. – С.14–15.

⁴ Cielma M. Wojna w Europie – agresja na Ukrainę // Nowa Technika Wojskowa. – 2022. – №3. – С.6–12; Gawęda M. Wojna rosyjsko-ukraińska. Cz.1 // Wojsko i Technika. – 2022. – №3. – С.16–24; Hupki T. Wojna u granic // Raport: Wojsko. Technika. Obronność. – 2022. – №3. – С.2–12; Rovenský D. Putinova „specoperace“: Ruská invaze na Ukrajinu v detailech // АТМ. – 2022. – №4. – С.2–12.

⁵ Таранець С. Розвиток десантно-штурмових дій... – С.84–85.

⁶ Лавров А. Реформирование военно-воздушных сил России // Новая армия России. – Москва, 2010. – С.73.

⁷ Зеленов А.В. Десантно-штурмовые действия в современном военном конфликте... – С.28–29.

теоретиків, зонайбільше за півтори години після висадки підтримка ударних гелікоптерів десантникам уже не буде потрібна. Її можна організувати й пізніше, але за правилами загальновійськової операції.

Таким чином, вертолітний десант мав захопити аеродром блискавично, інакше легкоозброєні вояки залишилися б без підтримки з повітря. Відсутність у десантно-штурмових з'єднань штатних гелікоптерів відзначають як суттєву ваду самі російські військові теоретики. Крім того, висловлювалися думки про недоцільність проведення масштабних десантно-штурмових операцій, адже однією з найважливіших передумов для них є завоювання й утримування панування в повітрі, що проблематично у сучасних умовах ведення бойових дій⁸. Якщо ж рішення про проведення десантно-штурмової операції все ж буде ухвалене, військові теоретики наполягали на необхідності створення зони обмеженого доступу (безполітної) на маршруті та в районі висадки⁹.

Околиці Києва ідеально підходили для запланованої росіянами операції. Столиця України оточена кільцем аеродромів різних розмірів і призначення. Оволодіння кількома з них дозволило б створити плацдарм для швидкого перекидання повітряно-десантних з'єднань. Зокрема за 25 км на північний захід від Києва поблизу Гостомеля знаходиться аеропорт, який донедавна використовувався компанією «Авіалінії Антонова», а також служив базою для льотних випробувань державного підприємства «Антонов». Він мав бетонну злітно-посадкову смугу й міг приймати найбільші літаки¹⁰. За 20 км на південний захід від Києва розташований військовий аеродром Васильків, де постійно дислокується бригада тактичної авіації¹¹. Тож попри те, що спектр можливих місць для висадки десанту був досить широким, з огляду на різні обставини обрали саме ці два варіанти. Причому пріоритетним був Гостомель, оскільки він знаходиться ближче до кордону з Білоруссю й сюди легше пробитися наземним частинам. Натомість Васильків не тільки розташований далі, але є місцем дислокації військових авіаторів.

З огляду на важливість завдання з оволодіння Гостомелем, російське командування виділило для цього 45-ту окрему гвардійську бригаду спеціального призначення повітряно-десантних військ. Ця частина (пункт постійного базування – підмосковна Кубинка) спеціально підготовлена для рейдових дій. Появу її підрозділів на території Білорусі відзначали вже в останній тиждень січня 2022 р.¹² Кількома днями пізніше у цій суміжній країні з'явилися частини, що мали скласти другий ешелон десанту – 137-й повітряно-десантний полк (місце постійної дислокації – Рязань) 106-ї повітряно-десантної дивізії та батальйон 31-ї окремої десантно-штурмової бригади (Ульяновськ)¹³.

Одночасно на територію Білорусі прибувала армійська авіація, яка мала висаджувати десант і забезпечувати йому підтримку. Основу склав 319-й окремий вертолітний полк Східного (Чернігівка, Приморський край), а також підрозділи Західного військових округів¹⁴. Ключовим місцем зосередження став військовий аеродром Мачулиці під Мінськом. Однак із наближенням дати вторгнення вертольоти

⁸ Урюпин В.Н., Таненя О.С. Десантно-штурмовые действия... – С.25.

⁹ Там же. – С.26–27.

¹⁰ Див.: [Електронний ресурс]: <http://sla.kiev.ua/fields/item/aeroport-antonov.html>

¹¹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.ukrmilitary.com/p/ukrainian-air-force.html>

¹² Див.: [Електронний ресурс]: <https://informnapalm.org/en/russia-deploys-subunits-of-45th-special-operations-brigade-of-the-airborne-forces-to-belarus/>

¹³ Batashvili D. Rondeli Russian Military Digest // Issue 119. – 31 January – 6 February 2022 [Електронний ресурс]: <https://gfsis.org.ge/russian-monitor/view/3126>

¹⁴ Ripley T. Enabling Aggression // Air Forces Monthly. – 2022. – №5. – P.48.

перекинули південніше на тимчасові майданчики. Один із них було облаштовано на ділянці шосе біля містечка Хойники, за 32 км від кордону з Україною. 23 лютого супутникові знімки зафіксували тут приблизно 30 одиниць Ка-52 і Мі-8. Іншим місцем зосередження російської авіатехніки став аеродром Великий Боков під Мозирем (37 км від кордону з Україною)¹⁵. Загалом же на південному заході Білорусі було зафіксовано (за неповними даними) близько 80 гелікоптерів. Більшість із них становили транспортні Мі-8АМТШ та ударні Ка-52 (ударних Мі-28Н і Мі-24 було лише кілька).

Українське командування не могло протиставити російському десанту регулярних частин ЗСУ, адже в районі на північний захід від Києва їх просто не було. Зате в Гостомелі, неподалік від аеродрому, дислокувалася 4-та бригада оперативного призначення Національної гвардії України ім. Героя України сержанта С. Михальчука (відома також як бригада швидкого реагування). На її прикладі добре видно інтегрованість усіх компонентів Сил оборони України, коли навіть, здавалося б, типово поліцейські частини проходили підготовку, не гіршу від армійських підрозділів, і не поступались останнім за озброєнням. З'єднання було створене 2016 р. в рамках експериментальної програми, що передбачала впровадження американської моделі ухвалення рішень MDMP (Military Decision Making Process). За структурою воно наближалось до армійської механізованої бригади – два оперативних (легка піхота), танковий (Т-64БВ) батальйони, артилерійський (122-мм гаубиці Д-30) і зенітний дивізіони, а також підрозділи забезпечення¹⁶. Значна частина солдатів та офіцерів 4-ї бригади мали бойовий досвід. Однак станом на 24 лютого основні її сили перебували на Донбасі, а в пункті постійної дислокації залишалися головним чином строковики.

Обидві сторони могли розраховувати на підтримку авіації, хоча можливості росіян у цьому плані були значно вищими. На території Білорусі вони зосередили кілька десятків штурмовиків Су-25СМ, а також винищувачі Су-30СМ, Су-35С і бомбардувальники Су-34¹⁷. З нашого боку їм могли протистояти винищувачі МіГ-29, Су-27 двох бригад тактичної авіації, а також бомбардувальники Су-24М і штурмовики Су-25. Російське командування сподівалося першим ракетним ударом 24 лютого нейтралізувати авіацію й систему ППО України.

Бій за Гостомель

Розуміючи, що 4-та бригада становитиме головну перешкоду для оволодіння аеродромом, росіяни в першу чергу націлилися на цю частину. 24 лютого близько 7-ї год. було завдало удару крилатою ракетою по місцю її дислокації. Суттєвих збитків удалося уникнути – постраждав лише житловий будинок¹⁸. На той час особовий склад, піднятий за тривогою, зайняв визначені позиції, у тому числі на злітній смузі. На допомогу прибув підрозділ Сил спеціальних операцій (ССО)¹⁹. Його боець, котрий брав участь у тих подіях, згадував: «Була інформація, що мав прилетіти Іл, який висаджуватиме десант. І наше завдання полягало в тому, що ми не мали дати

¹⁵ Ibid. – P.46–47.

¹⁶ Див.: [Електронний ресурс]: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/3691990-u-natshvardii-ziavylasia-bryhadashvydkoho-reahuvannia>

¹⁷ Ripley T. Enabling Aggression. – P.45–47.

¹⁸ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3412188-u-gostomeli-rosijska-raketa-zalisilaveliceznu-virvu-bila-zitlovogo-budinku.html>

¹⁹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/65746/>

систи літаку. Або, якщо він сяде, то прийняти контакт і по максимуму подавити противника, вигравши час для інших підрозділів»²⁰. Крім стрілецької зброї, спецпризначенці та нацгвардійці мали переносні зенітно-ракетні комплекси (ПЗРК) й зенітні установки.

Однак замість військово-транспортного літака над Гостомелем з'явилися гелікоптери – велика їх група (16 ударних Ка-52 і 18 Мі-8АМТШ; на борту останніх перебували до 200 десантників зі стрілецькою зброєю, протитанковими ракетними комплексами й 82-мм мінометами²¹), йдучи на малій висоті, перетнула білорусько-український кордон. Відбулося це, за деякими даними, близько 8-ї год.²² Однак така інформація входить у суперечність із заявою прес-офіцера 4-ї бригади Х.Старського про те, що бій за Гостомельський аеропорт почався об 11:00–11:30²³. Це перегукується й з повідомленнями його працівників про те, що атака російських вертольотів сталася близько полудня²⁴. Відстань від кордону з Білоруссю до Гостомеля не перевищує 150 км. Якби гелікоптери перетнули його о 8-й, то до визначеного місця вони дісталися б не пізніше 9:30. Тобто, очевидно, група, яка висаджувала десант у Гостомелі, порушила державний рубіж пізніше. Поряд із сучасними Ка-52, призначеними для вогневої підтримки, діяли і старіші Мі-24 – за словами одного з російських пілотів, його група з восьми таких машин супроводжувала аналогічну кількість Мі-8 із десантом²⁵.

На підходах до Гостомеля гелікоптери потрапили під вогонь переносних зенітно-ракетних комплексів та почали відстріл теплових пасток. Один Ка-52 був збитий і впав у воду, обидва члени його екіпажу катапультиувалися. Другий через ушкодження здійснив вимушену посадку. За штурвалом одного зі збитих був командир ескадрильї 319-го полку А.Сафаргалєєв²⁶. Удалося вразити й Мі-8²⁷. За свідченнями пілота, пуски ракет були масованими – він нарахував не менше десяти²⁸. Інформація про збиття нашими винищувачами ще двох вертольотів не підтверджена. Натомість один з українських «мігів» був підбитий і впав у Дніпро поблизу Вишгорода²⁹.

Незважаючи на втрати, російська авіагрупа дісталася до Гостомеля. Поява замість військово-транспортного «іла» десятків вертольотів стала дещо неочікуваною для оборонців аеродрому. До того ж пуски з ПЗРК викрили позиції й по них відкрили кулеметний вогонь – імовірно, діяла інфільтрована раніше диверсійно-розвідувальна група. За словами згаданого вище бійця ССО, після того, як Мі-8 висадили десант на полі аеродрому, ударні Ка-52 утворили навколо нього коло, контролюючи всі підступи. Однак простір усередині цього кола вони не обстрілювали, щоб не влучити у своїх³⁰. Цим і скористалися захисники (ротна тактична група і група управління 4-ї бригади загальною чисельністю до 150 бійців), зав'язавши бій із десантом. За повідомленням Х.Старського, в районі Гостомеля було знищено 6 російських

²⁰ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.rbc.ua/ukr/news/sily-spetsoperatsiy-vpervye-raskryli-detali-1651318195.html>

²¹ Gawęda M. Wojna rosyjsko-ukraińska. – S.22.

²² Robin S. Pictures: In Battle For Hostomel, Ukraine Drove Back Russia's Attack Helicopters And Elite Paratroopers [Електронний ресурс]: <https://www.19fortyfive.com/2022/02/pictures-in-battle-for-hostomel-ukraine-drove-back-russias-attack-helicopters-and-elite-paratroopers/>

²³ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.youtube.com/watch?v=TKneXy1JUz4>

²⁴ Див.: [Електронний ресурс]: <https://youtu.be/wiPB0gGhAzA>

²⁵ Див.: [Електронний ресурс]: <https://tvzvezda.ru/news/2022321551-YCUV0.html>

²⁶ Див.: [Електронний ресурс]: <https://news.obozrevatel.com/society/ustanovlena-lichnost-sbitogo-pod-gostomelem-rossijskogo-vertoletchika-foto-i-vse-podrobnosti.htm>

²⁷ Strembski M. Wojna powietrzna... – S.17.

²⁸ Див. прим.25.

²⁹ Strembski M. Wojna powietrzna... – S.18.

³⁰ Див. прим.20.

гелікоптерів (по три Ка-52 і Мі-8). Після закінчення боєприпасів командир оборонців наказав відійти. Втрати нацгвардійців на той момент були мінімальними – один легкопоранений³¹.

Відхід наших вояків за межі аеропорту надав свободу дій авіації, котра, всупереч гучним заявам російського командування, аж ніяк не була «знищена». У небі з'явилася пара бомбардувальників Су-24М, які скинули з малої висоти спеціальні бомби з гальмівними парашутами³². Загроза обстрілу з землі була цілком реальною, адже російські десантники мали найновіші ПЗРК «Верба». Тому літаки, проходячи над Гостомелем, відстрілювали теплові пастки. Крім того, винищувачі МіГ-29 завдали удару по аеродрому некерованими ракетами. Артилерія 4-ї бригади та інших частин ЗСУ відкрила вогонь по злітно-посадковій смузі, щоб зробити її непридатною³³.

Станом на 19:20 24 лютого аеродром Гостомеля все ще контролювався російським десантом³⁴. Зберегалася небезпека використання його літаками Іл-76. До того ж до міста підійшли частини 31-ї окремої десантно-штурмової бригади з бронетехнікою (бойовими машинами десанту). Українське командування, змушене одночасно реагувати на велику кількість загроз, намагалося повернути контроль над стратегічним пунктом. Для штурму аеропорту було визначено кілька підрозділів 72-ї окремої механізованої, 80-ї та 95-ї окремих десантно-штурмових бригад і 8-го окремого полку спеціального призначення³⁵. Десантників перекинули до Гостомеля кількома гелікоптерами (вони також обстріляли російські позиції некерованими ракетами)³⁶.

За словами одного з учасників штурму ввечері 24 лютого А.Харченка, завдання було – не пустити «іли». Тож «задача була виконана трошки не таким способом, як потрібно було, але не пустили. Просто переорали аеродром, не дали їм приземлитися. І після цього на відході колону бронетехніки спалили»³⁷. Українські війська здійснили атаку з трьох боків. О 21:00 контроль над об'єктом удалося відновити. Батальйонну тактичну групу російської 45-ї бригади було практично повністю знищено.

Росіяни вимушено корегували свої плани. 18 літаків Іл-76 із десантниками й технікою зі складу псковської 76-ї гвардійської десантно-штурмової дивізії замість Гостомеля приземлилися в білоруському Гомелі – звідти вони своїм ходом почали рухатися в бік України³⁸. Російське командування не відмовилося від наміру заволодіти аеропортом. Тепер це завдання мав виконати наземний ешелон – підрозділи повітряно-десантних військ, які на власній бронетехніці здійснили марш через Чорнобильську зону. Близько 3-ї год. 25 лютого під Гостомелем знову почали лунаєти вибухи³⁹. Росіяни кинули на штурм кілька батальйонних тактичних груп загальною чисельністю, за деякими даними, до 5 тис. (ця цифра видається нам дещо перебільшеною). Українська авіація завдавала ударів по колонах. В одному з таких вильотів уранці 25 лютого було збито штурмовик підполковника Г.Матуляка⁴⁰.

³¹ Див. прим.23.

³² *Strembski M.* Wojna powietrzna... – S.19.

³³ Див.: [Електронний ресурс]: https://lb.ua/society/2022/02/24/506691_zsu_nanesli_artileriyiskiy_udar.html

³⁴ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/02/24/7325524/>

³⁵ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.5.ua/suspilstvo/boiovyi-ofitser-zsu-rozpoviv-5-kanalu-pro-te-ia-k-vidbylyvorozhzhu-ataku-na-hostomelskomu-letovyshchi-269457.html>

³⁶ Див.: [Електронний ресурс]: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/boji-za-gostomel-aerodrom-kontrolyuyut-ukrajinski-viyska-novini-ukrajini-50219807.html>

³⁷ Див. прим.35.

³⁸ *Rovensky D.* Putinova «specoperace»... – S.3.

³⁹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://novynarnia.com/2022/02/25/hronika-oborony-ukrayiny-den-2/>

⁴⁰ Див.: [Електронний ресурс]: <https://styler.rbc.ua/ukr/faces-of-war/podpolkovnik-matulyak-gennadiy-spas-tsenoy-1647616868.html>

28 лютого йому посмертно присвоєно звання Героя України. Для блокування просування росіян на південь від аеродрому застосовувалися й безпілотники «Байрактар».

Менші кількісно українські підрозділи не змогли втримати аеродром і відступили за його межі. Натомість було повною мірою використано перевагу в артилерії, у тому числі реактивній. Зокрема потужного артудару завдано 27 лютого⁴¹. Це не лише призводило до втрат серед росіян, але й остаточно позбавило їх можливості використати злітно-посадкову смугу за прямим призначенням.

У самому місті бої точилися ще кілька днів. Аеродром, залишаючись під російським контролем, був уже непридатним для прийому літаків. Окупація Гостомеля тривала понад місяць. 31 березня росіяни під натиском українських військ відступили до Білорусі.

Бої за Васильків

Захоплення аеродрому у Василькові вочевидь розглядалося російським командуванням як запасний варіант на випадок невдачі в Гостомелі. Завдання ускладнювалося тим, що безпосередньо тут дислокувались українські винищувачі. Фактично росіянам доводилось обирати між двома варіантами: знищити Васильків так, щоб звідси не могла злітати наша авіація, або ж спробувати захопити неушкодженим і забезпечити посадку власних транспортних літаків. З огляду на загальний план операції зі взяття Києва пріоритетним було визнано перший варіант, адже вкрай важливим уважалося нейтралізувати нашу тактичну авіацію. Крім того, висадка десанту на аеродром, де дислокується військова частина, виглядала нерационально.

24 лютого о 5:15 по Василькову було завдано ракетного удару. Пролунали два потужних, а також більше десяти менших вибухів. Аеродром зазнав ушкоджень, однак винищувачів тут уже не було – перед самим нападом їх перебазували на запасні. При цьому загинув один із пілотів – старший лейтенант В.Радіонов. 28 лютого йому посмертно присвоєно звання Героя України з формулюванням: «Завдяки його мужнім діям повний склад бригади літаків піднявся в повітря у Василькові. Це врятувало наших від ракетного удару»⁴².

Упродовж 24 лютого аеродром Василькова зазнавав авіаційно-ракетних ударів. Наступного дня вони припинилися. Росіяни, усвідомивши, що Гостомель непридатний для використання, вирішили спробувати захопити цей аеродром. Обстановка була вкрай напруженою. За офіційними повідомленнями, у ніч із 25 на 26 лютого українські винищувачі збили два російських військово-транспортних літаки Іл-76МД: один поблизу самого Василькова, а другий – неподалік від Білої Церкви⁴³. Однак за декілька місяців, що минули з тієї ночі, жодних слідів падіння таких великих машин знайдено не було. Малоймовірною видається й версія про висадку росіянами вночі 26 лютого парашутного десанту в районі Василькова: на місці мали залишитися численні парашути, зображення яких неодмінно потрапили б у соціальні мережі та ЗМІ. До того ж нічне десантування неминуче призвело б до певної дезорганізації

⁴¹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.unian.ua/war/u-gostomeli-artileriya-zsu-rozbombila-okupantiv-ta-jihnyu-tehniku-foto-novini-vtorgnennyya-rosiji-v-ukrajinu-11720398.html>

⁴² Див.: [Електронний ресурс]: <https://forbes.ua/news/zelenskiy-prisvoiv-zvannya-geroya-ukraini-12-ukrainskim-voinam-shistom-geroyam-posmertno-01032022-4014>

⁴³ *Strembski M.* Wojna powietrzna... – S.19.

підрозділів. Утім факт залишається фактом: уночі 26 лютого поблизу аеродрому йшли бої з російськими десантниками⁴⁴.

Імовірно, росіяни висадили біля Василькова вертолітний десант. Від операції в Гостомелі він відрізнявся кількома важливими деталями. По-перше, це відбувалося вночі, що, з одного боку, дозволяло використати чинник несподіванки, але з іншого – позбавляло десантників підтримки з боку власних ударних гелікоптерів. По-друге, висадка відбувалася не безпосередньо на об'єкт атаки, а поблизу нього. По-третє, Васильків знаходиться значно далі від кордону з Білоруссю й досить далеко від рубежу просування російських військ (від Ірпеня, Гостомеля та Бучі його відділяє близько 50 км). Це робило вкрай малоімовірним швидкий підхід механізованих батальйонних тактичних груп. Тобто резервного варіанту не було: десант мав захопити об'єкт і забезпечити прибуття транспортних літаків, або ж бути знищеним.

Пробитися до аеродрому росіянам так і не вдалося. Нічний бій ішов на вулицях Василькова та завершився розгромом десантників. Про це вже 7-й год. заявила очільниця міста Н.Баласинович, сказавши, що успіху вдалося досягти завдяки підкріпленню з бронетехнікою, надісланому з Києва⁴⁵. Наступного дня, 27 лютого, з'явилися повідомлення про висадку росіянами з гелікоптерів десантів у районах сіл Крушинка (5 км на північний схід від Василькова) та Плесецьке (10 км на захід від Василькова). Однак ці акції мали, швидше за все, характер демонстраційно-диверсійних дій і суттєвої загрози для аеродрому не становили. Напружена обстановка в його околицях зберігалася ще декілька днів, але росіяни вочевидь відмовилися від ідеї захопити Васильків. 12 березня близько 7-ї год. вони випустили вісім ракет. Одна з них влучила у склад боєприпасів, унаслідок чого аеродром був остаточно виведений із ладу⁴⁶.

Підбиваючи підсумки, можемо відзначити, що десантні операції, проведені росіянами в околицях Києва, своєї мети не досягли. Аеродром Гостомеля їм удалося здобути лише на другий день операції за допомогою наземного удару. Однак злітно-посадкову смугу було виведено з ладу, а отже про перекидання додаткових сил повітряним шляхом довелося забути. Васильків росіянам захопити взагалі не вдалося. Повітряно-десантні війська Росії не змогли показати себе в діях за прямим призначенням. Надалі у ході війни проти України їх використовуватимуть лише як легкі механізовані з'єднання. Це підважує сам сенс існування подібних військ у радянському/російському вигляді. З іншого боку, українські сили досить добре показали себе при відбитті десанту. Нечисленні підрозділи, до того ж підпорядковані різним відомствам, хоч і не запобігли в кінцевому підсумку захопленню ворогом Гостомеля, однак зуміли зробити аеродром непридатним для використання. Слід підкреслити, що представлені у статті результати відтворення подій є лише проміжними. Історія битви за Київ та її окремих епізодів, у тому числі боїв за Гостомельський і Васильківський аеродроми, ще потребує подальшого детального дослідження та пошуку нових джерел.

⁴⁴ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1965479-rosiyski-okupanti-namagayutsya-visaditi-desant-z-povitrya-u-vasilkovi>

⁴⁵ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1965506-biy-za-vasilkiv-zavershiv-sya-peremogoyu-nashikh-viysk>

⁴⁶ Див.: [Електронний ресурс]: https://lb.ua/society/2022/03/12/509155_vorog_tsogo_ranku_povnistyu_znishchiv.html

REFERENCES

1. Batashvili, D. (n.d.). *Rondeli Russian Military Digest: Issue 119, 31 January – 6 February 2022*. Retrieved from <https://gfsis.org/ge/russian-monitor/view/3126>
2. Cielma, M. (2022). Wojna w Europie – agresja na Ukrainę. *Nowa Technika Wojskowa*, 3, 6–12. [in Polish].
3. Fojtik, J. (2022). Ruské vrtulníky při okupaci Ukrajiny. *ATM*, 4, 14–15. [in Czech].
4. Gawęda, M. (2022). Wojna rosyjsko-ukraińska. Cz.1. *Wojsko i Technika*, 3, 16–24. [in Polish].
5. Hypki, T. (2022). Wojna u granic. *Raport: Wojsko. Technika. Obronność*, 3, 2–12. [in Polish].
6. Lavrov, A. (2010). Reformirovanie voenno-vozdushnykh sil Rossii. *Novaya armiya Rossii*, 55–82. Moskva. [in Russian].
7. Ripley, T. (2022). Enabling Aggression. *Air Forces Monthly*, 5, 44–49
8. Robin, S. (2022). *Pictures: In Battle For Hostomel, Ukraine Drove Back Russia's Attack Helicopters And Elite Paratroopers*. Retrieved from <https://www.19fortyfive.com/2022/02/pictures-in-battle-for-hostomel-ukraine-drove-back-russias-attack-helicopters-and-elite-paratroopers/>
9. Rovensky, D. (2022). Putinova “specoperace”: Ruska invaze na Ukrajinu v detailech. *ATM*, 4, 2–12. [in Czech].
10. Strembski, M. (2022). Wojna powietrzna nad Ukrainą: 24 luty – 23 marca 2022. *Lotnictwo*, 3, 16–31. [in Polish].
11. Taranets, S. (2020). Rozvytok desantno-shturmovykh dii u voiennykh konfliktakh druhoi polovyny XX – pochatku XXI st. (*PhD's thesis*). Lviv. [in Ukrainian].
12. Uryupin, V.N., Tanenya, O.S. (2021). Desantno-shturmoye dejstviya na vertoletakh kak osnovnoj sposob vypolneniya boevykh zadach takticheskimi vozduzhnymi desantami. *Voennaya mysl*, 7, 25–34. [in Russian].
13. Zelenov, A.V. (2021). Desantno-shturmoye dejstviya v sovremennom voennom konflikte i perspektiva ikh razvitiya. *Voennaya mysl*, 6, 28–33. [in Russian].

Andrii KHARUK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at Department of the Humanitarian Studies,
Hetman P.Sahaidachnyi National Army Academy
(Lviv, Ukraine), andrii.kharuk@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3459-1657>

Defence of Hostomel and Vasytkiv Airfields: An Attempt to Reconstruct Events

Abstract. The purpose of the article is to recreate the course of events in two combat episodes of the Battle of Kyiv – the Russian side’s attempts to land at the airfields in Hostomel and Vasytkiv and the resistance of Ukrainian troops to these attempts. **The research methodology** is based on the application of the problem-chronological method, the method of analysis and synthesis, the involvement of a wide range of sources. **The main results.** An important part of Russia’s plan for a full-scale invasion of Ukraine was to conduct airborne operations in the Kyiv area. The Russian command planned to seize the airfield near the Ukrainian capital to ensure the transfer of reinforcements by air. The priority goal was Hostomel airfield. As a result of the fighting on February 24–25, 2022, Russian troops managed to capture this airfield, but its runway was destroyed by Ukrainian artillery fire. On the night of February 25–26, a Russian landing party attempted to capture Vasytkiv airfield, but the attack was repulsed. In general, the landing operations conducted by the Russians in the vicinity of Kyiv did not achieve their goal. Hostomel airfield was captured only on the second day of the operation, by ground strike, but the transfer of additional forces to Hostomel by air was impossible. The Russians did not manage to get Vasytkiv airfield at all. Russian airborne troops were unable to show themselves in action for their intended purpose. Later, during the war against Ukraine, they were used only as light mechanized units. This use undermines the very meaning of the existence of airborne troops in their Soviet/Russian form. On the other hand, the Ukrainian troops showed themselves quite well in repelling the landing. A few units, moreover, are subordinated to various departments, although they did not prevent, in the end, the capture of Hostomel by the enemy, but managed to make the airfield unusable.

Keywords: Russia’s war against Ukraine 2014–2022, Armed Forces of Ukraine, battle for Hostomel, battle for Vasytkiv, airborne.

Сергій СЕГЕДА

доктор історичних наук, професор,
начальник науково-дослідного центру воєнної історії,
Національний університет оборони України ім. І. Черняховського
(Київ, Україна), voyen_ist@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7763-1324>

Вадим МАШТАЛІР

доктор історичних наук, професор,
головний інспектор,
Головна інспекція Міністерства оборони України
(Київ, Україна), vadim_mashtalir@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8132-217X>

Територіальна оборона України як феномен національної військової історії

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.04.148>

УДК: 355.02(477)

Анотація. Мета дослідження полягає у висвітленні витоків та місця в національній військовій історії явища територіальної оборони, її значення для захисту українських земель від загарбників. **Методологія.** Для забезпечення комплексного розкриття теми автори керувалися принципами історизму, системності, наступності. **Наукова новизна** полягає у висвітленні умов створення й діяльності загонів територіальної оборони з давнини до сьогодення, розкритті тяглості національної військової думки щодо цієї тематики, з'ясуванні місця тероборони у будівництві Збройних сил України, захисті держави від російського агресора. **Висновки.** За зовнішньої небезпеки український народ об'єднувався. Цей феномен має давню традицію та історію, яка була перервана в 1920-х рр. через окупацію України більшовицькою Росією. Із квітня 2014 р. під час проведення антитерористичної операції на сході нашої держави загони територіальної оборони створювалися на підставі закону «Про оборону України». Остаточне закріплення у правовому полі ці формування отримали у січні 2022 р. з ухваленням законів «Про територіальну оборону», «Про основи національного спротиву». Нині вони є важливим складником системи захисту суверенітету й територіальної цілісності України.

Ключові слова: територіальна оборона, загони територіальної оборони, Збройні сили України, російські загарбники, окупаційні війська.

Багатовікова боротьба українського народу за незалежність відзначалася численними прикладами подвигів та жертвовності не тільки воїнів-захисників свого краю, але й пересічних мешканців, котрі у часі воєнної загрози ставали на оборону свого поселення, міста. Відомості про участь жителів у захисті своїх домівок закріпилися в національній пам'яті українців, відобразилися у фольклорі, як-от у прислів'ї «Моя хата скраю – я перший ворога стрічаю». Цей зразок народної творчості недаремно подавався ворогами України в перекрученому вигляді, щоб дегуманізувати українців, надати їм негативних рис.

Виникнення територіальної оборони на теренах України в історичній ретроспективі донині не досліджувалося. Автори дотичних до цієї теми праць (політологи, юристи, військові) висвітлювали окремі аспекти її створення, не аналізуючи тяглість національної військової думки щодо цього феномена. Так, вітчизняне законодавство, що регламентує організацію територіальної оборони у взаємодії зі Збройними силами України в антитерористичній операції на сході України, проаналізував М.Лобко, запропонувавши певні зміни для її зміцнення¹. С.Янюк висвітлив роль і місце територіальної оборони України у протистоянні загрозам національної безпеки². О.Бобров, В.Тимофєєв, О.Спілка, Д.Федотов розглянули роль тероборони в діяльності сил сектору безпеки й оборони³. Вплив сепаратистських рухів в Європі на безпекову ситуацію в Україні висвітлили Г.Єфімов, О.Музика, Ю.В'яткін, обґрунтувавши зміни до законодавства, які сприятимуть розвитку та зміцненню територіальної оборони⁴. П.Щипанський, О.Затинайко, В.Павленко дослідили історію виникнення тероборони у країнах Північноатлантичного альянсу, Європейського Союзу, розкрили її завдання⁵. Ці матеріали було використано при написанні профільного законопроекту. Л.Рослицька, В.Ситюк надали пропозиції щодо законодавчого розмежування відповідальності Збройних сил України, територіальної оборони та добровольчого руху⁶. Історію створення сил тероборони як одного з чинників посилення обороноздатності Польщі досліджували К.Гоневич, М.Гоневич, Ф.Беркл. Автори, спираючись на міжнародне законодавство щодо обмеженого використання армії при ліквідації наслідків стихійних лих і техногенних катастроф, у цих випадках пропонують ширше використовувати сили територіальної оборони та налагоджувати більш тісну військово-цивільну співпрацю⁷. К.Залеський, З.Сліва, В.Веебель висвітлили різні концепції розвитку сил тероборони, що існують у країнах НАТО, їх зв'язок із культурою та історичними особливостями держав-членів. Автори проаналізували сили територіальної оборони Естонії, Латвії та Литви, їх місце у захисті східного флангу альянсу⁸. О.Сагайда здійснив ретроспективний аналіз територіальної оборони в Росії з моменту більшовицького Жовтневого перевороту 1917 р. до 2017 р., з'ясувавши завдання і структурні зміни у зв'язку з історичними подіями, що відбулися у цій країні впродовж сторіччя⁹.

У цій статті автори намагаються заповнити прогалину в дослідженні історії національних сил територіальної оборони на землях України і з'ясувати феномен

¹ Лобко М. Територіальна оборона України як фактор посилення обороноздатності держави // Наука і оборона. – 2018. – №2. – С.29–39.

² Янюк С. Територіальна оборона як протидія загрозам національній безпеці України // Актуальні проблеми державного управління. – 2019. – №77. – С.94–99.

³ Бобров О., Тимофєєв В., Спілка О., Федотов Д. Територіальна оборона – вагома складова обороноздатності України // Інформаційні технології: наука, техніка, технологія, освіта, здоров'я (MicroCAD): 36. мат. XXVII Міжнар. наук.-практ. конф., 15–17 травня 2019 р. – Ч.ІV. – Х., 2019. – С.27.

⁴ Єфімов Г., Музика О., В'яткін Ю. Сепаратизм, стабілізаційні дії, територіальна оборона – співвідношення понять, історія та сучасність // Військово-науковий вісник. – 2020. – №34. – С.27–41.

⁵ Щипанський П., Затинайко О., Павленко В. Визначення завдань територіальної оборони України з урахуванням історичних аспектів та досвіду держав-членів НАТО і ЄС // Збірник наук. праць центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України. – 2020. – №2(69). – С.122–126.

⁶ Roslycky L., Sityuk, V. Voluntary Formations of the Territorial Defense Forces of the Armed Forces of Ukraine are Key to National Resistance and Should be Treated as Such [Електронний ресурс]: <https://voxukraine.org/en/voluntary-formations-of-the-territorial-defense-forces-of-the-armed-forces-of-ukraine-are-key-to-national-resistance-and-should-be-treated-as-such/>

⁷ Goniewicz K., Goniewicz M., Burkle F. The Territorial Defence Force in Disaster Response in Poland: Civil Military Collaboration during a State of Emergency // Sustainability. – 2019. – №11(2). – P.1–6.

⁸ Zaleski K., Sliwa Z., Veebel V. Baltic visions and dilemmas of territorial defence after 16 years in NATO // Journal of International Studies. – 2020. – №4. – P.184–196.

⁹ Сагайда А. Территориальная оборона: История её образования в российском государстве [Електронний ресурс]: <https://cyberleninka.ru/article/n/territorialnaya-oborona-istoriya-ee-obrazovaniya-v-rossiyskom-gosudarstve>

тяглості української військової думки щодо цього питання, чого досі не було зроблено ані у вітчизняній, ані у зарубіжній історичній науці.

Боротьба українського народу за свою свободу протягом тривалого історичного періоду набирала різних форм, з яких найбільш поширеною був національний спротив. За козацької доби частина населення тікала на Січ, утворюючи вільне військо. Гетьманщина або держава Війська Запорізького являла собою утворення з адміністративно-територіальним поділом на полки й сотні¹⁰.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. на теренах України з метою охорони міст і сіл створювалися територіальні воєнізовані угруповання, котрі виникали як за рішеннями влади, так і з громадської ініціативи. Зокрема в Австро-Угорській імперії, куди входила частина українських земель, за указом імператора Франца Йосифа організовувалися територіальні загони з тих громадян, які за станом здоров'я не підлягали призову на військову службу, але могли тримати зброєю й хотіли бути корисними суспільству¹¹. Наприкінці XIX ст. спостерігався новий виток згуртування українців із просвітницько-політичною метою. А вже на початку XX ст. відбувалося створення парамілітарних територіальних об'єднань. Перед Першою світовою війною виникли спортивно-пожежні товариства, що ставили своєю метою тренування для захисту поселень від пожеж і стихійних лих. Вони об'єдналися в український стрілецький рух під гаслом майбутньої боротьби за Україну¹². З 1914 р. з особового складу територіальних стрілецьких товариств було організовано легіон українських січових стрільців, який згодом стане основою Української галицької армії. Так, у 1917 р. в Києві під керівництвом Є.Коновальця створено курінь київських січових стрільців, до якого ввійшли українці – колишні військовополонені австро-угорської армії, котрі зуміли повернутися з російського полону з Далекого Сходу, з Сибіру, а також київські студенти й чоловіки, яких не призвали до російської армії. Всі вони були готові захищати українську революційну владу – Центральну Раду¹³. Водночас виникали численні добровільчі формування за територіальною ознакою, що їх очолювали отамани Зелений (Д.Терпило), А.Гулий-Гуленко, В.Чучупака та інші, які до 1924 р. брали участь у боях проти червоних.

Навіть після поразки Української революції, перебуваючи за кордоном у таборах військовополонених та інтернованих, її учасники підтримували тяглість боротьби за Україну, створювали організації, видавали пресу державницького спрямування, теоретично обґрунтовували шляхи боротьби за волю українського народу.

Під час Другої світової війни з патріотів, цивільних громадян та колишніх військовиків було створено Українську повстанську армію. Від початку це були загони територіальної оборони, які формувалися на добровільній основі й боронили свої села від пограбування як гітлерівцями, так і червоноармійцями. Згодом ці загони стали ядром УПА, котра постала на українських теренах як добровольчий рух, масово підтриманий місцевим населенням¹⁴.

Боротьба українців за волю була сповнена не тільки героїзму, але й важких поразок і втрат. Лише наприкінці XX ст. в результаті розпаду СРСР як новітньої імперії було проголошено створення самостійної держави. Проте Російська Федерація, що вважала себе правонаступницею Радянського Союзу, не бажала випускати з-під

¹⁰ Крип'якевич І.П. Історія України. – Л., 1990. – С.156–157.

¹¹ Історія січових стрільців: Воєнно-історичний нарис. – К., 1992. – С.18.

¹² Сегеда С.П. Створення та розвиток української військової преси (XX – початок XXI ст.). – Рівне, 2012. – С.82.

¹³ Крип'якевич І., Гнатевич В., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х рр. XX ст.). – Л., 1992. – С.385–386.

¹⁴ Сегеда С.П. Створення та розвиток української військової преси... – С.226–227.

свого контролю Україну. Тяглість сучасної народної боротьби проти зовнішньої агресії зафіксовано в подіях «Революції гідності» 2013–2014 рр., коли кожна область була представлена добровольцями, що прибули до Києва відстоювати європейський вибір України. Однак РФ прагнула втягнути нашу країну в адаптований до нових умов «Радянський Союз» через так званий Митний союз. Відповідно до Концепції зовнішньої політики Російської Федерації, затвердженої 12 лютого 2013 р., Україна мала існувати винятково в межах СНД, де Москва визначала військовий, політичний, економічний напрями поступу¹⁵. Це було прямою загрозою втрати суб'єктності. Всупереч політиці тодішньої української влади, яка підтримувала інтеграцію з Росією, народ був за європейський шлях розвитку. «Революція гідності» стала загрозою авторитарному режиму президента РФ В.Путіна. Росія не змогла змиритися з таким станом справ і 20 лютого 2014 р., порушуючи всі міжнародні угоди й зобов'язання, розпочала окупацію Криму, у квітні того ж року розв'язала «гібридну війну» в окремих районах Луганської та Донецької обл.

Складна воєнно-політична обстановка вимагала негайних дій для захисту держави. Рада національної безпеки й оборони України 14 квітня 2014 р. прийняла рішення «Про невідкладні заходи щодо забезпечення національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності держави», реалізоване указом президента України. Вже 17 квітня 2014 р. було оголошено часткову мобілізацію¹⁶. Водночас результатом самоорганізації народу України став добровольчий рух. Першими на захист територіальної цілісності й суверенітету у зону бойових дій на сході України прибули добровольці з Євромайдану, об'єднані у загони оборони за територіальною ознакою¹⁷.

Високий патріотичний підйом українських громадян сприяв швидкому комплектуванню добровольчих формувань і територіальної оборони. Водночас гостро постало питання оновлення нормативно-правової бази відповідно до нової реальності. Так, батальйони тероборони формувалися відповідно до ст.18 закону «Про оборону України». Їх створення передбачалося чинним мобілізаційним планом в особливий період. Ставилися важливі завдання: охорона та захист державного кордону, забезпечення умов для надійного функціонування органів державної влади й військового управління, стратегічного (оперативного) розгортання військ (сил), охорона та оборона важливих об'єктів і комунікацій, боротьба з диверсійно-розвідувальними силами, іншими формуваннями агресора та антидержавними незаконно створеними збройними формуваннями, підтримання правового режиму воєнного стану тощо. В організаційно-штатній структурі батальйонів тероборони спочатку було передбачено дві стрілецьких і одна рота охорони. Але досвід боїв на сході України показав необхідність уведення до штату ще й штурмової роти.

До листопада 2014 р. було сформовано 32 батальйони територіальної оборони. А вже до лютого 2015 р. організовано полки, батальйони й роти, до створення яких долучилася майже кожна область. Вони ввійшли до складу сектору безпеки та оборони України. Лише на Київщині організовано 13 формувань (із них у Збройних силах України – 3, у Міністерстві внутрішніх справ – 9, у Національній гвардії України – 1). Західні області дали 19 батальйонів, полків, рот; центральні – 21; східні й південні – 31. У цьому переліку не враховується Добровольчий український корпус

¹⁵ Біла книга антитерористичної операції на сході України 2014–2016 рр. / І.Руснак (відп. ред). – К., 2017. – С.9.

¹⁶ Грицюк В., Гребенюк М., Щипанський П. Історична періодизація антитерористичної операції на сході України (14 квітня 2014 – 30 квітня 2018 рр.) // Український історичний журнал. – 2020. – №4. – С.177.

¹⁷ Стасюк Ю.М. Українські добровольчі формування: створення та функціонування (2014–2015 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2018. – С.11.

«Правий сектор» та інші загони, які часто відігравали ключову роль у протистоянні агресорові на початковому етапі російсько-української війни¹⁸.

Пропаганда РФ формувала недовіру в міжнародній спільноті щодо законності існування українських добровольчих формувань і переконувала у цьому своїх громадян. На переговорах у столиці Білорусі 2014 р. представники Москви вимагали розформування добробатів, які вважали незаконними з погляду мінських домовленостей¹⁹. Проте головною причиною такої боротьби Росії проти добровольчої військової структури був страх перед організованим народним спротивом, учасники якого відзначалися високою вмотивованістю та патріотизмом, спрямованістю до європейських цінностей. Добровольчі формування, увійшовши 2015 р. до складу ЗСУ, Нацгвардії, поліції відіграли важливу роль в АТО/ООС.

У 2022 р. територіальні загони теж стали одним із чинників зриву планів РФ з окупації України. Як умову припинення своєї широкомасштабної агресії Москва просувала тему капітуляції нашої держави, у протилежному випадку погрожуючи застосуванням ядерної зброї²⁰. НАТО і країни Євросоюзу тривалий час піддавалися цьому шантажу, однак відчайдушна боротьба українців переломила ставлення світової спільноти до російсько-української війни. Міністр оборони США Л.Остін зазначив: «Ставки виходять далеко за межі України і навіть Європи. Російське вторгнення є необґрунтованим, безвідповідальним і протиправним. Це атака проти світового порядку, заснованого на правилах. Це виклик для вільних людей по всьому світу... Країни-однодумці об'єднані у підтримці України у цій боротьбі проти імперської російської агресії»²¹.

Збройні сили України спільно із загонами територіальної оборони звільнили від російських окупантів Київську, Чернігівську, Сумську обл. Після перших серйозних перемог над армією РФ Україна здобула довіру західних партнерів, підтримку всіх прогресивних країн світового співтовариства, допомогу Європейського Союзу й НАТО. Військові та воєнні злочини росіян, що відкрилися на деокупованих територіях – у Бучі, Ірпені, Гостомелі, багатьох селах і містечках, де знаходять тіла розстріляних цивільних людей зі слідами тортур, відкрили світу правду про мету РФ та засоби її досягнення²².

Ініційована США зустріч міністрів оборони сорока країн, котра відбулася 26 квітня 2022 р. на військово-повітряній базі Рамштайн у Німеччині, продемонструвала, що нашу державу сприймають як суб'єкт політики, вірять в її перемогу у широкомасштабній війні проти РФ. Збройним силам України постачають високотехнологічну зброю, боеприпаси та інші необхідні для переможної війни речі²³.

Безперечно, у боротьбі України з російським агресором значну роль відіграє національний спротив, зокрема такий його складник, як тероборона. Становлення Сил територіальної оборони як виду ЗСУ було досить тривалим і складним. Генеральний штаб довгий час відпрацьовував різні моделі їх функціонування. Врешті-решт у 2018 р. було ухвалено рішення створити бригади тероборони, що об'єднуюватимуть батальйони, сформовані за адміністративно-територіальним принципом. Зони та райони

¹⁸ Там само. – С.246–252.

¹⁹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-43828559>

²⁰ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.slovoidilo.ua/2022/05/17/novyna/polityka/yak-putin-mih-zastosuvat-taktychnu-yadernu-zbroyu-politico-nazvaly-try-scenariyi>

²¹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://m.day.kyiv.ua/ru/news/260422-lloyd-ostin-putin-ne-mog-predstavit-cho-mir-tak-bystro-splotitsya-vokrug-ukrain>

²² Див.: [Електронний ресурс]: https://censor.net/ua/news/3322660/nu_m_troyh_rasstrelyaly_nu_a_cho_trosiyiski-okupanty_zdiyisnyly_viyiskovyiy_zlochyn_vbyly_troh_tsyvnylyh

²³ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61664473>

територіальної оборони очолили керівники обласних і районних держадміністрацій. На кожній території було створено штаб на чолі з командиром бригади або батальйону. Для функціонування цієї системи було напрацьовано низку законодавчих актів, що регламентували діяльність тероборони та створили правові засади для виконання завдань за призначенням. Так, указ президента України №406/2016 від 23 вересня 2016 р. встановив, що до видатків місцевих бюджетів належать видатки на заходи та роботи з територіальної оборони й мобілізаційної підготовки місцевого значення.

Кабінет Міністрів України 29 грудня 2021 р. затвердив низку актів, які регламентували різні сторони діяльності добровольчих формувань територіальних громад при захисті країни від зовнішнього ворога, у тому числі порядок організації та здійснення загальновійськової підготовки громадян України, порядок організації, забезпечення і проведення підготовки добровольчих формувань територіальних громад до виконання завдань територіальної оборони, порядок застосування членами цих формувань особистої мисливської, стрілецької зброї, інших видів озброєння та боєприпасів, порядок утворення й діяльності добровольчих формувань громад, набуття і припинення членства в них тощо.

Наказом Міністерства оборони України №84 від 7 березня 2022 р. було затверджено форму контракту добровольця територіальної оборони та посвідчення. 27 січня 2022 р. у закон України «Про основи національного спротиву» (2021 р.) внесено зміни й доповнення. Зокрема з'явилось положення про можливість залучення за рішенням головнокомандувача ЗСУ військових частин Сил територіальної оборони та добровольчих формувань територіальних громад до виконання завдань поза межами своєї зони та в районах ведення бойових дій.

Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 22 жовтня 1993 р. (зі змінами й доповненнями) визначив створення Єдиного державного реєстру ветеранів війни, в якому збиратиметься, реєструватиметься, зберігатиметься інформація про тих, хто має особливі заслуги перед Батьківщиною, про постраждалих учасників «Революції гідності», членів їх сімей та членів сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, захисників і захисниць України.

22 лютого 2022 р. президент України оголосив мобілізацію до тероборони резервістів і проведення навчальних зборів. Передбачалося, що бійці в разі потреби охоронятимуть об'єкти критичної інфраструктури й захищатимуть свій район. Президентським указом №70/2022 від 24 лютого 2022 р. відповідно до ст. 107 Конституції України було введено в дію план оборони України та Зведений план територіальної оборони України²⁴. Згідно з новою редакцією закону «Про основи національного спротиву», територіальна оборона стала складовою національного спротиву, що мало на меті підвищення обороноздатності держави через залучення широкого кола громадян і сприяння їх військовій підготовці²⁵.

На широкомасштабну агресію Росії українці відреагували активним вступом до територіальної оборони. У стислий термін було створено значну кількість підрозділів і частин допоміжних збройних формувань для структур сектору безпеки й оборони України. Лише за перші 10 діб від початку повномасштабного вторгнення до тероборони вступили понад 110 тис. осіб, сформовано понад 450 добровольчих загонів територіальних громад. Понад 100 бійців-тероборонівців отримали державні відзнаки²⁶.

²⁴ Див.: [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/70/2022#Text>

²⁵ Див.: [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text>

²⁶ Див.: [Електронний ресурс]: <https://armyinform.com.ua/2022/04/08/do-lav-teroborony-vstupuly-110-tys-ukrayinczilshhe-100-vzhe-mayut-derzhavni-nagorody-brygadnyj-general-yurij-galushkin/>

Не лише в районах бойових дій, але й у тилкових містах і громадах створювалися бригади територіальної оборони. Так, Хмельницька обласна рада ще 15 лютого 2022 р. прийняла цільову програму підтримки тероборони, розраховану на 2022–2024 рр. Для її реалізації потрібно 17 млн 500 тис. грн. Відразу було покладено початок фінансуванню: з місцевого бюджету тоді виділили майже 3 млн²⁷.

Підрозділи територіальної оборони спільно з армією, іншими військовими формуваннями, створеними відповідно до законодавства України, успішно протистояли російським військам²⁸. Так, загін тероборони с. Олишівка (Чернігівська обл.) біля підземного сховища газу затримав двох диверсантів, запобігши масштабній диверсії²⁹.

Відповідно до закону України «Про Сили територіальної оборони» функціонування загонів самооборони було унормоване. Вони стали частиною Збройних сил України, планувалося їх озброєння технікою, яка вивільниться в разі переходу частин ЗСУ на військову техніку НАТО.

У червні 2022 р. було внесено зміни до закону України «Про основи національного спротиву». Залишилося незмінним визначення загону тероборони як сформованого на добровільній основі воєнізованого підрозділу, куди входять громадяни України, що живуть у межах території відповідної територіальної громади. В новій редакції закону змінено завдання добровольчих формувань територіальних громад (ДФТГ): було усунуто формулювання їх призначення для «виконання завдань територіальної оборони в межах території відповідної територіальної громади». Поправка до закону вказує, що ДФТГ може брати участь у захисті суверенітету й територіальної цілісності України в місцях ведення воєнних (бойових) дій. Ця поправка дає можливість із добровольчих формувань територіальних громад створювати резерви, необхідні для підтримки військ у районах, де йдуть бої. Однак не всі плани вдалося здійснити через обмеженість часу для вишколу та брак фінансів для матеріального забезпечення ДФТГ. Виявилися факти відправлення в зону бойових дій підрозділів, які не пройшли злагодження, не були належним чином екіпіровані та забезпечені технікою³⁰.

Обстановка змушує змінювати законодавство, яке визначає завдання територіальної оборони. Тому трапляються такі випадки: люди вступали у формування для виконання певних завдань (чергувати на блокпостах, перевіряти документи, охороняти склади, боротися з диверсійно-розвідувальними групами), але подекуди залучаються до виконання інших завдань, більш небезпечних, котрі потребують спеціальної підготовки та спорядження. Серед вад зазначали й порушену логістику, слабке медичне забезпечення, інформаційний вакуум на передовій, відсутність психологів, що негативно впливало на морально-психологічний стан у підрозділі. Незадовільна взаємодія з іншими частинами, які тримають оборону на лінії зіткнення, ставила під загрозу виконання бойового завдання та життя бійців³¹.

Останнім часом розглядаються пропозиції щодо поліпшення діяльності тероборони. Наприклад, дати більше повноважень батальйонам зі складу бригад, адже вважається, що наявність окремого рахунку, печатки підвищить самостійність

²⁷ Див.: [Електронний ресурс]: <https://km-oblrada.gov.ua/vosma-pozachergova-sesiya-oblasnoyi-rady-deputaty-spryamuvaly-majzhe-5-miljoniv-gryven-na-pidsylennya-terytorialnoyi-oborony-hmelnichchynu/>

²⁸ Див.: [Електронний ресурс]: https://lb.ua/society/2022/07/04/522128_teroborona_z_pidrozdilom_zsu_znishchili.html

²⁹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3417007-na-cernigivsinipoblizu-pidzemnogogazoshovisa-zatrimali-diversantiv.html>

³⁰ Див.: [Електронний ресурс]: https://tvoemisto.tv/exclusive/zarubaty_slona_kyndzhalom_chomu_biysiv_z_teroborony_vidpravlyu_u_garyachi_tochky_na_shid_132132.html

³¹ Див.: [Електронний ресурс]: https://tvoemisto.tv/exclusive/uyavit_shcho_tsya_viyna_bude_tryvaty_desyat_rokiv_mykola_saveliev_pro_peredovu_i_teroboronu_135149.html

забезпечення підрозділу, його мобільність і відповідальність. Підрозділи територіальної оборони України за структурою мають наближатися до стандартів армій НАТО³².

Є численні позитивні приклади взаємодії територіальної оборони з підрозділами ЗСУ на Харківщині³³, Київщині³⁴, в інших областях. В Одесі також було створено бригаду ТрО, яка обороняє місто з моря³⁵. В районі Гостомеля та прилеглих сіл тероборонівці брали участь у відбитті російського десанту. І хоч після запеклих боїв контроль над місцевим аеродромом було втрачено, проте загарбники не змогли скористатися ним для перекидання військ і подальшого наступу на Київ³⁶.

Керівництво територіальної оборони зазнавало психологічного тиску з боку ворога. Так, командирові підрозділу тероборони й очільникові міста Ірпеня О.Маркушину російські окупанти пропонували гроші за перехід на їхній бік, погрожуючи в разі невиконання ультиматуму знищенням, однак отримали жорстку відмову³⁷.

Варто відзначити, що в Києві була велика кількість бажаючих захищати місто, столична бригада територіальної оборони не відчувала браку вояків. Особовому складу, що патрулював місто, видали 10 тис. автоматів³⁸. Проте через високу небезпеку закидання й активізації диверсійно-розвідувальних груп було сформовано додаткову бригаду. Для її укомплектування прибули підрозділи тероборони з південних районів Київщини. На озброєнні були 60-мм міномети, стрілецька зброя іноземного виробництва³⁹.

Збройним силам і територіальним загонам активно допомагали мирні жителі. Так, на околиці столиці кияни закидали ворожі танки «коктейлями Молотова». В результаті машини було знешкоджено, а екіпажі взято в полон⁴⁰. Силами тероборонівців на вулицях столиці та в області виявлялися й ліквідовувалися численні російські ДРГ. Наприклад, підрозділ сил територіальної оборони «Азов» прибув для підкріплення армії в боротьбі з російською диверсійною групою, яка мала на меті захопити військовий аеродром у місті Василькові Київської обл. Бій тривав декілька годин, ворога було знищено⁴¹. Під Обуховом силами територіальної оборони у взаємодії з підрозділами ЗСУ було ліквідовано ворожий десант⁴².

Численні випадки успішної взаємодії загонів тероборони з іншими видами Збройних сил України підтвердили правильну тактику організації народного спротиву та його ефективність. Особливо це виявилось при обороні Києва. Так, 28 лютого 2022 р. за допомоги бійців територіальної оборони столиці було знищено до 50 росіян, ворожу техніку, захоплено документацію батальйонно-тактичної групи, що провиралася з північно-західного напрямку для підсилення угруповання, яке атакувало

³² Див.: [Електронний ресурс]: https://tvoemisto.tv/blogs/yak_vyrishyty_problemy_z_rezervistamy_ta_teroboronoyu_na_fronti_132167.html

³³ Див.: [Електронний ресурс]: <https://ru-ru.facebook.com/TerritorialDefenseForces>

³⁴ Див.: [Електронний ресурс]: <https://armyinform.com.ua/2022/05/11/yak-boyecz-irpinskyi-tro-kolonu-okupantiv-zupnyuv-i-zsu-poperedyv-pro-nastup/>

³⁵ Див.: [Електронний ресурс]: <https://zbirkom.org.ua/news/obshchestvo-19/2022/v-odesi-vidkrii-nabir-do-novoyi-brigadi-teroboron/>

³⁶ Див.: [Електронний ресурс]: https://zaxid.net/rosiyska_okupatsiyna_armiya_zahopila_aeroport_u_gostomeli_n1536777

³⁷ Див.: [Електронний ресурс]: <https://itvua.tv/news/rosiyski-okupanty-nadislaly-pohrozy-oleksandru-markushynu/>

³⁸ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-teroborona/31721706.html>

³⁹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.5.ua/kyiv/kilkist-bazhaiuchykh-zashkaliue-u-stolychnii-bryhadi-tro-zakinchylsiamistsia-bude-sformovana-shche-odna-269442.html>

⁴⁰ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.unian.ua/war/z-yavilosya-video-yak-kiyani-zakidali-okupantiv-kokteylyami-molotova-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-11719084.html>

⁴¹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://obukhiv.info/news/azov-pidtvverdiv-shcho-situatsiya-u-vasilkovi-povnistiu-kontrolem/>

⁴² Див.: [Електронний ресурс]: <https://obukhiv.info/news/vasilkiv-misto-geroi-zsu-i-teroborona-dobivaiut-zalishki-desantu-okupantiv/>

Київ⁴³. 206-й батальйон тероборони міста, який було створено за декілька днів, під час наступу російських військ захищав підходи до столиці на рубежі біля селища Коцюбинського⁴⁴. В Оболонському районі містяни захопили в полон екіпаж російського бронетранспортера, передавши його армійцям. озброєні протитанковими ракетними комплексами підрозділи зі складу бригади ТрО Києва спільно зі спецпризначеннями в бою за місто знищили 6 танків та 1 БМП⁴⁵. В обороні столиці брали участь і формування Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської обл.⁴⁶

Без підтримки тероборонівців було б складно виявляти численні диверсійно-розвідувальні групи, що намагалися проникнути в Київ. Так, неподалік від міста вдалося затримати перевдягнутих у нашу військову форму російських диверсантів, що пересувалися на попутному автомобілі. На блокпості представники територіальної оборони при перевірці документів виявили фальшиві посвідчення військовослужбовців ЗСУ та паспорти громадян РФ, значну кількість патронів, гранати Ф-1⁴⁷.

Територіальна оборона діяла активно, виявляла ініціативу. По всій країні, в тому числі в тилкових областях, із перших днів широкомасштабного вторгнення було створено велику кількість блокпостів, які суттєво затримували пересування пасажирів і вантажів. Уже на 16 березня 2022 р. правоохоронці скоротили їх до 1,5 тис., внесли у відповідний перелік. Незаконно створені блокпости було ліквідовано, а решту – відповідно обладнано, організовано чітку роботу, яку забезпечили поліція, нацгвардія й тероборона⁴⁸.

В областях, де велися активні бойові дії, вояки ТрО брали в них участь. Наприклад, на Сумщині підрозділ сил територіальної оборони змусив російські війська відступити, підбивши до 20 одиниць техніки⁴⁹. В Охтирці тероборона захищала місто від росіян-мародерів, а жителі громади оперативно повідомляли про їх появу⁵⁰. У с. Комиші, що біля Охтирки, місцевим жителям-тероборонівцям здалися в полон четверо росіян⁵¹. У районі с. Грунь територіальна оборона полонила сімох військовослужбовців частини 91701 із Наро-Фомінська⁵².

Спостерігається широка підтримка населенням загонів тероборони: волонтери доставляють ліки, домашню їжу, необхідне спорядження. Наприклад, українці, які живуть у Польщі, передали з Любліна та Вроцлава бійцям територіальної оборони в Охтирку лікарські засоби⁵³.

Випадки самовідданої боротьби Сил територіальної оборони, мирних мешканців проти загарбників спостерігалися повсюдно. Так, у с. Погожа Криниця Роменського р-ну 47-річний місцевий житель намагався перегородити дорогу російським окупантам власним автомобілем, проте загинув під гусеницями російського танка⁵⁴.

⁴³ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3415494-pid-kievom-zsu-j-dobrovolci-znisili-piv-sotni-rosijskih-vijskovich-e-cinni-trofei.html>

⁴⁴ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.5.ua/suspilstvo/teroborona-stvorena-za-kilka-dniv-viiny-vidihraie-vazhlyvur-u-zakhysti-krainy-poroshenko-vidvidav-biitsiv-pid-kyievom-269510.html>

⁴⁵ Див.: [Електронний ресурс]: <https://kontrakty.ua/article/193958>

⁴⁶ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.unian.ua/war/teroborona-troh-zahidnih-oblastey-yde-na-dopomogu-kiyevu-arestovich-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-11720659.html>

⁴⁷ Див.: [Електронний ресурс]: <https://armyinform.com.ua/2022/03/15/teroboronci-zatrymaly-pid-kyyevom-perevdyagnenyh-u-formu-zsu-ozbroenyh-dyversantiv/>

⁴⁸ Див.: [Електронний ресурс]: <https://varianty.lviv.ua/87042-v-ukraini-skorotyly-kilkist-blokpostiv>

⁴⁹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.5.ua/suspilstvo/na-sumshchyni-pidrozdzil-teroborony-obstriliav-voroha-tazmussyv-ioho-vidstupytu-minoborony-269270.html>

⁵⁰ Див.: [Електронний ресурс]: <https://suspilne.media/212024-za-maroderstvo-rozstril-na-misci-mer-ohitirki/>

⁵¹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.volyn.com.ua/news/208275-perekhovovalysia-v-lisi-ta-spaly-na-svynofermi-rosiiskii-okupanty-zdalyasia-v-polon-silskomu-diadkovi-video>

⁵² Див.: [Електронний ресурс]: <https://suspilne.media/212707-so-ti-skazes-ukrainskomu-narodu-u-seli-grun-na-sumsini-zatrimali-rosijskih-vijskovich/>

⁵³ Див.: [Електронний ресурс]: <https://suspilne.media/214153-vijskovim-teroboroni-v-ohitirci-peredali-gumanitarnij-vantaz-z-polsi/>

⁵⁴ Див.: [Електронний ресурс]: <https://parlament.ua/news/namagavsya-zupiniti-kolonu-rosijskij-tank-rozhchaviv-avto-z-cholovikom-na-sumshhini-foto/>

У м. Ромни ворог обстріляв автозаправну станцію, звідки тероборонівці намагалися зупинити колону⁵⁵. На Полтавщині сили територіальної оборони захопили та передали арміяцям 3 танки⁵⁶. У боях під м. Дергачі Харківської обл. успішно діяли сили територіальної оборони, які спільно з 3-ю окремою мотопіхотною бригадою та підрозділами Національної гвардії України розбили ворога й перейшли в контратаку⁵⁷. У с. Калинівка на Миколаївщині бійці тероборони заволодили двома російськими «тиграми», полонивши п'ятьох службовців батальйону спецпризначення⁵⁸.

Героїчний спротив українського народу не дав здійснитися планам загарбників. Підтримані міжнародними партнерами, які надають військову й гуманітарну допомогу, українці протистоять ворогу, який поки що переважає нас у техніці й живій силі. У захисті України беруть участь усі складові національного спротиву – територіальна оборона, рух опору, система військової підготовки громадян. Тероборона ґрунтується на принципах територіальності, масовості, єдиноначальності, централізації управління та децентралізації й контрольованої автономності застосування сил і засобів. Перевагою її є мінімальний час на розгортання та приведення підрозділів у готовність. Формування взаємодіють зі Збройними силами України та іншими військовими структурами, демонструючи злагодженість, усебічне врахування й використання морально-психологічних факторів. Існують і проблеми в організації діяльності добровольчих формувань територіальних громад. Це, зокрема, недостатнє забезпечення засобами індивідуального захисту, технікою, сучасним озброєнням, слабкий вишкіл окремих підрозділів. Особливої уваги потребують медичне, інформаційно-пропагандистське забезпечення. Значну роль у матеріально-технічному забезпеченні особового складу частин територіальної оборони відіграє волонтерський рух.

REFERENCES

1. Bobrov, O., Tymofiev, V., Spilka, O. & Fedotov, D. (2019). Terytorialna oborona – vahoma skladova oboronozdatnosti Ukrainy. *Abstracts of Papers'19. Informatsiini tekhnologii: nauka, tekhnika, tekhnologii, osvita, zdorovia*. Kharkiv. [in Ukrainian].
2. Goniwicz, K., Goniwicz, M. & Burkle, F. (2019). The Territorial Defence Force in Disaster Response in Poland: Civil Military Collaboration during a State of Emergency. *Sustainability*, 11(2), 1–6.
3. Hrytsiuk V., Hrebeniuk M. & Shchypanskyi, P. (2020). Istorychna periodyzatsiia antyterorystychnoi operatsii na skhodi Ukrainy (14 kvitnia 2014 – 30 kvitnia 2018 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zburmal*, 4, 176–191. [in Ukrainian].
4. Lobko, M. (2018). Terytorialna oborona Ukrainy yak faktor posylennia oboronozdatnosti derzhavy. *Nauka i oborona*, 2, 29–39. [in Ukrainian].
5. Roslycky, L. & Sytyuk, V. (2022). Voluntary Formations of the Territorial Defense Forces of the Armed Forces of Ukraine are Key to National Resistance and Should be Treated as Such. Retrieved from: <https://voxukraine.org/en/voluntary-formations-of-the-territorial-defense-forces-of-the-armed-forces-of-ukraine-are-key-to-national-resistance-and-should-be-treated-as-such/>
6. Rusnak, I. (Ed). (2017). *Bila knyha antyterorystychnoi operatsii na skhodi Ukrainy 2014–2016*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Sagaida, A. Territorialnaya oborona: Istoriya ee obrazovaniya v rossiiskom gosudarstve. Retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/n/territorialnaya-oborona-istoriya-ee-obrazovaniya-v-rossiiskom-gosudarstve> [in Russian].
8. Shcheda, S. (2012). *Stvorennia ta rozvytok ukraïnskoi viiskovoi presy (XX – pochatok XXI st.)*. Rivne. [in Ukrainian].
9. Shchypanskyi, P., Zatyainko, O. & Pavlenko, V. (2020). Vyznachennia zavdan terytorialnoi oborony Ukrainy z urakhuvanniam istorychnykh aspektiv ta dosvidu derzhav-chleniv NATO i YeS. *Zbirnyk naukovykh prats tsentru voïenno-stratehichnykh doslidzhen Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy*, 2(69), 122–126. [in Ukrainian].
10. Stasiuk, Yu.M. (2018). *Ukrainski dobrovolchi formuvannia: stvorennia ta funktsionuvannia (2014–2015 rr.) (Candidates thesis)*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Yaniuk, S. (2019). Terytorialna oborona yak protydia zahrozam natsionalni bezpetsi Ukrainy. *Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia*, 77, 94–99. [in Ukrainian].
12. Yefimov, H., Muzyka, O. & Viatkin, Yu. (2020). Separatyzm, stabilizatsiini dii, terytorialna oborona – spivvidnoshennia poniat, istoriia ta suchasnist. *Viiskovo-naukovyi visnyk*, 34, 27–41. [in Ukrainian].

⁵⁵ Див.: [Електронний ресурс]: https://uk.wikipedia.org/wiki/Бої_за_Ромни

⁵⁶ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.0532.ua/news/3347856/na-poltavsini-bijci-teroboroni-zahopili-tri-tanki-i-peredali-zsu-foto-video>

⁵⁷ Див.: [Електронний ресурс]: <https://podrobnosti.ua/2441628-pod-harkovom-ukraïnskie-partizany-unichtozhili-kolonnu-okkupantov-foto.html>

⁵⁸ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.niknews.mk.ua/uk/2022/03/02/bojtsov-spetsnaz-rf-zaderzhala-nikolaevskaja-teroborona-i-otobrala-u-teh-modnye-voennye-dzhipy/>

Serhii SEHEDA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Chief of the Research Center for Military History,
National Defence University of Ukraine named after I.Cherniakhovskiy
(Kyiv, Ukraine), voyen_ist@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7763-1324>

Vadym MASHTALIR

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Chief Inspector,
Main Inspectorate of the Ministry for Defence of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), vadim_mashtalir@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8132-217X>

Territorial Defence of Ukraine As a Phenomenon of National Military History

Abstract. The purpose of the study is to highlight the origins and the role of the phenomenon of territorial defence in the national military history, its importance for the protection of Ukrainian lands from foreign invaders. **Research methodology.** To ensure a comprehensive disclosure of the topic, the authors used the principles of historicism, systematicity and continuity. **The scientific novelty** consists in highlighting the conditions for the creation and operation of territorial defence units from ancient times to the present, revealing the continuity of national military concept, clarifying the place of territorial defence units in the construction of the Armed Forces of Ukraine and the protection of the state from Russian invaders. **Conclusions.** In the event of external danger, the Ukrainian people united in territorial defence units of various forms. This phenomenon has a long national tradition and history, which was interrupted in the 1920s due to the occupation of Ukraine by Bolshevik Russia. In the independent Ukraine, during the anti-terrorist operation in the east of our country since April 2014, territorial defence units were created on the basis of the law “On the Defence of Ukraine”. The legal regulation of territorial defence was finalized in January 2022 through the adoption of the laws of Ukraine “On Territorial Defence” and “On National Resistance”. Modern territorial defence units are an important component of the protection system of the sovereignty and territorial integrity of Ukraine in the war against the Russian Federation.

Keywords: territorial defence, territorial defence units, Armed Forces of Ukraine, Russian invaders, occupation forces.

Олег РІШНЯК

кандидат мистецтвознавства,
керівник відділу реставрації живопису,
Український регіональний спеціалізований
науково-реставраційний інститут «Укрзахідпроектреставрація»
(Львів, Україна), olegrishnyak@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2423-4843>

Культурна спадщина у воєнному конфлікті: міжнародний досвід другої половини ХХ – початку ХХІ ст. та українська дійсність

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.04.159>

УДК: 719(100+477)«364»«19/20»

Анотація. Мета дослідження – вивчення загроз об'єктам культурної спадщини України в умовах російської агресії та опрацювання можливих шляхів захисту пам'яток із використанням досвіду країн, що пережили воєнні конфлікти. **Методологія** полягає у застосуванні загальнонаукових методів логіки, методів системності, історизму, компаративного аналізу, спеціально-історичних методів (хронології, історіографічного аналізу, ретроспективного аналізу, історико-системного, порівняльно-історичного). **Наукова новизна.** З'ясовано причини загроз та мотиви нападів на об'єкти культурної спадщини України під час російської агресії. Вивчено досвід країн, культурна спадщина яких опинялась у зонах воєнних конфліктів. Досліджено трансформацію міжнародного пам'яткоохоронного права під впливом воєнних протистоянь у різних країнах світу та ефективність правових механізмів захисту пам'яток у контексті війни Росії проти України. Окреслено напрями діяльності української пам'яткоохоронної галузі в умовах конфлікту та в повоєнний період. **Висновки.** Забезпечення дієвої системи охорони культурної спадщини є нагальним завданням в умовах російської агресії. Повномасштабне вторгнення, як продовження «гібридної війни», виявилось найбільшим викликом для української культури за роки незалежності України. Захист об'єктів культурної спадщини як матеріальних виявів багатовікової історії нашого народу став одним зі стратегічних напрямів у протистоянні ворожій експансії. Ефективний захист українських об'єктів культури повинен спиратися на досвід країн, що зіткнулися з подібними викликами, та на сучасні механізми міжнародного права, згідно з якими українська культурна спадщина є невід'ємною складовою світового культурного надбання. За неможливості фізичного доступу захист пам'яток на тимчасово окупованих територіях в умовах воєнного конфлікту обмежується політичними заявами, моніторингом ситуації та документуванням злочинів, спрямованих проти об'єктів культури. Тактика ведення бойових дій з урахуванням цінності об'єктів культурної спадщини й отримання базових знань з охорони пам'яток військовослужбовцями армій НАТО заслуговує особливої уваги в контексті наступальних операцій Збройних сил України. Значно ширший діапазон превентивних заходів можливий для захисту пам'яток на територіях, що не охоплені активними бойовими діями. Комплекс потенційних загроз вимагає від вітчизняної пам'яткоохоронної системи спрямування зусиль як на швидке реагування в поточній ситуації, так і на стратегію повоєнної відбудови.

Ключові слова: війна Росії проти України 2014–2022 рр., воєнний конфлікт, культурна спадщина України, об'єкт культурної спадщини, пам'ятка.

Проблема збереження об'єктів культурної спадщини в умовах воєнних конфліктів є однією з найскладніших з усього спектру завдань світової пам'яткоохоронної галузі. Під час збройних протистоянь світова культурна спадщина завжди

опиняється в умовах потенційних ризиків і загроз. Російська війна 2014 р. та її повномасштабна агресія 2022 р. зробили цю тему актуальною і для українського суспільства. Досліджуючи останні конфлікти сучасності, цю проблему опрацьовували В.Акуленко, Д.Гамбоні, К.Камерон, В.Літовченко, Т.Мазур, А.Міліган, Р.Тейгелер та ін.¹ Фахівці намагаються вивчити мотиви й причини нападів на пам'ятки, досліджують трансформації міжнародного пам'яткоохоронного права, опрацьовують найбільш ефективні інструменти превентивних заходів. Вивчення міжнародного досвіду охорони пам'яток в умовах збройних конфліктів, осмислення широкого діапазону значень матеріальних об'єктів культурної спадщини є надзвичайно важливими в контексті російсько-української війни і майбутньої післявоєнної відбудови країни.

Об'єкти культурної спадщини є матеріальними свідченнями історії, тягlosti традицій, прив'язкою до конкретних територій, джерелом державності та патріотизму. Тому більшість воєнних конфліктів, спрямованих на окупацію земель, насадження іншої ідеології та стирання історичної пам'яті завжди супроводжуються нищенням чи присвоєнням об'єктів культури загарбниками. Неповага до чужого культурного простору виявляється в цілеспрямованому руйнуванні історичних споруд та монументів, викраденню творів мистецтва, спалюванню архівів та бібліотек, а також пошкодженню чи знищенню пам'яток у наслідок воєнних дій. Історія багата фактами, що свідчать про вразливість об'єктів культури у збройних конфліктах. Філософія війни, як соціального явища поряд з неминучими насиллям та руйнуваннями, завжди передбачала «право на здобич». Хрестові походи XI–XV ст., супроводжувались масовими пограбуваннями культурних цінностей. Наприкінці XVIII та на початку XIX ст. Наполеон Бонапарт став відомим своїми трофеями у вигляді предметів мистецтва і старожитностей, що доправлялись у Францію після його воєнних походів². Перша світова війна та становлення радянського режиму, боротьба з релігією й іншими «пережитками минулого» заради перемоги комуністичної ідеології вилилась у масове нищення культурної спадщини багатьох народів. Під час Другої світової величезна кількість культурного надбання була втрачена в результаті воєнних дій та операцій із вилучення мистецьких цінностей. Минуле століття завершилося масштабними втратами пам'яток на Балканах. XXI ст. також уже багате на приклади руйнувань визначних творів світової культури. Під час збройних конфліктів було розграбовано відомі музейні колекції в Іраку та Сирії. Екстремістські угруповання цілеспрямовано знищили об'єкти світового значення: статуї Будди в Баміанській долині (Афганістан, 2001 р.), мавзолеї святих суфіїв у Тімбукту (Малі, 2012 р.), пам'ятки Пальміри (Сирія, 2015 р.)³.

Агресія Росії проти нашої держави, що «гібридною війною» розпочалася у 2014 р., після 24 лютого 2022 р. перейшла в повномасштабну ескалацію. За твердженнями багатьох експертів, це найбільший воєнний конфлікт на Європейському континенті після 1945 р. Для всього українського суспільства, і для пам'яткоохоронної галузі

¹ Акуленко В.І. Терміни як межі міжнародно-правових понять «реституція» і «реституція культурних цінностей» // Праці Центру пам'яткознавства. – Вип.24. – К., 2013. – С.284–295; Gamboni D. World Heritage: Shield or Target? // The Getty Conservation Institute Newsletter. – Vol.16/2. – Los Angeles, 2001. – P.5–11; Cameron C. Reconstruction: changing attitudes // The UNESCO Courier. – 2017. – №2 – P.56–59; Літовченко В.В. Трансформація концепції збереження культурної спадщини людства у міжнародних відносинах // Культура народів Причорномор'я. – Вип.258 – Симферополь, 2013. – С.146; Мазур Т.В. Імплементация міжнародно-правових норм щодо захисту культурних цінностей у випадку збройних конфліктів у законодавстві України // Південноукраїнський правничий часопис. – Вип.4/3 – Одеса, 2019. – С.152–156; Milligan A. Targeting Cultural Property: The Role of International Law // Journal of Public and International Affairs. – 2008. – Vol.19 – №5 – P.91–92; Teiggeler R. Preserving cultural heritage in times of conflict // Preservation management for libraries, archives and museums / Eds. G.E.Gorman, Sydney J. Shep. – London, 2006. – P.6.

² Milligan A. Targeting Cultural Property... – P.91–92.

³ Cameron C. Reconstruction: changing attitudes...

зокрема, це стало величезним викликом. Фактично всі об'єкти культурної спадщини нашої держави, управління якими впродовж періоду незалежності здійснювалося в єдиному правовому полі, виявилися ситуативно розділеними на чотири категорії: ті, що знаходяться на території тимчасово анексованого Криму; ті, що знаходяться в тимчасово непідконтрольних районах Луганської й Донецької обл.; ті, що знаходяться у зонах бойових дій; ті, що знаходяться на не охоплених бойовими діями територіях. Цей поділ доволі умовний, оскільки сьогодні в Україні немає безпечних місць. Тому можна вважати, що всі без винятку категорії пам'яток під загрозою. Відрізняються лише рівні небезпеки, характер загроз і можливості нашої держави реагувати на них.

На окупованому Росією Кримському півострові понад 4 тис. об'єктів культурної спадщини України. Серед найбільш знакових нерухомих пам'яток – Херсонес Таврійський у Севастополі, ханський палац у Бахчисараї, гірські міста-фортеці Ескі-Кермен, Киз-Кермен, Чуфут-Кале, Мангуп. Окрім того, наша держава втратила контроль над низкою музейних установ, чії колекції становлять надзвичайно велику цінність. Нехтуючи всіма нормами міжнародного права, після захоплення Криму Росія створила нормативно-правову базу, що дозволила включити об'єкти української культурної спадщини у «правове поле» РФ.

Визнаючи ці об'єкти своїм національним надбанням, але не маючи фізичних можливостей впливати на ситуацію, Україна веде опосередкований моніторинг стану пам'яток на території Криму та фіксує злочини російського режиму. До центральних пам'яткоохоронних органів інформація надходить із відкритих джерел, а також від Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій, численних громадських організацій. У доповіді ЮНЕСКО «Про спостереження за ситуацією в Автономній Республіці Крим для 212-ї сесії Виконавчої ради організації» від 10 вересня 2021 р. зазначено:

- кримські артефакти перевозяться до Росії без необхідних заходів збереження та дозволів України, як того вимагає міжнародне право – для демонстрації на виставках, присвячених культурній спадщині Росії;
- знахідки, виявлені внаслідок численних несанкціонованих археологічних розкопок, часто незаконно вивозяться до Росії або потрапляють на чорний ринок;
- «давнє місто Херсонес Таврійський та його хору», яке є українським об'єктом світової спадщини, зазнає шкоди від неправильного використання (релігійні й розважальні заходи);
- під час будівництва автотраси «Таврида», яка веде до нещодавно побудованого Керченського мосту, що з'єднує півострів із Росією, було знищено мусульманські поховання;
- реставрація включеного до попереднього списку ЮНЕСКО Бахчисарайського палацу кримських ханів, єдиного архітектурного ансамблю, що зберігся як пам'ятка корінного кримськотатарського народу, має деструктивний характер⁴.

Набагато менше інформації про стан та збереження об'єктів культурної спадщини України на вже тривалий час непідконтрольних територіях Донецької й Луганської обл. Є відомості про завдану шкоду численним пам'яткам історії та археології, у Донецьку розграбовані музей Другої світової війни та центр сучасного мистецтва «Ізоляція», зруйновано внаслідок обстрілів меморіальний комплекс «Савур-Могила»⁵.

⁴ Follow-up to decisions and resolutions adopted by the Executive Board and the General Conference at their previous sessions, part I: Programme issues, E. Follow-up of the situation in the Autonomous Republic of Crimea (Ukraine) // Conference: UNESCO. Executive Board, 212th – 2021. – P.6–7.

⁵ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.prostir.ua/?news=kulturna-spadschyna-pid-vplyvom-zbrojnoho-konfliktu-ukrajini-vyklyky-ta-vidpovidi#Text>

Ситуація погіршилася після повномасштабного наступу країни-агресора. Як підтвердження намірів знищити українську державність, культуру та ідентичність, у перші дні війни на Київщині було спалено Іванківський історико-краєзнавчий музей, в якому зберігалися твори М.Примаченко; прицільним ударом знищено архів-бібліотеку Фонду В.Чорновола у с. Лісова Буча; зруйновано Національний літературно-меморіальний музей Г.Сковороди у с. Сковородинівка на Харківщині.

Якщо найцінніші колекції провідних музеїв країни були заздалегідь евакуйовані, то розширення географії воєнних дій зробило неможливим фізичний захист нерухомих об'єктів. У багатьох областях України внаслідок обстрілів постраждала велика кількість пам'яток архітектури. Серед найвідоміших – Святогірська лавра на Донеччині, Троїцько-Іллінський та Єлецький Успенський монастирі Чернігова, Воронцовський палац в Одесі⁶. Цілеспрямовано було знищено ряд монументів: меморіал В.Сліпаку в Донецькій обл., пам'ятник загиблим солдатам ЗСУ на Київщині та багато інших. Згоріли наукова бібліотека Маріупольського краєзнавчого музею, Центральна публічна бібліотека Вугледарської міської громади. Обстрілами пошкоджено Центральну наукову бібліотеку Харківського національного університету ім. В.Каразіна, Чернігівську міську бібліотеку ім. М.Коцюбинського⁷. Через облаштування військами вогневих позицій та ліній оборони руйнуються пам'ятки археології.

У менш загрозливому становищі перебувають об'єкти культурної спадщини, розташовані на територіях за межами масштабних бойових зіткнень. Хоча ворожих ракетних обстрілів зазнає вся Україна, все ж імовірність руйнувань пам'яток унаслідок точкових ударів менша. До значної частини цієї категорії пам'яток застосовується низка превентивних заходів. Об'єкти дерев'яної архітектури додатково забезпечуються різноманітними засобами пожежогасіння. Мішками з піском обкладено пам'ятники Т.Шевченку у Харкові, гетьману П.Сагайдачному в Києві, герцоґові де Рішельє в Одесі. Металеві конструкції захищають численні скульптури у центрі Львова. Спеціальними щитами закрито вітражі та віконні прорізи в історичних будівлях⁸.

Зрозуміло, що жоден із цих заходів не захистить пам'ятку в разі прямих влучань, однак вони можуть зменшити масштаби ушкоджень від уламків та ударної хвилі. Окрім того, необхідно визнати, що навіть такими превентивними заходами за обмежених ресурсів неможливо охопити всі об'єкти культурної спадщини України. За офіційними відомостями, лише Львівська обл. налічує понад 2 тис. пам'яток архітектури, історії, археології, монументального мистецтва. Але ця цифра не включає рухомі мистецькі цінності, зосереджені в більшості сакральних споруд (серед них історичні іконостаси, твори відомих українських митців, декоративно-ужиткові речі, предмети культу, стародруки), які перебувають у користуванні релігійних громад. Їх існування ніде офіційно не зафіксоване, за винятком архітектурних об'єктів, що мають юридичний статус пам'яток, і на які наявна облікова документація.

Розглядаючи українську культурну спадщину як складову світового культурного надбання, аналізуючи весь спектр загроз та проблем в умовах воєнного конфлікту, необхідно звернутися до міжнародних механізмів захисту об'єктів культури й досвіду країн, що в недалекому минулому зіткнулися з подібними викликами.

Сьогодні основними міжнародними документами у сфері захисту об'єктів культури в умовах війни є Гаазька конвенція «Про захист культурних цінностей у випадку

⁶ Див.: [Електронний ресурс]: <https://culturecrimes.mkip.gov.ua/#Text>

⁷ Див.: [Електронний ресурс]: <https://culturecrimes.mkip.gov.ua/?cat=7#Text>

⁸ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.bloomberg.com/news/features/2022-03-26/ukraine-s-museums-are-leading-a-cultural-rescue-mission#Text>

збройного конфлікту» 1954 р.⁹ та Паризька конвенція «Про заходи, спрямовані на заборону й запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності» 1970 р.¹⁰ Основна теза першого документа полягає в переконанні договірних сторін, що «шкода, яка завдається культурним цінностям кожного народу, є шкодою для культурної спадщини всього людства, оскільки кожен народ робить свій внесок у світову культуру»¹¹. Слід зазначити, що першими намаганнями законодавчо захистити культурні цінності в період збройних конфліктів стали Гаазькі конвенції 1889 та 1907 рр.¹² Але під час Першої світової війни ефект від них виявився незначним. У Бельгії було знищено готичний собор XV ст., найстаріше в Північно-Західній Європі книгозховище Лувенського університету. У Франції внаслідок воєнних дій постраждав Реймський собор, зазнало бомбардування середньовічне місто Аррас¹³.

Універсальні принципи захисту пам'яток міжнародна спільнота намагалась удосконалити у Вашингтонському пакті 1935 р.¹⁴ І лише після масштабних руйнувань Другої світової війни з'явилась ідея спільної для всіх народів світової спадщини, яка лягла в основу конвенції 1954 р. Тоді ж було підписано виконавчий регламент та 1-й протокол, які мали сприяти практичній реалізації положень документа. Проте досвід наступних воєнних конфліктів показав обмежений його вплив щодо захисту культурних цінностей. У 1974 р. Гаазьку конвенцію порушила Туреччина, бомбардуючи Пафос на Кіпрі. Під час ірано-іракської війни 1980-х рр. повідомлялося про обстріл історичних місць в Абадані та Шуші. У конфлікті 1982–1983 рр. між Ізраїлем й Організацією визволення Палестини в Лівані воєнні операції проводилися в районі археологічних розкопок Тиру¹⁵.

Варто зазначити, що концепції реліквій, пам'яток і спадщини завжди мають свою історичну тяглість. Їх значення було й залишається вирішальним для ідентичності та наступності колективних спільнот – від сім'ї до нації¹⁶. Тому найвизначніші пам'ятки культури, які мають певне сакральне значення для окремої спільноти, в умовах воєнних конфліктів часто стають пріоритетними мішенями для ворога. З огляду на це в перші ж дні повномасштабної агресії посольство України при Святому Престолі та Верховна українська католицька архієпархія закликали Росію не бомбардувати Софійський собор у Києві¹⁷.

У цьому контексті надзвичайно показові епізоди балканського конфлікту. 12 липня 1993 р. Боснія та Герцеговина приєдналася до Гаазької конвенції 1954 р., а вже в листопаді було зруйновано одну з найвідоміших пам'яток, що символізувала мирне співіснування різних етнічних груп – Старий міст XVI ст. в Мостарі. Історичні об'єкти, позначені блакитним щитом (захисним символом конвенції) в багатьох випадках якраз і ставали мішенями¹⁸.

Воєнні акції сербів, спрямовані на знищення національної самобутності боснійців, призвели до масштабного руйнування об'єктів культури. Було

⁹ Пам'яткознавство: правова охорона культурних надбань: 36. док. – К., 2009. – С.220–248.

¹⁰ Див.: [Електронний ресурс]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_186#Text

¹¹ Пам'яткознавство... – С.220.

¹² Див.: [Електронний ресурс]: https://avalon.law.yale.edu/19th_century/hague02.asp#Text; [Електронний ресурс]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text

¹³ *Литовченко В.В.* Трансформація концепції збереження... – С.146.

¹⁴ Див.: [Електронний ресурс]: <https://uscbs.org/1935-roerich-pact.html#Text>

¹⁵ *Teijgeler R.* Preserving cultural heritage in times of conflict... – P.6.

¹⁶ *Gamboni D.* World Heritage: Shield or Target?...

¹⁷ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.ncronline.org/news/world/ukrainian-archbishop-calls-russia-not-bomb-historic-cathedral#Text>

¹⁸ *Teijgeler R.* Preserving cultural heritage in times of conflict... – P.5.

знищено Сараєвський інститут сходознавства з його унікальною колекцією документів, рукописів і стародруків, спалено 13 мусульманських архівів, що діяли в Боснії та Герцеговині, зруйновано чи пошкоджено 255 мечетей, обстрілів зазнали історичні центри міст¹⁹. Знищення об'єктів культурної спадщини під час збройного конфлікту можна вважати одним із проявів політики геноциду, а також способом стирання національної ідентичності певної етнічної групи шляхом усунення будь-яких фізичних виявів її історії. Підтвердженням цьому стала розпочата 1998 р. сербська кампанія в Косово, внаслідок якої ворогуючі сторони без будь-якої воєнної необхідності знищили багато цінностей як албанської, так і сербської культур, включно з пам'ятками, що входили до Списку світової спадщини ЮНЕСКО²⁰.

Трагічний досвід воєнних дій на території колишньої Югославії виявив, неспроможність конвенції 1954 р. забезпечити надійний захист культурних цінностей та вберегти людство від гуманітарних втрат. Уже 1995 р. в Парижі відбулася зустріч держав-сторін, на якій було ухвалено рішення про створення 2-го протоколу. У 1998 р. його проект розглянув секретаріат ЮНЕСКО, а в березні 1999 р. в Гаазі під час конференції країн-сторін конвенції він був підписаний. Протокол доповнювався більш жорсткими заходами для захисту культурних цінностей, що включали персональну кримінальну відповідальність, кваліфікацію ушкоджень культурних цінностей як воєнного злочину, уточнення поняття «воєнна необхідність» та ін. Важливо, що документ передбачав нову категорію об'єктів культурної спадщини – «пам'ятки, що перебувають під посиленням захистом». Країни-учасниці можуть вносити до неї найвизначніші об'єкти своєї культури²¹.

У 2014–2015 рр. воєнна експансія терористичної ІДІЛ позначилася масштабними руйнуваннями пам'яток світового значення в низці країн і стала гуманітарною катастрофою та черговим викликом для всього цивілізованого світу. Внаслідок спланованих акцій знищено архітектурні пам'ятки Мосула й Німруда в Іраку, суфійські місця в Лівії та Малі, культурну спадщину Пальміри у Сирії та ін. У Сирії, Іраку, Малі знищення стало частиною «культурної інженерії» або «культурного очищення», до чого прагнули різні екстремістські збройні угруповання, котрі, замість того, щоб нібито «зберегти традицію», воліли радикально її змінити, плюндруючи те, що не збігалось з їхнім баченням²².

Реакцією світової спільноти на варварські дії ІДІЛ щодо об'єктів культурної спадщини стала резолюція Ради Безпеки ООН №2347 від 2017 р.²³ Документ значно розширив набір інструментів міжнародного права із захисту культурних цінностей під час збройних конфліктів. Крім політичних заяв і дипломатичних протестів він передбачає правову допомогу, притягнення винних до відповідальності, виявлення й повернення культурних цінностей та ін.

Варто зауважити, що більшість актів міжнародного права в галузі охорони культурної спадщини є виявами доброї волі низки країн, що підписали та ратифікували той чи інший документ. Його положення поширюються лише на держави-учасниці. Саме тут виникає «фундаментальна проблема, яка полягає в тому, що сторони

¹⁹ *Długozima A.* Bośnia i Hercegowina – dobra kultury w czasie wojny i pokoju // *Ochrona Zabytków.* – 2009. – №62/3(246) – S.59–66.

²⁰ *Milligan A.* Targeting Cultural Property... – P.99–100.

²¹ Див.: [Електронний ресурс]: http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=15207&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html#SIGNATURE#Text

²² *Levina Mahnad P.* Protecting cultural property in Syria: New opportunities for States to enhance compliance with international law? // *International Review of the Red Cross.* – 2017. – №99(3). – P.1072.

²³ Див.: [Електронний ресурс]: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000249838#Text>

конфлікту можуть не бути учасниками певних міжнародних договорів»²⁴. Так, США й Великобританія, яким належала провідна роль у воєнній операції міжнародної коаліції проти режиму С.Гусейна в Іраку 2003–2011 рр., стали країнами-учасницями Гаазької конвенції 1954 р. лише в 2009 та 2017 рр. відповідно²⁵. Своєю чергою Росія, котра є учасницею конвенції, не ратифікувала її 2-й протокол. Україна доєдналася до нього лише 30 квітня 2020 р.²⁶

Ще одним важливим міжнародним документом, який наша країна підписала 20 січня 2000 р., але досі не ратифікувала, а Росія відкликала під ним свій підпис, є Римський статут. Відповідно до його положень у 1998 р. було засновано Міжнародний кримінальний суд, під чюю юрисдикцію потрапляють злочини проти людяності та воєнні. Саме в такому контексті МКС кваліфікує дії, спрямовані проти культурних цінностей. Згідно зі ст. 8 статуту, до них належать умисний напад на цивільні об'єкти, які не є воєнними цілями, умисне завдання ударів по культових спорудах, об'єктах освіти, мистецтва, науки, благодійності, по історичних пам'ятках тощо²⁷. В офіційному резюме МКС заявлено про прагнення «розглядати передбачувані злочини проти культурної спадщини або вплив на культурну спадщину на всіх етапах своєї роботи: попереднє обстеження, розслідування, судове переслідування та, якщо це необхідно, відшкодування»²⁸.

Незважаючи на недостатню ефективність міжнародних правових інструментів у сфері охорони культурної спадщини, сьогодні вони залишаються механізмами, що здатні впливати на громадську думку та прийняття політичних рішень. Крім того, вони становлять юридичне підґрунтя для діяльності міжнародних місій з охорони культурних цінностей, запровадження санкцій та кримінального переслідування за факти воєнних злочинів і злочинів проти людяності. Так, із метою обговорення дієвості правових інструментів, у 1996 р. за ініціативи Польщі у Кракові відбувалася конференція під егідою НАТО та програми «Партнерство заради миру» з питань охорони культурної спадщини під час війни й в умовах надзвичайного стану. Крім розгляду юридичних питань учасники підтримали звернення про міжнародну допомогу знищеним пам'яткам Хорватії, Боснії та Герцеговини²⁹. У 2002 р. колишньому президентові Югославії С.Мілошевичу в Гаазькому трибуналі серед іншого інкримінувалися і звинувачення у знищенні об'єктів культурної спадщини 1991 р. в Дубровнику³⁰.

У 2003 р. на підставі конвенцій 1954 та 1970 рр. Польща долучилася до діяльності, спрямованої на захист пам'яток Іраку. Було опрацьовано національну концепцію стабілізаційної місії щодо захисту культурних цінностей цієї країни, котрим загрожувало знищення. Зусиллями польських археологів – спеціалістів із цивільно-військового співробітництва вдалося врятувати багато реліквій, задокументувати стан пам'яток на територіях відповідальності польського військового контингенту. Також встановлено порядок виходу військовиків із Вавилону, передачі пам'яток й археологічних розкопок під охорону Служби старожитностей Іраку та археологічної поліції.

²⁴ Zajadto J., Zeidler K. Prawna ochrona zabytków na wypadek wojny // Ochrona Zabytków. – 2003. – №1/2 – S.118.

²⁵ Див.: [Електронний ресурс]: <https://uscbs.org/1954-hague-convention.html#Text>; [Електронний ресурс]: https://archive.ph/20121223133857/http://www.culture.gov.uk/reference_library/media_releases/2452.aspx#selection-385.0-385.66#Text

²⁶ Див.: [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/585-20#Text>

²⁷ Див.: [Електронний ресурс]: https://www.biicl.org/documents/11200_how_does_international_law_protect_ukrain_cultural_heritage_in_war.pdf#Text

²⁸ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/itemsDocuments/20210614-otp-policy-cultural-heritage-eng.pdf#Text>

²⁹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://conservacion.inah.gob.mx/normativa/wp-content/uploads/Documento111.pdf#Text>

³⁰ Див.: [Електронний ресурс]: https://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/cis/en/cis_milosevic_slobodan_en.pdf#Text

Польща вжила низку заходів для запобігання нелегальному ввезенню, продажу на її території антикварних предметів, творів мистецтва, викрадених в Іраку. Ще одним вагомим результатом польсько-іракського культурного співробітництва став приїзд іракських випускників художніх академій, стипендіатів програми «Gaude Polonia» для стажування на факультеті консервації Варшавської академії образотворчого мистецтва³¹.

Безпрецедентним в історії міжнародного права став вирок за руйнування об'єктів культурної спадщини, винесений Міжнародним кримінальним судом екстремістові з Малі. 17 серпня 2017 р. командира загону радикальних ісламістів Ахмада аль-Магді аль-Факі було засуджено до 9 років ув'язнення за знищення історичних споруд мавзолеїв суфіїв і воріт мечеті в місті Тімбукту у 2012 р. Крім того, злочинця зобов'язали виплатити потерпілій стороні компенсацію в розмірі 2,7 млн євро³².

Утім заборона воєн не запобігає їх виникненню, а гуманітарне право не у змозі захистити ані людські життя, ані культурні цінності. Воно лише може частково пом'якшити руйнівні наслідки збройних конфліктів. Аналізуючи причини нападів на об'єкти культури, виділяють декілька груп мотивів: пов'язані з метою конфлікту; як демонстрація сили та рішучості іншій стороні, міжнародній спільноті або своїм потенційним прихильникам; для здобуття воєнної переваги стратегічного, тактичного характеру; інспіровані економічними стимулами³³; спровоковані бажанням суспільних груп, що з ідеологічних переконань не вважають певні об'єкти культури своєю спадщиною, висловити свою політичну позицію чи опозиційність³⁴.

Із цих позицій можна проаналізувати ситуацію з українськими пам'ятками на тимчасово окупованих та охоплених боями територіях. Так, станом на 24 серпня 2022 р. Міністерство культури та інформаційної політики зафіксувало вже 492 епізоди воєнних злочинів Росії проти українських об'єктів культури. Знищено або пошкоджено 166 культових споруд, 52 пам'ятники, 35 музеїв і заповідників, 45 бібліотек, 73 театри, кінотеатри, будинки культури та ін.³⁵ Причини руйнувань об'єктів культурної спадщини України повністю вкладаються в контекст наведених вище мотивів.

Напади, пов'язані з метою конфлікту. Мотиви цих злочинів перебувають у причинно-наслідковому зв'язку з цілями самої агресії. Попри різноманітні пропагандистські наративи Росії, що ситуативно змінюються, мету конфлікту окреслюють основні наміри загарбника. Теза про необхідність «збирання російських земель» ключова у виправданні територіальних претензій та запереченні української державності. Ідеологічна формула «єдиного народу», де українська нація розглядається як нібито «складова» російського культурного простору, стала базовою в концепції «денацифікації» – насильницького позбавлення українців національної ідентичності та історичної пам'яті. Своєю чергою «демлітаризація», в інтерпретації Москви, є невизнанням права громадян України на захист свого життя, суб'єктності, культури тощо. Не варто забувати й ідею «російського світу», сформовану кремлівськими політехнологами як умовний псевдокультурний простір, що повинен витіснити автентичні культури на захоплених територіях. У цьому контексті об'єкти культурної

³¹ Niciński K., Salaciński K. Ochrona dziedzictwa kultury Iraku w ramach polskiej misji stabilizacyjnej // Ochrona Zabytków. – 2004. – №3/4 – S.155, 161, 163–164.

³² Див.: [Електронний ресурс]: <https://en.unesco.org/courier/2017-october-december/ahmad-al-faqi-al-mahdi-i-plead-guilty#Text>

³³ Brosché J., Legnér M., Kreutz J., Ijla A. Heritage under attack motives for targeting cultural property during armed conflict // International Journal of Heritage Studies. – 2016. – №23(3) – P.C.5.

³⁴ Beiragbi M. Risk Preparedness and heritage management in times of sociopolitical crisis: The role of experts // Protecting Cultural Heritage in Times of Conflict: Contributions from the participants of the International course on First Aid to Cultural Heritage in Times of Conflict / Ed. C.Rockwell, S.Lambert. – 2012. – P.101.

³⁵ Див.: [Електронний ресурс]: <https://mkp.gov.ua/news/7598.html>

спадщини як матеріальні свідчення історії відіграють визначальну роль. Війна Росії проти України наочно підтверджує давнє твердження, що хто володіє пам'ятками, той володіє й історією. Саме тому після захоплення Криму й поспішного включення українських культурних об'єктів півострова у своє «правове поле», Росія розпочала масштабні археологічні розкопки та «реставраційні роботи». Простежується тенденційний характер цих робіт. Розкопки в історичних ареалах Криму, артефакти з яких поповнювали колекції російських музеїв, проводилися російськими фахівцями. До виконання робіт залучалися працівники археологічних експедицій Інституту археології Російської академії наук та Державного Ермітажу. При «реставрації» історичного ансамблю ханського палацу в Бахчисарай – найвизначнішої пам'ятки кримськотатарської культури, з мовчазної згоди російської наукової спільноти підрядниками стали російські будівельні фірми без відповідного досвіду. Внаслідок непрофесіоналізму виконавців було завдано непоправної шкоди автентичній структурі пам'ятки та її історичній цінності. Широкого резонансу набули заміна давньої черепиці, пошкодження фресок. Актом стирання історичної пам'яті корінного народу півострова стало руйнування місць поховань кримських татар під час будівництва автотраси «Таврида»³⁶.

Оскільки історія як наука завжди вимагає доказів і підтверджень, в усі часи спроби її фальсифікації супроводжувалися маніпуляціями з документами та артефактами. У тому ж руслі діє й сучасна Росія. Експонування на виставках у цій країні історичних реліквій і творів мистецтва, вивезених із музеїв окупованого Криму, подання їх як предметів власної культурної спадщини є актом ідеологічної експансії³⁷.

У контексті намагань країни-агресора за допомогою певних матеріальних маркерів інтерпретувати історію та культурну спадщину нашої держави як частину своєї власної, можна розглядати факт установлення на Боровицькій площі в Москві пам'ятника Володимирові Великому. Показово, що монумент київському князеві, котрий не має до Москви жодного стосунку, але за перебігом історичних подій об'єднує Київську Русь із Кримом, відкрито після окупації півострова. Пам'ятники Володимирові, що стоять на схилі Дніпра в Києві та неподалік від Херсонеса Таврійського у Севастополі, мають до цих земель історичну прив'язку і служать своєрідним духовним мостом між географічно віддаленими територіями України. Натомість відкриття монумента київському князеві в Москві як нібито «збирачеві земель російських» (із певною візією на ім'я президента РФ) є суто ідеологічним рішенням, а повномасштабне вторгнення в Україну стало продовженням російської політики експансії³⁸.

Активні бойові дії, що супроводжують масштабний збройний конфлікт, збільшили рівень загроз для об'єктів культурної спадщини, але не змінили мотивів нападів. Символом навмисно знищених об'єктів культури, що не вкладаються в ідеологічну доктрину «російського світу», став музей Г.Сковороди на Харківщині.

Напад як демонстрація сили. Саме таким стало бомбардування російською авіацією будівлі Донецького обласного драматичного театру в Маріуполі, в підвалах якої у цей час переховувалися сотні цивільних осіб³⁹.

Напади для здобуття воєнної переваги. Способи ведення воєнних дій російськими військами вкладаються в контекст позбавлення захоплених територій будь-яких слідів української культури. Невибіркові артилерійські обстріли, бомбардування, використання заборонених міжнародним правом боєприпасів призводять до масштабних руйнувань. У Донецькій обл. пошкоджено будівлі Святогірської лаври, згоріли

³⁶ Пошивайло І. Культурна спадщина...

³⁷ Див.: [Електронний ресурс]: <https://p.dw.com/p/1JZkj#Text>

³⁸ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.istpravda.com.ua/short/581e5221abbe8/#Text>

³⁹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/05/4/7344000/#Text>

церкви Григорівського, Богородичного та Всіхсвятського скитів. На Київщині знищено пожежами дерев'яні храми у селах Заворичі, Лук'янівка. На Житомирщині така ж доля спіткала дерев'яну церкву у В'язівці. Ворожі обстріли Чернігова пошкодили архітектурні ансамблі Троїцько-Іллінського та Єлецького Успенського монастирів, церкви Вознесіння Господнього і Св. Катерини. Внаслідок ракетних ударів по Одесі ушкоджень зазнали Воронцовський палац, будівля художнього музею⁴⁰. На Херсонщині зруйновано унікальну технічну споруду, пам'ятку 1911 р. – Аджигольський маяк⁴¹.

Наводячи довгий список знищених та постраждалих історичних споруд, слід усвідомлювати, що разом з автентичними структурами архітектурних пам'яток втрачаються і твори мистецтва – стінописи, вітражі, іконостаси, картини, ікони, ужитково-декоративні й культові предмети. Як приклад можна згадати пошкоджене обстрілами приміщення колишнього ресторану «Україна» в Маріуполі, що було оздоблене мозаїками, які в 1967 р., разом із групою українських митців, виконала А.Горська⁴².

На територіях, котрі стали театром воєнних дій, під загрозою знищення опинилися й пам'ятки археології. Рівнинний характер півдня України робить кургани, що височіють над місцевістю, тактично вигідними місцями. З цієї причини ці давні поховання активно знищуються окупантами для облаштування вогневих позицій⁴³.

Напади, інспіровані економічними стимулами. Розглядаючи комплекс загроз об'єктам культурної спадщини, які розташовані на територіях активних бойових дій, необхідно звернути увагу й на рухомі культурні пам'ятки, що у великих кількостях сконцентровані в музейних колекціях і приватних зібраннях. Із різних причин не всі заклади змогли провести евакуацію своїх фондів. Показовою стала доля Художнього музею ім. А.Куїнджі в Маріуполі, у колекції якого серед творів інших відомих художників знаходилося багато робіт А.Куїнджі та І.Айвазовського. Будівля 1902 р., зразок архітектури модерну, сильно постраждала від ракетного обстрілу, а музейна колекція живопису була вивезена росіянами⁴⁴. Немає достовірних відомостей про скіфське золото та гунські скарби з фондів Мелітопольського краєзнавчого музею, про збірки творів мистецтва Донецького художнього, Маріупольського краєзнавчого та багатьох інших музеїв, що сьогодні знаходяться на тимчасово окупованих територіях. Цілком імовірно, що експонати з цих установ опиняться в музеях РФ, приватних колекціях або на «чорному ринку».

Напади з ідеологічних переконань. Досліджуючи причини нищення культурних цінностей, важливо звернути увагу на несприйняття суспільством чи певними соціальними групами творів мистецтва, що несуть ідеологічне навантаження. Для російських військ та місцевих колабораціоністів в Україні це стало мотивом для знищення ряду об'єктів, серед яких меморіал жертвам тоталітаризму на Харківщині⁴⁵, пам'ятник В.Сліпаку на Донеччині⁴⁶, пам'ятник героям Небесної сотні та стела на честь В.Чорновола на Херсонщині⁴⁷, стела учасникам АТО в Енергодарі⁴⁸. У цьому контексті можна розглядати й декомунізацію, що з початком російського вторгнення

⁴⁰ Див.: [Електронний ресурс]: <https://culturecrimes.mkip.gov.ua/#Text>

⁴¹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.unian.ua/war/herson-rosiyani-vluchili-raketami-v-adzhigolskiy-mayak-nayvishchiy-mayak-ukrajini-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-11913477.html#Text>

⁴² Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3534448-u-mariupoli-vnaslidok-obstriliv-zrujnovani-mozaiki-alli-gorskoi.html#Text>

⁴³ Див.: [Електронний ресурс]: <https://ru.krymr.com/a/rossiya-ukraina-voyna-rossiyane-grabyat-muzei-uga-ukrainy/31832614.html#Text>

⁴⁴ Див.: [Електронний ресурс]: <https://culturecrimes.mkip.gov.ua/?p=2555#Text>

⁴⁵ Див.: [Електронний ресурс]: <https://culturecrimes.mkip.gov.ua/?p=378#Text>

⁴⁶ Див.: [Електронний ресурс]: <https://culturecrimes.mkip.gov.ua/?p=300#Text>

⁴⁷ Див.: [Електронний ресурс]: <https://culturecrimes.mkip.gov.ua/?p=1828#Text>

⁴⁸ Див.: [Електронний ресурс]: <https://culturecrimes.mkip.gov.ua/?p=1731#Text>

вилілась у чергову хвилю усунення з публічного простору монументів радянської доби. Несприйняття образу радянського солдата, який суспільство небезпідставно ототожнює з Росією, має свою історичну тяглисть. Тому чергова російська агресія проти України викликала хвилю внутрішнього спротиву і гніву, що інспірували процес демонтажу низки пам'ятників, а громадська думка стимулювала ухвалення відповідних управлінських рішень. Міністерство культури та інформаційної політики України висловило свою позицію щодо пам'ятних об'єктів, пов'язаних з історією та культурою Росії й СРСР: «Очищення публічного простору від маркерів імперських претензій на українські землі повинно супроводжуватися глибшим переосмисленням цієї частини української історичної та культурної спадщини, виробленням на рівні суспільства відповідних наративів»⁴⁹.

Досліджуючи ризики для культурної спадщини в умовах воєнних конфліктів, мимоволі виникає риторичне запитання – наскільки реально підготуватися до війни й захистити рухомі та нерухомі цінності? Експерти переконують, що немає конкретного типу збитків, пов'язаного винятково з воєнними діями. Адже такі руйнівні фактори, як вибух, механічні uszkodження, пожежа, забруднення продуктами горіння, замокання при пожежогасінні, вплив опадів тощо можуть трапитись і під час техногенних катастроф, і за природних катаклізмів. Існують відповідні алгоритми дій, виконуючи котрі вдається якщо не виключити, то принаймні суттєво зменшити збитки. Цикл управління катастрофами включає запобігання, готовність, реагування, пом'якшення й відновлення⁵⁰.

Із цим можна було б погодитись, якби не одна принципова обставина. Протидія техногенним катастрофам і природним катаклізмам завжди відбувається на територіях, що підконтрольні тим, хто протистоїть руйнуванням. У часі воєнних дій, коли життя людей під загрозою, захист культурної спадщини може мати низький пріоритет⁵¹.

У випадку збройного конфлікту Р.Тейгелер пропонує розділити цикл лиха на три фази – до, під час і після конфлікту⁵². Саме з таких позицій варто досліджувати можливості збереження й захисту нашої культурної спадщини у війні Росії проти України.

Передконфлікт. У 2014 р. втрата великої кількості історичних артефактів і творів мистецтва на Кримському півострові та на непідконтрольних територіях Донецької й Луганської обл. значною мірою була спричинена неготовністю державних пам'яткоохоронних структур до ймовірних викликів і відсутністю вчасних управлінських рішень. Це стало відповідним досвідом із прогнозування загроз та вжиття превентивних заходів. Як тільки ситуація на українсько-російському кордоні стала критично ускладнюватися, розпочалася робота з демонтажу експозицій, убезпечення музейних фондів, архівів, бібліотек. Хоча деталі заходів не розголошуються, та, за деякими оцінками, відбулося найбільше переміщення культурних цінностей в Європі з часів Другої світової війни⁵³. Втрати фондів маріупольського й мелітопольського музеїв слід розглядати як виняткові випадки, спричинені через «людський фактор», що під час воєнних конфліктів нерідко відіграє вирішальну роль. Безсилами виявилися пам'яткоохоронці щодо захисту нерухомих об'єктів культурної спадщини. Апеляція до міжнародного права у

⁴⁹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://mkip.gov.ua/news/7087.html#Text>

⁵⁰ Teijgeler R. Preserving cultural heritage... – P.3.

⁵¹ Beiragbi M. Risk Preparedness and heritage... – P.97.

⁵² Teijgeler R. Preserving cultural heritage... – P.4.

⁵³ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.bloomberg.com/news/features/2022-03-26/ukraine-s-museums-are-leading-a-cultural-rescue-mission#Text>

черговий раз проявилась як малоефективний інструмент перед агресивними діями ворога, який цим правом демонстративно нехтує. За словами Р.Тейгелера, слід визнати, що інституції охорони спадщини відіграють дедалі важливішу роль у постконфліктних ситуаціях, але вони не у змозі зупинити збройний конфлікт⁵⁴.

Конфлікт. Можливості пам'яткоохоронної діяльності в умовах воєнного конфлікту, з огляду на безпекову ситуацію й відсутність фізичного доступу на окуповані території, обмежуються моніторинговими місіями, документуванням злочинів, політичними акціями та юридичними діями. Кожна фаза російської агресії, починаючи з 2014 р., супроводжувалася відчуженням українських пам'яток, що залишалися в непідконтрольних районах. Тому моніторинг об'єктів культурної спадщини та подання інформації до міжнародних пам'яткоохоронних інституцій стали одними з найважливіших завдань⁵⁵. Сьогодні в моніторингових місіях беруть участь громадські організації, такі як «Крим SOS», «Таврійська гуманітарна платформа», «Кримський інститут стратегічних досліджень», «Блакитний щит Україна» та ін.

Російське повномасштабне вторгнення стало викликом для всього цивілізованого світу. Уже в березні Міністерство культури Польщі, інститут «Полоніка» та Фонд культурної спадщини Польщі надали гуманітарну допомогу для захисту об'єктів української культурної спадщини, в тому числі вогнегасники, вогнетривкі тканини, ковдри⁵⁶. Для наочної демонстрації масштабів руйнувань у квітні Український культурний фонд запустив інтерактивну мапу культурних втрат⁵⁷. Із загрозою тотального нищення прийшло усвідомлення важливості документування та збору інформації про об'єкти культури. У травні в рамках Фонду «Люблінський трикутник» відбулося засідання польсько-українсько-литовської робочої групи з оцифрування культурної спадщини в Україні⁵⁸. У червні пройшла зустріч міністрів країн Центрально-Східної Європи та Балтії. За її результатами було передбачено цифрову трансформацію сфери управління культурною спадщиною, супровід реставрації й реконструкції зруйнованих і пошкоджених пам'яток, а також засуджено дії агресора, що загрожують культурній спадщині, культурним цінностям України⁵⁹. 23 червня в Парламентській асамблеї Ради Європи зареєстровано заяву заступниці голови комітету Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики Є.Кравчук «Протидія стиранню культурної ідентичності під час війни та миру»⁶⁰. Уже на наступний день у рамках міжінституційної співпраці «Google Україна» й Міністерство культури та інформаційної політики України домовилися про створення на платформі «Google Arts & Culture» розділу, присвяченого вітчизняній культурній спадщині⁶¹. 1 липня на підставі результатів моніторингу стану об'єктів української культурної спадщини на Кримському півострові Кабінет Міністрів України схвалив пропозиції щодо застосування персональних спеціальних економічних санкцій до осіб, причетних до незаконних археологічних розкопок, досліджень об'єктів культурної спадщини, самовільного розкопування військових поховань на тимчасово окупованій території Автономної Республіки Крим та Севастополя⁶².

⁵⁴ Teijgeler R. Preserving cultural heritage... – P.1.

⁵⁵ Див.: [Електронний ресурс]: <https://unesco.mfa.gov.ua/spivrobotnicтво/rozglyad-vikonavchoyу-radoyu-yunesko-pitannya-monitoring-situaciyi-v-avtonomnij-respublici-krim-ukrayina#Text>

⁵⁶ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.gov.pl/web/kultura/podsumowanie-dotychczasowych-dzialan-mkidn#Text>

⁵⁷ Див.: [Електронний ресурс]: https://ucf.in.ua/news/culture_loss#Text

⁵⁸ Див.: [Електронний ресурс]: <https://mkip.gov.ua/news/7093.html#Text>

⁵⁹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://https://mkip.gov.ua/news/7283.html#Text>

⁶⁰ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.mkip.gov.ua/news/7313.html#Text>

⁶¹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://https://mkip.gov.ua/news/7320.html#Text>

⁶² Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.kmu.gov.ua/news/kabmin-shvaliv-propoziciji-shchodo-zastosuvannya-personalnih-sankcij-cherez-nezakonni-rozkopki-v-krimu#Text>

Безпрецедентна міжнародна підтримка, політичні заяви, популяризація української спадщини не повинні створювати ілюзій, що всі можливості захисту пам'яток під час конфлікту вже вичерпано. Надзвичайно важливе розуміння командуванням і військовиками ЗСУ цінності об'єктів культурної спадщини. Адже навіть на полі бою збитки можна зменшити, використовуючи керовані боеприпаси чи відмовившись від невибіркового ведення вогню в історичних ареалах. Таку тактику бойових дій застосовують армії НАТО, а їх солдати послуговуються посібником з охорони культурних цінностей, спеціально розробленим для військовослужбовців⁶³. Як продовження міжнародних зусиль із захисту об'єктів культури в районах воєнних дій, 23 березня 2017 р. наказом Міністерства оборони України №164 було затверджено інструкцію про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних силах України⁶⁴.

Нагальним завданням є переорієнтування діяльності всієї пам'ятоккоохоронної галузі України на роботу в умовах конфлікту з чітким баченням перспективи. У цьому контексті надзвичайно важливо зберегти всі науково-реставраційні інституції держави та їх кадровий потенціал.

Післяконфлікт. Сьогодні важко спрогнозувати терміни завершення воєнних дій та масштаби заподіяної шкоди, але з великою вірогідністю можна передбачити, що в повоєнний період основними напрямками роботи галузі охорони культурної спадщини стануть документальне опрацювання фактів воєнних злочинів проти об'єктів культури для притягнення винних до відповідальності, реституція культурних цінностей, реставрація постраждалих пам'яток. Триватиме тісна співпраця з міжнародними пам'ятоккоохоронними інституціями. Якщо притягнення до відповідальності воєнних злочинців та реституція цінностей лежить в юридичній площині⁶⁵, то проблеми реставрації пам'яток вимагатимуть практичних дій. Попри прогнозовані труднощі з фінансовими ресурсами і кваліфікованими спеціалістами, реставраційна галузь зіткнеться з необхідністю вирішення суто теоретичних завдань. Основні постулати теорії реставрації, що остаточно сформувалася в 1950-х рр., відображені як у положеннях Венеційської хартії 1964 р.⁶⁶, так і в українському пам'ятоккоохоронному законодавстві⁶⁷. Вони передбачають пріоритетність збереження автентичних матеріальних структур пам'яток, фіксують принцип переваги автентичності та документальності об'єктів над їх естетичними якостями. Дотримання цих принципів у повоєнний період передбачувано породить низку суперечностей між науковими реставраційними підходами й запитом суспільства чи окремих соціальних груп на відбудову повністю зруйнованих об'єктів. Тому варто звернутися до світового досвіду відтворення об'єктів культурної спадщини, зруйнованих війнами. Серед таких, наприклад, Старе місто у Варшаві (Польща)⁶⁸, Старий міст у Мостарі (Боснія та Герцеговина)⁶⁹, що, незважаючи на повну відбудову, внесені до Списку світової спадщини ЮНЕСКО⁷⁰.

⁶³ Див.: [Електронний ресурс]: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000246633>

⁶⁴ Див.: [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text>

⁶⁵ *Акуленко В.І.* Терміни як межі міжнародно-правових понять... – С.284–295.

⁶⁶ Міжнародні засади охорони нерухокої культурної спадщини. – К., 2008. – С.77–79.

⁶⁷ Закон України про музеї та музейну справу та закон України про охорону культурної спадщини // Пам'ятокознавство... – С.28–70.

⁶⁸ Питання відбудови широко обговорювалося у середовищі фахівців (див.: *Kuzma M.* Z problemów odbudowy elementów dawnego miasta w Warszawie // *Ochrona Zabytków.* – 1948. – №1/3/4. – С.159–163) та сьогодні є приводом для дискусій (див.: *Kurcewicz U.* Ideologiczne oblicze odbudowy śródmieścia Warszawy ze zniszczeń po II wojnie światowej // *Oblicza wojny.* – Т.4: Miasto i wojna. – Łódź, 2021. – С.369–392).

⁶⁹ *Lipska D.* Karta Wenecka a realizacja postanowień Konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego z 1972 r. – o pojęciu autentyczności // *Ochrona Zabytków.* – 2015. – №2 – С.189–190.

⁷⁰ Див.: [Електронний ресурс]: <https://whc.unesco.org/en/list/30#Text>; [Електронний ресурс]: <https://whc.unesco.org/en/list/946#Text>

У цьому ж контексті варто згадати й український досвід відбудов Михайлівського Золотоверхого та Успенського соборів у Києві, низки інших пам'яток, як повернення нашому народові його духовних святинь.

Отже, досліджуючи загрози для української культурної спадщини в умовах російської агресії, мотиви нападів на пам'ятки, можливості та механізми їх захисту, беручи до уваги досвід воєнних конфліктів кінця ХХ – початку ХХІ ст., можна зробити висновок, що через політичні, економічні чи ідеологічні чинники культурні цінності стають предметами завоювання чи об'єктами руйнувань. Відкрите російське вторгнення створило загрозу тотального нищення всіх проявів української культури. У цьому контексті мотиви руйнування та викрадання культурних цінностей загарбником відповідають меті агресії – позбавлення українського народу державності, національної ідентичності, культурного простору. Допомога міжнародних організацій у захисті пам'яток України з перших днів повномасштабної війни стала виявом безпрецедентної підтримки української культури світовою спільнотою, жестом доброї волі та солідарності.

Уведення Росією українських об'єктів культурної спадщини у своє «правове поле», переміщення мистецьких цінностей з окупованих територій до РФ, тактика ведення воєнних дій, що передбачає масовані невивіркові обстріли вважаються порушенням норм міжнародного права та воєнними злочинами. Попри вдосконалення і трансформації, міжнародне право у сфері охорони пам'яток в умовах воєнного конфлікту не у змозі служити надійним захистом для об'єктів культурної спадщини. Можливості захисту пам'яток у невідконтрольних та охоплених боями районах надзвичайно обмежені й переважно зводяться до моніторингу, документування та фіксації злочинів. Заходи з фізичного захисту об'єктів культурної спадщини на відносно безпечних територіях хоч і зменшують ризики, проте повністю пам'ятки не забезпечують. Для ефективної протидії загрозам під час війни слід звернутися до світового досвіду управління пам'ятками у кризових ситуаціях, а також переорієнтувати роботу державної пам'яткоохоронної системи відповідно до обставин, що складаються. Захист об'єктів культурної спадщини, як і повернення окупованих територій, є головними завданнями, від успішного виконання котрих сьогодні залежить доля України.

REFERENCES

1. Akulenko, V. (2013). Terminy yak mezhi mizhnarodno-pravovykh poniat "restytutsiia" i "restytutsiia kulturnykh tsinnosti". *Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva*, 24, 284–295. [in Ukrainian].
2. Beiraghi, M. (2012). Risk Preparedness and heritage management in times of sociopolitical crisis: The role of experts. *Protecting Cultural Heritage in Times of Conflict. Contributions from the participants of the international course on First Aid to Cultural Heritage in Times of Conflict*, 97–101.
3. Brosché, J., Legnér, M., Kreutz, J., Ijla, A. (2017). Heritage under attack motives for targeting cultural property during armed conflict. *International Journal of Heritage Studies*, 23(3), 248–260.
4. Cameron, C. (2017). Reconstruction: changing attitudes. *The UNESCO Courier*, 2, 56–59.
5. Długozima, A. (2009). Bośnia i Hercegowina – dobra kultury w czasie wojny i pokoju. *Ochrona Zabytków*, 62/3 (246), 59–66. [in Polish].
6. Gamboni, D. (2001). World Heritage: Shield or Target? *The Getty Conservation Institute Newsletter*, 16/2, 5–11.
7. Levina Mahnad, P. (2017). Protecting cultural property in Syria: New opportunities for States to enhance compliance with international law? *International Review of the Red Cross*, 99(3), 1037–1074.
8. Litovchenko, V.V. (2013). Transformatsia kontseptsii zberezhennia kulturnoi spadshchyny liudstva u mizhnarodnykh vidnosynakh. *Kultura narodov Prichernomorja*, 258, 143–148. [in Ukrainian].
9. Milligan, A. (2008). Targeting Cultural Property: The Role of International Law. *Journal of Public and International Affairs*, 5, 91–106.
10. Niciński, K., Sałaciński K. (2004). Ochrona dziedzictwa kultury Iraku w ramach polskiej misji stabilizacyjnej. *Ochrona Zabytków*, 3/4, 155–178. [in Polish].
11. O'Keefe, R., Péron, C., Musayev, T., Ferrari, G. (2016). *Protection of cultural property: Military manual*.
12. Teijgeler, R. (2006). Preserving cultural heritage in times of conflict. *Preservation management for libraries, archives and museums*, 133–165.
13. Zajadło, J., Zeidler, K. (2003). Prawna ochrona zabytków na wypadek wojny. *Ochrona Zabytków*, 1/2, 116–121. [in Polish].

Oleh RISHNIAK

Candidate of Art History (Ph. D. in Art History),
Head of the Department of Painting Restoration,
Ukrainian Regional Specialized
Research and Restoration Institute “Ukrzakhidproektrestavratsiia”
(Lviv, Ukraine), olegrishnyak@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2423-4843>

Cultural Heritage in a Military Conflict: International Experience of the Second Half of the Twentieth – the Beginning of the Twenty-First Centuries and the Ukrainian Present Time

Abstract. The purpose of the research is to study the threats to the objects of the cultural heritage of Ukraine in the conditions of Russian aggression and possible ways of protection, based on the experience of countries that have survived military conflicts. **The methodology** lies in the application of general scientific methods of logic, systematic methods, historicism, comparative analysis, special historical methods (chronology, historiographical analysis, retrospective analysis, historical-systemic, comparative-historical). **Scientific novelty.** The reasons for the threats and the motives of the attacks on the objects of the cultural heritage of Ukraine during the Russian aggression are clarified. The experience of countries whose cultural heritage ended up in zones of military conflicts is studied. The transformation of international monument protection law under the influence of military confrontations in various countries of the world as well as the effectiveness of legal mechanisms for the protection of monuments in the context of the war in Ukraine is studied. The directions of activity of the Ukrainian monument protection industry in the conditions of the conflict and the post-war period are outlined. **Conclusions.** Ensuring an effective system of protection of cultural heritage is an urgent task in the conditions of Russian aggression. A full-scale invasion, as a continuation of a hybrid war, has turned out to be the biggest challenge for Ukrainian culture during the years of Ukraine’s independence. The protection of cultural heritage objects, as material manifestations of the centuries-old history and spirituality of our people, has become one of the strategic directions in resisting enemy expansion. The effective protection of Ukrainian cultural objects should be based on the experience of countries that faced similar challenges and on modern mechanisms of international law, according to which Ukrainian cultural heritage is an integral part of the world’s cultural heritage. Due to the impossibility of physical access, the protection of monuments in the occupied territories in the conditions of a military conflict is limited to political statements, monitoring the situation, and documenting crimes against cultural objects. The tactics of conducting military operations, taking into account the value of cultural heritage objects, and obtaining basic knowledge on the protection of monuments by the servicemen of the NATO armies, deserve special attention in the context of Ukrainian offensive operations. A much wider range of preventive measures is possible for the protection of monuments in territories not covered by active hostilities. The complex of potential threats requires the Ukrainian monument protection system to focus its efforts both on a quick response to the current situation and on the strategy of post-war reconstruction.

Keywords: Russia’s war against Ukraine 2014–2022, military conflict, cultural heritage of Ukraine, object of cultural heritage, monument.

Повсякдення російсько-української війни: усна історія

Від редакційної колегії «Українського історичного журналу»

Усноісторичні свідчення цивільних громадян про сучасну війну, окупацію, блокаду, евакуацію, повернення та інші реалії повсякдення без сумніву посядуть особливе місце у джерельній базі новітньої історії України. Вони використовуватимуться слідчими у суді як докази злочинів російських військових, соціологами – для замірів суспільної думки, психологами – для створення психологічного портрету певних соціальних груп у надзвичайних ситуаціях, істориками – як унікальні джерела про повсякдення екстремальних ситуацій і проживання травматичного досвіду війни. Із найдрібніших фрагментів таких мікроісторичних оповідей складається масштабна картина світу людей, котрі опинилися віч-на-віч із трагедією, що 24 лютого 2022 р. прорізала їхнє буття й визначила точку неповернення до довоєнних реалій в усіх сферах життя людини, суспільства, держави – від щоденного побуту до високої політики та міжнародних відносин.

Редколегія свідомо звертається до усних оповідей, що стосуються саме *поточного* кризового часу. Фактично йдеться про інтерв'ювання *по гарячих слідах*, коли респондентів переполюють болісні переживання особистої трагедії, глибокі почуття, живі емоції. Нам видається надзвичайно важливим та необхідним для академічної громади *саме зараз* вислухати звичайну, пересічну людину. І почути те, що інформантка або інформант вважають за необхідне оповісти – *саме тепер*, коли триває гаряча фаза війни. Представлені в публікації усноісторичні матеріали рясніють красномовними деталями про тотальну руйнацію звичного способу життя. Ми свідомі й того, що, вочевидь, дослідникові сучасної історії України вони не нададуть достовірно встановлених фактів. Натомість збагатять наші знання про історію повсякдення безцінним джерельним матеріалом. Вимовлене респондентами *тепер* може дати набагато більше, ніж ми очікуємо від згаданого ними *потім*.

Від ініціаторів проекту «Гуманітарні аспекти російсько-української війни 2014–2022 рр.: історико-культурні візії та сучасні стратегії виживання»

Усноісторичний проект започатковано у травні 2022 р. групою дослідників-волонтерів із різних наукових установ України за ініціативи і сприяння управління культури й туризму Чернігівської міської ради. Мета його полягає у фіксації та збереженні свідчень про воєнні злочини Росії на території України, а також особливостей повсякдення, організації побуту, харчування, гігієни, облаштування місць укриття тощо населенням Чернігова й області під час облоги. Учасники експедицій розробили питальники, які охоплюють чотири тематичні блоки: активні бойові дії, евакуація, окупація (облога), волонтерство.

Перший експедиційний виїзд було здійснено на початку травня, через місяць після деокупації Чернігівщини. Робота дослідників триває й надалі. Територія обстеження охоплює кілька мікрорайонів Чернігова (який одним із перших серед великих міст потрапив у зону активних бойових дій та перебував у блокаді 36 днів) і села області, що найбільше зазнали наслідків війни. Готуючись до проведення польового дослідження, учасники проекту були свідомі відповідальності, яку взяли на себе. Передусім щодо стану психоемоційного шоку і травми, в якому могли перебувати потенційні інформанти¹. Тому ключовим етапом

¹ Див., напр.: Грінченко Г. Питання, наративи, інтерпретації: усна історія як мистецтво балансу та взаємодії // Слухати, чути, розуміти: усна історія України ХХ–ХХІ ст. – К., 2021. – С.15–27; Listening on the Edge: Oral History in the Aftermath of Crisis / Ed. by M.Cave, S.M.Sloan. – Oxford University Press,

підготовки до роботи «в полі» став консультаційний супровід проекту психологом із багаторічним досвідом роботи з травмою та посттравмою. Кожен з учасників й учасниць опитування у своїй роботі неухильно керується принципами професійної етики. Можемо констатувати, що комунікація з людьми завжди була максимально відкритою, наші співрозмовниці та співрозмовники були дружніми, готовими говорити. У нас не виникає сумніву, що ми змогли їх вислухати. Так само, що ми не залишили їх невисловленими. Свідченням цього ставали щирі слова вдячності, які ми чули по закінченні сеансів.

Інтерв'ю публікуються у витягах, пропущені місця позначено трикрапкою у квадратних дужках. Повні тексти транскриптів та аудіозаписів планується передати на державне зберігання в Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, а також із часом оприлюднити на веб-порталі Інституту історії України НАНУ у спеціальному тематичному розділі «Війна. Документи. Свідчення»². Тексти відтворюються в максимальній відповідності до аудіозаписів (проте завдання точної фонетичної транскрипції не ставиться). З міркувань безпеки прізвища інформантів та інформанток залишаються закритими.

«Тепер я дитя війни та баба війни...»: Свідчення чернігівчанки N про життя в оточеному місті (24 лютого – 2 квітня 2022 р.)

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.04.175>

УДК: 355.48(477+470+571)«2022»

Анотація. Мета публікації полягає в показі правдивої історії виживання людини на Чернігівщині під час повномасштабного вторгнення російських військ (24 лютого – 2 квітня 2022 р.). Застосовувався метод інтерв'ювання мешканки приватного сектора чернігівського мікрорайону Бобровиця. Результатом дослідження стали свідчення очевидиці активних бойових дій, руйнувань і повернення міста до життя після його звільнення. До стратегії виживання в екстремальних умовах відносяться застарілі або забуті техніки опалення житла, способи щоденного приготування їжі та консервування, дотримання особистої гігієни, а також принципи сусідської взаємодопомоги. Особливого дискомфорту завдавала відсутність централізованого водопостачання. Згадуються способи збору дощової води, використання одного кухля для різних потреб, зокрема особистої гігієни, прибирання, напування домашньої птиці. Попри пережиті важкі події, чернігівчанка не втрачає оптимізму, буде плани на відновлення свого житла, продовжує вирощувати городину. **Практичне значення** полягає у формуванні джерельної бази для вивчення повсякдення екстремальних ситуацій та спротиву російській агресії.

Ключові слова: війна Росії проти України 2014–2022 рр., вторгнення, повсякдення екстремальних ситуацій, стратегії виживання, Чернігів.

2014. – 312 р.; Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор // У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело / За ред. Г.Г.Грінченко, Н.Ханенко-Фрізен. – Х., 2010. – С.171–191; Розенталь Г. Цілюща дія розповідання історій: до питання про умови розповідання історій у контексті дослідження та терапії // Схід / Захід: Історико-культурологічний збірник. – Вип. 11-12: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень. – Х., 2008. – С.42–58 та ін.

² Див.: [Електронний ресурс]: <http://history.org.ua/uk/post/46831>

Текст, що публікується нижче, записано від очевидиці подій мешканки одного з мікрорайонів Чернігова – Бобровиці. Через війну, яка прийшла в її дім, у свої 79 років інформантка змушена була вдаватися до різних стратегій виживання, які, здавалося, вже давно набули статусу пережитого та забутого. Так, справжнім порятунком для неї стала традиційна українська піч, на якій готувала їжу, і твердопаливний котел для обігріву будинку. Із гумором оповідачка згадує про вимушене користування вуличним туалетом через несправності центрального водогону, спричинені активними бойовими діями. Найбільшою проблемою виявилася відсутність води, що ускладнювало не тільки приготування їжі, а й організацію побуту та утримання присадибного господарства (попри свій поважний вік містянка тримає курей, фазанів, цесарок). Порятунком стало збирання дощової води й використання її для задоволення базових потреб. Як з'ясувалося, щоб помитися, чернігівцям часто було достатньо одного кухля з подальшим використанням залишків води на господарські потреби. Для обігріву будинку доводилося спалювати сміття, а для освітлення приміщення – застосовувати ліхтарі та свічки. Рятівними для багатьох жителів приватного сектора стали домашні запаси (картопля, консервація). Визначальним фактором виживання під час облоги міста була сусідська взаємодопомога. Показово, що навіть в екстремальних умовах люди продовжували дотримуватися традиційної обрядовості, зокрема поховальної. Свідчення містять згадку про прощання із загиблою внаслідок обстрілів подругою, яке для оповідачки залишалось обов'язковим навіть попри небезпечний ризик для життя. Велика сила духу цієї, як вона сама себе назвала, «баби війни» – в усьому, що вона робить. У нелюдських умовах воєнного повсякдення її рятувала пісня. Глибокий оптимізм, плани на відбудову пошкодженого житла, праця на присадибній ділянці – це ті основні чинники, що після деокупації Чернігівщини допомагають жити та вистояти в перемогу.

REFERENCES

1. Hrinchenko, H. (2021). Pytannia, naratyvy, interpretatsii: usna istoriia yak mystetstvo balansu ta vzaiemodii. *Slukhaty, chuty, rozumity: usna istoriia Ukrainy XX–XXI st.*, 15–27. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Kis, O. (2010). Kolektyvna pamiat ta istorychna travma: teoretychni refleksii na tli zhynochykh spohadiv pro Holodomor. *U poshukakh vlasnoho holosu: Usna istoriia yak teoriia, metod ta dzberelo*, 171–191. Kharkiv. [in Ukrainian].
3. Cave, M. & Sloan, S.M. (Eds.) (2014). *Listening on the Edge: Oral History in the Aftermath of Crisis*. Oxford.
4. Rozental, H. (2008). Tsiliushcha diia rozpovidannia istorii: do pytannia pro umovy rozpovidannia istorii u konteksti doslidzhennia ta terapii. *Skhid / Zakhid: Istoryko-kulturalobichnyi zbirnyk*, 11–12: *Usna istoriia v suchasnykh sotsialno-bumantarnykh studiiakh: teoriia i praktyka doslidzhen*, 42–58. Kharkiv. [in Ukrainian].

Ольга ВОРОБЕЙ

кандидатка історичних наук,
наукова співробітниця,
Інститут всесвітньої історії НАН України
(Київ, Україна), olianna20@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7631-3327>

Olha VOROBIEI

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Research Fellow,
Institute of World History NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), olianna20@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7631-3327>

[...]

О.В.: То це ви пережили ще ту війну, Другу світову? Ви ж народилися у війну?

Н.: Да. Мені місяць було, як osvабaдiлi Чернігов. Тепер я дітя вайни і баба вайни. Ну, нічого.

О.В.: І ви тут народилися, у Чернігові?

Н.: Ні, я народилася – Черніговський район, село Кашовка. За Масанами зразу.

О.В.: А у вас збереглися якісь спогади, ще про ту війну?

Н.: Не. Я тільки помню, вже така була гадов трі, так усе ж ідуть на роботу, а мене оставляють дома. Дак, така ж деревянна кравать була, падушок наложать, а там, между стенкою і падушкою, така ямочка. Я вже в тую ямочку лажуся, а снаряди вазілі і взривалі, а мені було так страшно, шо тії снаряди взривалі. Страшно. Вони мені вже і окна ставнями позакривають, щоб не так чутно, а воно ж чутно. Оце такеє тільки я помню з теї вайни.

О.В.: А потім, як відбудовували місто, вас кудись із собою брали на роботи?

Н.: Та не. Тільки помню, як ото зімою пособіраються, такої ж особо роботи нема, лампа гарить на столе, і гамонять: «Так іде Новий год. Шось подешевее, а може які налоги знімуть». Тоді ж налоги були. У наших родічів було три дівки, за каждую дівку треба було платити налог. А на роботу ходили, трудодень писали палочку. А за той день маглі дати сто грам... Там за год може двесті набереться тих палочек, дадуть по сто грам зерна якогось чи ще щось, грошей же ніхто не давав. Ну, у нас у сіме галадовкі ми як такої не чувтували, бо у нас дедусь рабів дарожним мастером, дак якісь 150 рублей, по-моему, он тоді палучав. І мама рабіла наблюдателем на гідроелектробюро, так тоже капейки якіто йшли. Да в нас у сіме було луче ше. Но всьо равно було таке, шо капалі картошку, так там на покуті сидять бухгалтер, галава калхоза, а в порозі Палажка печь топіт, бо з детьми жила. Ну і холодно було так, а я побегла туди ж погреться. А Палажка якісь ладки пекла. Ну і угостіла мене ж тими ладками. Я їх з'ела, а тоді пабегла до дверей, а двері дерев'яні були, а двері ті не відкрию. Кричу: «Палажечка, Палажечка, відкрий!». Вона відкрила. Я ше через порог не переступила, оце як сьогодні помню: «Палажечка, Палажечка, дай ще одну ладочку». Дак тие все і пападалі все со смеху.

О.В.: А у вас було якесь передчуття, шо буде війна? От якісь сні-передвісники, шо буде неспокійно? Чи не було нічого такого?

Н.: Не. Я просто не веріла. Я не веріла, шо буде вайна. І даже оце племянніца мені пазваніла, а внучка у нас учіться в ліцеї для адаронной молодості, дак їх у 4 утра подняли і в бомбоубежище. А Таня мені оце звоніт і каже: «Ну, не теряйся. Собірай документи, бо вже началося». Ну, я не растірялась! Ні грама! Я усю вайну я не плакала. Одін раз я була заплакала, не знаю, от растеряності чи от чого..., колі перебило мене все окна, двері повибівало.

О.В.: У домі вашому?

Н.: Да.

О.В.: А ви живете в такому приватному будинку?

Н.: Да. Ось.

О.В.: А ви не вірили, шо росіяни можуть таке зробити?

Н.: Да. Ну вроде ж сваї люди.

О.В.: Може дружили, були у вас у Росії якісь друзі чи родичі?

Н.: А чога ж не було?! Були. Ми в свойо время з дідом об'езділі і Грузію, і Арменію, і Азербайджан, і кругом. І Расію тую самую, і Ленінград, і Маскву. Дак оце таке пережили. Дак вони оце знають, шо як нада плакати, то я співаю.

О.В.: Ви співали? А воно вам допомагало, співати?

Н.: Да, воно як освобождало від того. То я якусь частушку от проспівую, то іще щось. То я як щось проспівую, то стає легше.

О.В.: А ви любите співати? У вас голос красивий? Чи ви просто любили це з молодості?

Н.: Да, з молодості. Всю дорогу. Як умела, так і співала.

О.В.: То вас це тоді підтримувало. І вам це допомагало, що ви співали. А може ще хтось із вами співав?

Н.: Нет. Вони, ще хтось, і сміявся з мене. Воно всьо кому как було. А я ж осталася на улиці одна, усе повиезжало. Оце ж ця улочка, дак оце я одна. І на ту улочку, дак там тие були. А у нас дом на два входа, а та другая, Света ж, там удрала в Київ. Дак оце вийду на ту сторону, постою, так оце приду сюда до цієї Ніни, вийду на ту сторону – нема ніде нікого. Ну, тади як окна перебило, просто тоді я просто таки спужалася. Я лежала, в мене падвал под домом, я тудя не ходіла.

О.В.: А чому?

Н.: От не ходіла!

О.В.: Не хотіли?

Н.: Да.

О.В.: Просто вирішили для себе, що не підете?

Н.: А дін раз надоело було, било темно, темнело ж рано. Дак я свечку взяла, запаліла да пашла, да банки попереставляла, работа така була в мене. Ну і дві ночі до їх (до сусідів) я приходіла ночевать.

О.В.: А як, люди стали добріші? Ви відчули, що ялось всі об'єдналися?

Н.: Понімаєте шо, оці люди, шо осталися, дак ялось так дружно, ми куском хлеба деліліся. Ну потом, щоб так було, я б не сказала. Вайна людей не научіла. Усякіє ж люди нада – і всякіє є.

О.В.: А вам пропонували десь виїхати?

Н.: Да.

О.В.: А хто й коли?

Н.: В мене племянніца, дак вона в село туди переїзжає, а племяннік казав: «Давай заберу на Київ», а я кажу, шо нікуди я не пойду.

О.В.: А чому ви не хотіли їхати? Вам не було страшно, що вбити можуть?

Н.: Ну уб'ють, дак закапають. Таня мені звонила.

О.В.: А Таня це ваша дочка?

Н.: Племянніца. В мене дітей немає. А вона каже: «Не дай Бог шо, дак я й не придумаю, де тебе й шукать». А я кажу: «Не растряйся! В мешок укинуть і привезуть!». У мене ж кроліки були, курочки були. Света покидала фазани, цисарки, кури. Ну як, щоб я їх покидала?! Ну і чого я з своєю хати пойду?! Я з своєю хати нікуди не хотела йти. Ну тоді ж як грохнуло у соседа в баню, то пролітело прямо над головою. Я лежала прямо на деване, а воно як шарахнуло, считай над хатою воно летело і над банькою в соседа. Дак якби була одноетажна, дак воно б далі пролетело, а то двуетажная баня в нього, дак воно туди й урезалося. Дак тоді я просто спужалася, бо воно ж само летело, свістело і гуло, а таді ж полетелі всі окна, двері. Двері одні у мене були на крючочку, дак тие открыть відкрило, но не вибіло нічого. Другіє двері на два обороти були закриті, дак вирвало з усім живим і замок. І сейчас на верьовці привязаніє. А одніє, на одін обороті так, нічого не случилося. А окна все винесло.

О.В.: І що ви робили? Як ви потім ті вікна закривали?

Н.: А всякіми в мене там з мебелі досточки були, дак і Сашу Вікіного попросіла, дак ще там двої були, то позабивали там все, а там наверху, дак я сама позабивала.

О.В.: І так воно у вас зараз і є?

N.: Да.

О.В.: Ну ніхто не допомагав, ніяку плівку не давали, як там ДСНС?

N.: Не, не, не. Я нікуди й не ходіла. І спасібо Богу, що осталася хата і сама живая.

О.В.: Але ж, дивіться, вам же ж холодно було. Вікна вибило, вдома було ж холодно.

Чим ви грілися?

N.: У мене катьол дровяний є.

О.В.: Але ж вікон не було, холодно ж тоді було, це ж ще березень був?

N.: Да, це було 11 марта. Хлопці ж позабівали, то воно й нормально, воно й сейчас так. Я не спешу.

О.В.: Ну зараз то хоч тепло.

N.: Ну, та не, всьо равно, я кажу, як не поставлю, то скотчем залеплю.

О.В.: Але дрова у вас були, ви ж запаслись?

N.: Були, були, ще трохи ж було. Поки газу ще не було, так дед ще тоді запасся. Так «гради» свистять, летять, а я в сараї капаю ті дрова. Свистіть, кажу, сколько хочете. Я дньом вообщє в хаті не жила! Це па улице хожу, то рубаю дрова, то ношу.

О.В.: Це вас відволікало?

N.: Да. Це я зайнялася. А вот як ноч ішла, тоді вже було страшнувато. Особо як сталі летать самолёти.

О.В.: От розкажіть за літаки. Коли вони літали? Вночі, вдень, уранці?

N.: Поначалу літали вони так от десь мінут 15–20 пятого утра. Пролетіт, і це только летіт оце мігає, мігає і таді – гух, і гахне. І тоді – гул же ж і світ – страшне. Потом начали ж уже ездить, вже звечера ще пролетять, а потом уже 4 рази. От в восьм часов вечера, в дванадцать вечера, в три ночі і пол пятого утра. 4 рази за ноч.

О.В.: І так кожен день.

N.: Да. Це самое страшное было. А потом як разбіло газопровод, так воно ж горело. Так ми зразу, шо як самолёт летіт, а воно ж гуде. Це ж самальот летіт. І гаріт же ж це ж полум'я ж такеє, освіщеніє ж іде. Пережили таке...

О.В.: А газ у вас пропадав? От вода, газ, світло?

N.: У нас нічого не було, і сійчас газу нема.

О.В.: А водичка?

N.: Це я даже не знаю, якого числа нам воду включили. Воду і свет. Сперва свет включили, а потом воду. А газу немає.

О.В.: Электроплитка може є? Як ви справляєтесь?

N.: Сейчас я уже купила електроплитку.

О.В.: Це вже після війни купили?

N.: Да. А тоді ж – у мене печь же ж ше є. В мене дід був очень предусмотрительный.

О.В.: Піч така, як колись була у селі?

N.: Да, як в селі печ. Так в мене така груба плита, так я і піч топила, і плиту запалю. Наставлю – наставлю, шо мені надо понаварюю. І сейчас так само, понаварюю, поставлю, а коли мені нада, ось подогрела на плите. Бо на плитке шо ж там. А так я поставлю, все понаварюю і води нагрею, і все зроблю.

О.В.: А де ви брали продукти? У вас були, ви запаслися? У вас був на це час?

N.: Продукти були.

О.В.: У вас своя картошечка, може там ще щось?

N.: Агарод же ж був, так є. Кансервації повно, і у халадильніку було. Дак я ж уже бачу, шо свету ж немає, да зразу ж там, то риба була, дак пасаліла. Дак з одной риби пожаріла. Зразу пажаріла, паела вкусно. А то ж іще штук 4 філеєчки осталося. Я ж їх пасаліла. Пасаліла ж добре, да взяла й пажаріла. Кинулась есть, а воно аж горькое. Ну і шо рабіть? Думаю, падажді, дак я зараз зроблю з овощами. Я зрабіла з овощами,

а воно всьо равно сальоне. Дак я завернула, дак суп зваріла. Так і не пропало. А була камбала в мене, то я пасаліла вже ловко, то я взяла її да на ночь намочіла вже у воду, вона вимокла, пожарила і отлічно. І м'яса, в мене було повно м'яса.

О.В.: А у вас свої були курочки?

N.: Ну аякже. Дак я як курку зарізала і кроля, дак м'ясо повен холодільнік.

О.В.: А світла ж нема? Але ж тоді було ще холодно, ви могли без світла бути?

N.: Дак скольким там воно побуло холодно. То я вже його пообрезала все, зробіла тушонку, а косточки порубала-порубала, та й зробіла тушонку. Да як же ж газу ж немає, то нарубала і зложила в банки – і в печь, і 5 часов кипело в печі. Тоді повитягувала, позакривала. Косточки порубала, да в сольоной воде проваріла, да й закрила. Да й откриваю і варю собі.

О.В.: А такого, що в магазині є, чогось хотілося, а магазини не роблять? Було таке?

N.: Так воно й есті не хотілось.

О.В.: А заставляли себе?

N.: Канешно, вже знаєш, шо надо поесть, да вже шось собі зваріш, да й поїшиш. Два рази в день. Це десь часов у десять чи у одінадцать, а тоді часов там у чотири, чи у пять другий раз їсиш. І то, только й знаєш, шо це надо поесть. Ну нічого. Все пережили.

О.В.: А як ви милися?

N.: А як там милися... Вода дефіцит, дак ше й животним надо. Як вже дождь прошол, дак тоді вже і тарелки подставлялися. Аби только, шоби набрати води. У все шо можна, аби только набрати воду. А то там на Урожайной, дак мужчина включав, у його скважина є, дак включав її. Я два рази хаділа. А миться як? Нагрієш у чайнику води на плиті, тут у нас казала соседка «от селя до селя, а от сель хай буде так» (показує на собі – *О.В.*). Сюдою-тудою помился, да і буде так. Кружку води потратиш, її ше й так, миєш пасуду, дак ше й курам отнесеш. Вода так не вилівалася, як попало, не, не, не. Миться да й так, трохи набереш да і всьо. Сейчас уже, газу ж немає, нагрієш води, да вода ж є. Кастрюлі тие чорніє, оооой. Ну нічого, всьо пережили.

О.В.: А що найстрашніше було з цього?

N.: Самальоти як летіли. Саміє страшніє були самальоти.

О.В.: А був таких страх, що зараз це остання мить?

N.: Ну, я себе настраювала, шо все буде нормально. Ну то не то шо, а діван подо мною двігався. Такеє було, шо не то шо, а двігався діван.

О.В.: А може як були в когось проблеми зі здоров'ям, то як їх вирішували? Лікарні ж не робили?

N.: Не знаю.

О.В.: А ви добре себе почували? У вас не було ніяких проблем, от крім страху? Я не знаю, може голова болить, чи ще щось?

N.: Та то таке, поболело, да й перестало.

О.В.: Чи живіт болів? Знаєте, що ідять що попало, а потім проблеми?

N.: Ну, дак бувало таке. Шшо хоч було.

О.В.: А у вас були якісь медикаменти, чи воно у вас само проходило?

N.: Да було. І от давлення було, а як не, то ми й народніє моглі робить.

О.В.: А у вас якісь трави може є?

N.: Та я травами то не тее, але як панос, то робить нада так. Ложка спірта, только я в чарочку переліваю, і сире яйцо, і калатаєш то всьо.

О.В.: І воно помагало?

N.: Хіба раз збігаєш.

О.В.: Та ви шо! Треба буде спробувати, як треба буде. А де ви брали інформацію? Це ж світло не робило, телевізора ж не було?

N.: Не, не було. Нічого не було, телефони не рабілі, нічого ж не було. Ну там у нас на улице, у нас один военний, так уже Толика того ж вже чув, то ми питали його: «Толя, що там робіться?», а він: «Та нічого! Нормально!». Ну оце так ми жили. А тоді вже трошечки вже стала пробиватися связь, так отуди ходили на угол, на связь. Так я пережила войну. Светіна сучечка у мене була, я вкладусь на дівані, вона в мене в ноги, і так і спим.

О.В.: Молитви може якісь читали? Чи ні?

N.: Ну читаєш малітву і шо...

О.В.: Чи ви не дуже в то вірите?

N.: Ну да, як там буде. Як Бог распорядіться, так і буде, по-другому нічого не буде. Оце ж у сусідів як гохнуло, вони обоє були в бані, баня вже гарить, а вони ще в бані, ну не вбило ж, нічого.

О.В.: А у вас було, що когось вбило на вулиці? Ви бачили трупи?

N.: Да. На Урожайную попало і маю подругу вбило.

О.В.: А чим вбило? Від авіаудару чи «градом» дістало?

N.: Наверно «градом». Бо їх адін угол развалило, потом другий угол развалило. А вчетверте, вона так стояла, з теї сторони кухня, у кухню гохнуло, вона у кухні була, дак їй руку оторвало і не стало.

О.В.: А ви ходили на похорон до неї?

N.: Саме тоді такі обстріли були, в той день як її вбило, так я вже ввечері десь в часов пять, часов до шесті вони гатять, потом часов до восьмі – тішина. А потом знову гатять. Дақ я ввечері та й збегала, там побула, а як же хараніть, то ж у морг надо весті, а її Коля і каже: «Я сам магілу викопаю і пахороню».

О.В.: Це її син?

N.: Чоловік. Я сам, каже, магілу викопаю і пахороню, но нікуди не поїдем. Но не знали, на сколько ж часов, і ето... Так я утром же устала, да побегла до них, та збегала, поки обстрелов не було. А вже калі харанілі, то вже тоді я не хаділа.

О.В.: То ви зразу взнали, що її не стало?

N.: Да, да. Тут вже мало хто остався.

О.В.: А вона теж у віці людина така?

N.: Ну, йой наверно десь 65.

О.В.: То ще не стара. Ще б і жити.

N.: Ще б і жить. Так теже в єї син у аварії пагиб, а другий астався. Так він на Хмельницькой атомной станції робе, то бедний і на похоронах не був. Не смог приехать.

О.В.: А було таке, що люди виїжджали і їх розстрілювали?

N.: Ну, тут у нас не було такого.

О.В.: Це у вас Бобровиця район?

N.: Да. У нас Бобровица. То у нас такого не було.

О.В.: А чули таке, що десь в городі таке було?

N.: Не. Тут одние виезжали, так до моста доїхалі і їх развернули. Ше мост був. Дақ їх просто не пустілі.

О.В.: А було таке, що під час воєнних дій гуляли весілля, чи родини якомсь?

N.: Та не. Тут людей не було.

О.В.: То ви кажете, що тут сусіди були, ви були і ще десь по вулиці були люди?

N.: Та ще там одні були. Людей не було.

О.В.: А так усі виїхали. А куди виїздили?

N.: Хто куда. І в Чернівці, і в Львов, хто куди придумав, туди паехав.

О.В.: А коли вам пішла гуманітарка? Коли місто стало допомагати, чи ще хтось?

N.: Ну, даже я й не знаю, какогo числа, но це вже после первого.

О.В.: Оце вже коли вигнали росіян?

N.: Да.

O.V.: *А довго ви перебували у цій блокаді? Чи як це у вас називалося? Просто війна?*

N.: Вайна да й годі.

O.V.: *Це як уже вони пішли, то це вже лише тоді вам уже стало трохи легше?*

N.: Ну, вже тоді гуманітарку якусь стали привозити.

O.V.: *А чого хотілося найбільше? Що найпотрібніше було?*

N.: Хлеб і вода. Потом хлеб стали вазіть. Ми между собой куском хлеба деліліся.

O.V.: *Може в когось мука була, що можна було напекти? Ви ж кажете, що у вас і ніч була?*

N.: Я і пекла.

O.V.: *Це у вас була мука своя, і ви пекли хлеб, і ділилися? Ну, в магазині ж не купиш.*

N.: Да. Тём более, шо у нас і сейчас, я ж нікуди не пайду своїми ногами. Хто молодший, то на велосіпед. Я думала, шо попробую, так ноги вже не задіраються. Хотя в своё время калісь у Ніжин велосіпедом езділа [...].

O.V.: *А ось скважина от була, далеко було до неї йти?*

N.: Да, тяжко. От первый раз я була пошла, дві бутилки взяла, дак дві бутилки я принесла. А в другий раз думаю, подожді, а в мене така сумка на кольосіках, дак я шість бутілок привезла. А тоді дощ як пошол, то ми збирали не на еду, а пасуду помить та й тее, вже в нас дощевая вода була.

O.V.: *То бомбосховище ви собі робили чи ні?*

N.: В мене подвал.

O.V.: *А ви його не обустряювали, подвал? Він ж холодний був.*

N.: Дак холодний. Туто при входе катьол у мене дровенний, там не дуже холодно було. Я такого не люблю.

O.V.: *То под диваном ви ховалися?*

N.: На діване. Пряма на діване. Поначалу ж були окна, а потом не стало окон.

O.V.: *А були такі люди, що спочатку думали по-одному, а потім змінили свої політичні погляди?*

N.: Не.

O.V.: *Всі думали, що вони таке не зроблять?*

N.: Ну, ну ніхто ж не думав, що це вони такеє зроблять. Ніхто ж не думав. На Лукашенка тоже не думали, а он увязався.

O.V.: *А ваше житло постраждало як? У вас вибило вікна, двері і все? Так стіни залишилися?*

N.: Да.

O.V.: *А ви десь подавалися, щоб вам його відновлювали?*

N.: Та нікуди я не хаділа і нічо не рабіла.

O.V.: *А як ви от думаете от зараз робити? Вам треба допомога держави.*

N.: Якая там помощь! Где так буде, а где там две шибкі, шо я наша такіе в мене були, то перестеклять, когось попрошу. Обойдусь. Шось придумаю, я і так перезимую.

O.V.: *Без вікон?*

N.: Позабивание же ж. Там два окна получілося, шо вони евро билі такі, то з одной стороны є, шибка одна цела. Другее з цієї стороны, а третє вирвало з завесов. Тут такеє. А там от позабівали досками в одном месте, шо я сама позабівала, то когось треба попросіть, щоб позабівали.

O.V.: *А як ви розрізняли, яке озброєння росіяни застосовували? Може, ви якось розрізняли, як воно свистить? Може по-різному?*

N.: Дрони як летять, то наш дрон – він як пчолка, а той (ворожий – O.V.) – так жосткий такий. Може, больший, ну, по-другому той свистав.

О.В.: А літаки?

Н.: А самальоти, вони ж як летять, дак страшно. Їх же там є дві бомби. Так поначалу як один летав, тоді як пролетів, тоді вже, хух, то вже вздихнеш. А потом, вже як по чотири рази стало, то сидіш вже і не спиш вже шо. Сорок дней оце так. Роззуєшся, переденеш чистейшее, тее всьо у мешок іскидалося, бо води ж нічого, стірки ж немає. Одетий, бурки на ногах. Це вже спать ложитися, бурки на ноги, жилетка ватня, отак і спала, сорок дней.

О.В.: В одному і тому самому?

Н.: Не, меняла. Одьожу вже так меняла, бо завонялося ж всьо за сорок дней. Ну, і так же ж десь тут, тут і тут десь (показує на собі – *О.В.*), трохи водою виделіш.

О.В.: Було дуже дискомфортно це, що нема як помитися, перевдягнутися, нема як голову помити?

Н.: Я после того, як вже дождь прошов, то помила голову, дак така вода була, як отого, аж сіра!

О.В.: То може вода була, знаєте, з дощу, не дуже чиста?

Н.: Не, наче чиста. Дело в том, шо місяц немитая голова. І це ж не так, шо зняла, а то всю дорогу день і ноч у платку.

О.В.: А було таке, що люди прали в річці, десь в озериці? Бо ж не було де. Бо ще зуби почистити було.

Н.: Так а як було стірати?!

О.В.: Ніхто не стірав?

Н.: Ну, Віка так набрала води багато з дощу, то децкое перебовтає. А так – усе в торбу. А кончілась война, вода появилась, свет появился, тоді вже стірка пошла. Хтось там то трусніки якіє, як не хватало, так перебовтає, но в мене їх хватало, дак я міняла, да і всьо. Все сміялися, така у мене жилетка була, то казала, шо то бронезилет у мене такий був з карманом. А там і фонаріки, і ключі, і спічки, і шо хочеш у тих карманах. Дак попродіралися й кармани.

О.В.: Попродіралися від того всього, що накладали?

Н.: Да, да.

О.В.: А як оці побутові речі вирішували? От септики як чистити, чи інше?

Н.: Мусорка?

О.В.: Да, і мусорка теж.

Н.: Не!!! Ніхто не вазів.

О.В.: Так а як же ви жили? Це ж антисанітарія могла бути. Палили?

Н.: Я-то паліла, на улицю бегала.

О.В.: А потім як?

Н.: Ну, у мене там на улицю туалет.

О.В.: Але у вас удома теж був, тільки ви ним не могли користуватися?

Н.: Ну да. Так а як же ж. Калі вже дощ пішов, шо води багато стало, так тоді вже можна було, в відро набереш да булькнеш.

О.В.: А мусорку як виносили? Ну, ладно, ше якщо якась органіка, то можна було викинути в компостну яму. Ви робили таку?

Н.: Ну да.

О.В.: А бумажки, таке?

Н.: Бумаги в мене всі в катле гарелі. Все туди в мене йшло. Ну от я, може, вьодер 15 тільки стекла винесла.

О.В.: А куди? Це вже потім?

Н.: А там на улицю на кучугуру це насіла і складала.

О.В.: Але ви й до того туди носили? Воно й раніше там було?

N.: Да. Це ми вже знаємо, калі приїзжає машина. Приїхали – забрали. Тепер уже в мене до осені, я не буду туди вазить. Винесла туди весь той мусор. А так – каждую суботу мусорка приїзжає.

O.V.: То це зараз. А тоді ж ніхто не приїзжав?

N.: Тоді, канешно, ніхто не приїзжав, і ніхто й не носив.

O.V.: То це ж брудно було?

N.: Та шо там – грязно! Та про тее тоді ніхто і не думав. Тут аби не бамбілі. А як ідуть обстріли тут було, шо і утром бомблять, і вечером бомблять, і ночью бомблять.

O.V.: А було таке, що якісь місцеві жителі крали? Може, п'яниці місцеві?

N.: Тут на нашому крилі такого не було. А то там «АТБ», магазин, то там було.

O.V.: Свої ж?

N.: Ну канешно. Там дед зерно продавав, то там і веса вкрали в деда. А там магазин «Добрий господар», то там трохи трафарети збило, так вони отодрали і винесли все. Ну в нас, на нашому крилі, тихо було. Не було такого. А от ті, шо за мною, тоже двері повибивало, но ніхто нічого, ніхто нічого не крав.

O.V.: А коли люди стали вертатися назад?

N.: Ну, це тут сусід приїхав, я не знаю, в апреле уже приїхав. Десь вопшем за тиждень до Паски. Десь може вже числа п'ятнадцатого апреля стали вже вертатися. А хто вже тільки ось-ось приїхав. Кого іще немає.

O.V.: А ви робили посівні роботи? От як обстріли, а ви робите?

N.: Ну аякже. Да. У мене вже картошка така (показує руками десь 25 см – *O.V.*).

O.V.: А то коли ви її посадили? В квітні ще?

N.: Ну да, я даже і не знаю. Ця война мозги отбіла.

O.V.: А постраждали у вас тут кладовища?

N.: Ну, кладбіща, от це ви як побачите там, то там і памятки бамбілі, там бамбілі крепко. Оце вже як там були памінки, то не пускалі.

O.V.: А там ще міни може? Чи як?

N.: Стаялі тие, пости.

O.V.: А як вони виглядали, ті блокпости?

N.: А я не знаю. Я не хаділа.

O.V.: А як до наших арміїців люди ставилися?

N.: А, до своїх – нормально. Я раз вихожу, покинула калітку откриту, з своєю половіні йду, аж стоять утрюх з автоматами і кажуть мені «Не бойтесь», а я кажу, шо я вже нічого не боюсь.

O.V.: А вони допомагали, наші?

N.: Не. Ну там, може, где каму, у нас то так ми самі.

O.V.: А які у вас були емоції по відношенню до ворогів?

N.: А я тільки казала Путіну: «Шоб ти просив смерті у Бога, а Бог тобі її не давав». А потом хтось розказав, шо шостого апреля Путін умре, так ми пождали тее шостое апреля, а он не умер.

O.V.: А може якісь ініціативи у вас робили, там «Сади перемоги»?

N.: Та ніхто нічого у нас не робив, тут не було кому його робити. Це ми були з сусідами, і там іще адні, і ше там іще адні. Всьо.

O.V.: І у вас тут таких не було, щоб хотіли, щоб вороги прийшли?

N.: Не, не. Такого не було у нас.

O.V.: А у вас тут є десь родини загиблих героїв?

N.: Не було таких.

O.V.: А от у ваших родичів було таке, що постраждали могили від обстрілів?

N.: Туда не пускають.

О.В.: І ніхто не знає, як там?

Н.: Там по центральній дорозі ще так, а туди – то бояться ходити.

О.В.: А були такі тут люди, що приїхали з таких територій, що більше ведуться бойові дії, може з Харкова чи з Попасної?

Н.: Не, не було у нас таких. Дак воно так, що нашу Бобровицу бомбіли, а в городі не знали, що такеє война.

О.В.: В центрі?

Н.: Да.

О.В.: А образливо за те було?

Н.: Та шо його обідно?! Шо ти вже зробиш?! Кожному свойо. Кому як.

О.В.: А вас ніхто не хотів нікуди забрати?

Н.: Я ж не хотела. Я нікуди не йшла. Я не хотела нікуди йти. Чого б я пошла з своєю хати.

О.В.: А скільки днів вас обстрілювали? Чи вам було все одно, ви не рахували?

Н.: Та ми і не считали. Ну, десь сорок днів, оце сорок днів, тоді уже после сорока ми вже й вздохнули. Я ж кажу, сорок днів не розувався, не роздівався, отак як бомж.

О.В.: А сусіди ваші, оці, які брали вас до себе на декілька ночей, це коли було? Коли вам удома вікна повиносило і ви ще їх не позабивали?

Н.: После того, як уже почалися сильніє обстріли. Дак таді вже. Я пошла, а потом думаю, а яка різниця, де уб'є, чи дома, чи в когось. Не буду я нікуди ходити. Ложуся і все.

О.В.: От ви кажете, що біда людей нічому не навчила. От коли вже була вже дуже біда, то люди об'єднувалися, а потім уже не так?

Н.: Ну, так тут счтанняє люди в нас тут осталися, так оно і сейчас так. А такіє, шо они повтекалі-поуезжали.

О.В.: А ті, шо з дітьми маленькими, то, може, вони хотіли виїхати, щоб діти то не бачили?

Н.: Дар'я он наша, прожила з нами. Дак тая казала, уже дітя ждало, каже: «Завтра баба Маша прийде і скаже: “Вайна закончилась!”, будем жарити шашлики і пекти пироги». А утром проснулася і каже: «Не кончилась война, бо баба Маша не прийшла».

О.В.: Це Даші скільки років?

Н.: Три с половиною.

О.В.: Діти дуже змінилися з вашого досвіду?

Н.: Ну, так вона вже як чуть заревло, вона вже біжить у подвал.

О.В.: Вони туди ховалися?

Н.: Да. Вони жили практически в подвалі.

О.В.: І обустраювали підвал?

Н.: Там подвал обустроєний був. Саша і печку поставив, і кроваті поставив. Капітально. Уже й не стріляли, так вони ще жили в подвалі.

О.В.: Страшно було?

Н.: Да не то шо страшно, а то шо тапілося, дак там можна було. А в домі шо, в домі ж холодно.

О.В.: Холодно без газа, без світла, без води... А ще якщо опалення не пічне, то чим топити? Як ви вважаєте, ці маленькі діти будуть травмовані війною?

Н.: Ну тії, які тільки роділіся, то вони ше нічо не помнять, а вже такіє (як Даша – О.В.), то вони вже знають, шо такеє война. Уже отдельніє моменти будуть на всю жизнь.

О.В.: А плакали, чи дорослішали раніше?

N.: Та нічого, діти єсть діти. Не стріляють – і граються, стріляють – у подвал. У нас одна Дар'я тут була.

O.V.: А вона, ця дівчинка, гарно себе вела?

N.: Канешно. Нормально. Вона вже знала, як тільки стріляли, «скорей в подвал».

O.V.: А було таке, що хтось би, може, й хотів кудись виїхати, а йому не було куди?

N.: Канешно, було таке. І зразу ж таке було, що можна було виїзжать, а потом не могли виїхати.

O.V.: А ви тривогу не боялися?

N.: Так а шо їх бояться? Всьо равно як буде летєть, то буде. Да, Віка? У нас тривога не було. Їх розбомбили.

O.V.: А, може, ті, що не виїхали, відчували якусь заздрість до тих, хто виїхав? Може, спілкування змінилося?

N.: Ну, пока связь була, то ті, хто виїхав, і ми общаліся, так і званілі вони.

O.V.: Про що говорили?

N.: Та шо тут говорити... Стреляють? – Стреляють!

O.V.: «Держитесь»?

N.: Да. Крепісь. Буду. А шо робити.

O.V.: А у вас були такі родичі, які вам кожен день дзвонили?

N.: Пока связь була, так да. За день було, шо й не раз. А потом, як пропала связь, то племянніца то вообщє, куди только можна було обзванювала – як там тьотка? А тьотка нормально. Казав брат: «Да вона сільна, вона видержит». Я себе настроїла, шо всьо буде харашо.

O.V.: А це дуже допомагало, саме настрой?

N.: Канешно.

O.V.: А є такі люди, які панічили?

N.: Єсть.

O.V.: От розкажіть мені за таких.

N.: А вона в нас каже: «Я плачу й плачу», а я їй кажу: «Ну шо, воно тобі помагає тєє, шо ти плачєш». – «Та нє». – «Ну дак а чого ти плачєш?». – «Бо страшно». Таких багато.

O.V.: А були такі люди, що з розуму сходили?

N.: Ну, после войны багато людей заторможєні стали. Я й за собою замічаю. Я стала забуватися. Шось там тєє думаю згадати, думаю-думую, а потом і здумую. Совсім другіє, воно подействовало.

O.V.: А у вас є відчуття, що війна для вас закінчилася?

N.: Нєт.

O.V.: Чи є відчуття, що вони можуть другий раз піти?

N.: Щось буваєш ходиш, ходиш, шось робиш, і другий раз не знімаються руки, нічого не хочєтья робити. Война то ше не кончилася.

O.V.: А у вас пройшла переоцінка цінностей, що ви непогано жили? Що життя до війни було не таке вже й погане.

N.: Я ж хату не потеряла. А шо окна – та Бог з ними. То якось заделаєтья, то не страшно. Главное, шо стени осталися.

O.V.: Ну, знаєте, за мирним життям чи не шкодуєте?

N.: Жизнь іде. Але ж скільки дітей повбивали. У мене внучок один, дак дєд умер, ще перед войною, став взрослим. Та вже каже, я дров запася на всю зіму. Вже роздобув муки, то вони хлеб саміє пєклі. Тєсть там із кимось договорився, купили порося, уже й зарезалі, он уже став хозяйіном. Взрослий вже став. Совсім взрослий. Совсім по-другому думати став.

О.В.: Ще нам то аукнеться.

N.: Ого. Ше як ми то вичухаємо, отако розбітий город, попробуй його востанові. То шо я хочу сказать: ще у нас молодци, оператівно роблять все. Потіхоньку-потіхоньку – все востанавлюють.

О.В.: А прибирати приходили волонтери?

N.: У кого хати, дак самі витягували. А там вже, то, наведено, якась служба була. Бо машини були там.

О.В.: А ви вірите, що в результаті всього в наших дітей буде краще майбутнє? Що все буде вже краще?

N.: Не. Бо попробуй його все востановіть. Я думаю, шо лучшего не будет. Того, шо було до війни, уже не будет. Як после тої вайни (Другої світової – О.В.) все били люди голие-босие, і вони старалися шось робити. А сїчас же опять алїгархи.

О.В.: А те, що в Європу візьмуть?

N.: А шо та Європа дасть?!

О.В.: Ну, може, допоможе відбудувати все?

N.: Даром ніхто нам робіть то не буде. Со временем надо буде його возврещать. Ну, так вот, будуть онуки і правнуки його возврещать, тие долги всі.

О.В.: А ті люди, що в квартирах, дуже багато квартир постраждало?

N.: Канешно.

О.В.: А люди з квартир переселялися по хатам?

N.: До нас сюди ніхто не переселявся. А люди, от у Тані нашої подружка, вона, чоловік і дочка, всі згоріли в домі.

О.В.: Всі згоріли в домі на смерть?

N.: Да. Шо ж може бути лучшего... На пожаріщі нашли три черепа і одну косточку. Пошла мама уже, щоб похороніть, то кажуть 18 тисяч.

О.В.: Це в війну просили 18 тисяч?

N.: Да, це шостого марта тее случилось, а похоронілі только восьмого апреля. 18 тисяч. Вона каже: «В мене таких і грошей нема». Три чоловіка, три гроба. А вона й каже, шо ж в тие гроби ложить, як одна косточка і три черепа?! Ну, вобщем там вже їй помогли, так за 6 тисяч похоронілі. Так і то казала, шо гроб такий необбітий, шо только його у землю й вкинь.

О.В.: А вона з якогось другого району?

N.: Це моєї племянніци подружка. Вона жила коло музею Коцюбинського. Так ходілі, як було сорок дней, то вже на кладбіще, та похоронілі. А рядом могилка, то жєнщина подошла до неї, і питає: «А у вас одін человек похоронін?». А вона каже: «Нет, три». А та каже: «А в мене пять». Це на ЗАЗі як гохнуло, то це дочка цєї жєнщини, зять і троє внуков. Мальчіку – девять год і двое: девочка і мальчік блєзняшки по трі года. Все пятеро.

О.В.: І теж так згоріли?

N.: Да.

О.В.: Дуже люди горювали? Було таке, щоб аж дуже?

N.: Хто його знає. Я такого не чула.

О.В.: Але дуже багато людей побило?

N.: Да, да. Як стоялі за хлібом, в очередь дак грохнуло, 15 чоловік – на смерть і не знаю сколькось у больніцу.

О.В.: А це далеко від вас це було?

N.: Ось, на Доценка.

О.В.: Це недалеко?

N.: Да.

О.В.: То Ви знали, що гуртом не можна ходити вже?

N.: Нам теє не grazило, бо нам некуда було ходіть. Ми дома, і только віделі обстріли, бо вони там стоялі, і всьо ішло через нас.

О.В.: А чому в одних людей вікон нема, а в других є? Це вже нові вставили, чи просто не вибило?

N.: Не вибило. Кому повезло, кому нет. Отам перебитие все і все повикидало, а рядом – ні одного. Так і у мене так. У мене – все, а у Светки – ні одного. А в мене – 15 штук.

О.В.: Ого, 15 штук! У вас великий дім.

N.: Не дом, а курятник, гараж, сарай, і там ще посчитала – 15 окон.

О.В.: Це одне вікно коштує тисяч 5, вам його довго робити, хоча б в хаті, де ви живете.

N.: Та! Там іще так перезимую. А там буде відно. Там танк стояв, і хату бомбіло. І вони ж були у хаті, як вони вискочілі, хто його знає. Корову вбило, свиней повбивало, курей повбивало. Вони вискачілі живие. А калі вже после всього успакоїлося, вишли – по двору було 18 урвищ тих. Насчиталі. Асфальт той тоже весь перебитий. Корову убіло, свиней поубивало, а вона – ховайся.

О.В.: А це вона в місті з коровою? А де ж вона її пасла?

N.: Так у нас так тут же ж лут. У вайну дак корови ходілі по уліце. Хочеш – корова йде сама, хочеш – з тілям. Тікали, так покидалі. Так опитниє та пооткривалі, та повипускалі, і повтікали самі. А скатіна хаділа галодная і холодная.

О.В.: А як лікарня працювала у війну? В лікарню попадало?

N.: Так он в районную больницю попадало, разграміло роддом. Там тубдиспансер, вообщє там розваляний.

О.В.: А були люди, що вмирали, бо їм не надали допомоги своєчасно?

N.: Ну, канешно, канешно. От на углу, як гарело, була б вода, так би не пострадалі. Але води ж не було. Оце в сусіда мого баня горела. То вже тоді повтікали люди. А тоді вже було людей багато, то так розтягували і тушили вже, як маглі. А так якби вже после цього було, тут би вже нікого не було. Уже криши соседніх домов загорялися.

О.В.: А це так до сих пір ходять люди заряджати телефони до тих, в кого є розетки?

N.: Да.

О.В.: То ще світла нема в деяких, що це ходять так?

N.: У них, я не знаю, наверно і немає. Только у нас Вова був, телефони подзаряжав, у нього солнечниє батареї були. Дак він і подзаряжав.

О.В.: Ну, безплатно?

N.: Да, да.

О.В.: А може в когось були генератори?

N.: А в нас тут в одного був генератор, так він побув числа до пятнадцатого, да і тоже удрав. Уже й фанаріки можна було зарядіть. В мене фанарік такий, шо заряджався. Спасібо, шо хаділа на Урожайную, то подзаряділа. То вже у мене трі було фанаріка [...].

О.В.: Ваша мама ще жива?

N.: Да.

О.В.: І скільки їй років?

N.: 98.

О.В.: А мама як оце пережила?

N.: Ну, вона вже не бачить та й вже й недочуває.

О.В.: То вона з вами вдома жила?

N.: Не, вона там, в селе.

О.В.: І теж вона пережила війну?

Н.: Да. Їх обстрілювали. Це недалеко від них «гради» стояли. Це через село туди все «гради» летелі. Ну, вона ж..., зразу ще діти бегали в погреб, а потім не стали ніхто ходіть.

О.В.: А яке село в неї було?

Н.: Кашовка.

О.В.: Теж Чернігівський район?

Н.: Да, тут недалеко.

О.В.: А як же ж вона вижила? Що вона їла, як вона старенька? Хто їй помагав? Вона сама жила?

Н.: Чого ж вона сама? Невестка вже, брат умер. То осталася невестка і внучка, і двоє правнуков.

О.В.: І це вони всі були там у селі з дітьми?

Н.: Ну, там вже такі діти – 18 і 16 лет. Вони всі жили гуртом. Я ж кажу, Олег, той роздобув десь муки, і вона хлеба напекла. Вобщем вони нормально пережили.

О.В.: Але ж страшно. Вони ж молодих чоловіків могли вбивати, а дівчат гвалтувати.

Н.: Та... Оно, бідное дітя (Олег – *О.В.*), гроби робіло. Там багато кого повбивало і його однокласників, двох блезнецов. Шлі оні, і рускіє растрелялі їх. Так он робив гроби. Там ещю мужчіни два, і он їм помагав робить гроби.

О.В.: Це йому 18 років?

Н.: Да. Я ж кажу, рано став взрослим. Но у селі в нас, слава Богу, одна хата тольк згоріла. І то попри трасу, це об'їзна, як на Київ, бо мости ж позривали.

*Записано 14 травня 2022 р. у м. Чернігів. Респондентка N, 1943 р. нар.
Шифр експедиції: E1/Чернігів-2022 (14.05.2022 – 15.05.2022)*

“Now I Am a Child of War And a Grandmother of War...”: Testimony of Woman N From Chernihiv About Life in the Surrounded City (February 24 – April 2, 2022)

Abstract. The purpose of the study is to show the true history of survival of a person during the full-scale invasion of Russian Armed Forces on the Chernihiv region, occupation of Chernihiv oblast and siege of Chernihiv (February 24th – April 2nd, 2022). To achieve the goal, the method of interviewing of a female respondent of Bobrovytsia microrayon (с. Chernihiv) was used. The result of the research is a testimony of an eyewitness of active combatant operations, destruction, and reconstruction of the same city after its liberation. We have noticed such survival strategies in extreme conditions of life: outdated, sometimes forgotten home heating techniques, ways of preserving and cooking food, personal hygiene, leisure and the principles of neighbourly mutual aid. The lack of centralized water supply caused particular discomfort in life. Methods of collecting rainwater and using one mug for several needs, for example, personal hygiene, cleaning, watering poultry, are mentioned. Despite the difficult events experienced, the interviewed Chernihiv woman does not lose her optimism, makes plans to restore her house, and continues to grow vegetables.

Keywords: Russia's war against Ukraine 2014–2022, invasion, everyday life during extreme situations, strategies of survival, Chernihiv.

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Іван ЗУЛЯК

доктор історичних наук,
професор кафедри історії України, археології
та спеціальних галузей історичної науки,
Тернопільський національний педагогічний університет ім. В.Гнатюка
(Тернопіль, Україна), ivanzuljak@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3758-2019>

Андрій КЛІШ

доктор історичних наук,
професор кафедри історії України, археології
та спеціальних галузей історичної науки,
Тернопільський національний педагогічний університет ім. В.Гнатюка
(Тернопіль, Україна), klish_andriy@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6074-6064>

Використання російською армією транспортних комунікацій в умовах Першої світової війни (на прикладі Тернопільської губернії)

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.04.190>

УДК: 94:629(477.84:470)«1914/1017»

Анотація. Мета дослідження ґрунтується на аналізі використання російською окупаційною армією транспортних комунікацій у Тернопільській губернії в умовах Першої світової війни. **Методологія** базується на принципах історизму, системності, науковості, локальної історії, модерних теоретико-методологічних засадах, комплексному аналізу архівних джерел російських окупаційних військових структур і цивільних адміністрацій. **Наукова новизна.** Охарактеризовано використання російськими військами транспортних комунікацій у Тернопільській губернії під час Першої світової війни. **Висновки.** Використання російською окупаційною армією транспортних комунікацій у Тернопільській губернії в умовах Першої світової мало надзвичайно важливе значення, поєднуючи інтереси фронту й тилу, забезпечуючи масове перевезення військ, продовольства, фуражу, боєприпасів, вугілля тощо. Від злагодженої та дієвої транспортної інфраструктури залежало своєчасне задоволення потреб фронту, відповідно й результати бойових дій. Загалом усі транспортні комунікації перебували у задовільному стані, однак при масовому переміщенні обозів та артилерії, без постійного нагляду, вони виходили з ладу. У зв'язку з обмеженням контингенту дорожніх служб, не було змоги відремонтувати всі шляхи сполучення одночасно. Відновлювальні роботи проводили відповідні дорожні загони, військовополонені й місцеві жителі, контрольовані поліцією, на умовах кругової поруки. Залучення місцевого населення до підтримки комунікацій у належному стані призводило до зловживань як повітової, так і губернської влади, пов'язаних із кількістю працівників, обсягом виконаних робіт, виплатою коштів тощо.

Ключові слова: Перша світова війна, Тернопільська губернія, повітова влада, російська армія, транспортні комунікації, шляхи сполучення.

Шляхи сполучення, як важливий складник транспортної інфраструктури держави, завжди відіграватимуть визначне місце в поступі людської цивілізації, що обумовлює зацікавленість дослідників у вивченні цієї актуальної наукової проблематики. Особлива роль відводиться шляхам сполучення в умовах воєнного часу, зокрема використання їх російською окупаційною владою в Тернопільській губернії в період Першої світової війни. Це актуалізує вивчення проблем локальної історії й виокремлює краєзнавчий аспект крізь призму аналізу важливих подій Великої війни. Власне досліджувана доба, з одного боку, стала «переломною подією для світової історії, справжньою гранню між епохами, визначивши, по суті, подальший розвиток людської цивілізації», з іншого – «логічним завершенням суперечливих процесів “довгого”, в історичному вимірі, ХІХ ст.»¹.

Проблему використання російською окупаційною армією шляхів сполучення в Тернопільській губернії в умовах Першої світової війни, котра, без сумніву, має наукову новизну і практичне значення, попри значний пласт праць, присвячених бойовим діям, дослідники не вивчали й не аналізували. Тематично дотичними є праці українських фахівців. Зокрема публікації І.Толокньова² частково присвячені транспортним комунікаціям Австро-Угорщини на територіях, зайнятих російськими військами³. А.Хахлюк наводить лише статистичні дані про протяжність залізниць Наддніпрянщини, про робітників і службовців тощо⁴. І.Вергун аналізував повноваження службовців транспортної жандармерії залізниць українських губерній Російської імперії з питань транспортування військових вантажів, евакуації людей у тил у роки Першої світової війни⁵. Із російських авторів варто виокремити дослідження А.Васильєва, котрий побіжно описує організацію стратегічного військового управління у воєнний період⁶. М.Оськін, аналізуючи продовольче питання в Росії та забезпечення армії, звертає увагу на роль залізничного транспорту⁷.

Задекларована проблема дозволяє виявити основоположні закономірності внутрішніх процесів розвитку будь-якої держави, вичерпно охарактеризувати її соціально-економічний, військовий, а багато у чому політичний стан, організацію виробничого процесу тощо, позаяк залізничні комунікації відігравали вирішальну роль при здійсненні масових перевезень людей та вантажів, органічно поєднуючи інтереси фронту й тилу⁸. Бойові дії Першої світової війни залежали від мілітаризації господарства, вдосконалення виробництва, залізничного та автомобільного транспорту

¹ Реепт О., Ковальчук Т. Перша світова війна 1914–1918 рр.: український контекст // Краєзнавство. – 2014. – №3/4. – С.21–24.

² Толокньов І.В. Залізничний транспорт України в умовах Першої світової війни (серпень 1914 – лютий 1917 р.) // Вісник Київського університету: Історія. – Вип.42. – К., 1999. – С.16–18; Його ж. Залізниця України в добу гетьманату (травень – грудень 1918 р.) // Там само. – Вип.48. – К., 1999. – С.27–30; Його ж. Залізниця України в добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету: Історія. – Вип.2. – Вінниця. 2000. – С.79–84.

³ Толокньов І.В. Залізничний транспорт України в період Першої світової війни (1914–1918 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. – К., 2001. – С.4.

⁴ Хахлюк А. Залізничний комплекс України в роки Першої світової та громадянської воєн // Історія народного господарства та економічної думки України. – Вип.37/38. – К., 2005. – С.96–105.

⁵ Вергун С.І. ЖПУЗ українських губерній у роки Великої війни: організація евакуації й транспортування воєнних вантажів // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Вип.25. – К., 2016. – С.181–188.

⁶ Васильєв А.Н. Организация стратегического военного управления в ходе Первой мировой войны // Перша світова війна у військово-історичному вимірі (до 100-річчя події): Зб. мат. Міжнар. наук. форуму 26–28 червня 2014 р. – Л., 2014. – С.56–58.

⁷ Оськин М.В. Продовольственный вопрос в России и снабжение армии в период Первой мировой войны (июль 1914 – октябрь 1917): Дисс. ... д-ра ист. наук. – Москва, 2018. – С.210.

⁸ Толокньов І.В. Залізничний транспорт України в період Першої світової війни... – С.3.

тощо⁹. На думку деяких дослідників, саме залізниця становила основу мережі шляхів сполучення в умовах, коли на стан ґрунтових доріг суттєво впливали погодні умови¹⁰.

Будь-який військовий конфлікт вимагає злагодженої роботи всієї економіко-промислової системи, адже від продуктивності підприємств та від своєчасних поставок напряму залежать результати боїв. Держави Європейського континенту, котрі брали участь у протистоянні, повною мірою відчули на собі дестабілізаційні процеси в економічній та соціальній сферах, що призвело до криз усередині суспільства, а в Російській імперії – до революції та ліквідації самодержавства¹¹.

Для російської імперської системи були характерні етатизм, централізм, відсутність самоуправління територій, азіатський спосіб виробництва, абсолютна деспотична державна влада, що у завуальованій формі висувала претензії на світове панування та гегемонію, а також виправдовувала існуючі порядки й загарбницькі війни¹². Проте російський дослідник В.Миронов уважав, що причинами Першої світової війни став бурхливий розвиток західної цивілізації, стрімке зростання промислового, науково-технічного виробництва, що вимагало створення єдиного світового ринку, на який одночасно претендували провідні промислові й торгові держави світу, а також «зростання нерівності та дегуманізація всієї західної цивілізації»¹³. На думку О.Айрапетова, зовнішня політика Російської імперії напередодні Першої світової визначалася низкою причин, серед яких можна назвати прагнення контролювати чорноморські протоки, збереження рівноваги в Європі, боротьба з революцією й підтримка слов'янських визвольних рухів¹⁴. Натомість Державна дума вважала, що для того, аби «відігравати ту роль, яка належить Росії по праву, вона повинна мати сильну армію, а точніше найсильнішу за її сусідів, сильнішу не лише кількісно, але якісно»¹⁵.

Незадовільний стан шляхів сполучення яскраво ілюструє приклад Волинської губернії першої половини XIX ст.¹⁶ Один із російських авторів, аналізуючи транспортну структуру кінця позаминулого століття, писав, що посади чиновників на залізницю отримують протеже керівництва, які жодним чином не пов'язані з цією сферою діяльності¹⁷. Складність утримання сталевих магістралей передусім була пов'язана з тим, що Російська імперія переживала серйозну кризу, пов'язану з необхідністю впорядкування залізниць. За підрахунками, дефіцит фінансування сягав майже 2 млрд руб., тому що влада «зобов'язувала» платників податків утримувати навіть ті залізниця, які функціонували незадовільно або зовсім не діяли. І це при тому, що їх експлуатація мала б бути вигідною¹⁸.

Кардинально протилежна ситуація спостерігалася на Східній Галичині. Фінансова скрута внесла корективи в наміри відмовитися від державного будівництва й віденський уряд започаткував переговори з Товариством Північної залізниці цесаря Фердинанда про викуп ним наявних ліній та розбудову їх надалі до Львова¹⁹.

⁹ Васильев А.Н. Организация стратегического военного управления... – С.56.

¹⁰ Оськин М.В. Продовольственный вопрос в России и снабжение армии... – С.210.

¹¹ Вергун С.І. ЖПУЗ українських губерній у роки Великої війни... – С.182.

¹² Пасічник В.М. Російська імперська суспільна система: сутність, ознаки та етапи розвитку (злам XIX–XX ст.) // Перша світова війна у військово-історичному вимірі (до 100-річчя події). – С.89–91.

¹³ Миронов В.Б. Первая мировая война: Борьба миров. – Москва, 2014. – С.8.

¹⁴ Айрапетов О. Внешняя политика Российской империи (1801–1914). – Москва, 2006. – С.3.

¹⁵ Государственная дума: Четвёртый созыв: Стенографические отчёты 1914: Сессия вторая. – Ч.5. – Санкт-Петербург, 1914. – С.194.

¹⁶ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.via-regia.org/bibliothek/pdf/Vitrenko.Transport.formatiert.pdf>

¹⁷ Котлубай Л. Железнодорожный мир. – Санкт-Петербург, 1890. – С.3–4.

¹⁸ Шмукеер М.М. Финансы казённой сети железных дорог России в связи с бюджетом (1890–1913 г.) и очерк Восточно-Китайской железной дороги. – Вольск, 1918. – С.3.

¹⁹ Жалоба І.В. Інфраструктурна політика австрійського уряду на північному сході монархії в останній чверті XVIII – 60-х рр. XIX ст. (на прикладі шляхів сполучення). – Чернівці, 2004. – 520 с.

4 листопада 1861 р. відбулося відкриття відрізка Перемишль – Львів як частини залізниці Карла Людвіга. Саме вона стала першою магістраллю, що мала своє логічне продовження завдяки побудові ліній до Чернівців, Тернополя і Бродів²⁰. Галицькі лінії з провінційних перетворювалися на європейські колії, маючи на меті сполучення Півдня Росії із Західною Європою, Чорного моря – з Балтійським тощо²¹.

Залізниці були найбільш централізованою галуззю економіки. Довжина шести в межах України становила в 1915 р. 12 тис. км. Їх обслуговували близько 200 тис. службовців. Основний капітал залізниць дорівнював 1514 млн руб., а щорічний «чистий» прибуток – 135 млн руб.²² Характерною особливістю розвитку шляхів сполучення в Російській імперії стало те, що до появи залізничного транспорту не було розвинуто шосейних доріг, упорядкованих водних систем. Із початком Першої світової війни спостерігалася різка диспропорція між потребами у залізничному транспорті та можливостями держави в їх задоволенні. Аналогічна ситуація простежувалася й в експлуатації шосе²³. Особливо проблема, пов'язана із залізничним транспортом, загострилася 1915 р. (відступ російської армії, евакуація, масове біженство). Власне, це призвело до того, що низький довоєнний рівень підготовки залізничного транспорту зумовив кризу, з якою галузь не змогла впоратися²⁴.

Залізнична мережа Російської імперії поділялася на дві частини: шляхи сполучення Західного району (фронту) з часу оголошення загальної мобілізації передано до складу військово-польового управління; Східного району (тилу) залишалися у віданні міністерства шляхів сполучення. З початку війни й до 15 вересня 1915 р. транспортна інфраструктура фронту підпорядковувалася начальникові військових сполучень при штабі верховного головнокомандувача, на місцях – начальникам забезпечення фронтів, які виконували функції інтендантського відомства²⁵. Я.Букшпан уважав, що окрім поділу залізничної мережі на сферу компетенції військової та цивільної адміністрації, забезпечення перевезень для потреб армії, уряд жодних підготовчих заходів не запроваджував, фактично не був готовий до роботи в умовах війни²⁶. Проте російська влада намагалася подолати проблеми, пов'язані із залізничним транспортом, не шляхом удосконалення системи сполучень, а черговим розпорядженням із грифом «Таємно». Ідеться про «Правила підготовки залізниць до масових перевезень військ та їх виконання»²⁷.

У пояснювальній записці від 13 березня 1915 р. до кошторису витрат на поточний рік по Львівському округу шляхів сполучення зауважувалося, що територія Галичини поділяється на 12 ділянок (водні й шосейні шляхи), з яких лише на 9 зайнятих російською армією поширювалася юрисдикція згадуваної структури²⁸. На залізничне сполучення працювало за правилами російських транспортних комунікацій, нова влада намагалася встановити пряме сполучення з основними пунктами південно-західних залізниць Росії²⁹.

²⁰ Жалоба І. Сполучення Львова з Віднем: з історії залізниці Карла Людвіга // Краєзнавство. – 2011. – №4. – С.199–203.

²¹ Die ostgalizische Karl Ludwigs-Bahn // Wochenschrift für Volkswirtschaft und Statistik. – 1857. I. Bd. – S.330–335.

²² Халлюк А. Залізничний комплекс України в роки... – С.96.

²³ Васильев Н. Транспорт России в войне 1914–1918 гг. – Москва, 1939. – С.7–8.

²⁴ Хейвуд Э. Инженер революционной России: Юрий Владимирович Ломоносов (1876–1952) и железные дороги / Пер. с англ. – Москва, 2013. – С.167.

²⁵ Букшпан Я.М. Военно-хозяйственная политика: Формы и органы регулирования народного хозяйства за время мировой войны 1914–1918 гг. – Москва; Ленинград, 1929. – С.267–268.

²⁶ Там же.

²⁷ Державний архів Тернопільської обл. (далі – ДАТО). – Ф.308. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.2.

²⁸ Велика війна 1914–1918 рр. і Україна: У 2 кн. – Кн.2: Мовою документів і свідчень. – К., 2015. – С.259.

²⁹ Московська окупація Галичини 1914–1917 рр. за свідченнями сучасників. – Л., 2020. – С.50–51.

Відомо, що на 13 березня 1915 р. на Галичині, у відповідності зі статистикою часів Австро-Угорщини, функціонували різні типи шляхів сполучення (водні та шосейні), у тому числі крайові (3400 км), повітові (1755 км), гмінні 1-го розряду (2975 км). Усього 12 210 км, без урахування гмінних доріг 2-го розряду, що, зазвичай, були або ґрунтовими, або ж незначної протяжності³⁰. Проблема полягала в тому, що російська влада не мала достатньої інформації про шляхи сполучення, їх стан, кількість тощо. 14 грудня 1914 р. саме на це звертав увагу очільник Тернопільської губернії, розпорядившись, щоб керівники повітів подали до канцелярії необхідну інформацію, у тому числі й про шляхи сполучення³¹. За підрахунками авторів, із 16 повітів статистичні дані надійшли по 14³². Причому окремі з них лише після неодноразових звернень губернатора подали в лютому 1915 р.³³

Варто зауважити, що інформація щодо транспортної інфраструктури не була повною й систематизованою, що свідчило про формальний підхід окремих повітових керівників до справи її підготовки. В основному функціонували дороги державного, крайового, повітового, гмінного, сільського підпорядкування. Це були залізниці, шосе, водні, ґрунтові шляхи. Дороги 1-го класу утримувалися за рахунок крайового фонду, 2-го – повітовим коштом³⁴. У Тернопільській губернії проводився збір державного і крайового мита. Наприклад, шосейний збір у Борщівському повіті за червень 1915 р. складав 1140 руб. 63 коп.³⁵

Точно визначити кількість шляхів сполучення в Тернопільській губернії на основі архівних матеріалів неможливо. У звітах повітових начальників подавався лише напрямок дороги, а не її підпорядкування, стан тощо. Проте були повіти, де фіксувалася доволі повна інформація. Наприклад, на лютий 1915 р. в Тернопільському повіті стан доріг був задовільним. Протяжність шосе становила 38 верст, функціонували три основних напрямки – з Тернополя на Золочів, на Цебрів, на Теробовлю – Микулинці. Губернських шляхів було п'ять: Тернопіль – Підволочиськ через Романівку; Тернопіль – Збараж, кінцевий пункт Шляхтинці – Лозова; Тернопіль – Броди, кінцевий пункт Мшанець; Тернопіль – Бережани – Рогатин, кінцевий пункт Колясантівка при Великому Ходачкові; Смиківці – Ходачків – Купчинці, через Бережанський повіт до Покропивної Тернопільського повіту³⁶. Загалом протяжність ґрунтових шосейних доріг сягала 172 версти. Найважливіші з них: Тернопіль – Козівка, Сушин – Микулинці, Сушин – Чернилів-Мазовецький, Микулинці – Ладичин, Мишковичі – Лука Велика, Митниця – Скоморохи, Буцнів – Березовиця Велика, Драганівка – Забойки, Глибочок Великий – Кокутківці, Воробіївка – Цебрів, Івачів Дальний – Городище, Анківці – Чернихів, Плесківці – Курівці, Хоми – Березовиця Мала, Русанівка – Башківці – Шляхтинці³⁷.

Начальник Збараського повіту в рапорті від 2 червня 1915 р. доповідав губернаторові про те, що функціонували дороги крайового значення, такі, як Тернопіль – Збараж, Збараж – Підволочиськ, Залужжя – Березовиця; повітового Збараж – Буда Збараська. Натомість відсутні шляхи державного значення. Насправді ж інженери з округу шляхів сполучення повідомляли, що в повітовому

³⁰ Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – Кн.2. – С.259–260.

³¹ ДАТО. – Ф.322. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.2, 3–3 зв.

³² Там само. – Арк.7–8, 10 зв., 11, 17, 23–23 зв., 33–33 зв., 48, 50–50 зв., 65 зв., 73 зв. – 74, 83 зв., 95 зв., 97, 104 зв., 105–105 зв., 112 зв., 113, 118, 122 зв., 123–123 зв., 131–131 зв., 151.

³³ Там само. – Арк.7–8, 17.

³⁴ Там само. – Арк.23 зв.

³⁵ Там само. – Спр.86. – Арк.22–22 зв.

³⁶ Там само. – Спр.2. – Арк.122 зв. – 123.

³⁷ Там само. – Арк.123.

підпорядкуванні залишилося лише шосе Збараж – Тернопіль, позаяк інші крайові дороги не мали стратегічного значення³⁸.

Значну кількість російських військ перевозив усе ж залізничний транспорт. Так, 15–19 травня 1916 р. через станцію Чортків пройшли 15 ешелонів 44-го армійського корпусу³⁹. Командир 6-го легкого артилерійського дивізіону повідомляв коменданта Тернополя про те, що 29–30 вересня 1916 р. його підрозділ 4 ешелонами прибув до міста⁴⁰. За нашими підрахунками, через Чортків 1–2 січня 1917 р. прямували 15 військових ешелонів у складі 693 інтендантських і 1100 військових вагонів. Основні напрямки руху: Миколаїв, Перм, Вінниця, Житомир, Київ, Балаклія, Рівне, Кременчук, Кам'янець-Подільський, Херсон та ін.⁴¹

Російська адміністрація звертала увагу не тільки на залізничні шляхи, але й на шосейні дороги, особливо на їх стан у зимовий період. Так, військова влада повідомляла тернопільському губернаторові про те, що автомобільний загін головного ешелону штабу армії, який виїхав із Волочиська по шосе в напрямку Тернополя, після 15 верст через снігові заноси повернув назад. Зважаючи на «майбутній проїзд автомобіля командувача, це варто мати на увазі»⁴². Відтак поліцейський пристав у Волочиську отримав наказ особисто забезпечити проїзд воєначальника⁴³.

Певною проблемою в російській армії стали нещасні випадки. 27 жовтня 1914 р. тимчасовий військовий генерал-губернатор Галичини видав наказ №59 (оприлюднено 9 листопада) щодо дотримання визначених вимог. Із документом передбачалося ознайомити всіх водіїв та власників автомобілів⁴⁴.

Командувач арміями Південно-Західного фронту вказував очільникові Тернопільської губернії, що в районах перебування військ необхідно утримувати в доброму стані шосейні шляхи напрямків Волочиськ – Тернопіль – Бережани – Рогатин, Тернопіль – Чортків – Заліщики, Струсів – Бучач – Товсте, Бережани – Підгайці – Монастириськ – Нижнів, Монастириськ – Бучач, Підвисоке – Липиця – Буртшин – Войнилів – Надвірна, Рогатин – Галич – Станіслав, Журавно – Сивки – Галич; ґрунтові дороги Журавно – Совгайки – Радехів – Ходорів, Долина – Підгірки – Станіслав, Кроховиця – Рознажів – Лахівці – Станіслав – Тисмениця – Нижнів, Сільце – Устя-Зелене – Табориська⁴⁵. Усі вони загалом перебували у задовільному стані, однак при масовому проході обозів та артилерії без постійного нагляду зношувалися. Необхідно було відремонтувати мости, контролювати стан шосейних і ґрунтових доріг, приступати до ремонту безпосередньо після проходження військ, мости передавати під контроль поліції, яка забезпечувала їх охорону з числа місцевих жителів на умовах кругової поруки⁴⁶, залучати населення до прибирання снігу, щоб уможливити рух автомобілів⁴⁷.

Важливе місце в комунікації займало місто Гусятин, тож військова влада залучала військовополонених до виконання розвантажувально-навантажувальних робіт, до роботи в майстернях депо тощо. Зокрема комендант залізничної станції просив надати йому для розвантаження 30 вагонів – 200, для розвантаження снарядів – 15 «нижчих чинів»⁴⁸ та ін. Бранців, використовуваних на важких роботах, слід було

³⁸ Там само. – Спр.86. – Арк.2–2 зв.

³⁹ Там само. – Ф.308. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.14.

⁴⁰ Там само. – Ф.302. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.16.

⁴¹ Там само. – Ф.308. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.3.

⁴² Там само. – Ф.322. – Оп.1. – Спр.74. – Арк.1.

⁴³ Там само. – Арк.2.

⁴⁴ Там само. – Спр.1. – Арк.172–173.

⁴⁵ Там само. – Ф.322. – Оп.1. – Спр.74. – Арк.28, 61.

⁴⁶ Там само. – Арк.28–28 зв., 35–35 зв.

⁴⁷ Там само. – Арк.27–27 зв.

⁴⁸ Там само. – Ф.308. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.12, 31.

забезпечувати повноцінним харчуванням. Особливо це стосувалося праці в майстернях депо. Тому начальник 15-ї дільниці станції Гусятин просив «на посилення харчування» виділити з авансових сум для 20 осіб добові в розмірі 25 коп.⁴⁹ Загалом на зазначеній станції трудилися понад 300 полонених, що залежало від виконуваних робіт. Так, для навантаження 20 платформ соломною залучалося 180 людей⁵⁰. Із жовтня 1916 р. щоденно збільшувався обсяг надходження вантажів (до 40–50 вагонів), що вимагало більшої кількості робочої сили⁵¹. Наприклад, на 12 серпня 1916 р. до складу 6-ї роти 20-го дорожнього батальйону належали 238 полонених⁵², на 11 вересня – 208⁵³, на 29 вересня – 239⁵⁴, на 11 жовтня – 139⁵⁵.

Імовірно бранців, яких використовували для розвантажувально-навантажувальних робіт на станції Гусятин, окупаційна влада намагалася залучати й до інших видів праці. Про це свідчить наказ стройової частини від 26 серпня 1916 р. щодо доведення до відома командира 6-ї роти 20-го дорожнього робочого батальйону про те, що на час виконання завдань на місцевій станції військовополонені підпорядковуються її начальникові, в усіх інших випадках – командирів роти на загальних підставах⁵⁶. У відповідності з розпорядженням управління залізниць Галичини й Буковини від 7 лютого 1917 р., станції мали забезпечити обслуговування до 1 тис. вагонів. Зокрема фронтові станційні пункти в Тернополі, Монастирській і Коломиї – по 200 кожен⁵⁷.

Командувач арміями Південно-Західного фронту наказував підтримувати у доброму стані напрямок Рогатин – Галич, особливо з огляду на масовий рух обозів та артилерії. Розчищенню від снігу підлягало шосе Тернопіль – Бережани – Підвисоке – Бурштин – Галич – Станіслав⁵⁸. Окупаційна влада повідомляла, що автомобіль із Галича зумів проїхати лише 3 версти, тому що шлях заметений. Необхідно було розчистити шосе Волочиськ – Тернопіль – Бережани – Підвисоке – Бурштин – Галич – Станіслав⁵⁹. Помічник начальника Скалатського повіту рапортував керівникові Тернопільської губернії про те, що шосе Волочиськ – Тернопіль у підвідомчих межах очищене від снігу. Безперешкодно проїхали машини автороти, Червоного Хреста, натомість артилерійські частини – з деякими труднощами. У зв'язку з ускладненням погодних умов очищення від снігу на шосе призупинено, але згодом буде відновлено⁶⁰. Губернатор повідомляв начальникові Бережанського повіту про те, що очищення шосе від снігу в напрямку Тернопіль – Бережани покладено на інженера Войцеховського та його помічника техніка Павлова; Бережани – Підвисоке – Бурштин – на Криштовича; Бурштин – Галич – Станіслав – на Лапинського⁶¹. Звертався до начальника шосейних шляхів Галичини для залучення інженера з метою розчищення напрямку Тернопіль – Чортків – Заліщики⁶².

Штаб Південно-Західного фронту зобов'язав начальника Тернопільської губернії розпочати розчистку шосе в напрямку Тернопіль – Підвисоке – Бережани –

⁴⁹ Там само. – Арк.150.

⁵⁰ Там само. – Арк.75.

⁵¹ Там само. – Арк.160.

⁵² Там само. – Арк.11.

⁵³ Там само. – Арк.91.

⁵⁴ Там само. – Арк.138.

⁵⁵ Там само. – Арк.186.

⁵⁶ Там само. – Арк.111.

⁵⁷ Там само. – Спр.5. – Арк.16–16 зв.

⁵⁸ Там само. – Ф.322. – Оп.1. – Спр.74. – Арк.30, 32–34.

⁵⁹ Там само. – Арк.43–44, 45–45 зв., 49.

⁶⁰ Там само. – Арк.63.

⁶¹ Там само. – Арк.65–66, 69, 72–72 зв.

⁶² Там само. – Арк.68.

Галич, адже офіцер, відряджений у Станіслав, повідомляв, що відрізок шляху Тернопіль – Плотича лише тимчасово придатний для руху легкових автомобілів («найбільш складна ділянка шляху розчищається до щебеню селянами, зібраними за 30 верст, буде придатна для руху не пізніше вечора. Інші ділянки шосе вимагають постійних і безперервних робіт розчищення їх від снігу на ширину дороги»). На ділянці в Куржанах розчищено лише вузьку частину дороги⁶³. 27 лютого 1915 р. від начальника Богородчанського повіту губернатор вимагав відрядити техніків із ремонту мостів у Бистриці, Лісці, Старих Богородчанах. Для розчищення шляху Тернопіль – Заліщики – Бучач влада залучала населення, включно з євреями⁶⁴. Так, у с. Пасічна сапери були змушені підірвати міст, щоб його повністю не пошкодила крига. Відновлення вимагало 5–6 днів. Рух військ відбувався через два тимчасових мости, які з приходом весни руйнувалися. На схід від Станіслава, у напрямку Тисмениці, також було підірвано міст завширшки 60 сажнів. Його відновлення тривало місяць⁶⁵.

Із метою забезпечення безперешкодного перевезення військ, очільник Тернопільської губернії зобов'язував начальників Чортківського, Бучацького, Терехівського, Заліщицького, Бережанського й Гусятинського повітів привести шляхи сполучення до нормального стану⁶⁶. У телеграмі йшлося про те, що санну дорогу Заліщики – Чортків розчищено у зв'язку з рухом військових обозів. У зв'язку зі снігопадом залучалися 20 стражників і 4 урядники під керівництвом помічника начальника Чортківського повіту⁶⁷. На 18 лютого 1915 р. дороги в Бучацькому повіті розчищено від снігу і придатні для руху військ⁶⁸.

Окрім того, військових турбували мости й переправи. Зокрема начальник штабу армії Південно-Західного фронту цікавився станом мосту в Калуському повіті. Оскільки він був непридатний для проїзду, місцева адміністрація повідомляла, що міст будується інженером водних і шосейних шляхів Северуковим і «буде готовий для використання найближчим часом»⁶⁹. 19 лютого 1915 р. штаб фронту запитував начальників Заліщицького, Тлумацького, Чортківського, Бережанського, Підгаєцького, Станіславського повітів щодо стану мостів та переправ⁷⁰. Від очільників Гусятинського і Збаразького повітів вимагалася інформація про населені пункти, де є мости, переправи, в якому вони стані, коли будуть відремонтовані⁷¹. Так, чортківський повітовий начальник повідомляв канцелярію губернатора, що мости у Чорткові, Ягільниці, Улашківцях, Давидківцях і на 4-му кілометрі від Чорткова до Білобожниці у справному стані⁷².

20 лютого 1915 р. начальник Терехівського повіту доповідав у губернську канцелярію, що на шляху від Тернополя до Копичинець діяв міст у с. Кровинка, два невеликих мости в Терехівці та Плебанівці, на шляху в Бучач, у Струсові, два мости на шляху до Скалата, два в Янові тощо. Усі придатні до використання⁷³. У межах Бучацького повіту до початку бойових дій діяли переправи через Дністер у с. Острів і прикордонному с. Лука. У Городенківському повіті переправи знищено австро-угорськими військами, які досі не відновлено, тому що ці села

⁶³ Там само. – Арк.76–78.

⁶⁴ Там само. – Арк.75, 80–81, 106.

⁶⁵ Там само. – Арк.91.

⁶⁶ Там само. – Арк.3–5.

⁶⁷ Там само. – Арк.8.

⁶⁸ Там само. – Арк.9.

⁶⁹ Там само. – Арк.10–10 зв.

⁷⁰ Там само. – Арк.12–15.

⁷¹ Там само. – Арк.16–17.

⁷² Там само. – Арк.19.

⁷³ Там само. – Арк.20.

обстрілювала ворожа артилерія⁷⁴. У Бережанському повіті функціонували в напрямках Бережани – Тернопіль – чотири мости, Бережани – Підгайці, на Потутори, Бережани – Рогатин – по три, із міста на станцію – два мости. Усі на той час справні⁷⁵. 26 лютого 1915 р. очільник Збараського повіту в повідомленні під грифом «Таємно» повідомляв губернаторові, що на шосейному шляху зі Збаража на Волочиськ функціонував великий дерев'яний міст на кам'яній основі у Збаражі, аналогічний збережено у с. Медині, невеликий дерев'яний міст на кам'яній основі діяв у Скориках. У напрямку зі Збаража на Броди – невеликий дерев'яний міст на кам'яній основі збережено у селах Новики та Іванчани. На шосейному шляху Збараж – Тернопіль – великий дерев'яний міст на кам'яній основі у Збаражі й Чернихівцях. Усі в доброму стані. Окрім того, на шосейних і ґрунтових дорогах функціонували невеликі бетоновані мости, канали для відведення весняної води тощо⁷⁶.

2 березня 1915 р. командування Південно-Західного фронту повідомляло керівникові Тернопільської губернії про стан переправ. Зокрема через річку Бистрицю в районі Станіслава, через залізничний міст біля с. Книшин – не придатні для руху колісного транспорту; міст на шосе у районі с. Пасічна підірвано, розрив сягає 30 сажнів, рух можливий через 5–6 днів; інші мости не придатні для руху військ⁷⁷. 11 березня 1915 р. начальник Скалатського повіту повідомляв губернатору, що в напрямку Підволочиськ – Тернопіль є такі мости: Підволочиськ – Кам'янка – 6, Кам'янка – 1, Кам'янка – Романове – 5, Волочиськ – Підволочиськ – 3. Загальна протяжність шосе Підволочиськ – Романове Село (Тернопільський повіт) становить 22 км. Усі мости не придатні для руху військового транспорту. Мости через р. Збруч, із Волочиська в Підволочиськ вимагали незначного ремонту. Окрім того через Збруч діяли три мости в Тарноруді, один у Калгарівці (дорога з Сатанова). Вони придатні до використання⁷⁸.

Для виконання дорожніх робіт у Тернопіль було відряджено чотири дорожніх загони під керівництвом інженера Ульянова. Кожен складався з інженера, техника, чотирьох десятників, було також до тридцяти підвід⁷⁹. Загони призначалися для ремонту мостів безпосередньо після проходження військ. Кожен підпорядковувався управлінню командирів корпусів, які визначали перелік виконуваних робіт. Із часом, після формування тилових частин, ці загони переводили в тил⁸⁰. 14 вересня 1916 р. канцелярія тернопільського губернатора повідомляла начальників Борщівського, Бучацького, Тернопільського, Чортківського, Скалатського, Збараського, Терехівського, Гусятинського повітів про надсилання копій документів виконаних дорожніх робіт, залучення кількості робітників і гужового транспорту⁸¹. Однак не всі змогли виконати розпорядження губернатора й подати необхідну інформацію. Зокрема начальник Чортківського повіту штабс-ротмістр Давидов повідомляв канцелярію про складність копіювання списків осіб, залучених до виконання робіт, тому що необхідні дані зберігалися в керівників дорожніх загонів⁸². Із виконанням розпорядження губернатора виникали певні труднощі, тому що навіть на 23 вересня Тернопільський, Борщівський, Бучацький, Чортківський, Скалатський, Збараський, Терехівський,

⁷⁴ Там само. – Арк.21–21 зв.

⁷⁵ Там само. – Арк.23.

⁷⁶ Там само. – Арк.24–24 зв.

⁷⁷ Там само. – Арк.93–93 зв.

⁷⁸ Там само. – Арк.95–95 зв.

⁷⁹ Там само. – Арк.120.

⁸⁰ Там само. – Арк.96, 99–100.

⁸¹ Там само. – Спр.164. – Арк.3.

⁸² Там само. – Арк.4.

Гусятинський повіті так і не надіслали копії розписок щодо кількості робочої сили й гужового транспорту⁸³. Натомість керівник Тернопільського повіту 19 жовтня подав загальним списком інформацію про виконані роботи, кількість залучених робітників, гужового транспорту, без підписів відповідальних осіб – керівників дорожніх загонів, виконавців тощо⁸⁴. Помічник начальника управління діловодства Бучацького повіту також подав дані у форматі таблиці без відповідних підписів⁸⁵. Натомість збереглися копії розписок, подані від імені, наприклад, начальника 64-го дорожнього загону в районі армій Південно-Західного фронту від 23 березня 1916 р. про отримання від очільника 3-ї ділянки шляхів сполучення Шимкова двадцяти одиниць гужового транспорту за підписом старшого техника цього загону Шитикова⁸⁶.

Начальник Скалатського повіту відмовився подавати необхідну інформацію, мотивуючи це тим, що основною причиною відсутності списку осіб, залучених до виконання дорожніх робіт, та одиниць гужового транспорту було те, що доволі часто комплектування відбувалося десятниками і стражниками самостійно, без відома не лише його, але й поліції, в'їтів, тож такі факти документально підтвердити неможливо. Адміністрація повіту просила губернатора, щоб він вплинув на очільника 76-го дорожнього загону про надсилання ним списку на 500 осіб і 170 підвід, залучених до виконання ремонтних робіт⁸⁷.

Уважаємо, що відмова виконувати розпорядження губернатора й надсилати детальну звітну інформацію пов'язувалася зі зловживаннями повітових органів влади та виконавців робіт, виплатою залученому місцевому населенню грошових коштів тощо. Про такі факти свідчить копія звернення жителя Великих Гнилиць Й.Плиса до старшого діловода управління начальника інженерів 8-ї армії капітана Мойсеева, що урядник Кошляківської ділянки заборгував йому кошти в розмірі 60 руб. Після цього означену суму за присутності в'їта села і представника повітової ради землеробів І.Соханека було виплачено⁸⁸. Можна припустити, що це єдиний випадок, зафіксований органами влади, про виплату грошової винагороди за виконання певних робіт.

За нашими підрахунками, у Скалатському повіті впродовж 30 червня – 20 вересня 1916 р. спостерігалася така ситуація. Залучено 30 червня 2006 осіб, 100 підвід; 31 червня – 614 і 33; 18 серпня – 1485 та 148; 21 серпня – 392 й 31; 26 серпня – 542 і 93; 27 серпня – 64 та 2; 8 вересня – 72 й 6; 9 вересня – 134 і 12; 12 вересня – 118 та 12; 19 вересня – 28 й 4. Усього 4094 особи, 335 підвід⁸⁹. Так, у розпорядження полковника Коханова виділено на 27 липня 1916 р. 376 військовозобов'язаних чоловіків із Тереховлянського повіту. Із с. Могильниця – 26 чол., с. Романівка – 37 чол., 10 жін.; 105 осіб для 43-го саперного батальйону. 30 липня того року – 462 чол., із с. Зубова – 24 особи для риття окопів. 12 серпня – 503 чол.⁹⁰ Для капітана Штедінга (серпень 1916 р.) залучено 458 чол. Окрім того, для укріплення позицій російської армії мобілізовано 404 чол.⁹¹

На вересень 1916 р. в Тереховлянському повіті працювали десять дорожніх загонів (92-й, 30-й, 67-й, 74-й) і ще шість полковника Коханова й капітана Штедінга⁹².

⁸³ Там само. – Арк.99.

⁸⁴ Там само. – Арк.107–117 зв.

⁸⁵ Там само. – Арк.137.

⁸⁶ Там само. – Арк.141.

⁸⁷ Там само. – Арк.5–5 зв., 6–6 зв.

⁸⁸ Там само. – Арк.236.

⁸⁹ Там само. – Арк.8.

⁹⁰ Там само. – Арк.38 зв.

⁹¹ Там само. – Арк.40 зв.

⁹² Там само. – Арк.37.

Наприклад, 92-й загін дорожніх робіт упродовж 5–6 серпня залучив до ремонту шляхів сполучення 468 осіб, 188 підвід, з них із с. Кровинка – 36 осіб, 7 підвід⁹³. Для потреб 30-го загону у серпні 1916 р. виділено із дев'яти сіл Тербовлянського повіту 700 жителів і 200 підвід. За нашими підрахунками – 637 осіб, 205 підвід⁹⁴. Аналіз архівних матеріалів свідчить про те, що до робіт залучали й підлітків. Зокрема таких було 18⁹⁵. Частими були факти втрати інформації⁹⁶.

За нашими підрахунками, для 67-го дорожнього загону у серпні 1916 р. виділено 455 осіб, 139 підвід, із них 6 парокінних⁹⁷; 47-го загону (вересень) – 74 підводи⁹⁸; 74-го загону – 608 осіб та 122 підводи⁹⁹; 6-й загін (серпень) – 109 підвід¹⁰⁰. У Збаразькому повіті місцеве населення в кількості 1822 особи й 535 підвід залучалося до участі у 7-му, 69-му, 76-му дорожніх загонах, із них 85 людей і 32 підводи – на окопні роботи. Керівник 76-го загону скаржився губернаторові на начальника згаданого повіту, що він не забезпечив достатню кількість робочої сили й реманенту¹⁰¹.

Із метою забезпечення громадського порядку під час ремонту шляхів сполучення окупаційна влада у Збаразькому повіті на ділянці Романове Село – Ступки «вигнала селян» за допомогою поліції. Зокрема до робіт залучили 181 пішого працівника, 88 кінних¹⁰². У Бучацькому повіті функціонував 64-й дорожній загін, до ремонту залучено 97 пар- та 2 однокінних підводи¹⁰³. У гміні Чернихівці для ремонту шосе Тернопіль – Смиківці 18–26 вересня 1916 р. залучено 65 осіб, із них 44 чол., 15 жін., 6 підлітків, а також 30 підвід¹⁰⁴.

Урядник 3-ї ділянки Вільчинський доповідав начальникові Скалатського повіту, що він передав 23-му дорожньому загону без розписки 89 піших працівників, 54 підводи; 35-му загону, відповідно, 350 і 150; 90-му – 80 та 35¹⁰⁵.

9 березня 1915 р. штаб армій Південно-Західного фронту повідомляв про те, що мости через р. Восушка у селах Городище і Плотича після проходження військ виявилися непридатними для подальшого використання. Для їх ремонту необхідно відрядити техніка, інакше це може «шкідливо відбитися на бойових діях військ армії»¹⁰⁶. 11 березня інженер, який інспектував дорогу Тернопіль – Станіслав, доповідав, що відрізок шляху Плотича – Козова не розчищений від снігу на п'яти ділянках на 100 сажнів. Відрізок Підвисоке – Рогатин непридатний для руху автомобілів. Дорога Козова – Тернопіль розчищена завширшки 2 сажні. Весь напрямок якщо подекуди й розчищено від снігу, але не від багнуки¹⁰⁷.

6 березня 1915 р. начальник Бережанського повіту в рапорті очільникові Тернопільської губернії вказував на необхідність негайного ремонту мостів у с. Городище, про що він доповідав начальнику Дністровського відділення Київського округу шляхів сполучення¹⁰⁸. Шосе Львів – Тернопіль на окремих ділянках зазнало

⁹³ Там само. – Арк.38.

⁹⁴ Там само. – Арк.39–39 зв.

⁹⁵ Там само. – Арк.39.

⁹⁶ Там само. – Арк.39 зв.

⁹⁷ Там само. – Арк.40.

⁹⁸ Там само. – Арк.40 зв.

⁹⁹ Там само. – Арк.41–41 зв.

¹⁰⁰ Там само. – Арк.42.

¹⁰¹ Там само. – Арк.47–47 зв., 48–48 зв.

¹⁰² Там само. – Арк.49.

¹⁰³ Там само. – Арк.52–53.

¹⁰⁴ Там само. – Арк.61–61 зв.

¹⁰⁵ Там само. – Арк.94.

¹⁰⁶ Там само. – Спр.74. – Арк.107–108.

¹⁰⁷ Там само. – Арк.110.

¹⁰⁸ Там само. – Арк.112.

серйозних ушкоджень покриття, тому автомобілі «проходять із трудом». У 3 верстах від Озерної суцільні ями. Відрізок Озерна – Зборів обледенів, причому під льодом утворилися ями завглибшки 1 аршин. На шляху Зборів – Золочів – Львів «багнука суцільна». На шосе утворилися глибокі колії¹⁰⁹. Під час танення снігу й руху військових обозів практично всі мости на Східній Галичині було зруйновано. У зв'язку з обмеженням контингенту дорожніх служб не було змоги відремонтувати їх одночасно. До ремонту залучали інженерів Лапинського в Бережанах, Чернишенка в Бурштині, Войцеховського і Старицького в Тернополі¹¹⁰.

24 березня 1915 р. начальник Борщівського повіту в рапорті губернаторові повідомляв, що прибув загін 9-го залізничного батальйону і приступив до ремонту й розчищення лінії Вигнанка – Іване-Пусте та до ремонту паровозів у Борщеві. Рух мав відновитися за декілька днів¹¹¹.

Очільник Бережанського повіту доповідав у губернську канцелярію, що мости у селах Городище і Плотича не ремонтуються. Етапний комендант вимагав негайно приступити до робіт. Користуючись присутністю в Бережанах начальника ділянки інженера Лапинського, йому повідомлено про цю вимогу¹¹². 14 квітня 1915 р. подільський губернатор інформував тернопільського про те, що командир 33-го корпусу просив негайно розпорядитися щодо ремонту доріг на напрямках Чортків – Бережани – Борщів – Кривче – Іване-Пусте – Устя – Мельниця-Подільська – Кудринці, Мельниця-Подільська – Окопи, Борщів – Касперівці¹¹³.

Окрім ремонтних на шосейних і залізничних шляхах окупаційна влада залучала місцеве населення до виконання так званих «воєнних робіт» у районах бойових дій армій Південно-Західного фронту, тобто укріплення позицій, будівництво доріг, ремонт шосе Підволочиськ – Збараж, Збараж – Тернопіль, перевезення дров тощо¹¹⁴. Начальник Збараського повіту рапортував тернопільському губернаторові про використання робочої сили й гужового транспорту 19–25 червня 1916 р.¹¹⁵ Як свідчить аналіз архівних матеріалів, згадувані роботи проводилися ще з 21 березня, 26–27 травня, 1, 5, 7, 13 червня того року. Тобто як повітова, так і губернська влада свідомо зловживала своїм службовим становищем, залучаючи місцеве населення до виконання запланованих робіт, тим самим економлячи фінансові ресурси. Загалом залучалося 3599 чол., 1990 жін., 1014 підлітків, 4330 одиниць гужового транспорту¹¹⁶.

Фактично роботи виконувалися впродовж двох днів. Наприклад, 19 червня залучено лише 75 підвід, 21 червня – 756 чол., 1058 жін., 541 підлітка, 624 підводи. За нашими підрахунками, «економія» ресурсів становила – 2846 чол., 932 жін., 473 підлітка, 3526 одиниць гужового транспорту¹¹⁷. У Тернопільському повіті з 53 сіл залучалося до виконання військових повинностей 11 760 чол., 17 225 жінок, 28 541 підліток, 1890 возів. Причому з них працездатними були 6826 чол., 9664 жін.¹¹⁸

Звичайно, що залучення такої значної кількості місцевого населення для виконання повинностей на користь окупаційної армії негативно відбивалося на проведенні жнив, про що 7 липня 1916 р. губернаторові рапортував начальник Збараського

¹⁰⁹ Там само. – Арк.115–115 зв.

¹¹⁰ Там само. – Арк.118.

¹¹¹ Там само. – Арк.129.

¹¹² Там само. – Арк.132–132 зв.

¹¹³ Там само. – Арк.131.

¹¹⁴ Там само. – Спр.165. – Арк.2 зв.

¹¹⁵ Там само. – Спр.165. – Арк.1.

¹¹⁶ Там само. – Арк.2–2 зв.

¹¹⁷ Там само.

¹¹⁸ Там само. – Арк.5–11.

повіту. Складні погодні умови також не сприяли вчасному збиранню врожаю селянами, йшлося про бажання «звільнити населення від примусових робіт на час жнив»¹¹⁹. Губернатор повідомляв начальнику Гусятинського повіту, що на окреслених територіях проживало 59 136 осіб, із них працездатних 21 157, у власності було 2542 одиниці гужового транспорту. Упродовж 26 червня – 2 липня 1916 р. до виконання зазначених робіт приступало лише 7847 селян, 3689 возів, одночасно працювали не більше 1024 чол., 1160 підвід, тому селян від повинностей не звільнятимуть¹²⁰. За нашими даними, у Гусятинському повіті 26 червня – 2 липня 1916 р. залучено до виконання аналогічних робіт 2582 чол., 2089 жін., 797 підлітків, 1214 одиниць гужового транспорту¹²¹. Згідно з даними на листопад 1916 р., у згаданому повіті проживали 79 043 людини¹²².

Транспортні комунікації в Тернопільській губернії мали надзвичайно важливе значення для російської армії, поєднуючи фронт і тил, забезпечуючи перевезення військ, продовольства, фуражу, боєприпасів, вугілля тощо. Від початку війни й до 15 вересня 1915 р. транспортна інфраструктура фронту підпорядковувалася начальникові військових сполучень при штабі верховного головнокомандувача, на місцях – начальникам забезпечення фронтів, які виконували функції інтендантського відомства. Значна кількість російських військ перевозилася залізницею – найбільш ефективним на той час видом транспорту. У Тернопільській губернії функціонували станції двох типів – фронтового й тилового призначення. За підпорядкуванням транспортні комунікації поділялися на державні, крайові, повітові, гмінні, сільські. Загалом усі перебували у задовільному стані, однак при масовому проходженні обозів та артилерії швидко зношувалися. Необхідно було вчасно ремонтувати мости, контролювати стан залізничних, шосейних і ґрунтових доріг, переправ тощо. У зв'язку з обмеженням контингенту дорожніх служб не було змоги відремонтувати все одночасно. Ремонтні роботи проводилися силами дорожніх загонів, військовополонених і місцевих жителів на умовах кругової поруки, яких контролювала поліція. З одного боку, залучення населення до підтримки транспортних комунікацій у належному стані призводило до зловживань повітової й губернської влад, пов'язаних з обліком людей, обсягами виконаних робіт, виплатою коштів тощо, з іншого – виконання повинностей на користь армії негативно відбивалося на проведенні сільськогосподарських робіт.

REFERENCES

1. Ajrapetov, O. (2006). *Vnesnnaia politika Rossijskoj imperii (1801–1914)*. Moskva. [in Russian].
2. Khakhliuk, A. (2005). Zaliznychnyi kompleks Ukrainy v roky Pershoi svitovoi ta hromadianskoj voien. *Istoriia narodnogo hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy*, 37-38, 96–105. [in Ukrainian].
3. Khejvud, E. (2013). *Inzbenner revoliutsionnoj Rossii: Yurij Vladimirovich Lomonosov (1876–1952) i zbeleznye dorogi*. Moskva. [in Russian].
4. Mironov, V.B. (2014). *Pervaa mirovaia vojna: Borba mirov*. Moskva. [in Russian].
5. Oskin, M.V. (2018). *Prodovolstvennyj vopros v Rossii i snabzhenie armii v period Pervoj mirovoj vojny (tyul 1914 – oktiabr 1917)*. Moskva. [in Russian].
6. Reient, O., Kovalchuk, T. (2014). Persha svitova viina 1914–1918 rr.: ukrainskyi kontekst. *Kraieznavstvo*, 3/4, 21–24. [in Ukrainian].

¹¹⁹ Там само. – Арк.24–24 зв.

¹²⁰ Там само. – Арк.25.

¹²¹ Там само. – Арк.22–23.

¹²² Там само. – Спр.2. – Арк.27–28.

7. Toloknov, I.V. (1999). Zaliznychnyi transport Ukrainy v umovakh Pershoi svitovoi viiny (serpen 1914 – liutyi 1917 rr.). *Visnyk Kyivskoho universytetu: Istorii*, 42, 16–18. [in Ukrainian].
8. Toloknov, I.V. (1999). Zaliznytsi Ukrainy v dobu hetmanatu (traven – hruden 1918 r.). *Visnyk Kyivskoho universytetu: Istorii*, 48, 27–30. [in Ukrainian].
9. Toloknov, I.V. (2000). Zaliznytsi Ukrainy v dobu Tsentralnoi Rady (berezen 1917 – kviten 1918 rr.). *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu: Istorii*, 2, 79–84. [in Ukrainian].
10. Toloknov, I.V. (2001). *Zaliznychnyi transport Ukrainy v period Pershoi svitovoi viiny (1914–1918 rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Vasyliiev, A.N. (2014). Organizatsiia strategicheskogo voennogo upravleniia v khode Pervoi mirovoj vojny. *Persha svitova viina u viiskovo-istorychnomu vymiri (do 100-ricchchia podii)*, 56–58. Lviv. [in Ukrainian].
12. Verhun, S.I. (2015). ZhPUZ ukrainskykh hubernii u roky velykoi viiny: orhanizatsiia evakuatsii i transportuvanniia voiennykh vantziv. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatky XX st.*, 25, 181–188. [in Ukrainian].
13. Zhaloba, I. (2011). Spoluchennia Lvova z Vidnem: z istorii zaliznytsi Karla Liudviga. *Kraieznavstvo*, 4, 199–203. [in Ukrainian].
14. Zhaloba, I.V. (2004). *Infrastrukturna polityka avstriiskoho uriadu na pivnichnomu shkodi monarkhii v ostannii chverti XVIII – 60-ky rr. XIX st. (na prykladi sbliakviv spoluchennia)*. Chernivtsi. [in Ukrainian].

Ivan ZULIAK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Professor at Department of History of Ukraine, Archaeology
and Special Branches of Historical Sciences,
Ternopil V.Hnatiuk National Pedagogical University
(Ternopil, Ukraine), ivanzuljak@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3758-2019>

Andrii KLISH

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Professor at Department of History of Ukraine, Archaeology
and Special Branches of Historical Sciences,
Ternopil V.Hnatiuk National Pedagogical University
(Ternopil, Ukraine), klish_andriy@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6074-6064>

The Use of Transport Communications by the Russian Army in the World War I (On the Example of Ternopil Province)

Abstract. The aim of the study is based on the analysis of the use of transport communications in the Ternopil province by the Russian army during the World War I. The research methodology is based on the principles of historicism, systematics, science, local history, modern theoretical and methodological principles, comprehensive analysis of archival sources of Russian occupation military structures and civilian administrations. **Scientific novelty.** The use of transport communications in the Ternopil province by the Russian army during the World War I is described. **Conclusions.** The Russian occupation army used transport communications during the World War I was extremely important, combining the interests of the front and rear, providing mass transportation of troops, food, fodder, ammunition, coal and more. Timely satisfaction of the needs of the front and, accordingly, the results of hostilities depended on a coordinated and efficient transport infrastructure. In general, all transport communications were in a satisfactory condition, but during the mass movement of convoys and artillery, without constant supervision, they were destroyed. Due to the limited number of road services, it was not possible to repair all roads at once. The repairs were carried out by the relevant road detachments, prisoners of war and local residents on a circular guarantee basis, which was monitored by the police. Involving local people in the maintenance of transport communications in good condition has led to abuses by both county and provincial authorities related to the number of people, the amount of work performed, the payment of funds, and so on.

Keywords: World War I, Ternopil province, county power, Russian army, transport communications, ways of communication.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Наталія КАШЕВАРОВА

кандидатка історичних наук,
докторантка,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), nataliya.kashevarova@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2426-0440>

Документи німецьких окупаційних структур періоду Другої світової війни: особливості археографічного опрацювання та публікації

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.04.204>

УДК: 930.253(430):94(4)«1939/1945»

Анотація. Мета дослідження полягає у з'ясуванні особливостей німецьких документів періоду Другої світової війни як історичних джерел, що впливають на їх археографічне опрацювання при підготовці до наукової публікації. **Методологія** базується на принципах історизму, наукової об'єктивності, використовуються методи аналізу, синтезу, хронологічний та історико-порівняльний, а також спеціальні методи й методики джерелознавства, архівознавчої евристики, едиційної археографії та документознавства. **Наукова новизна** обумовлена відсутністю затверджених правил публікації іншомовних історичних документів українською (наявні лише рекомендації), в той час як є актуальним подальше розширення джерельної бази з історії Другої світової війни. **Висновки.** Впродовж десятиліть німецькі документи воєнного періоду, опубліковані в радянських збірниках, були для тодішніх дослідників чи не єдиними доступними німецькомовними джерелами з історії війни та окупації, але зміст таких видань був тематично обмеженим і мав виразний відбиток заідеологізованості. Утім і сьогодні деякі видання в Україні не відповідають критеріям академічних документальних публікацій через нехтування особливостями оприлюднення саме німецьких документів роки війни. Ці особливості визначає передусім офіційний характер матеріалів (як цивільної адміністрації, так і військової), специфіка діловодства (використання шифрів, абревіатур, скорочених назв установ, підрозділів, посад, звань тощо) та лексики (нерідко вже застаріла). Уникнути втрати джерельної інформації чи її спотворення при публікації таких документів можна за умови комплексного підходу до археографічного опрацювання, що вимагає від дослідника не лише досконалого володіння німецькою, а й обізнаності з історією війни, розуміння загального контексту, а також знань у галузі спеціальних історичних дисциплін (джерелознавства, архівознавства, археографії).

Ключові слова: Друга світова війна, окупація, німецькі документи, археографія, публікація.

В умовах сьогодення в Україні, як в історичній науці, так і у суспільстві, існує потреба в розширенні джерельної бази досліджень Другої світової війни. Незважаючи на те, що теми, присвячені бойовим діям та окупації, вивчаються вже багато років, досі та війна посідає одне зі значних місць не лише в історії України ХХ ст., а й загалом в історії української нації. Відповідна тематика тривалий час мала на собі відбиток заполітизованості та заідеологізованості, а останні події війни Росії проти України

засвідчили, що наратив про «Велику Вітчизняну» став одним з елементів, на якому базується нинішня російська самоідентифікація, а також провідною складовою московської пропаганди та інформаційних кампаній. Тому чим більше зростає в Російській Федерації сакралізація війни, культ «Великої Вітчизняної», тим активніше слід боротися зі спробами нав'язування цього наратива та його похідних в українському інфопросторі. Одним з елементів такої боротьби видається подальше розширення джерельної бази, введення в науковий обіг нових історичних джерел, популяризація документальних видань. Повноцінне вивчення проблематики Другої світової та окупації, включно з ідеологією й інформаційною боротьбою в різних формах і проявах, буде комплексним лише при залученні до дослідження документів учасників збройного протистояння по обидва боки фронту.

У СРСР дослідники до рубежу 1980–1990-х рр. не мали можливості знайомитися зі здобутками зарубіжних колег, працювати з матеріалами, пов'язаними з Другою світовою, причому не лише тими, що зберігалися за кордоном, а й у радянських архівах¹. Десятиліттями тематичні документальні збірники залишалися для більшості радянських фахівців чи не єдиними джерелами з історії війни та окупації, навіть незважаючи на свій неповний зміст, обмежений і досить тенденційний підбір документів, що переважно не відрізнявся об'єктивним науковим підходом до визначення ролі, місця СРСР, а разом й України, у війні. Крім цього, більша їх частина присвячувалася суто німецько-радянській війні 1941–1945 рр. Загальна кількість опублікованих у СРСР німецьких документів була незначною – у середньому до 200 в одному виданні. Крім того, частину їх згодом неодноразово передруковували в різних збірниках, починаючи з часів виходу у світ перших постокупаційних документальних публікацій у середині та другій половині 1940-х рр.², завершуючи неодноразовими перевиданнями відомої збірки «Преступные цели – преступные средства...» (1963, 1968, 1985 рр.)³. Частину аспектів окупації в них було подано побіжно або й не розглянуто, частину з політико-ідеологічних міркувань висвітлено у спотвореному вигляді (наприклад боротьбу в німецькому тилу). Слід також відзначити, що більшість збірників складалася з типових розділів, структурованих за хронологією – від міжнародної ситуації напередодні війни, евакуації, економіки, управління, промисловості, сільського господарства, злочинів нацизму до спогадів очевидців, а тематичні не відрізнялися різноманіттям⁴. Усе це сприяло формуванню та зміцненню згаданого вище російського наратива про «Велику Вітчизняну війну», який зараз активно експлуатує Кремль. Сучасні російські документальні видання з історії Другої світової, хоч і містять нові документи, у цілому продовжують радянські традиції (зокрема у частині підбору документів, їх систематизації, у використанні термінології)⁵.

¹ Доступ до них був обмеженим, його мали лише співробітники окремих державних органів та автори, котрі довели свою політичну й ідеологічну надійність.

² Видання, що побачили світ уже 1943 р., і перші повоєнні базувалися в основному на матеріалах Надзвичайної державної комісії зі встановлення й розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і запланими ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам СРСР. Див., напр.: Сборник сообщений Чрезвычайной государственной комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков. – Москва, 1946. – 459 с.; Зверства немецко-фашистских захватчиков (Документы). – Вып. 1–15. – Москва, 1942–1945 (повнотекстові версії всіх випусків можна переглянути на веб-сайті Інституту історії України НАНУ – в рубриці «Е-джерела: електронний корпус публікацій документів і пам'яток»); Фашистський розбій на Україні. – Уфа, 1943. – 42 с. та ін.

³ Див.: Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр. – К., 1951. – 410 с.; Німецько-фашистський окупаційний режим (1941–1944): Сб. док. і мат. – Москва, 1965. – 388 с.; Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.). – Москва, 1985. – 328 с.; Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1986. – 264 с. Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза. – Москва, 1987. – 301 с. та ін.

⁴ З огляду на однотипність таких видань, не наводимо їх назв та не аналізуємо зміст.

⁵ Див., напр.: Без срока давности: преступления нацистов и их пособников против мирного населения на временно оккупированной территории СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Сб. док.: В 2 ч. – Москва, 2020. Також серію «Страна в огне» (3 т. у 6 кн., підгот. Ін-том всесвітньої історії РАН та Ін-том історії НАН Білорусі

Українські дослідники з кінця 1980-х рр. отримали можливість працювати не лише з документами зарубіжних архівів, а й із матеріалами різних німецьких структур часів окупації, що зберігаються в нашій країні. Ці документи також перебували під обмеженим доступом, хоча у зазначених вище збірниках окремі знайти можна, як військових, так й адміністративних структур, що різними шляхами опинилися на території СРСР і надійшли до центральних та місцевих архівів. Тому перед українськими істориками відразу постало завдання різнобічного опрацювання цих документальних масивів, надто зважаючи на те, що Друга світова війна – чи не найзначніша віха історії України⁶.

Однією з перших спроб увести в науковий обіг цілісні комплекси документів періоду 1939–1945 рр. уже за часів незалежності України став вихід друком кількох томів, упорядкованих В.Косиком⁷. Пізніше були публікації німецьких матеріалів у складі документальних збірників та серій⁸. Порівняно нещодавно з'явилися кілька тематичних видань, зокрема присвячене історії Києво-Печерської лаври часів воєнного лихоліття⁹ (котре, на нашу думку, може бути взірцем для подібних публікацій); збірка з історії Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В.Стефаніка того ж періоду¹⁰; видання, де розглядається діяльність Оперативного штабу Розенберга¹¹ та ін. Серед свіжих публікацій – багатотомне видання, що висвітлює проблему насильства на Східному фронті¹², в якому оприлюднено нові документи, у тому числі німецьких досудових проваджень 1950–1970-х рр.¹³; продовження двотомника історичних нарисів¹⁴. Також варто відзначити появу публікацій спогадів німців – дійових

2011–2017 рр.). Хоч Білорусь перебуває під впливом російського нарративу «Великої Вітчизняної війни», утім дослідники студіюють джерельну базу та публікують нові документи (див., напр.: *Адамшико В.І.* Велика Вітчизняна війна в публікаційній діяльності державної архівної служби Республіки Білорусь // *Архіви України*. – 2010. – №2. – С.58–65).

⁶ Щодо загальних тенденцій опрацювання джерельної бази історії Другої світової війни див., напр.: *Лисенко О.Є.* Деякі проблеми джерельного забезпечення досліджень історії України періоду Другої світової війни // *Архіви України*. – 2010. – №2. – С.7–22; *Його ж.* Історіописання Другої світової війни як самостійна субдисципліна // *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття: Іст. нариси*. – Кн.1. – К., 2011. – С.9–42; *Його ж.* Дослідження історії Другої світової війни у сучасній Україні: основні тенденції та перспективи // *Український історичний журнал*. – 2011. – №4. – С.165–194. Див. також: *Сучасні дослідження історії Великої Вітчизняної війни: проблеми теорії, методології, методики: Постанова Президії НАН України №140 від 05.05.2010 [Електронний ресурс]: <https://www.nas.gov.ua/legaltxts/DocPublic/P-100505-140-0.pdf>*

⁷ *Україна в Другій світовій війні у документах: 36. нім. арх. мат.: У 4 т. / Упор. В.Косик*. – Л., 1997–2000.

⁸ Див.: *Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни / Упор. І.Я.Лосієвський, Н.М.Березюк, Б.М.Шоломова, О.К.Александрова*. – К., 1997. – 102 с.; *Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943): Дослідження. Анотований покажчик. Публікації документів / Уклад.: Л.А.Дубровіна, Н.І.Малолетова*. – К., 2004. – 814 с.; *Трагедія Бабього Яра в німецьких документах*. – Дніпропетровськ, 2011. – 147 с.; *Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 гг. / Сост. А.Круплов*. – К., 2002. – 485 с. та ін.

⁹ *Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни: Дослідження. Документи / Упор.: Т.М.Себта, Р.І.Качан*. – К., 2016. – 1200 с.

¹⁰ *Львівська національна наукова бібліотека України імені В.Стефаніка: переміщення і втрати фондів: 36. док. і мат.: Т.1 (1939–1945) / Упор. Г.Сварник (гол.), Р.Дзюбан, М.Кривенко та ін.* – Л., 2010. – 620 с.

¹¹ *Кашеварова Н. Г.* Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945). – Ч.2: Документи. – К., 2014. – 992 с.

¹² *Насильство над цивільним населенням України: Документи спецслужб: 1941–1944 / Ред. кол.: Г.Боряк, О.Будницький, В.Васильєв та ін.; авт.-уклад.: В.Васильєв, Н.Кашеварова, О.Лисенко, М.Панова, Р.Поджур*. – К., 2018. – 752 с.; *Насильство над цивільним населенням: Чернігівська область: Документи органів держбезпеки: 1941–1943 / Авт.-упор.: В.Васильєв, Т.Гапінко, О.Лисенко та ін.* – К., 2019. – 538 с.; *Насильство над цивільним населенням: Вінницька область: Документи органів держбезпеки: 1941–1944 / Ред. кол.: Г.Боряк, О.Будницький, В.Васильєв та ін.; авт.-упор.: В.Васильєв, С.Гула, П.Кравченко, Р.Поджур, В.Шнайдер*. – К., 2020. – 564 с. та ін.

¹³ Частину їх було опубліковано вперше. Водночас упродовж останніх десятиліть у Німеччині вийшли друком кілька збірників документів поліції та служби безпеки, пов'язані з їх діяльністю на окупованих нацистами територіях (див., напр.: *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42: die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD*. – Berlin, 1997. – 434 S.; *Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941: Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion*. – Bd.1 / Hrsg. von K.-M.Mallmann [u.a.] – Darmstadt, 2011; *Deutsche Berichte aus dem Osten 1942–1943: Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion*. – Bd.3 / Hrsg. von K.-M.Mallmann [u.a.] – Darmstadt, 2014 та ін.). Ще одним прикладом документального видання може бути збірник із проблем переміщення культурних цінностей: *Verschleppt und Verschollen: eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948) / U.Hartung*. – Bremen, 2000.

¹⁴ *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: Док. і мат.: У 2 ч. / Ред. кол.: В.А.Смолий (гол.), О.В.Бажан, Г.В.Боряк, Т.В.Вронська, О.Є.Лисенко (заст. гол.) та ін.; упор.: І.Азарх, М.Баришполець (Лобода), Т.Вронська та ін.* – Ч.1. – К., 2020. – 848 с.; Ч.2. – К., 2021. – 1156 с.

осіб війни та окупації, які нечасто можна знайти в масиві німецьких джерел, де переважають офіційні матеріали¹⁵.

Однак, слід зазначити, аналіз низки документальних видань з історії війни та окупації, котрі побачили світ уже за часів незалежності України, свідчить про те, що частина їх досі не відповідають критеріям академічних публікацій. Наприклад, трапляються вилучення фрагментів без відповідних коментарів, відсутність редакторських заголовків, повної архівної легенди, незнання попередніх публікацій та оприлюднення як нібито «першопублікації» тощо. Оскільки німецькі документи в Україні друкуються в перекладі, зустрічаються розбіжності між формою подання та перекладом, нерідко не розкриваються скорочення, діловодні шифри, підписи, або ж узагалі вилучаються (за неможливості розкриття), що позбавляє переклад частини суттєвої інформації. Серед проблем також відсутність чи неповнота історичної й археографічної передмов, коментарів, у цілому науково-довідкового апарату. Існують дискусійні моменти щодо передавання українською мовою звань, імен, прізвищ, назв органів державної влади, адміністративно-територіальних одиниць тощо, а німецькі часто-густо взагалі не наводяться, тобто подається лише варіант перекладача або впорядника.

Водночас не сприяла уніфікації й відсутність загальних правил та рекомендацій щодо видання документальних збірників із різних історичних періодів (у нашому випадку – іншомовних джерел ХХ ст.). Тривалий час найбільш повним методологічним дороговказом в едиційній археографії залишалося радянське видання 1990 р.¹⁶ Виробленню спільних підходів до вирішення проблеми відсутності українських правил і рекомендацій, визначенню напрямів майбутньої роботи мав слугувати науково-практичний семінар для працівників архівних установ із питань археографії, який відбувся 1995 р. на базі Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України¹⁷. Останніми роками у цій сфері працюють Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ в кооперації з іншими установами¹⁸. Утім напрям щодо публікації іншомовних документів нового й новітнього часу, до якого входять і матеріали періоду Другої світової війни, досі представлений насамперед розробкою Т.Сєбти¹⁹. Також слід звернути увагу на те, що німецькі документи в деяких вітчизняних збірниках подано в перекладі російською мовою, що не сприяло впровадженню їх у науковий обіг в українському середовищі, призводило до нестачі

¹⁵ Лер С. «Як все це, однак, жахливо!»: Із щоденника німецького державного архівіста Моммзена у період його перебування в Україні під час Другої світової війни (1943) // Пам'ятки: Археографічний щорічник. – Т.8. – К., 2008. – С.56–73; «Люба моя Еллі!...»: Листи, світлини та документи німецького чиновника з окупованого Іванкова (1942–1943 рр.) / Упор.: Г.Бьоше, М.Дубик, Т.Пастушенко; пер.: О.Николайчук, Л.Сочка; наук. ред.: О.Лисенко. – К., 2012. – 336 с.

¹⁶ Правила издания исторических документов в СССР. – Москва, 1990. – 187 с.

¹⁷ Слід підкреслити, що напрацювання методичних рекомендацій щодо публікації джерел з історії України тривало ще з кінця 1980-х рр., але основну увагу було зосереджено на проблемах передачі текстів кирилических пам'яток середньовіччя та нового часу, а не іншомовних документів.

¹⁸ Див., напр.: Передача текстів документів і пам'яток: Мат. наук.-метод. наради / Ред. кол.: Німчук В.В., Шандра В.С., Боряк Г.В., Дашкевич Я.Р. та ін. – К., 1990. – 108 с.; Соловйова А.А. Передача тексту архівних джерел з новітньої історії України при підготовці науково-популярних видань // Архіви України. – 1995. – №4/6. – С.79–81; Романовський Р.В., Одинока Л.П., Зворський С.Л. Вимоги до підготовки довідкових архівно-археографічних видань: Метод. реком. – К., 2010. – 28 с.; Палакін Г. Використання історичних джерел в археографічних публікаціях: суспільні виклики та наукові проблеми (роздуми архівознавця) // Український історичний журнал. – 2009. – №6. – С.135–146. Див. також матеріали щодо видання історичних джерел на веб-сайті Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського ([Електронний ресурс]: http://archeos.org.ua/?page_id=634). Крім цього, в Українському науково-дослідному інституті архівної справи та документознавства 2016 р. підготовлено проект держстандарту «Правила публікування інформації архівних документів» (розробники: М.Горбатюк, С.Зворський, А.Майстренко, Р.Романовський, Л.Шнуровська), який, щоправда, досі не прийнятий (див.: [Електронний ресурс]: <http://undiasd.archives.gov.ua/doc/anons/PPIAD.pdf>).

¹⁹ Сєбта Т.М. Методичні рекомендації до видання іншомовних писемних джерел ХІХ – початку ХХІ ст. – К., 2008. – 76 с.

саме українськомовних документальних публікацій²⁰. Отже досі існує необхідність доопрацювання загальних уніфікованих засад і правил публікації історичних документів німецького походження та їх перекладів.

Важливе місце у джерельній базі історії Другої світової війни посідають матеріали німецьких державних структур (військових і цивільних), серед яких не лише документи воєнного часу, а й служб та організацій міжвоєнної Німеччини, котрі долучилися до творення ідеології нацизму, майбутніх засад політики Третього Райху на окупованих гітлерівцями теренах Європи. Сьогодні вцілілі документи зберігаються в архівосховищах різних держав світу, і не лише тих, що були поневолені чи брали участь у Другій світовій війні, а й, наприклад, в Ізраїлі (архівні колекції єрусалимського меморіалу Яд Вашем містять чимало матеріалів, зібраних уже по війні²¹).

Найбільші комплекси документів періоду Другої світової можна знайти у Федеральному архіві Німеччини (Bundesarchiv)²², а також архівах у Фрайбургу (Bundesarchiv Freiburg; тут містяться відомості про особовий склад вермахту) та Людвігсбургу (а саме філія відділу В Федерального архіву, Außenstelle der Abteilung В des Bundesarchivs in Ludwigsburg, де можна ознайомитися з матеріалами Центральної служби з розслідування націонал-соціалістичних злочинів (Zentrale Stelle zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen)).

У нашій країні більшість німецьких документів періоду Другої світової війни та окупації зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України)²³. Серед них, наприклад, матеріали Оперативного штабу райхслайтера Розенберга (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg)²⁴, міністерства у справах окупованих східних територій (Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete) та підпорядкованих йому органів райхскомісаріату Україна (Reichskommissariat Ukraine) і місцевих адміністрацій, торговельних, транспортних, інших служб Третього Райху, що працювали на окупованих українських землях. Окреме місце у цьому документальному масиві посідає фонд КМФ-8²⁵ – збірна колекція матеріалів німецьких структур, серед яких не лише різні частини та підрозділи вермахту, а й цивільні органи влади. Фонд містить також документи

²⁰ Прикладом можуть бути документальні публікації О.Круглова (зокрема збірник «Без жалости и сомнения: Документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг.»), хоча загальний внесок упорядника у вивчення історії війни та Голокосту не підлягає сумніву.

²¹ Див. докл.: [Електронний ресурс]: <https://www.yadvashem.org/>

²² Див.: [Електронний ресурс]: www.bundesarchiv.de

Для нас найбільш цікавий передусім берлінський підрозділ (Федеральний архів у Берліні; Bundesarchiv Berlin). Загалом же у ФРН чотири архівосховища державного рівня: Федеральний архів (Федеральний архів Німеччини), Політичний архів міністерства закордонних справ (Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes), Архів уповноваженого з питань документів Державної служби безпеки колишньої НДР (Archiv des Bundesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR; у липні 2021 р. відповідальність за його матеріали перейшла до Федерального архіву Німеччини), Таємний державний архів прусської культурної спадщини (Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz). Крім того, функціонують шістнадцять держархівів федеральних земель.

²³ Див. докл.: Архіви окупації / Упор. Н.Маковська. – К., 2006. – 877 с.

²⁴ Створено 1940 р. при відомстві А.Розенберга у структурі Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії з назвою «вповноважений фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП» (Beauftragter des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP). Деякі українські дослідники, згадуючи оперативний штаб у своїх публікаціях, досі помилково відносять його до міністерства з питань окупованих східних територій.

²⁵ Містить велику кількість мікрофотокопій документів, які 1945 р. опинилися в американській зоні окупації Німеччини. У 1960-х рр. у Національному архіві США їх було відфотографовано, а оригінали передано Федеральному архіву Німеччини. Мікрофотокопії придбали декілька країн, серед них і СРСР (див.: Яковлева Л.В., Шевчук А.Й. Колекція мікрофільмів фашистської окупаційної адміністрації і командування вермахту в ЦДАЖР УРСР // Український історичний журнал. – 1989. – №1. – С.155–157).

1930-х рр. Джерельний потенціал цього зібрання поки що недостатньо задіяний у наукових дослідженнях в Україні²⁶.

Ще одна частина документів німецьких військових та окупаційних структур зберігається у фондах Державного архіву Російської Федерації, Російського державного військово-історичного архіву, Російського державного архіву соціально-політичної історії, Центрального архіву міністерства оборони Російської Федерації. За своїм змістом ці трофейні матеріали надзвичайно різноманітні. Серед них, наприклад, папери Головного управління імперської безпеки (Reichssicherheitshauptamt), таємної державної поліції (гестапо; Geheime Staatspolizei), верховних командувань вермахту (Oberkommando der Wehrmacht) та сухопутних військ (Oberkommando des Heeres), інформаційних служб і редакцій періодичних видань, установ, що займалися пропагандою, професійних союзів та ін. Ще одну частину становлять матеріали ненімецького походження, конфісковані свого часу нацистами в окупованих ними країнах Європи²⁷.

Останніми роками місце фізичного зберігання документів відходить на другий план завдяки переведенню інформації у цифровий формат та викладанню оцифрованих колекцій у Всесвітню мережу. Так, фонди Федерального архіву Німеччини вже кілька років поступово з'являються у відкритому доступі на веб-порталі установи, і значна частина з них – періоду Третього Райху²⁸. У Національному архіві США (Національне управління архівів та документації; The National Archives and Records Administration, NARA) документи часів Другої світової, серед яких, наприклад, і матеріали Нюрнберзького процесу²⁹, представлені не лише на офіційному сайті³⁰, а й організацій-партнерів³¹. З історією України пов'язані матеріали американських структур, що займалися питаннями реституції культурних цінностей, переміщених унаслідок війни³².

Не залишається осторонь цих процесів і наша країна. ЦДАВО України у співпраці з компаніями «Thomson Gale» (в особі «Primary Source Microfilm») та «The Conference on Jewish Material Claims Against Germany» («Claims Conference») реалізував проект з оцифрування масиву документів Оперативного штабу Розенберга³³.

У 2011 р. Федеральне архівне агентство РФ разом із міністерством оборони, Російським історичним товариством і Німецьким історичним інститутом у Москві започаткувало проект з оцифрування німецьких документів часів Другої та Першої світових воєн, котрі зберігаються в російській столиці. Значна частина їх представлена матеріалами верховного командування вермахту, різних міністерств і відомств Третього Райху³⁴.

²⁶ Зауважимо, що фотоплівка як носій інформації з часом втрачає свої якості. Крім того, перегляд матеріалів можливий в основному на старих апаратах, котрі поступово виходять із ладу. Тож актуальним, і навіть нагальним видається питання оцифрування цієї важливої колекції.

²⁷ Їх було покладено в основу так званого Особливого архіву (або Центрального державного особливого архіву), створеного 1946 р. для зберігання трофейних документів. У 1992 р. реорганізовано у Центр зберігання історико-документальних колекцій, а 1999 р. приєднано до Російського державного військового архіву (див.: *Aly G., Heim S.* Das Zentrale Staatsarchiv in Moskau («Sonderarchiv»): Rekonstruktion und Bestandsverzeichnis verschollen geglaubten Schriftguts aus der NS-Zeit. – Düsseldorf, 1992. – 58 S.; [Електронний ресурс]: <http://www.sonderarchiv.de/>).

²⁸ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.bundesarchiv.de/>

²⁹ Див.: [Електронний ресурс]: <http://www.archives.gov/research/captured-german-records/war-crimes-trials.html#international>

³⁰ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.archives.gov/>

³¹ Напр., схвище оцифрованих історичних документів, присвячених світовим війнам, створене компанією «Ancestry» на платформі «iArchives», де у відкритому доступі перебувають колекції різних установ (станом на початок 2022 р. вже понад 500 млн од. зб.), серед іншого й документи Національного архіву США (див.: [Електронний ресурс]: <https://www.fold3.com>).

³² Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.archives.gov/research/holocaust/international-resources/nara>; [Електронний ресурс]: <https://www.fold3.com/publication/759/roberts-commission-protection-of-historical-monuments> та ін.

³³ Анотований путівник-показчик див.: *Каишварова Н.Г., Малоштова Н.И.* Деятельность Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны: Справочник-указатель архивных документов из киевских собраний. – К., 2006. – 578 с.

³⁴ Див.: [Електронний ресурс]: <https://germandocsinrussia.org/>

Але й сьогодні, незважаючи на полегшення доступу до джерельної бази завдяки розсекреченню і процесам цифровізації, проблема наукової публікації в Україні документів німецьких окупаційних структур так само актуальна. Передусім для заповнення тематичних лакун (що утворилися через уже озвучену обмеженість радянських видань), а також удоступнення цієї інформації для вітчизняних дослідників Другої світової війни, котрі не знають німецької мови. Тому не втрачає значення питання належної археографічної підготовки до публікації з метою уникнення спотворень змісту або навіть його втрати. Слід зважати також на те, що більшість документів джерельної бази поки що не оцифровані (опубліковане складає невелику її частину). По-перше, через те, що матеріали розосереджені по країнах, які мають неоднакові матеріально-технічні можливості, різні програми дигіталізації своєї архівної спадщини, особливості законодавства щодо доступу до архівів; а по-друге – через великий сукупний обсяг.

Крім стандартних вимог та правил археографії щодо публікації історичних джерел слід ураховувати, що німецькі документи періоду Другої світової війни мають низку особливостей, зумовлених походженням, рисами діловодства тощо. Основні серед них – офіційний характер, велика кількість безособових речень, діловодних шифрів, скорочених назв установ, без указівки на їх підпорядкування, у військових документах – частин і підрозділів, посад, звань та ін. Крім цього, використання власних імен – назв населених пунктів, географічних об'єктів, в основному поза межами Німеччини, що свого часу були німецькими відповідниками національних назв, і які станом на сьогодні вже відійшли в минуле. Іноді роботу ускладнює незадовільний фізичний стан окремих документів (не через умови зберігання в архіві, а з огляду на якість паперу під час війни). При цьому за формою передачі тексту найчастіше застосовується набірний метод, до факсиміле звертаються нечасто, але при цьому зазвичай публікується лише сам переклад, без вихідного німецького тексту, що також не дає можливості відразу порівняти оригінал із його перекладом.

Значною мірою особливості опрацювання документів німецьких окупаційних структур визначає, як уже йшлося, їх характер – переважна більшість джерел, котримі мають можливість послуговуватися українські дослідники, це матеріали саме офіційного походження. При цьому за формою різниця між документами, створеними цивільною службою, та військовими структурами в умовах війни була не дуже значною. Це переважно накази, розпорядження, звіти, службові донесення з різним рівнем доступу, офіційне листування, протоколи телефонних розмов, телеграми, особові справи. Також представлено численні дорожні документи з дозволом переміщення окупованими територіями. Тут вагоме значення мають зовнішні ознаки документа, адже вони сприяють його верифікації, свідчать про його походження, час і місце створення, ступінь юридичної сили.

Надзвичайно важливі також знання щодо механізмів розподілу влади, зв'язку державного управління Третього Райху з партійною системою. Прикладом може слугувати система так званого відомства Розенберга – служби вповноваженого фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП, з якою так чи інакше були пов'язані фактично всі служби А.Розенберга. Окреме місце посідають військові структури з розгалуженою мережею територіальних формувань у зоні своєї відповідальності. За наявності неповної інформації щодо документа використання цих знань сприятиме її реконструкції, наприклад визначенню підпорядкованості структури, повноважень, зв'язків.

Задля повнішого розкриття змісту документа, крім уже згаданої необхідності загального орієнтування у системі організації влади нацистської Німеччини, часто потрібні спеціальні поглиблені знання щодо, скажімо, особового складу

адміністративних і військових структур, відомостей зі сфери державної служби та ін. Перш за все, це не лише система посад у різних ланках державного управління та структурах НСДАП, вермахту, поліції, розвідки тощо. Це також система різноманітних звань (військових, партійних, цивільних службовців, котрі працювали як у Райху, так і на окупованих територіях, тож могли мати водночас військові й цивільні звання), нагород, навіть ступенів придатності до армійської служби. Прикладом може слугувати система звань згаданого вище Оперативного штабу Розенберга – невійськової організації, яка протє виконувала завдання на захоплених землях і у прифронтовій зоні. Вона була узгоджена з верховним командуванням вермахту й відповідала званням від рядового солдата до вищого штабного офіцера³⁵.

Щодо німецьких цивільних службовців, які працювали в райхскомісаріатах, то тут використовувалися звання, котрі свідчили про освіту та сферу діяльності (доктор, магістр), ранг службовця (наприклад, урядовий радник – *Regierungsrat*). Причому вони не вказували на конкретну посаду на момент створення документа. Так, слово «доктор» перед прізвищем свідчило про те, що особа здобула повну вищу освіту, а слова «урядовий радник» аж ніяк не означали, що ця людина обіймає посаду при німецькому уряді. Ускладнює ідентифікацію й часта відсутність ініціалів – зазвичай у документах указувалося звання чи посада та прізвище.

Як свідчить наш досвід перекладу й археографічного опрацювання німецьких документів, проблема ширша за, власне, період 1939–1945 рр. У згаданих вище збірниках серії, присвяченій насильству проти цивільного населення на Східному фронті³⁶, представлено не лише матеріали військових служб і цивільних адміністративних структур воєнного періоду, а й документи 1950–1960-х, навіть 1970-х рр., адже впродовж кількох десятиліть по війні ще тривало розслідування нацистських злочинів, унаслідок чого було створено цілий масив матеріалів юридичного змісту. Крім великої кількості професійних термінів вони містять чимало скорочень, аббревіатур, причому з різних сфер, не лише юриспруденції (зустрічаються райони, округи, органи, розформовані у ході реформування судової системи чи адміністративно-територіальних одиниць)³⁷. Таким чином, публікація німецьких документів часів війни неможлива без ґрунтовного науково-довідкового апарату.

Ще одна група особливостей опрацювання німецьких матеріалів для подальшої публікації безпосередньо пов'язана з перекладом їх українською мовою. Загалом, на нашу думку, тут також бажане знання дослідником чи впорядником німецької, незважаючи на те, що при цивільних адміністраціях на місцях документація частково створювалася саме національними мовами, а вивчення багатьох аспектів окупації широко представлене локальними джерелами (пресою, матеріалами допоміжних українських адміністрацій, документами особового походження, актами радянської влади). Результати досліджень без залучення німецьких документів не будуть вичерпними, а без знання мови складно провести архівознавчі розшуки. Заразом під час виявлення та відбору матеріалів для публікації слід зважати на те, що документи державних структур створювалися в кількох примірниках, які надсилалися до відомих різним підпорядкованим і зацікавленим службам, тож певний акт може бути надрукований не за першим (або не за вихідним) примірником, а за копією кращої якості, котра, своєю чергою, може зберігатися не серед матеріалів конкретного фондоутворювача (за організаційним принципом), а зовсім інших структур.

³⁵ *Кашеварова Н.Г.* Діяльність Оперативного штабу Розенберга... – С.194–195.

³⁶ Див. прим.12.

³⁷ Див., напр.: *Насильство над цивільним населенням: Вінницька область...* – С.449–490.

При перекладі документа для публікації (а науковий переклад є формою професійного перекладу) важливо прагнути не тільки чіткості, але й доступності для сприйняття. Передусім слід уникати невиразних визначень (що може призвести до неоднозначного тлумачення тексту), узгоджувати стиль перекладу зі стилем документа, розуміти синтаксичні конструкції, структуру речення, граматику. Але, як засвідчує наша практика, знання іноземної мови навіть на рівнях, визначених загальноєвропейськими рекомендаціями з мовної освіти³⁸, насправді є лише базовим. Натомість науковий переклад потребує не лише широкого словникового запасу (в тому числі спеціальної термінології, а у випадку з історичними документами – знання застарілої лексики, для адекватного перекладу якої може бути недостатньо сучасних словників), але також знання предмету, контексту, періоду. Мала кількість перекладних некомерційних наукових видань у нашому інформаційному просторі пояснюється, серед іншого, тим, що така робота дуже трудомістка, утім здебільшого не приносить прибутків. Не сприяє появі подібних видань і досить слабка комунікація між професійними філологами-перекладачами та дослідниками. І, нарешті, мусимо констатувати переважання у вітчизняному інфопросторі доступних російськомовних словників та онлайн-ресурсів для масового користувача. Однак важливо перекладати українською саме оригінали, а не російські тлумачення конкретного німецького документа.

Окреме місце серед проблем, пов'язаних із публікацією німецьких документів та їх перекладів, також посідає вже згадана коректність передачі українською мовою назв, звань, імен, прізвищ, термінів, топонімів, розкриття скорочень, абревіатур та ін. За умов відсутності загальноприйнятих правил саме в галузі перекладу відповідальність фактично покладається на дослідника, що публікує документ і його переклад, або на укладача документальної збірки.

Нехтування особливостями джерелознавчого дослідження та подальшого археографічного опрацювання німецьких джерел періоду Другої світової війни під час підготовки до публікації, їх перекладу й розуміння може призвести до того, що текст джерела буде витлумачений поза контекстом – як загальноісторичним, так і самого документа, а частина інформації взагалі втратиться. Крім цього, робота з німецькими документами воєнного часу вимагає від дослідника не лише знань з історії предмета, а й поглиблених відомостей щодо спеціальних історичних дисциплін (насамперед джерелознавства, архівознавства, археографії). За умов подальшого розширення джерельної бази, вироблення загальних правил публікації іншомовних матеріалів періоду Другої світової війни та їх неухильного дотримання джерелознавча робота, археографічне опрацювання документів німецьких окупаційних структур і подальша їх публікація сприятимуть збагаченню наших знань.

REFERENCES

1. Adamyshko, V.I. (2010). Velyka Vitchyzniana viina v publikatsiinii diialnosti Derzhavnoi arkhivnoi sluzhby Respubliki Belarus. *Arkhivnyi Ukrainy*, 2, 58–65. [in Ukrainian].
2. Aly, G. & Heim, S. (1992). *Das Zentrale Staatsarchiv in Moskau ("Sonderarchiv"): Rekonstruktion und Bestandsverzeichnis verschollen geglaubten Schriftguts aus der NS-Zeit*. Düsseldorf. [in German].
3. Dubrovina, L. & Malolietova, N. (Comps.) (2004). *Biblioteki Kyieva pid chas natsistskoi okupatsii (1941–1943): doslidzbeniia: Anotovanyi pokazobnyk. Publikatsii dokumentiv*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Kashevarova, N. (2014). *Dialnist Operatyvnoho shtabu Rozenberga z vyvchennia natsystamy "skhidnoho prostoru" (1940–1945). 2: Dzbereloznavche doslidzbeniia*. Kyiv. [in Ukrainian; in German].
5. Kosyk, V. (Comp.) (1997–2000). *Ukraina u Drugii svitovii viini: Zbirnyk nimetskykh arkhivnykh materialiv*. Lviv. [in Ukrainian].
6. Kruglov, A. (Comp.) (2002). *Sbornik dokumentov i materialov ob unichtozhenii natsistami evreev Ukrainy v 1941–1944 gg.* Kiev. [in Russian].
7. Kruglov, A. (Comp.) (2008–2009). *Bez zbalosti i somneniya: Dokumenty o prestupleniyakh operativnykh grupp i komand politsii bezopasnosti i SD na vremenne okkupirovannoi territorii SSSR v 1941–1944 gg.* Dnepropetrovsk. [in Russian].
8. Kruglov, A. (Comp.) (2011). *Tragediya Babiego Yara v nemetskiikh dokumentakh*. Dnepropetrovsk. [in Russian].

³⁸ Див.: Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання. – К., 2003. – 261 с.

9. Losiievskiy, I.Ya., Bereziuk, N.M., Sholomova, B.M. & Aleksandrova, O.K. (Comps.) (1997). *Biblioteczni fondy Kharkova v roky Druhoi svitovoi viiny: Dolia kulturnykh skarbiv Ukrainy pid chas Druhoi sitovoi viiny: Arkhivy, biblioteki, muzei*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Lysenko, O.Ye. (2010). Deiakі problemy dzherelnoho zabezpechennia doslidzhen istorii Ukrainy periodu Druhoi svitovoi viiny. *Arkhivy Ukrainy*, 2, 7–22. [in Ukrainian].
11. Lysenko, O.Ye. (2011). Doslidzhennia istorii Druhoi svitovoi viiny u suchasniі Ukraini: osnovni tendentsii ta perspektyvy. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 165–194. [in Ukrainian].
12. Lysenko, O.Ye. (2011). Istoriopysannia Druhoi svitovoi viiny yak subdystsiplina. Smolii V.A. (Ed.). *Ukraina v Druhii svitovii viini: pobliad z XXI st.: Istorychni narysy*, 1, 9–42. Kyiv. [in Ukrainian].
13. Makovska, N. (Comp.) (2006). *Arkhivy okupatsii: Bilshе ne taemo*. Kyiv. [in Ukrainian].
14. Papakin, H.V. (2009). Vykorystannia istorychnykh dzherel v arkhеоhrafichnykh publikatsiіakh: suspilni vyklyky ta naukovі problemy (rozdumy arkhivoznavtsiа). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, 135–146. [in Ukrainian].
15. Sebta, T.M. & Kachan, R.I. (Comps.) (2016). *Kyіevo-Pecherska lavra v chasy Druhoi svitovoi viiny: Doslidzhennia, dokumenty*. Kyiv. [in Ukrainian].
16. Sebta, T.M. (2008). *Metodychni rekomendatsii do vydannia insbomovnykh pysemnykh dzherel XIX – pochatku XXI st.* Kyiv. [in Ukrainian].
17. Soloviova, A.A. (1995). Peredacha tekstu arkhivnykh dzherel z novitnoi istorii Ukrainy pry pidhotovtsi naukovо-populiarnykh vydan. *Arkhivy Ukrainy*, 4/6, 79–81. [in Ukrainian].
18. Vasyliiev, V., Hula, S., Kravchenko, P., Podkur, R. & Shnaider, V. (Comps.) (2020). *Nasylstvo nad tsyvilnym naselenniam: Vinnytska oblast: Dokumenty orhaniv derzhbezpeky: 1941–1944*. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Yakovleva, L.V. & Shevchuk, A.I. (1989). Kolektsiіа mikrofilmiv fashystskoi okupatsiіnoi administratsiі i komanduvannia remakhtu v TsDAZhR URSR. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 155–157. [in Ukrainian].
20. Zlatkis, Ya.M., Balushkina, E.V., Grinko, K.M. & Zyuzina, I.A. (2020). *Bez sroka давности: prestupleniya natsystov i ikh posobnikov protiv mīnogo naselennya na vremenno okkupirovannoi territorii SSSR v roky Velikoi Otechestvennoi vojny 1941–1945*. Moskva. [in Russian].

Nataliya KASHEVAROVA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Postdoctoral Student,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), nataliya.kashevarova@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2426-0440>

Documents of the German Occupation Authorities of the World War II: Features of Archaeographic Processing and Publication

Abstract. The purpose of the study is to clarify the features of German documents of the World War II as historical sources that influence their archaeographic processing in preparation for the scientific publication. The research methodology is based on the principles of historicism and scientific objectivity, methods of analysis, synthesis, chronological and historical-comparative methods are used, as well as special methods of source studies, archival heuristics, archaeography and document studies. The scientific novelty is due to the lack of approved rules of publishing foreign-language historical documents in Ukrainian (there are only recommendations), while further expansion of the source base on the history of World War II is topical. **Conclusions.** For decades, German documents from the World War II, published in Soviet collections of documents, were almost the only available German-language sources on the history of the war and occupation for Soviet researchers, but the content of such collections was ideologized and thematically limited. But even today, a number of documentary collections in Ukraine do not meet the criteria of academic documentary publications due to the neglect of the features of the publication of German documents from the World War II period. These features are determined, first of all, by the official character of these documents, both civil administration and military, the specifics of German clerical work, for example, the use of a large number of reference numbers, abbreviated names of institutions, military units, positions, ranks, as well as the presence in the documents of a large number of obsolete words. It is possible to avoid the loss of initial information when publishing German documents of the World War II by using an integrated approach to archaeographic processing, which requires the researcher not only to have a deep knowledge of the German language, but also knowledge of the history of this war, an understanding of the general historical context, as well as knowledge of the branches of special historical disciplines – source studies, archival science, archaeography.

Keywords: World War II, occupation, German documents, archaeography, publication.

MISCELLANEA

Катерина МІХЕЄНКО

кандидатка архітектури,
старша викладачка кафедри теорії,
історії архітектури та синтезу мистецтв,
Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури
(Київ, Україна), mikheyenko@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1707-9598>

З історії храмобудування Київської Русі

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.04.214>

УДК: 94+726](47+57)«652»

Анотація. Метою статті є реконструкція історичного процесу формування й розвитку стовпоподібних храмів Київської Русі – від часу зародження перших відомих вертикально орієнтованих композицій до 1240 р., коли на землях, розорених монгольською навалою, розвиток мурованого храмобудування припинився. В дослідженні використано історико-хронологічний, порівняльно-історичний, структурно-функціональний, порівняльно-типологічний методи. **Наукова новизна.** Вперше історія розвитку стовпоподібних храмів Русі розглядається як тягла традиція від періоду поліцентричного зародження перших вертикально орієнтованих композицій до 1240 р., коли їх будівництво було штучно перерване. На основі розгляду найкраще збережених стовпоподібних храмів виділено сукупність ознак, які характеризують їх об'ємно-просторову побудову, конструктивні вирішення та композиції фасадів. З урахуванням хронології появи й розповсюдження в архітектурі Київської Русі виділених ознак уперше запропоновано періодизацію розвитку стовпоподібних храмів. **Висновки.** Стовпоподібний храм слід уважати другою після закомарного оригінальною давньоруською архітектурною традицією, що розвинулася на основі трансплантованих візантійських форм. Розвиток цієї традиції поділяється на кілька етапів: 1) спорадична поява у храмах різних культурних центрів окремих її ознак; 2) початкові пошуки засобів побудови вертикальних композицій; 3) цілеспрямований пошук естетичної моделі стовпоподібних храмів; 4) формування та стандартизація міжрегіонального типу стовпоподібних храмів; 5) розповсюдження стовпоподібних храмів міжрегіонального типу.

Ключові слова: Київська Русь, архітектура, храмобудування, композиція, стовпоподібний храм.

Традицію храмобудування Київської Русі започаткували, згідно з літописом, візантійські майстри, запрошені князем Володимиром для будівництва першої в Києві мурованої Десятинної церкви (989–996 рр., майже повністю зруйнована військом хана Батия в 1240 р., нині відома за матеріалами археології). А в XI ст. у Києві та інших культурних центрах Русі на основі трансплантованих візантійських форм почали будувати храми, які ввійшли до скарбниці світової архітектури не як провінційне відгалуження візантійського зодчества, а як оригінальна киеворуська архітектурна

школа. Важливим є й загальноісторичне значення цієї школи, оскільки характер розповсюдження різних технологічних прийомів будівництва та варіантів архітектурних форм, що свідчать про міграцію артілей будівничих, дають підстави для висновків про взаємовідносини між князівськими династіями різних земель і регіонів. В цьому відношенні архітектура може бути історичним джерелом, часом таким же важливим і не менш об'єктивним, ніж письмові документи.

При визначенні відмінностей давньоруського храмобудування порівняно з візантійським, найчастіше згадується багатокупольність (Ю.А.Асеев, М.Брунов, О.Комеч, Г.Логвин, Н.Логвин, Г.Штендер). Про закомарний храм ідеться значно рідше, хоча, за визначенням О.Комеча, закомарні храми були одним із перших нововведень давньоруської архітектурної традиції¹. Усі фасади таких храмів завершувалися закомарами, які або відповідали торцям циліндричних склепінь перекриття, або примикали до бокових схилів склепінь, імітуючи їх торці – форма, невідома візантійській архітектурі. Остаточо сформувавшись на початку XII ст. в Києві, закомарний храм розповсюдився по всій території Давньої Русі, утворивши кілька регіональних варіантів, які при збереженні головної типологічної ознаки – закомарного завершення відрізняються один від одного варіаціями об'ємно-просторової побудови, оформленням фасадів, мурувальною технікою та матеріалами. Такі відмінності дають підстави виділити кілька локальних варіантів закомарних храмів: новгородський першої чверті XII ст. (з псковським різновидом), староладозький, владими́ро-суздальський². Окрім перерахованих локальних варіантів, які за межами регіонів свого формування не поширювалися, існував і міжрегіональний варіант закомарного храму, що сформувався у Чернігові в першій чверті XII ст., а потім розповсюдився на теренах практично всіх південно-західних земель Русі. Композиційно міжрегіональний варіант закомарного храму близько повторює Михайлівський Золотоверхий собор у Києві (1108–1113 рр.), який слід уважати першим остаточно сформованим закомарним храмом. Він характеризується горизонтально орієнтованим об'ємом з розташуванням п'ят закомар усіх прясел на одному рівні. Статика об'єму такого храму підкреслювалася горизонтальними ярусами вікон та ніш, а також декоративним фризом на рівні хорів³. Чернігівським закомарним храмам притаманні ті самі композиційні риси, але, на відміну від київських храмів, які в XI – на початку XII ст. будувалися в мішаній техніці *opus mixtum* з утопленим рядом, чернігівські храми змуровані лише з плінфи рівношаровою технікою. Вони характеризуються також романською декорацією фасадів та застосуванням деяких романських конструктивних елементів, зокрема хрестових склепінь. Надалі така мурувальна техніка й романські декоративні та конструктивні елементи стали типовими для всіх територій розповсюдження міжрегіонального варіанту закомарного храму⁴.

Окрім характерних для XII ст. закомарних храмів І.Хозеров, а згодом М.Брунов у 1920-х рр. звернули увагу на два храми середини та другої половини XII ст.

¹ Комеч А.И. Древнерусское зодчество конца X – начала XII в.: Византийское наследие и становление самостоятельной традиции. – Москва, 1987. – С.283–285.

² Імовірно, існував ще один регіональний варіант у Галицькій землі, проте всі пам'ятки відомі тільки за археологічними розкопками (церква Пантелеймона в Галичі, кінець XII ст., збережена на половину висоти, скоріш усього, не відноситься до закомарного типу).

³ Першим закомарним храмом, про який збереглися відомості, вважається Успенський собор Печерського монастиря в Києві (1073–1087 рр.) (див.: Холостенко М.В. Успенський собор Печерського монастиря // Стародавній Київ. – К., 1975. – С.107–170; Його ж. Нові дослідження Іоанно-Предтеченської церкви та реконструкція Успенського собору Києво-Печерської лаври // Археологічні дослідження стародавнього Києва. – К., 1976. – С.131–165).

⁴ Про міжрегіональний тип закомарного храму та його локальні варіанти див. докл.: Міхненко К.М. Закомарний храм XII ст.: Регіональні традиції // Українська академія мистецтва: Дослідницькі та науково-методичні праці. – Вип.27. – К., 2018. – С.33–43.

незвичних композиційних вирішень. Це Спаська церква Євфросинієвого монастиря в Полоцьку та церква Архангела Михаїла у Смоленську⁵. Щоправда, пропорції Спаської церкви такі ж видовжені, як і у закомарних храмів міжрегіонального варіанту, але її специфічною рисою є підвищена центральна частина, а також незвична декорація основи барабана купола. А Михайлівська церква має вертикальну орієнтацію об'єму пірамідальної форми з розвиненим постаментом барабана глави і трилопатевої завершення фасадів. Достатніх підстав для виділення цих двох храмів у самостійний тип на той час не було, тому І.Хозеров уважав особливості обох храмів локальними рисами, притаманними західним руським регіонам (Полоцьк, Смоленськ, Вітебськ)⁶. А на думку М.Брунова, ці храми були ранніми прикладами переосмислення візантійської хрестово-купольної системи під впливом народної дерев'яної архітектури і в контексті розвитку російської архітектури XVI–XVII ст. він розглядав їх як одну з проміжних ланок між Софією Київською (поява місцевих давньоруських рис, виявлених у пірамідальності загальної композиції) і храмом Василя Блаженного в Москві. Згідно з його концепцією, першою ланкою були Спаська церква Євфросинієва монастиря в Полоцьку та церква Архангела Михаїла у Смоленську, а наступною – храми Москви XIV–XV ст.: собор Різдва Богородиці Саввино-Сторожевського монастиря, Успенський у Звенигороді, Троїцький Троїце-Сергієвої лаври⁷. Подібні думки висловлював і М.Воронін, який уважав полоцьку Спаську церкву Євфросинієва монастиря і смоленську церкву Архангела Михаїла витоком російського національного зодчества XVI–XVII ст. Водночас він припускав, що процес формування стовпоподібних храмів розпочався значно раніше, ще з собору Бориса та Гліба у Вишгороді. Цей храм належав до складного хрестово-купольного типу з центричним розташуванням купола, який початково завалився, що, на думку М.Вороніна, могло свідчити про його нетрадиційну форму⁸. М.Воронін, як і М.Брунов, уважав, що витоки такого рішення йдуть від народної дерев'яної архітектури, але перша спроба переробки композиції хрестово-купольного храму у вишгородському соборі Бориса та Гліба була невдалою⁹. Серед храмів XII ст. М.Воронін додатково виділив церкви Бельчицького монастиря в Полоцьку, які також могли мати пірамідальну композицію або підвищене завершення центральної частини. З них він особливо звертав увагу на Борисоглібську церкву, стосовно якої припустив, що її прототипом міг бути Борисоглібський собор у Вишгороді, у свою чергу, Борисоглібська церква Бельчицького монастиря могла стати прототипом Спаської церкви Євфросинієвого монастиря¹⁰. Відтак М.Воронін розширив групу давньоруських храмів, які тією чи іншою мірою могли відрізнятися від варіантів закомарного храму. Залучаючи іконні зображення Троїцького собору у Пскові (зведений у 1190-х рр.), він висловив думку, що прогресивний напрямок в архітектурі Давньої Русі, який ішов від Вишгорода, через Полоцьк і Смоленськ, отримав подальший розвиток у Пскові, а трохи пізніше у Владимиро-Суздальській землі (собор Різдва Богородиці у Суздалі, Георгіївський

⁵ Брунов Н.И. Извлечение из предварительного отчёта о командировке в Полоцк, Витебск и Смоленск в сентябре 1923 г. – Москва, 1926. – 8 с.; Хозеров И.М. К исследованию конструкции Спасского храма в Полоцке. – Смоленск, 1928. – 21 с.

⁶ Хозеров И.М. К исследованию конструкции Спасского храма в Полоцке. – С.14, 21.

⁷ Брунов Н.И. К вопросу о самостоятельных чертах русской архитектуры X–XII вв. // Русская архитектура: Доклады, прочитанные в связи с декадником по русской архитектуре в Москве в апреле 1939 г. – Москва, 1940. – С.108, 121–126.

⁸ Воронин Н.Н. У истоков русского национального зодчества // Архитектура СССР. – 1944. – №5. – С.34.

⁹ Там же. – С.35.

¹⁰ Там же. – С.35. У 1920-х рр. М.Брунов та І.Хозеров розглядали Борисоглібську церкву Бельчицького монастиря як прототип Спаської церкви Євфросинієва монастиря (див.: Хозеров И.М. К исследованию конструкции Спасского храма в Полоцке. – С.12, 16; Брунов Н.И. Извлечение из предварительного отчёта... – С.6).

собор в Юр'єві-Польському)¹¹. М.Воронін також припустив, що у Троїцькому соборі у Пскові (1190-ті рр.) після перебудов 1365–1367 рр. (майстер Кирило) було вперше застосовано конструкцію ступінчасто-підвищених попружних арок, яка зробила постамент під главою більш легким і конструктивно виправданим. Таким чином, на його думку, майстер Кирило у XIV ст. дав зразок будівлі, в якій декоративна композиція баштоподібного верху гармонійно поєднується з конструктивною системою і виражає вертикальний підйом внутрішнього простору¹². Щодо Спаської церкви Євфросинієвого монастиря в Полоцьку і церкви Архангела Михаїла у Смоленську, то як М.Брунов, так і М.Воронін трактували їх композиційними варіаціями закомарного храму XII ст. з відмінними завершеннями, зумовленими переробкою візантійської хрестово-купольної системи, вважаючи, що самостійний тип стовпоподібних храмів формується лише в післямонгольський період у Московській Русі¹³.

Однак таку концепцію було спростовано даними, отриманими П.Барановським у процесі консервації в 1943–1945 рр. П'ятницької церкви у Чернігові, зруйнованої авіабомбою. Під час дослідження її залишків з'ясувалося, що під нашаруваннями XVII–XVIII ст. збереглася будівля рубежу XII–XIII ст., яка являє невеликий чотиристовпний храм без виділеного нартекса, центричний у плані зі стовпами квадратної зі зрізаними кутами форми, а також із трилопатевиими завершеннями всіх чотирьох фасадів¹⁴. Але найголовнішим відкриттям була збережена в П'ятницькій церкві підвищено-попружна арка¹⁵, аналогічна тим, які до цього були відомі лише у московській архітектурі XV ст. Це відкриття спростувало гіпотези, згідно яких така конструкція попружних арок вперше виникла або у Пскові у другій половині XIV ст. (М.Воронін)¹⁶, або в Московській Русі на початку XV ст. (М.Брунов)¹⁷. Відтак з'явилися вагомі підстави по-новому інтерпретувати і Спаську церкву Євфросинієвого монастиря в Полоцьку, і церкву Архангела Михаїла у Смоленську, що, як з'ясувалося, мають композиційну схожість зі щойно виявленою П'ятницькою церквою кінця XII – початку XIII ст.

Тож після досліджень П'ятницької церкви виникла нова концепція розвитку в домонгольський період особливого типу храмів, принципово відмінного від закомарних. Це були стовпоподібні храми кількох композиційних варіантів із застосуванням особливих засобів підкреслення вертикальної орієнтації їхніх об'ємів. Уперше таку концепцію на початку 1950-х рр. сформулював М.Воронін¹⁸, доповнивши свою статтю 1944 р.¹⁹ матеріалами дослідження П'ятницької церкви у Чернігові. У ній він назвав стовпоподібні храми з трилопатевиим завершенням фасадів «новим стилем» і зробив принциповий висновок, що цей стиль був не регіональним, а «загальноруським»²⁰. Утім, як і в попередній статті, він пов'язував витоки баштоподібної композиції мурованих храмів із дерев'яним зодчеством, зокрема з фортифікаційними

¹¹ Воронин Н.Н. У истоков русского... – С.36.

¹² Там же. – С.37.

¹³ Там же. – С.32–37; Брунов Н.И. К вопросу о самостоятельных чертах... – С.121–126.

¹⁴ Барановский П. Собор Пятницкого монастыря в Чернигове // Памятники искусства, разрушенные немецкими захватчиками в СССР. – Москва; Ленинград, 1948. – С.13–34.

¹⁵ Там же. – С.20.

¹⁶ Воронин Н.Н. У истоков русского... – С.37.

¹⁷ Брунов Н.И. Извлечение из предварительного отчёта... – С.7; Его же. К вопросу о самостоятельных чертах... – С.126.

¹⁸ Воронин Н.Н. «Слово о полку Игореве» и русское искусство XII–XIII вв. // Слово о полку Игореве. – Москва; Ленинград, 1950. – С.320–351; Его же. У истоков русского национального зодчества (Из истории зодчества периода феодальной раздробленности XI–XV вв.) // Ежегодник Института истории искусств 1952: Живопись. Архитектура. – Москва, 1952. – С.257–316.

¹⁹ Воронин Н.Н. У истоков русского... – С.32–37.

²⁰ Воронин Н.Н. «Слово о полку Игореве»... – С.338–339.

баштами й теремами²¹, вважаючи стовпоподібні храми XII ст., у тому числі П'ятницьку церкву, «зародковим» етапом у процесі формування російської національної архітектури XVI–XVII ст. (шатрові храми)²².

Після появи остаточної версії цієї концепції²³ П'ятницька церква стала своєрідною моделлю стовпоподібних храмів домонгольського періоду²⁴. Її об'ємно-просторові характеристики з трилопатовими завершеннями фасадів і ступінчато-підвищеними попружними арками, а також декоративні елементи, що підкреслюють вертикальну орієнтацію, зокрема складнопрофільовані лопатки на фасадах, зробилися ідентифікаторами, які давали можливість віднести до цього ж стовпоподібного типу відомі раніше, але фрагментарно збережені храми. Такі, як, наприклад, церква Василя в Овручі, П'ятницька в Новгороді, Георгіївський собор в Юр'єві-Польському. Це значно розширило географію стовпоподібних храмів, тим більше, що в період із кінця 1940-х до початку 1970-х рр. у результаті археологічних розкопок у Києві, Новгороді-Сіверському, Путивлі та інших містах було відкрито досить багато храмів, які за ознаками плану були подібними до чернігівської П'ятницької церкви.

Першу типологію композиційних варіантів стовпоподібних храмів на початку 1970-х рр. запропонував Ю.Асеєв. Проаналізувавши залишки стовпоподібних храмів у Київській, Чернігівській і Сіверській землях, він розподілив їх на дві групи. В одну з них увійшли храми з підвищеними попружними арками без притворів і галерей (Овруч, Білгород, Київ, Чернігів), у другу – храми з притворами (Новгород-Сіверський, Путивль) або галереями (Вщиж), що забезпечують ступінчасте наростання мас до центру, але без конструктивного підвищення попружних арок²⁵. Для обох варіантів стовпоподібних храмів були характерні, за визначенням Ю.Асеєва, центричні основні об'єми і трилопатові завершення фасадів, які змінили закомарні завершення попереднього періоду, а також широко розставлені підкупольні стовпи²⁶. Але Ю.Асеєв розглядав лише храми південних регіонів, тому його типологія стовпоподібних храмів має локальний характер. Окрім того, він аналізував пам'ятки тільки кінця XII – першої третини XIII ст., не торкаючись етапів формування таких храмів.

Ширша картина еволюції архітектури кінця XII – першої третини XIII ст. в її зв'язку з попередніми етапами розвитку була окреслена у той же період П.Раппопортом²⁷. Згідно з його концепцією, новий тип стовпоподібних храмів, що на рубежі XII–XIII ст. розповсюдився на території більшості земель Давньої Русі, сформувався в Полоцькому князівстві²⁸. Початковою ланкою процесу формування такого типу П.Раппопорт уважав Спаську церкву Євфросинієва монастиря в Полоцьку. На його думку, цей храм був «першою пам'яткою, в якій візантійські традиції були остаточно переосмислені в дусі руського національного зодчества»²⁹. Наприкінці 1180 – на початку 1190-х рр. полоцький зодчий, за П.Раппопортом, був переведений у Смоленськ, де він побудував церкву Архангела Михаїла, започаткувавши там

²¹ Там же. – С.338.

²² Там же. – С.341.

²³ История русского искусства: В 13 т. / Под. ред. И.Э.Грабаря, В.Н.Лазарева. – Т.3. – Москва, 1955. – 746 с.

²⁴ Всеобщая история архитектуры: В 12 т. / Отв. ред. Ю.С.Ярлов. – Т.3. – Ленинград, Москва, 1966. – С.516–656.

²⁵ Асеєв Ю.С. Зодчество Приднепровской Руси конца XII – первой половины XIII вв.: Автореф. дисс. ... д-ра архитектуры. – Москва, 1971. – С.24–25, 36–37.

²⁶ Там же. – С.36–37.

²⁷ Раппопорт П.А. Русская архитектура на рубеже XII–XIII вв. // Древнерусское искусство: Проблемы и атрибуции. – Москва, 1977. – С.12–29.

²⁸ Раппопорт П.А. Зодчество Древней Руси. – Ленинград, 1986. – С.86, 113.

²⁹ Там же. – С.85.

місцеву будівельну школу, яка забезпечила подальший розквіт смоленської архітектури й широке розповсюдження стовпоподібних храмів³⁰.

Новий інтерес до генези стовпоподібних храмів на початку 1980-х рр. стимулювали дослідження Г.Штендером церкви Спаса на Берестові в Києві, яку він уважав початковим етапом формування стовпоподібних храмів³¹. Аргументуючи таку думку, він звертав увагу на значну висоту церкви Спаса (її хори розташовувалися на висоті понад 10 м), а також на характер оформлення фасадів, що підкреслює вертикальну орієнтацію основного об'єму. Окрім того храм мав три притвори, із західного, південного і північного боків, які працювали на створення пірамідальної композиції. А особливу увагу він акцентував на трилопатовому перекритті притворів (перше відоме в давньоруській архітектурі), залишки якого збереглися на західній стіні нартекса³². У цьому зв'язку слід особливо підкреслити також те, що церква Спаса на Берестові зведена з плінфи з утопленим рядом, але без каменю, який використано лише в забутовуванні стін без виходу на фасади. В інших пам'ятках Києва таке мурування не зустрічається, за виключенням пізніших доповнень у Софії Київській (східної стіни другого поверху південної внутрішньої галереї і в південній вежі – стінка з дверним отвором на першому поверсі). В інших давньоруських землях така техніка мурування також не отримала розповсюдження за винятком Полоцька, в якому усі храми XII ст. зведені саме в такій техніці. Про зв'язок зодчества Полоцька з київською архітектурою М.Воронін писав ще в 1956 р.³³, а у 1980-х рр. П.Раппопорт сформулював тезу про перехід київської будівельної артілі в 1120-х рр. до Полоцька. На підтвердження такої думки він посилався на аналогію мурувальної техніки церкви Спаса на Берестові та всіх полоцьких храмів, а також на їх плани, що дають підстави реконструювати об'єми як пірамідальні з виділенням центральної частини³⁴.

Ці сформульовані в 1980-х рр. П.Раппопортом і Г.Штендером висновки на сьогодні є останніми з приводу генези стовпоподібних храмів. Щоправда у середині 1990-х рр. теми початкового етапу розвитку стовпоподібних храмів у контексті розгляду церкви Спаса на Берестові побіжно торкався В.Булкін³⁵, але подальшого розвитку в його працях вона не отримала. Після висновків П.Раппопорта та Г.Штендера висловлювалися лише загальні міркування про те, що розвиток стовпоподібних храмів відбувався впродовж усього XII ст. паралельно з існуванням панівного закомарного храму (О.Іоаннісян³⁶). Але цілісної концепції формування й еволюції стовпоподібних храмів XII – першої третини XIII ст. не існує й понині.

Ця стаття є спробою історичної реконструкції формування стовпоподібних храмів Київської Русі. Для вирішення поставленої мети: 1) на основі аналізу кількох найкраще збережених стовпоподібних храмів виділимо сукупність ознак, які визначають їх композиційну специфіку й конструктивні особливості; 2) визначимо хронологію появи та міру розповсюдження в давньоруському храмобудуванні виділених ознак; 3) на підставі регіонального поширення цих ознак визначимо етапи формування та подальшої історії стовпоподібних храмів.

До найкраще збережених стовпоподібних храмів можемо віднести три пам'ятки: церкву Архангела Михаїла у Смоленську, П'ятницьку в Новгороді та П'ятницьку у

³⁰ Раппопорт П.А. Русская архитектура на рубеже ... – С.23–24; *Его же*. Зодчество Древней Руси... – С.120–121.

³¹ Штендер Г.М. Трёхлопастное покрытие церкви Спаса на Берестове (к вопросу о художественном образе храмов второй половины XI – начала XII в.) // Памятники культуры: Новые открытия: Ежегодник 1980. – Москва, 1981. – С.541.

³² Там же. – С.534–538.

³³ Воронин Н.Н. Бельчицкие руины // Архитектурное наследие. – Вып.6. – Москва, 1956. – С.7–8, 16–17, 19.

³⁴ Раппопорт П.А. Зодчество Древней Руси... – С.80.

³⁵ Булкин В.А. О времени постройки церкви Спаса на Берестове // Археология. – 1995. – №2. – С.140–143.

³⁶ Иоаннісян О. Зодчество первой половины – середины XII в. // История русского искусства: В 22 т. – Т.1/1. – Москва, 2012. – С.33.

Чернігові. Церква Архангела Михаїла у Смоленську зберегла стіни майже на повну висоту та практично повністю арки перекриттів і барабан купола; П'ятницька церква в Новгороді стіни зберегла на повну висоту й місцями залишки перекриттів. П'ятницьку церкву у Чернігові після руйнації у часи Другої світової війни відновлено з блоків автентичного мурування, яких більше 50%, тому її умовно також відносимо до збережених пам'яток. Окрім цих трьох храмів розглянемо відбудовану церкву Василя в Овручі, в якій від первинної будівлі збереглася східна стіна з апсидами, фрагменти північної та західної стіни. До групи храмів, які розглядатимемо, включаємо й майже повністю збережену Спаську церкву Євфросинієвого монастиря в Полоцьку, об'ємно-просторова побудова якої не може вважатися стовпоподібною, але її завершення має очевидні ознаки, притаманні стовпоподібним храмам, тому вважатимемо цю церкву «протостовпоподібним» храмом.

Із перерахованих храмів тільки П'ятницька церква в Новгороді має літописну дату (1207 р.)³⁷, церква Архангела Михаїла у Смоленську була побудована у часи правління князя Давида Ростиславича (помер 1197 р.), тому вона орієнтовно датується 1180–1190-ми рр.³⁸ Фундатором церкви Василя в Овручі був Роман Ростиславич, часом будівництва орієнтовно вважається 1190 р. (в процесі дослідження храму Ю.Асєєв виявив графіті з датою 1192 р.)³⁹. П'ятницьку церкву у Чернігові за будівельними матеріалами, технікою мурування та конструкціями датують рубезем XII–XIII ст.⁴⁰; Спаська церква Євфросинієвого монастиря датується умовно серединою XII ст.⁴¹

На підставі аналізу об'ємно-просторової побудови, конструкцій, композиційного вирішення інтер'єру та екстер'єру, декорації фасадів перерахованих храмів виділяємо сукупність ознак, які визначають їх композиційну специфіку та конструктивні особливості, котрі подаємо в порівняльній таблиці.

Ознаки	Спас. церква Євфр. монас. у Полоцьку	церква Арх. Михаїла у Смоленську	церква Св. Василя в Овручі	П'ятницька церква у Новгороді	П'ятницька церква у Чернігові
Характеристики об'ємно-просторової побудови					
1. Вертикальна орієнтація основного об'єму	–	+	?	+	+
2. Тенденція до центричності з розташуванням головного купола над геометричним центром плану або наближено до геометричного центру. Реалізується в двох варіантах плану:	–	+	+	+	+

³⁷ Гладенко Т.В., Красноречья Л.Е., Штендер Г.М., Шуляк Л.М. Архитектура Новгорода в свете последних исследований // Новгород: К 1100-летию города. – Москва, 1964. – С.202–203.

³⁸ Каргер М.К. Зодчество древнего Смоленска (XII–XIII вв.). – Ленинград, 1964. – С.77–78; Воронин Н.Н., Раппопорт П.А. Зодчество Смоленска XII–XIII вв. – Ленинград, 1979. – С.163.

³⁹ Асєєв Ю.С. Зодчество Приднепровской Руси конца XII – первой половины XIII вв. – С.13.

⁴⁰ Барановский П. Собор Пятницкого монастыря в Чернигове. – С.29–30.

⁴¹ Раппопорт П.А. Русская архитектура X–XIII вв.: Каталог памятников. – Ленинград, 1982. – С.96; Торшин Е.Н., Дук Д.В., Иоанниан О.М., Зыков П.Л., Коц А.Л. Галерея Спасо-Преображенской церкви Евфросиньева монастыря в Полоцке (предварительные итоги архитектурно-археологических исследований) // Беларуская Падзвінна: вопыт, методика і вынікі палявых даследаванняў. – Новополоцк, 2016 – С.22.

складний хрестово-купольний тип без нартекса з однією виступаючою апсидою і трьома притворами		+	-	+	-
простий хрестово-купольний тип без нартекса з трьома незначно виступаючими апсидами		-	+	-	+
3. Ступінчастість зовнішнього об'єму. Досягається за рахунок:	+	+	?	+	+
трилопатевого звершення фасаду, форма якого пов'язана з конструктивними вирішеннями перекриття	-	+	?	+	+
пониження бічних апсид разом з боковими вімами	+	+	-	+	-
пониження оточуючих об'ємів притворів або галерей	?	+	-	+	-
конструктивного верху (ступінчато-підвищені попружні арки)	-	-	?	-	+
ступінчатого верху центрального об'єму декоративного (декоративна імітація конструктивної ступінчастості)	+	+	?	?	+
Характеристики інтер'єру					
4. Висотне розкриття підкупольного простору	+	+	?	+	+
5. Збільшення площі підкупольного простору. Досягається за рахунок:	+	+	+	+	+
широко розставлених підкупольних стовпів і звуження бічних нав	+	+	+	+	+
зменшення вносу лопаток хрещатих стовпів	-	+	+	-	-
заміни хрещатих стовпів квадратними, або квадратними зі зрізанням кутами, восьмигранними, круглими	+	-	-	+	+
відсутності лопаток на стінах	-	-	-	+	+
6. Ступінчате наростання висотності внутрішнього простору до центру. Досягається за рахунок:	-	+	?	+	+
ієрархічного підпорядкування бокових нав висоті підкупольного простору		+	?	+	+
об'єднання просторів притворів з простором наосу високими арками		+	-	+	-
конструктивного вирішення склепінь наосу (ступінчато-підвищені попружні арки)		-	?	-	+
7. Наявність у товщі стін проходів, з'єднаних з хорами	-	+	+	+	+
Конструктивні вирішення					
8. Перекриття трилопатевої форми, що складаються з півциркульних і чвертьциркульних склепінь	-	+	?	+	+
9. Ступінчато-підвищені попружні арки	-	-	?	-	+

10. Стрільчасті арки і склепіння	-	-	-	-	+
11. Додаткове підсилення склепінь аркбутанами	-	-	?	-	+
Композиція фасадів					
12. Трилопатеві декоративні кокошники	+	+	?	?	+
13. Складнопрофільовані фасадні лопатки	-	+	+	+	+
14. Тонкі півколони на круглих формах (апсидах, барабані купола, вежах)	апсида, барабан	апсида	вежі, апсиди	апсида	апсиди, барабан
15. Стрільчасті закомари, пов'язані з внутрішніми стрільчастими склепіннями і арками	-	-	-	-	+
16. Стрільчасті декоративні ніші	-	-	-	-	+
17. Бровки над вікнами і порталами	вікна	вікна	вікна, портали	-	вікна, портали
18. Багатоуступчасті (перспективні) портали	-	+	+	+	+
19. Варіації форми і композиції ніш та вікон	-	+	+	+	+
поворот ніш з чвертьциркульним завершенням у бік протилежний центральній осі симетрії		-	+	-	+
декоративні ніші з щипцевими завершеннями		-	-	-	+
великі багатоступінчасті ніші з півциркульним завершенням		+	-	+	-
невеликі одноступінчасті ніші з півциркульним завершенням		-	-	-	+
яруси маленьких декоративних нішок		+	-	+	-
композиції з трьох вікон, що утворюють трилопатеву криву (центральне вікно з арковим завершенням, бічні – піварковим)		+	-	+	+
композиції з чотирьох вікон, всі з піварковим завершенням, утворюють трилопатеву криву		-	+	-	-
поворот вікон з чвертьциркульним завершенням у бік протилежний центральній осі симетрії для підкреслення загальної симетрії		-	+	-	-
20. Декоративні елементи фасадів	+	+	+	+	+
сітчастий орнамент з плінфи	-	-	-	-	+
декорація каменем	-	-	+	-	-
менадр	+	-	-	-	+
поребрик	-	+	+	-	+
аркатурний пояс	-	+	-	-	-
«бігунець» («городки»)	-	-	-	-	+
декоративні хрести	-	+	-	-	-
яруси арок	-	-	+	-	-
21. Підкреслення вертикальної орієнтації фасадними елементами	-	+	+	+	+

Тепер розглянемо хронологію появи перерахованих ознак у храмах різних культурних центрів Київської Русі, починаючи з першої половини XI ст. до періоду появи храмів сформованого стовпоподібного типу.

1. Вертикальна орієнтація основного об'єму

1.1. За рахунок збільшення висоти храму, але без перевищення його довжини по осі схід – захід

- Новгород:** Софійський собор (1045–1050/1052 рр.),
Ніколо-Дворищенський собор (закладений 1113 р.),
собор Різдва Богородиці Антонієва монастиря (1117–1122 рр.),
Георгіївський собор Юр'єва монастиря (закладений 1119 р.)
- Київ:** церква Спаса на Берестові (кінець XI – перша чверть XII ст.)

1.2. За рахунок розташування основного об'єму над проїздом воріт або над «підклітом» (функціональне збільшення висоти)

- Київ:** церква на Золотих воротах (1037 р.),
Троїцька надбрамна церква Печерського монастиря (після 1106 р.)
- Чернігів:** храм-усипальниця (кінець XI ст.)
- Владимир:** церква на Золотих воротах (освячення 1163/1164 р.)

2. Тенденція до центричності з розташуванням головного купола над геометричним центром плану або наближено до геометричного центру

2.1. Простий хрестово-купольний тип без нартекса

- Чернігів:** храм-усипальниця (кінець XI ст.)
- Київ:** Троїцька надбрамна церква Печерського монастиря (після 1106 р.),
церква на вул. Юрківській (кінець 1130 – початок 1140 рр.)
- Новгород:** собор Різдва Богородиці Антонієва монастиря (1117–1122 рр.,
перший етап будівництва без нартексу)
- Псков:** церква Дмитрія Солунського (1138–1144 рр.)
- Стара Ладога:** храми середини XII ст.
- Полоцьк:** храм-усипальниця Євфросинієвого монастиря (1130-ті рр.),
Церква на Нижньому замку (1130-ті рр.)
- Новогрудок:** церква Бориса та Гліба (1130–1140-ті рр.)
- Перемишль:** церква Іоанна (перша третина XII ст.)
- Звенигород:** церква (до 1144 р.)
- Галич:** Спаський собор (1152 р.)
- Смоленськ:** церква Петра й Павла (середина XII ст.)
- Переяслав-Залеський:** Спасо-Преображенський собор (1152 р.)
- Кідекша:** Борисоглібська церква (1152 р.)
- Боголюбово:** собор Різдва Богородиці (1158 – початок 1160-х рр.),
церква Покрова на Нерлі (1165 р.)
- Владимир:** Дмитрівський собор (перша половина 1190-х рр.)

2.2. Складний хрестово-купольний тип без нартекса

- Київ:** Михайлівська церква Видубицького монастиря (1070–1088 рр.,
перший етап будівництва без нартексу)⁴²

⁴² Немає однозначної думки дослідників, яким типологічно був первинний об'єм: складним хрестово-купольним із додатковим передвітарним членуванням (М.Каргер, Р.Бикова, І.Мовчан) або простим хрестово-купольним, де апсиди примикали безпосередньо до дев'ятидольного ядра наосу (Н.Логвин).

- Полоцьк:** Великий собор Бельчицького монастиря (1120–1130 рр.),
Церква на дитинці (третя чверть XII ст.)
- Гродно:** Нижня церква (1180-ті рр.)

3. Ступінчастість зовнішнього об'єму

3.1. При багатокупольності різна висоти центрального і бокових куполів

- Київ:** Софійський собор (закладений 1017/1037 р.)
- Новгород:** Софійський собор (1045–1050/1052 рр.),
Ніколо-Дворищенський собор (закладений 1113 р.)

3.2. Пониження бокових об'ємів притворів або галерей

- Київ:** Софійський собор (закладений 1017/1037 р.),
церква Спаса на Берестові (кінець XI – перша чверть XII ст.)
- Чернігів:** Борисоглібський собор (перша літописна згадка 1123 р.),
Успенський собор Єлецького монастиря (кінець XI – початок XII ст.)
- Полоцьк:** Великий собор Бельчицького монастиря (1120–1130 рр.),
храм-усипальниця Євфросинієвого монастиря (1130-ті рр.),
Церква на Нижньому замку (1130-ті рр.),
Церква на дитинці (третя чверть XII ст.)
- Боголюбово:** церква Покрова на Нерлі (1165 р.)
- Владимир:** Дмитрівський собор (перша половина 1190-х рр.)

3.3. Ступінчато-підвищене перекриття центрального просторового хреста

- Київ:** Софійський собор (закладений 1017/1037 р.)

4. Висотне розкриття підкупольного простору

- Новгород:** Софійський собор (1045–1050/1052 рр.),
Ніколо-Дворищенський собор (закладений 1113 р.),
собор Різдва Богородиці Антонієва монастиря (1117–1122 рр.),
Георгіївський собор Юр'єва монастиря (закладений 1119 р.)
- Київ:** церква Спаса на Берестові (кінець XI – перша чверть XII ст.)

5. Збільшення площі підкупольного простору

Збільшення площі підкупольного простору до появи храмів із вираженою стовпоподібною композицією не зафіксоване у жодній зі збережених пам'яток, але зменшення виносу лопаток хрещатих стовпів зустрічається (*Київ:* Троїцька надбрамна церква Печерського монастиря (після 1106 р.)), як і трансформація форми хрещатих стовпів: заміна їх квадратними (*Переяслав:* Михайлівський собор (1089 р.), Спаська церква-усипальниця (кінець XI ст.), *Стара Ладога:* храми середини XII ст.), восьмигранними (*Новгород:* собор Різдва Богородиці Антонієва монастиря (західна пара підкупольних стовпів, 1117–1122 рр.), *Переяслав:* Воскресенська церква (1130-ті рр.), *Псков:* церква Іоанівського монастиря, 1130–1140-ті рр.), круглими (*Псков:* церква Іоанівського монастиря, 1130–1140-ті рр.).

6. Ступінчате наростання висотності внутрішнього простору до центру

- За рахунок конструктивного вирішення склепінь просторового хреста
- Київ:** Софійський собор (закладений 1017/1037 р.)

7. Наявність у товщі стін проходів, з'єднаних із хорами

До появи стовпоподібних храмів не зафіксовані.

8. Перекриття трилопатевої форми, що складаються з півциркульних і чвертьциркульних склепінь

Київ: церква Спаса на Берестові (кінець XI – перша чверть XII ст.), де збереглися залишки трилопатевого перекриття західного притвору.

9. Ступінчато-підвищені попружні арки

До появи стовпоподібних храмів не зафіксовані.

10. Стрільчасті арки і склепіння

До появи стовпоподібних храмів не зафіксовані.

11. Додаткове підсилення склепінь аркбутанами

До появи стовпоподібних храмів не зафіксоване⁴³.

12. Трилопатеві декоративні кокошники

З³являються тільки у храмах із вираженою стовпоподібною композицією (відомі у Спаській церкві Євфросинієвого монастиря в Полоцьку).

13. Складнопрофільовані лопатки

Київ: Софійський собор (закладений 1017/1037 р.) – поєднання півколонки з трикутними профілями по бокам

Чернігів: Спасо-Преображенський собор (закладений до 1036 р.) – поєднання півколонки з трикутними профілями по бокам

Владимир: Успенський собор (1158–1160, 1185–1189 рр.), Дмитрівський собор (перша половина 1190-х рр.), обидва – двохступчастий профіль з півколонкою по центру

Боголюбово: собор Різдва Богородиці (1158 – початок 1160-х рр.) – одноступчастий профіль із півколонкою по центру, по боках до якого примикають також півколонки, церква Покрова на Нерлі (1165 р.) – двохступчастий профіль із півколонкою по центру

14. Тонкі півколонки на круглих формах (апсидах, барабані купола, вежах)

на апсидах – майже всі збережені храми, починаючи з середини XI ст.

на барабані купола – майже всі збережені храми, починаючи з середини XI ст.

15. Стрільчасті закомари, пов'язані з внутрішніми стрільчастими склепіннями та арками

До появи стовпоподібних храмів не зафіксовані.

16. Стрільчасті декоративні ніші

До появи стовпоподібних храмів не зафіксовані.

17. Бровки над вікнами й порталами

⁴³ Аркбутани відомі у зовнішніх галереях Софії Київської (укріплювали будівлю за її основними осями).

З'являються тільки у храмах із вираженою стовпоподібною композицією (відомі у Спаській церкві Євфросинієвого монастиря в Полоцьку).

18. Багатоуступчасті (перспективні) портали

Найраніше багатоуступчасті портали відомі у чернігівській архітектурі кінця XI – першої чверті XII ст. (Успенський собор Єлецького монастиря, Борисоглібський собор). Далі впродовж усього XII ст. у храмах «стандартного» закомарного варіанту, зведених із плінфи в рівношаровій мурувальній техніці. Аналогічні портали мають кам'яні храми Владимиро-Суздальської землі, а також такі портали відомі за археологічними розкопками в пам'ятках Галицької землі.

19. Варіації форми й композиції ніш та вікон

До появи стовпоподібних храмів вікна мали півциркульні аркові завершення або горизонтальні перемички, ніші – півциркульні завершення. Вікна або ніші з чверть циркульним завершенням були лише на площині закомар, розташовуючись по бокам від вікна (ніші) з півциркульним завершенням. Такі композиції характерні для закомарних храмів, починаючи з Успенського собору Печерського монастиря (1073–1087 рр.). Важливо відмітити, що вікна переважно підкреслювали горизонтальну орієнтацію об'ємів закомарних храмів.

20. Декоративні елементи фасадів

Більшість декоративних елементів фасадів (меандр, поребрик, аркатурний пояс, «бігунець» («городки»), хрести з плінфи, пояс арочок), які застосовувалися у стовпоподібних храмах, відомі в пам'ятках XI–XII ст.

21. Підкреслення вертикальної орієнтації фасадними елементами

- Київ:** Троїцька надбрамна церква Печерського монастиря (після 1106 р.), церква Спаса на Берестові (кінець XI – перша чверть XII ст.)
- Новгород:** Ніколо-Дворищенський собор (закладений 1113 р.), собор Різдва Богородиці Антонієва монастиря (1117–1122 рр.), Георгіївський собор Юр'єва монастиря (закладений 1119 р.).

На підставі наведеної хронології можемо виділити такі історичні етапи зародження й розвитку в Давній Русі храмів стовпоподібного типу:

Перший етап (XI ст.) – спорадична поява у храмах, які не виявляють рис вертикальної композиційної побудови, окремих елементів і деталей, притаманним стовпоподібним храмам.

Софія Київська – ступінчастість загальної композиції за рахунок: пірамідальної композиції 13 куполів, ступінчатих склепінь ramen просторового хреста, двохповерхових і одноповерхових галерей; складнопрофільовані лопатки.

Спасо-Преображенський собор у Чернігові – складнопрофільовані лопатки.

Софія Новгородська – вертикальна орієнтованість загального об'єму, ступінчастість завершення за рахунок різної висоти центрального і бічних куполів, висотне розкриття внутрішнього простору.

Другий етап (перша чверть XII ст.) – початкові пошуки засобів побудови вертикальних композицій.

Композиція щойно сформованого закомарного храму (завершені форми – Михайлівський Золотоверхий собор) зазнає певних трансформацій у Києві та Новгороді. У Києві вертикальну орієнтацію мали два храми – Троїцька надбрамна церква Печерського монастиря і церква Спаса на Берестові, але засоби створення цієї композиції в них різні. У Троїцькій надбрамній церкві вертикальна композиція зумовлена розташування храму над проїздом воріт (функціональна вертикальність). Тим не менш, висота об'єму Троїцької церкви підкреслена відсутністю на її фасадах горизонтальних членувань. Оформлення фасадів церкви Спаса на Берестові схоже з фасадами Троїцької надбрамної церкви. Проте у церкві Спаса на Берестові очевидним є цілеспрямований пошук вертикальної композиції за рахунок збільшення висоти. Висота церкви по відношенню до розмірів плану, порівняно з іншими київськими храмами, була помітно більшою, тому її об'єм набув вертикальної орієнтації, а наявність трьох притворів (мали трилопатеві завершення) надала йому деякої пірамідальності.

Для новгородських храмів, побудованих у першій чверті XII ст. (Ніколо-Дворищенський собор, собор Різдва Богородиці Антонієва монастиря, Георгіївський собор Юр'єва монастиря), також характерна вертикальна орієнтація основних об'ємів. Це закомарні чотиристовпні з нартексами храми, але їх висота по відношенню до розмірів планів порівняно з київськими соборами помітно збільшена. Об'єми названих новгородських соборів першої чверті XII ст. кубічні, але сприймаються вони витягнутими вгору, оскільки на їх фасадах відсутні горизонтальні членування. Це зближує пропорції новгородських соборів з пропорціями київської церкви Спаса на Берестові, але тут, імовірно, бачити не вплив Києва, а генетичний зв'язок із Софією Новгородською.

Новгородський варіант за межами новгородської землі розповсюдження не отримав, а з другої третини XII ст. припиняє свій розвиток і в Новгороді. У той час як київська лінія в другій – третій чверті XII ст. продовжить свою еволюцію в Полоцьку, про що свідчить мурувальна техніка (плінфа, покладена з утопленням рядом без каміння).

Третій етап (друга і третя чверть XII ст.) – виникнення кількох паралельно існуючих варіантів «протостовпоподібної» композиції.

Основний центр – Полоцьк, де проводився вже, ймовірно, цілеспрямований пошук вертикальної композиції, оскільки саме тут з'являються кілька варіантів «протостовпоподібних» храмів, які відомі за матеріалами археологічних розкопок.

Перший варіант – Великий собор Бельчицького монастиря, Церква на дитинці – складний хрестово-купольний храм без нартекса з трьома притворами.

Другий варіант – П'ятницька церква Бельчицького монастиря – невеликий безстовпний храм із вертикальною орієнтацією об'єму.

Третій варіант – храм-усипальниця Євфросинієвого монастиря, Церква на Нижньому замку – простий чотиристовпний храм без нартексу, оточений одноповерховими галереями.

Четвертий варіант – церква Благовіщення у Вітебську, Борисоглібська церква Бельчицького монастиря, Спаська церква Євфросинієвого монастиря – горизонтально орієнтовані чотиристовпні храми з нартексами й вертикальним вирішенням центральної частини.

Серед перерахованих варіантів полоцького зодчества перспективними виявилися перший і третій, які набувають розвитку в архітектурі Смоленська, а згодом і в інших регіонах. Другий та четвертий варіанти не отримали розвитку, але важливо підкреслити, що вони також мали вертикально орієнтовану композиційну побудову й можуть розглядатися як варіації у процесі пошуку та втілення естетичної моделі вертикально орієнтованої композиції.

Четвертий етап (80–90-ті рр. XII ст.) – формування міжрегіонального типу стовпоподібних храмів.

Поява в різних культурних центрах (Смоленськ, Київ, Овруч, Білгород) храмів із набором типових ознак стовпоподібних композицій. У цей період відбувається, очевидно, стандартизація типу. На рубежі цього й наступного періоду була, ймовірно, віднайдена конструкція, відповідна ступінчатому завершенню храмів (П'ятницька церква у Чернігові).

П'ятий етап (рубіж XII–XIII ст. – 1240 р.) – розповсюдження сформованого міжрегіонального типу стовпоподібних храмів.

Будівництво стовпоподібних храмів в основних культурних центрах Давньої Русі. Можна припустити, що у цей період окрім виділених Ю.Асєєвим двох варіантів композиційної побудови (з конструктивним ступінчатим верхом без галерей і притворів та з притворами або галереями без конструктивного верху), існував варіант, який їх об'єднував, тобто мав притвори або галереї й одночасно конструктивне ступінчасте завершення.

Таким чином, стовпоподібний тип храму в Давній Русі пройшов шлях від Києва, де почав формуватися на початку XII ст. як різновид закомарного храму, через Полоцьк, де з'явилися декілька варіантів «протостовпоподібних» храмів, до Смоленська, де в 1180–1190-х рр. викристалізувалася його завершена форма. Не виключено, що в Києві розвиток стовпоподібних храмів відбувався також, незалежно від інших регіонів, проте збережені пам'ятки, які могли б це підтвердити, відсутні. Слід також відзначити, що така риса стовпоподібних храмів, як ходи в товщі стін, існує й у церкві Бориса та Гліба у Гродно (1180-ті рр.). Збережені залишки цього храму не дають можливості однозначно інтерпретувати його як стовпоподібний, адже він має видовжений об'єм по осі схід – захід (належить до складного хрестово-купольного храму з нартексом, нехарактерного для цього періоду). Проте церква Бориса та Гліба у Гродно могла мати динамічне завершення центральної частини (не збереглося), адже її фасади мають лопатками складного профілю. Показово також те, що цей храм, як і церква Василя в Овручі, має декорацію фасадів камінням, вставленим у мурування.

Підсумовуючи розгляд етапів розвитку стовпоподібних храмів, підкреслимо, що перераховані періоди стосуються лише цегляної архітектури. В кам'яній архітектурі Володимиро-Суздальського князівства впродовж XII ст. з'являються тільки окремі риси, зокрема пірамідальність за рахунок одноповерхових галерей (церква Покрова на Нерлі, Дмитрівський собор у Володимирі) та складнопрофільовані лопатки (всі відомі храми другої половини XII ст.). Тільки в передмонгольський час (1220–1230-ті рр.) у цій землі з'являються храми, збережені частини яких дозволяють припускати

існування стовпоподібної композиції. Це собор Різдва Богородиці у Суздалі (1225 р.) і Георгіївський в Юр'єві-Польському (1234 р.) – чотиристовпні хрестово-купольні храми з трьома притворами, відкритими в наос (північний і південний притвори були в них одно-, західні – двоповерхові). Проте ці храми збереглися лише на половину висоти, тому характер і конструкція їх завершення невідомі, але наявність притворів свідчить про пірамідальну композицію. Можемо припустити, що в кам'яній архітектурі формування такого типу храмів відбувалося також, але повільніше. Не слід виключати й варіант запозичення кам'яною архітектурою сформованої у цегляній архітектурі стовпоподібної композиції вже у завершеному варіанті. У цілому можемо констатувати, що на рубежі XII–XIII ст. стовпоподібні храми Давньої Русі перейняли на себе роль міжрегіонального типу, яка впродовж майже всього XII ст. належала кільком варіантам закомарних храмів. Тож стовпоподібні храми можуть вважатися другою після закомарного храму давньоруською архітектурною традицією, яка розвинулася на основі трансплантованих візантійських форм. Але в 1240 р. розвиток цієї традиції було перервано монгольською навалюю.

Серед країн візантійської культурної ойкумени тяжіння до вертикальної орієнтації об'ємів із X ст. й щодалі очевидніше демонструють храми Грузії та Вірменії, проте їхні об'ємно-просторові вирішення, конструкції та матеріали порівняно з храмобудуванням Київської Русі істотно відмінні. Пірамідальна багатокупольність і ступінчасте підвищення основи центрального купола з'являється й на Балканах, однак це вже XIV ст. А у Західній Європі з XII ст. експресивний порив до неба притаманний ансамблям гостроверхих башт і пінаклів готичних соборів, але ані типологія, ані конструкції цих храмів безпосереднього відношення до візантійської традиції не мають.

REFERENCES

1. Aseev, Yu.S. (1971). *Zodchestvo Pridneprovskoi Rusi kontsa XII – pervoi poloviny XIII vekov. (Extended abstract of Doctor's thesis)*. Moskva. [in Russian].
2. Baranovskii, P. (1948). Sobor Piatnitskogo monastyrja v Chernigove. *Pamiatniki iskusstva, razrubnennye nemetskimi zakhvatchikami v SSSR*, 13–34. Moskva; Leningrad. [in Russian].
3. Bulkin, V.A. (1995). O vremeni postroiki tserkvi Spasa na Berestove. *Arkheologija*, 2, 140–143. [in Russian].
4. Gladenko, T.V., Krasnorechev, L.E., Shtender, G.M., Shuliak, L.M. (1964). Arkhitektra Novgoroda v svete poslednikh issledovanii. *Novgorod: K 1100-letiiu goroda*, 183–263. Moskva. [in Russian].
5. Grabar, I.E., Lazareva, V.N. (1955). *Istoriia russkogo iskusstva*, 3. Moskva. [in Russian].
6. Ioannisian, O.M. (2012). *Zodchestvo pervoi poloviny – serediny XII v. Istoriia russkogo iskusstva, 2/1: Iskusstvo 20–60-tykh vv. XII v.*, 32–157. Moskva. [in Russian].
7. Karger, M.K. (1964). *Zodchestvo drevnego Smolenska (XII–XIII vv.)*. Leningrad. [in Russian].
8. Kholostenko, M.V. (1975). Uspenskiy sobor Pecherskoho monastyrja. *Starodavnii Kyiv*, 107–170. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Kholostenko, M.V. (1976). Novi doslidzhennia Ioanno-Predtechenskoj tserkvy ta rekonstruktsiia Uspenskoho soboru Kyievo-Pecherskoj lavry. *Arkheolohichni doslidzhennia starodavnobo Kyieva*, 131–165. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Komech, A.I. (1987). *Drevnerusskoe zodchestvo kontsa X – nachala XII v. Vizantijskoe nasledie i stanovlenie samostoitelnoi traditsii*. Moskva. [in Russian].
11. Mikheienko, K. (2018). Arched gables (zakomara) temple of the XII century. Regional traditions. *Ukrainian Academy of Fine Art. Research and Methodology Papers*, 27, 33–43. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Rappoport, P.A. (1977). Russkaia arkhitektura na rubezhe XII–XIII vv. *Drevnerusskoe iskusstvo: Problemy i atributsii*, 12–29. Moskva. [in Russian].
13. Rappoport, P.A. (1982). *Russkaia arkhitektura X–XIII vv.: katalog pamiatnikov*. Leningrad. [in Russian].
14. Rappoport, P.A. (1986). *Zodchestvo Drevnei Rusi*. Leningrad. [in Russian].
15. Shtender, G.M. (1981). Trekhlopastnoe pokrytie tserkvi Spasa na Berestove (k voprosu o khudozhestvennom obraze kharomov vtoroi poloviny XI – nachala XII v.). *Pamiatniki kultury: Novee otkrytiia: Ezhegodnik 1980*, 534–544. Moskva. [in Russian].
16. Torshin, E.N., Duk, D.V., Ioannisian, O.M., Zykov, P.L., Kots, A.L. (2016). The gallery of Transfiguration church of monastery of Euphrosine in Polotsk (preliminary results of the architectural and archaeological research). *Belaruskae Padzvinne: vopyt, metodika i vyniki paliavykh dasledavanniauw*, 22–40. Novopolotsk. [in Russian].
17. Voronin, N.N. (1950). "Slovo o polku Igoreve" i russkoe iskusstvo XII–XIII vv. *Slovo o polku Igoreve*, 320–351. Moskva; Leningrad. [in Russian].
18. Voronin, N.N. (1952). U istokov russkogo natsionalnogo zodchestva (Iz istorii zodchestva perioda feodalnoi razdroblennosti XI–XV vv.). *Ezhegodnik Instituta istorii iskusstva 1952: Zbivopis. Arkhitektura*, 257–316. Moskva. [in Russian].

19. Voronin, N.N. (1956). Belchitskie ruiny. *Arkhitekturnoe nasledstvo*, 6, 3–20. [in Russian].
20. Voronin, N.N., Rappoport, P.A. (1979). *Zadchestvo Smolenska XII–XIII vv.* Leningrad. [in Russian].
21. Yaralov, Yu.S. (Ed.) (1966). *Vseobshchaia istoriia arkhitektury*, 3. Leningrad; Moskva. [in Russian].

Kateryna MIKHEIENKO

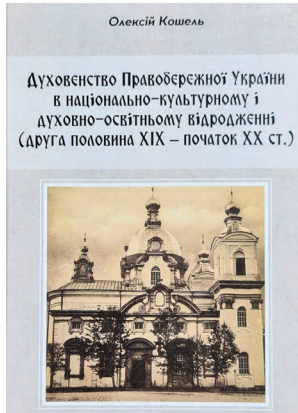
Candidate of Architecture (Ph. D. in Architecture)
Senior lecturer at Department of Theory,
History of Architecture and Synthesis of Arts,
National Academy of Fine Arts and Architecture
(Kyiv, Ukraine), mikheenko@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1707-9598>

From the History of Temple Building of Kyivan Rus

Abstract. The aim of the article is to reconstruct the historical process of Kyivan Rus tower-shaped temple formation and development from the time of the first known vertically oriented compositions to 1240 when the development of brick temple building stopped on the lands ruined by the Mongol invasion. The following **methods** were used in the study: historical-chronological, comparative-historical, structural-functional, comparative-typological. **Scientific novelty.** For the first time, the history of the development of tower-shaped temples of Kyivan Rus is considered a long tradition from the period of polycentric origin of the first vertically oriented compositions until 1240, when their construction was artificially interrupted. Based on the consideration of the best-preserved tower-shaped temples, a set of features that characterize their volume and spatial solution, construction, and facade composition are defined. Taking into account the chronology of the appearance and spread of the selected features in the architecture of Kyivan Rus, the periodization of the development of tower-shaped temples was proposed for the first time. **Conclusions.** The tower-shaped temple of Kyivan Rus should be considered the second original Kyivan Rus architectural tradition after the arched gables (zakomara) temple, which developed on the basis of transplanted Byzantine forms. The development of this tradition is divided into several stages: 1) the sporadic appearance of its features in the temples of several cultural centers; 2) initial search for tools to create vertical compositions; 3) purposeful search for an aesthetic model of tower-shaped temples; 4) formation and standardization of interregional types of tower-shaped temples; 5) spread of interregional types of tower-shaped temples.

Keywords: Kyivan Rus, architecture, temple building, composition, tower shaped temple.

РЕЦЕНЗІЇ й ОГЛЯДИ

Кошель О.

Духовенство Правобережної України в національно-культурному і духовно-освітньому відродженні (друга половина XIX – початок XX ст.) / За ред. О.Добржанського. – Кам'янець-Подільський, 2022. – 584 с.

Питання комплексних досліджень опозиційної діяльності православного духовенства українських епархій, його роль у національно-духовному відродженні другої половини XIX – початку XX ст. є актуальним завданням для сучасної історичної науки.

Після інкорпорації Правобережної України на рубежі XVIII–XIX ст. політика російського самодержавства передбачала реалізацію принципів імперського національно-політичного домінування у цьому регіоні, яке з часом тільки посилювалося. У церковно-релігійній сфері це позначилося системними діями світської та церковної влад зі зросійщення українських епархій, повного узалежнення церкви від держави та суттєвої втрати національних рис у релігійно-духовному житті. Однак численні приклади вказують, що у середовищі православного духовництва правобережних епархій у середині XIX ст. почав формуватися опозиційний рух, що проявилось у проведенні богослужінь українською мовою (всупереч позиції Св. Синоду), у перших успішних спробах перекладів проповідей та Св. Письма, у відродженні національних духовно-релігійних традицій. Така діяльність українського духовенства мала вплив не лише на процеси церковно-релігійного життя, а й ставала підґрунтям активізації національного відродження.

У монографії О.Кошеля проаналізовано місце та роль українського духовництва, вихідців із його середовища в національно-духовному й культурно-освітньому відродженні, що відповідає актуальним науковим завданням і значною мірою доповнює історіографію проблеми. Дослідження базується на широкій джерельній базі: архівних матеріалах, опублікованих документах, мемуарах, періодиці, творчій спадщині діячів національно-духовного відродження. Автор відзначає, що сумарно він уводить до наукового обігу 280 архівних справ. Зокрема залучено матеріали з 20 фондів ЦДІАК України, 7 фондів ДАХМО, 7 фондів РДІА (Санкт-Петербург) та ін. Щодо останнього архівосховища важливе уточнення О.Кошеля, що його фонди він опрацював до початку повномасштабної фази війни Росії проти України, адже зараз вони залишаються закритими для українських дослідників.

Серед архівних документів, які вперше введені в науковий обіг, варто відзначити низку матеріалів, що стосуються участі православного духовництва в роботі над перекладами Св. Письма українською мовою. Зокрема випускника Подільської духовної семінарії священника В.Родневича в 1862 р. та особливостей діяльності перекладацької комісії на чолі з єпископом Парфенієм (Левицьким) у Кам'янці-Подільському

1905–1911 рр. Окрім цього, важливим результатом роботи стала систематизація маловідомих архівних документів щодо протестного руху викладачів й учнівської молоді духовних освітніх закладів Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. Аналіз цього руху дає авторові підстави стверджувати, що подібні акції були характерними для тогочасних православних духовних навчальних закладів регіону, а учнівська молодь «була нерозривно пов'язана із загальним розвитком національного відродження та визвольного руху в Україні» (с.169).

Аналізуючи передумови участі православного духівництва в українізації та демократизації церкви, О.Кошель доречно зауважує, що Св. Синод зумів нав'язати переважній більшості представників духівництва українських епархій імперський імператив і зробив їх «надійною опорою російського самодержавства» (с.120). Це ілюструють наведені в монографії документи й матеріали, які вказують на значну роль духовенства в насаджуванні політики російщення, нівелюванні національних традицій у релігійно-обрядовій сфері та впровадженні єдиних стандартів обрядовості.

Водночас частина духівництва, переважно вихідці зі спадкових священницьких родин, здійснювали переклади Біблії та проповідей українською мовою, з якими виступали перед мирянами, наполягали на необхідності проведення реформ у церкві та сприяли відродженню традицій українського православ'я. Автор неодноразово акцентує увагу на націєтворчій діяльності духовенства зі спадкових українських священницьких родин (с.103, 122–123, 207). Зокрема в питаннях заснування ними церковнопарафіяльних шкіл, правовому захисті селян від утисків поміщиків, підтримці їхніх виступів та протестів, особливо під час проведення аграрної реформи 1861 р. Втім, на нашу думку, О.Кошель усе-таки недостатньо висвітлив це питання, а проблема внеску вихідців зі спадкових українських священницьких родин у відродження українського православ'я потребує подальших досліджень.

Цілком виправданий підхід до подання матеріалу наукової праці, зокрема ілюстрування розділів короткими біографічними довідками про представників священства, які зробили внесок в українське національне та духовне відродження. Це надає викладу наочності при подачі маловіомої інформації про окремих православних діячів і вихідців із духівництва. У монографії, зокрема, є довідки про М.Орловського, Марка Грушевського, В.Гречулевича, А.Сендульського, Л.Похилевича, Ю.Сіцінського та інших діячів, переважна більшість з яких були представниками священницьких родин. О.Кошель неодноразово звертається до прикладів пастирської діяльності В.Гречулевича, автора збірок проповідей і духовних творів українською мовою. На нашу думку, такий підхід логічний, оскільки цей подільський протоієрей зробив значний внесок в українізацію церковного життя. Саме під впливом збірки проповідей В.Гречулевича в 1849 р. П.Морачевський розпочав роботу над власним перекладом чотирьох Євангелій. Показова також висока оцінка зусиль подолянина П.Чубинським, котрий 1860 р. влаштував у Бориспільській парафії публічне читання проповідей. Про важливість та актуальність цього видання свідчить і той факт, що збірку В.Гречулевича було перевидано в буремний час Української революції 1917–1921 рр.

Також важливий проведений автором детальний аналіз протестного руху в духовних освітніх закладах у другій половині XIX ст. (с.150–168), який переважно базується на мало- або невідомих архівних джерелах. Питання протестного руху у семінаріях та інших духовних навчальних закладах, поширення революційних і визвольних ідей серед викладацького й учнівського складу дотепер залишаються недостатньо вивченими, а чимало істориків дотримуються думки про незначний вплив таких ідей серед духовенства. Втім наведені та систематизовані документи й матеріали дали

підстави авторові зробити висновок про те, що серед учнів, студентів і викладачів Київської духовної академії, Подільської та Волинської духовних семінарій мали широке поширення революційні ідеї. Серед нелегальної літератури, яку вилучали під час обшуків у духовних навчальних закладах, постійно фігурували видання творів Т.Шевченка та інших українських поетів і письменників, українськомовні часописи, підручники, прокламації, що свідчило про залучення молоді духовних закладів до процесів національно-культурного відродження та національно-визвольного руху (с.162).

Головними чинниками, які спричиняли постійні протестні акції в духовних навчальних закладах Правобережної України, була необхідність реформування церкви та Київської академії й семінарій, зрівняння їх у правах із закладами світської освіти, ліквідація казармового побуту студентів і семінаристів. Наведені факти дають підстави стверджувати, що останні були невід'ємною складовою національно-духовного відродження та визвольного руху. Так, у Подільській і Волинській духовних семінаріях, Київській духовній академії діяли таємні гуртки проукраїнського спрямування, функціонували таємні книгозбірні, поширювалася заборонена владою література, велася пропаганда за українізацію духовної освіти. Важливим чинником для розгортання революційного руху в духовних навчальних закладах стала діяльність народницьких (1860-ті – початок 1880-х рр.) та соціал-демократичних (1890-ті рр. – початок ХХ ст.) гуртків (с.169).

Аналіз джерел, проведений О.Кошелем, дає підстави зробити висновок про те, що вже у другій половині ХІХ ст. духовні навчальні заклади Правобережжя були осередками протестних акцій, в яких висувалися вимоги викладання української мови, літератури та історії, реформування освітніх закладів, що стало здобутком українського національно-духовного відродження й частково було реалізовано під час російської революції 1905–1907 рр. Такий висновок відповідає оцінці О.Лотоцького, колишнього студента Подільської духовної семінарії та Київської духовної академії, який стверджував, що «духовні семінарії зберігали значно більшою мірою українську атмосферу, ніж гімназії, де на 80% вчився цілком сторонній елемент українському селу» (с.125).

Цілком обґрунтованим видається один із висновків автора про те, що важливим результатом системного протестного та революційних рухів у духовних навчальних закладах стало виховання когорти випускників – діячів українського національно-духовного відродження (В.Чехівський, В.Липківський, О.Лотоцький, Марко Грушевський, М.Леонтович, Ю.Сіцинський, А.Гриневиц, С.Єфремов, С.Руданський та ін.).

У своїй праці О.Кошель досить детально проаналізував роль духівництва Правобережної України в розвитку досліджень краєзнавчого спрямування (с.242–290), що значною мірою дисонує з обсягами матеріалів інших розділів праці, де, втім, розглядаються не менш важливі напрями активності церкви (до прикладу, розділ «Благодійницька діяльність духовенства»). Певною мірою це можна пояснити специфікою Правобережжя, де російська влада сприяла розвитку історико-краєзнавчого руху та його організаційних структур. Вона намагалася використати ці студіювання у протистоянні з польською історіографією, котра розглядала регіон як «східні кресли» давньої Речі Посполитої, прагнула посилити роль російської церкви та самодержавства, обґрунтовувала політику російщення.

Саме з цією метою духовенство українських епархій було широко залучене до підготовки історичних описів і нарисів про населені пункти, епархії, парафії, церкви та монастирі Правобережжя України. Для підвищення якості праці створювалися своєрідні «науково-методичні центри»: епархіальні історико-статистичні комітети,

церковно-історичні й археологічні товариства, давньосховища старожитностей, інші краєзнавчі структури, головними організаторами яких були представники священства та викладачі духовних освітніх закладів.

Цілком обґрунтоване твердження автора, що ці інституції, всупереч вимогам синодальної цензури, значно розширили межі історико-краєзнавчих досліджень, видавали історичні монографії, археологічні карти регіонів, збірки документів, проводили археологічні й фольклорно-етнографічні експедиції, сприяли розвитку музичного мистецтва та музейної справи. Помітним осередком такої діяльності, наголошує О.Кошель, стала Подільська духовна семінарія – один із головних центрів фольклорно-етнографічного вивчення краю (с.292). Члени народознавчого гуртка семінарії підготували та видавали низку етнографічних праць («Побут подолян» К.Шейковського, «Паска у подолян» А.Свидницького, «Подольськеє весілля» С.Руданського та ін.). Діяльність семінарста й диригента учнівського хору, а згодом видатного українського композитора М.Леонтовича свідчить про те, що саме в роки навчання він займався збиранням та опрацюванням народних творів, а після завершення студій видав їх («Перший збірник пісень з Поділля», «Другий збірник пісень з Поділля»). Промовистий також той факт, що після навчання в Подільській духовній семінарії всі члени народознавчого гуртка відмовилися від прийняття священницького сану і продовжили здобувати освіту у вищих, але вже світських закладах. Таким чином цілком обґрунтованим видається висновок, що зазначені напрями діяльності православного духівництва сприяли розвитку історичної науки та краєзнавства, зберігали й популяризували надбання української культури, зрештою стримували процеси російщення, що стало значним внеском у розвиток національно-духовного, культурно-освітнього відродження.

Значної уваги заслуговує розділ, присвячений питанням українізації церкви та ролі духівництва в перекладах і виданні українською мовою Св. Письма (с.131–150). О.Кошель обґрунтовано зазначає, що передумови широкого руху за українізацію церкви через переклади проповідей, духовної літератури та Біблії було закладено в 1850–1880-х рр. Таку діяльність започаткували представники духовенства, серед яких варто відзначити В.Гречулевича, С.Опатовича, В.Родневича та ін. На думку автора, під впливом патріотично налаштованого священства до цієї праці долучилися представники української інтелігенції (П.Морачевський, І.Пулюй, П.Куліш та ін.).

О.Кошель приділяє чималу увагу питанням, пов'язаним із роботою щодо вдосконалення перекладу Четвероевангелія редакційною комісією на чолі з єпископом Парфенієм (Левицьким), за активної участі якої було підготовлено й видано українськомовні Євангелія від Матвія (1906 р.), від Марка (1907 р.), від Луки (1909 р.) та від Івана (1911 р.). Гармонійно доповнюють виклад матеріалу документи, а саме листування члена комісії Ю.Сіцінського з О.Левицьким, котрий разом із П.Житецьким був долучений до роботи над перекладом.

Варто відзначити комплексний підхід до розгляду питань підготовки й видання перекладів Євангелій українською мовою, де автор намагається простежити роль духівництва щодо впливу на владу та Синод у наданні дозволу на друкування перекладу, розглядає взаємодію різних центрів із підготовки видання, робить аналіз критичних відгуків на переклад П.Морачевського після доопрацювання головною редакційною комісією.

Монографія О.Кошеля безперечно має практичне значення. Перш за все матеріали та висновки доцільно використовувати органам влади у державно-церковних відносинах. Також працю можуть залучати українські церковні організації для впровадження нових напрямів діяльності. Зокрема для вдосконалення благодійництва,

ведення природоохоронної роботи, розвитку краєзнавства, музейної справи, просвітництва тощо.

Також важливо, що рецензована праця реабілітує патріотично налаштованих представників православного духовництва, які в умовах політичного тиску й репресивної політики світської та духовної влад виступали за проведення церковних реформ, українізацію церкви, провадили системну роботу щодо збереження духовно-культурної спадщини українського народу. Як зазначає автор, саме у другій половині XIX ст. здобули духовну освіту патріотично налаштовані діячі, котрі свого часу очоляють рух за автокефалію (В.Липківський, А.Гриневич, О.Лотоцький, О.Маричев та ін.), завдання якого будуть реалізовані у ході Української революції 1917–1921 рр. створенням Української автокефальної православної церкви. Саме вони стануть її першими ієрархами, а згодом – і жертвами сталінського режиму.

Серед рекомендацій автора за результатами праці варто виокремити необхідність увічнення імен діячів національно-духовного відродження другої половини XIX – початку XX ст., зокрема під час проведення перейменувань, відзначення ювілеїв, установлення пам'ятників тощо, що сприятиме утвердженню українського православ'я, посилить боротьбу з пропагандистськими та іншими впливами РПЦ.

До вад монографії О.Кошеля варто віднести неодноразові повторення окремих висновків, а також стилістичні огріхи, котрі трапляються в тексті. Також проглядаються різні підходи щодо аналізу діяльності відомих діячів православного духовенства Правобережної України. Автор вибірково проводить аналогії з іншими регіонами підросійської України, що загалом позначається на цілісності сприйняття матеріалів монографії.

Утім окремі зауваження не впливають на загальну позитивну оцінку рецензованої праці, яка базується на значній джерельній базі, залученні маловідомих документів та становить суттєвий науково-теоретичний і практичний інтерес. Системний аналіз участі представників православного духовництва й вихідців із його середовища в національно-духовному, культурно-освітньому поступі України у другій половині XIX – на початку XX ст. є головним результатом монографії О.Кошеля.

Олександр ДОНІК

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ історії України XIX – початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), donnik@ukr.net

Колосова В.
Київський щоденник 1940–1945 / Упор.:
О.Лазаренко, А.Портнов. – Х., 2021. – 236 с.

«Я так ясно помню этот день. Утром я проснулась от сигналов воздушной тревоги» (с.88), – написала у своєму щоденнику Вікторія Колосова, рівно через рік після того, як літаки люфтваффе бомбардували Київ.

Я завершила читати спогади В.Колосової, дослідниці давньої й ранньомодерної української поезії, 23 лютого 2022 р., за день до того, як РФ почала нову фазу своєї колоніальної війни проти України. До дрібниць ясно пам'ятаю той день, 24 лютого, коли мене розбудила серія гучних вибухів, що тривали з

5-ї до 7-ї год. Згодом я прочитала, що ці вибухи були звуками роботи наших систем ППО, які збивали російські ракети, випущені по Василькову, Броварам, Борисполю. Від того дня ми всі – я, мої рідні, друзі, колеги, знайомі та незнайомі співгромадяни і співгромадянки – пройшли крізь немислимий раніше досвід, осмислювати котрий нам доведеться ще довго. Ми все ще його проживаємо. Тільки на п'ятому місяці повномасштабної війни я змогла повернутися до щоденника, який писала теж молода жінка, теж киянка – у час, коли її звичний упорядкований світ виявився зруйнованим. Нині нас поєднує досвід війни.

У культурній антропології залученість дослідника до культурного контексту, який він вивчає, заснована саме на переконанні, що зрозуміти іншого можна лише отримуючи схожий досвід, коли ти стаєш, за висловом американської антропологині Дж.Дубіш, «спостерігачем, якого спостерігають»¹. Цей принцип став джерелом багатьох теорій і, передусім, основним методом антропології: включеним спостереженням. Особисту залученість дослідника в контекст я розумію саме в такому сенсі – як готовність і відкритість особисто пережити щось, що переживають та через що проходять люди, яких ти вивчаєш, намагаєшся зрозуміти. Тепер переді мною лежать мої уривчасті нотатки з цієї війни й щоденник В.Колосової, котрий я перечитую вдруге, і нині той самий текст сприймається зовсім інакше, ніж кілька місяців тому, адже мій досвід став іншим. І хоч я ніколи не бажала б мати такий досвід, тепер він дає мені змогу співпереживати авторці щоденника, зчитувати її емоції, переживання й очікування від невизначеного майбутнього інакше, ніж п'ять місяців тому.

М.Блок став одним із перших, хто наголосив на важливості бачення та усвідомлення долі однієї людини в контексті історії людства. Цим було започатковано мікроісторичний підхід в історичних дослідженнях, в основі якого прискіплива увага до людського життя й повсякдення. Міркуючи над різнобічністю «ремесла історика», М.Блок підкреслював, що головна риса історика – «здатність сприйняття живого». Вона відбивається в умінні «розпитувати джерела» та розкривати їх на діалог із собою².

Щоденник, мабуть, найбільше з усіх типів документальних джерел відбиває внутрішній світ людини, її найінтимніші сторони, емоції та життєвий досвід на тлі великих подій історії. Читання ж щоденника, а особливо такого відвертого, детального, з увагою до дрібниць, наповненого сильними образами – рідного міста, юності, війни – наближує до авторки, створюючи враження невимушеної розмови. Крізь

¹ Dubisch J. In a Different Place: Pilgrimage, Gender, and Politics at a Greek Island Shrine. – Princeton, 1995. – P.101.

² Блок М. Апология истории, или Ремесло историка. – Изд. 2-е, доп. – Москва, 1986. – С.38.

цей мовчазний діалог видно всесвіт людини, як написав один з упорядників видання, «однієї з нас». І.Паперно звертає увагу на те, що концептуалізація щоденника як джерела вимагає розуміння ширшого контексту й уточнень формального визначення – коментарів щодо генезису, історії жанру, психології ведення щоденника, його філософського значення, статусу як культурного явища та його комунікативної ситуації³. Ці важливі доповнення дозволяють зрозуміти культурний, релігійний, інтелектуальний, побутовий тощо зрізи історичної епохи, в яку писався щоденник.

Зважаючи на це, структура рецензованого видання вкрай добре продумана. Воно складається з історіографічної передмови А.Портнова, археографічного коментаря, публікації щоденника В.Колосової (уродженої Водолажської), доповненої коментарями впорядників, публікації листів 1944–1945 рр. батькам і родичам, вибраних світлин (серед яких і фото сторінок щоденника із засушеними квітами поміж ними, що теж надає нотаткам виразнішого контексту), листів 1945 р. до майбутнього чоловіка Ю.Колосова на фронт, начерку наукової біографії В.Колосової, написаного О.Лазаренко, основних життєвих віх, списку праць дослідниці та іменного покажчика.

У тексті щоденника можна виразно простежити кілька основних образів – рідного міста, дружби з майбутнім чоловіком та миру, – навколо яких авторка будує свою розповідь і свій діалог з уявним читачем. Центральним є образ улюбленого міста, образ Києва – перед вибухом війни, під час окупації, сум за ним в евакуації, повернення додому. Ось будинок на вул. Стрілецькій, де Вікторія жила з батьками, і деталі їхнього побуту. Ось школа та опис її приміщень. Ось міський сад⁴ із симфонічними оркестрами просто неба. Ось консерваторія. Ось «бесідки» (Кокорівські альтанки) на Володимирській гірці. Ось Батієва гора, де Вікторія з батьками жила кілька тижнів у часі окупації в 1943 р. Ось дніпровські схили й дихання великої ріки поміж рядками прожитих днів. В евакуації, в листопаді 1943 р. у с. Дзенгелівка недалеко від Умані, Вікторія записала свій сон про Київ, в якому відчувається сум за домівкою та нестримне бажання повернутися. У ході переказування сну текст мемуаристики перетворився на оду Києву, яка стилістично дуже відрізняється від усього тексту щоденника. Нині, коли в Києві чи не щоденно звучать сирени повітряної тривоги, та половина населення багатомільйонного міста перебуває деінде, надзвичайно резонують емоційні слова В.Колосової з її евакуації: «Но ещё тяжелее и больнее нам, о Киев, выгнанным и бросившим тебя, твоим детям, которым ты можешь только сниться и у которых осталось только одно желание: вернуться к тебе. И если мы вернёмся, ты станешь снова прежним, в твоих садах зацветут цветы, на твоих улицах вырастут ещё лучшие дворцы, детишки будут снова оживлять, и снова забьётся пара сердец на твоих склонах...» (с.124).

Одним із них є і серце самої Вікторії, віддане шкільному другові, майбутньому чоловікові Ю.Колосову (1924–2002 рр.), який стане відомим українським археологом, дослідником палеоліту, багаторічним керівником Кримської палеолітичної експедиції академічного Інституту археології⁵. Рядки про почуття до Ю.Колосова відчуваються як надзвичайно чуттєві, інтимні, як сповідь авторки щоденника, котра водночас виходить за межі внутрішніх рефлексій і звернена до читача, який ніколи не мав читати цей особистий текст. Видається, що в кожного автора/авторки щоденників є свої причини для написання особистих історій, але спільне для всіх тяжіння до того, щоб не випасти з контексту, тобто з великої історії у часи, коли вона здається хаотичною й невпорядкованою. А саме таким був контекст, що оточував В.Колосову в 1941–1945 рр.

³ *Paperno I. What Can Be Done with Diaries? // The Russian Review. – Oct., 2004. – Vol.63. – №4. – P.562.*

⁴ Очевидно, це Хрещатий парк, який тоді мав назву Піонерського.

⁵ *Степанчук В.М. Пам'яті Юрія Георгійовича Колосова // Археологія. – 2002. – №2. – С.148–150*

Відчувається протест, ба навіть бунт Вікторії проти війни, її несприйняття насилля, і в усіх її розпачливих закликах зупинити «беззмисловні зняряддя смерті» вимагується ще один важливий образ – миру. Авторка називає війну «страхітливим винищенням людства», висловлює своє нерозуміння та несприйняття «вирішення» політичних конфліктів за допомогою зброї. Надзвичайно болісно у ці дні резонує її питання, яке й у наш час залишається без відповіді: «Разве не хватило бы места на земле для всех, зачем лезть к чужому, убивать его и самому умирать в бессмысленно жестокой борьбе? [...] Нет, надо только забрать у соседа уже готовое, забрать ведь легче, чем создать. [...] Жестокий урок, стоящий жизни, получили некоторые из народов, населяющих нашу землю, но будет ли это уроком для всех народов?» (с.107).

Біографічне вивчення особистих нотаток, щоденників, листів представників української інтелектуальної еліти середини ХХ ст. та контекстуалізація їхнього особистого досвіду відкриває шлях до відтворення «інтелектуального ландшафту» у відповідний історичний період. Дослідник/дослідниця живе доти, доки в наступних поколіннях учених є потреба звертатися до його/її доробку, тим більше до щоденників, котрі дають можливість пізнати особистість науковця, зрозуміти, як формувалися його/її наукові інтереси. Здійснивши копітку роботи зі збору та систематизації біографічних матеріалів, світлин, нотаток і документів, упорядники надали читачеві змогу познайомитися з В.Колосовою як із людиною – живою, чутливою, емоційною, закоханою, зі світоглядними змінами на шляху від 16-річної дівчинки до 22-річної жінки, котра мусила занадто рано розпрощатися з юністю. Ці зміни в бік сприйняття життя як найвищої людської цінності спровокувала жахлива війна, проти якої авторка бунтує й закликає людство жити в мирі, творити нове, а не руйнувати.

Як відзначає один з упорядників, А.Портнов, «щоденник Колосової можна назвати антивоєнним текстом» (с.7). Під час окупації та в евакуації Вікторія не раз розмірковувала на тему причин виникнення насилля і хворобливого бажання людей знищувати собі подібних, доходячи висновку, що в будь-яких нелюдських обставинах вона має залишатися людиною та плекати чистоту власного серця. Про це пише й в останньому з опублікованих листів до Ю.Колосова: «Мы все ждём тебя, твои глаза – для нас всегда останутся чистыми, сердце благородным, а душа правдивой. Это самое ценное в человеке и, дай бог, чтобы ты этого никогда не лишился» (с.198). Цей дорослий висновок молодій жінки контрастує з першими сторінками щоденника дівчинки, яка вкрай емоційно пише про небажання дорослішати та вигукує: «Ну и пусть. Ребёнок так ребёнок. Взрослой быть успею!» (с.30).

Їй довелося подорослішати через війну, як доводиться дорослішати та змінюватися нам усім під тиском історії. І найважливіше в нелюдських обставинах, спровокованих людською жорстокістю – зберегти у собі найкраще що є в людині, та, як написала В.Колосова, триматися чистоти душі і благородства серця. Видання її щоденника виявилось дуже на часі.

Юлія БУЙСЬКИХ

кандидатка історичних наук, наукова співробітниця,
відділ історичної регіоналістики,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), julia.buj@gmail.com

Надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ

Байдак М.

Війна як виклик і можливість: українки в роки Першої світової війни. – Л.: Ін-т народознавства НАН України, 2021. – 320 с.

Випробовуючи долю, гартуючи волю: Україна й українці в ХХ – на початку ХХІ ст.: У 3 кн. / Авт. кол.: Г.Єфіменко, С.Кульчицький, Р.Піріг, В.Скальський, Л.Якубова. – Кн.1: Україна й українці в 1917–1939 рр. – К.: Кліо, 2021. – 720 с.

Випробовуючи долю, гартуючи волю: Україна й українці в ХХ – на початку ХХІ ст.: У 3 кн. / Авт. кол.: В.Даниленко, В.Крупина, С.Кульчицький, О.Лисенко, О.Стяжкіна, Л.Якубова. – Кн.2: Від Другої світової війни до холодної: війни в долі України. – К.: Кліо, 2021. – 624 с.

Випробовуючи долю, гартуючи волю: Україна й українці в ХХ – на початку ХХІ ст.: У 3 кн. / Авт. кол.: В.Головко, Л.Якубова. – Кн.3: Тридцять років незалежності: виклики, випробування, відповіді. – К.: Кліо, 2021. – 712 с.

Вронська Т.

Непевний контин[г]ент: депортації із Західної України 1944–1953 років, режимне повсякдення, повернення. – К.: Дух і літера, 2022. – 448 с.

Галицько-волинська доба / Редкол:

В.Александрович, Л.Войтович, В.Гупало та ін. – Т.1: Студії з історії Галицько-Волинської держави XII–XIV ст. – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича, 2020. – 216 с.

Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. у Дніпропетровській області: масштаби, наслідки: 3б. док. / Упор. Н.Романець; редкол.: О.Стасюк (гол. ред.), В.Марочко, О.Мовчан, Р.Подкур, С.Старовойт. – К.: Фенікс, 2020. – 608 с.

За свободу: українсько-польський діалог та спроби порозуміння / Відп. ред. М.Литвин. – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2021. – 638 с.

Залеток Н.

Жінки на військовій службі у Великій Британії та СРСР у роки Другої світової війни / Відп. ред. О.Є.Лисенко. – К.: Фоліант, 2022. – 432 с.

Історія цивілізації. Україна / Упор. М.Відейко. – Т.1: Від кіммерійців до Русі (Х ст. до н. е. – IX ст.). – Х.: Фоліо, 2021. – 589 с.

Клос В., протоіерей

Світочі благочестя Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря. – К., 2021. – 478 с.

Коріненко П.С.

Земельне питання в історичній долі українського селянства: Погляд крізь віки. – Тернопіль: ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2022. – 552 с.

Освіта національних меншин в Україні: історичні традиції, правові засади, сучасні виклики (ХХ – початок ХХІ ст.) / Відп. ред. І.Соляр; упор. Н.Колб. – Кн.2. – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2019. – 400 с.

Польсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення / Відп. ред. І.Патер; упор.: О.Муравський, М.Романюк. – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2019. – 392 с.

Реабілітовані історією: Чернігівська область / Гол. редкол. В.А.Смолий; упор.: О.Б.Коваленко, Р.Ю.Подкур, О.М.Потапенко. – Кн.7. – Чернігів, 2018. – 640 с.

Реабілітовані історією: Чернігівська область / Гол. редкол. В.А.Смолий; упор.: О.Б.Коваленко, Р.Ю.Подкур, О.М.Потапенко. – Кн.8. – Чернігів, 2020. – 600 с.

Ричка В.

Війна пам'ятей: Змагання за спадщину Київської Русі. – К.: Парламентське вид-во, 2021. – 416 с.

Стрілько-Тютюн В.

Не страшно вмерти за Україну! – К.; Кам'янець-Подільський, 2021. – 824 с.

Ткаченко В.М.

Війни історичної пам'яті: «never more» чи «если надо – повторим»? (начерки історичної політики Росії). – К.: Політія, 2021. – 344 с. (серія «Б-ка АПН України»).

Угорсько-українське пограниччя:

етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення / Відп. ред. І.Патер; упор.: О.Муравський, М.Романюк. – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2020. – 348 с.

Українсько-угорські етюди / За ред. Л.В.Войтовича. – Вип.3. – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2019. – 306 с.

Літературу підбрали: завідувачка відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Муха та головна бібліографка відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Островська

CONTENTS

RUSSO-UKRAINIAN WAR:

Modern and Historical Contexts, Comparative Retrospectives

Panel Discussion "Russia's War Against Ukraine 2014–2022: Historical Retrospective and Attempts at Scientific Reflection" (May 19–20, 2022) (**O.Lysenko, Kyiv; O.Maievskiy, Kyiv; V.Nakhmanovych, Kyiv, Comps.**) 4

Smolii V. (Kyiv), Yas O. (Kyiv). Ukrainian Sociohumanities of War Times: Challenges, Prospects, Opportunities	55
Lysenko O. (Kyiv), Maievskiy O. (Kyiv). Inevitable War	71
Yakubova L. (Kyiv). Ontology of Rashism: Ukraine as an Alter Ego of Russia	78
Kalakura Ya. (Kyiv). Ideological Legitimation of Aggressive Wars and Construction of the Image of the Enemy in Russian Historiography	93
Benchuk V. (Ostroh), Trofymovych V. (Ostroh). Settlement of the Armed Conflict in the East of Ukraine Through the Prism of Mass Consciousness of Donetsk Residents in the Controlled Territory (2014–2021)	109
Hula R. (Kharkiv), Perederii I. (Poltava). Transformation of Moral and Psychological Provision Processes of the Russian Army in the Context of Preparation Armed Invasion in Ukraine (2013 – Beginning 2022)	116
Fyl O. (Kyiv), Khoynatska L. (Kyiv). Looting As a Way of Waging the War of the Russian Federation Against Ukraine And a Motivational Factor for Russian Servicemen	129
Kharuk A. (Lviv). Defence of Hostomel and Vasylykiv Airfields: An Attempt to Reconstruct Events	139
Seheda S. (Kyiv), Mashtalir V. (Kyiv). Territorial Defence of Ukraine As a Phenomenon of National Military History	148
Rishniak O. (Lviv). Cultural Heritage in a Military Conflict: International Experience of the Second Half of the Twentieth – the Beginning of the Twenty-First Centuries and the Ukrainian Present Time	159

Everyday Life of the Russo-Ukrainian War: An Oral History

“Now I Am a Child of War And a Grandmother of War...”: Testimony of Woman N From Chernihiv About Life in the Surrounded City (February 24 – April 2, 2022) (**record and publication by O.Vorobiei, Kyiv**) 175

HISTORICAL ARTICLES

Zuliak I. (Ternopil), Klish A. (Ternopil). The Use of Transport Communications by the Russian Army in the World War I (On the Example of Ternopil Province)..... 190

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

Kashevarova N. (Kyiv). Documents of the German Occupation Authorities of the World War II: Features of Archaeographic Processing and Publication 204 |

MISCELLANEA

Mikheienko K. (Kyiv). From the History of Temple Building of Kyivan Rus 214

BOOK REVIEWS and SURVEYS

Koshel O. Clergy of Right-Bank Ukraine in the National-Cultural and Spiritual-Educational Revival (Second Half of the Nineteenth – Beginning of the Twentieth Century) (**O.Donik, Kyiv**) 231

Kolosova V. Kyiv Diary 1940–1945 (**Yu.Buiskykh, Kyiv**) 236

Publications Received by the Library of Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine 239